

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών:
«Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην Ιστορία, Αρχαιολογία και Κοινωνική
Ανθρωπολογία»

ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΑ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ
(από τους Πρώιμους Ιστορικούς ως τους Ελληνιστικούς χρόνους)

Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία
Μπουζή Εμμανουέλα

Βόλος 2019

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών:
«Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην Ιστορία, Αρχαιολογία και Κοινωνική
Ανθρωπολογία»

ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΑ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ
(από τους Πρώιμους Ιστορικούς ως τους Ελληνιστικούς χρόνους)

Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία
Μπουζή Εμμανουέλα

Επιβλέπων Καθηγητής:
Μαζαράκης Αινιάν Αλέξανδρος

Επικουρικός Επόπτης:
Λεβέντη Ιφιγένεια

Εξεταστής:
Λώλος Ιωάννης

Βόλος 2019

**Στην Τσικό μας...
† τη Βαγγελιώ μας.**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	1-2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1. Οι πτυχές της φυσιογνωμίας του Ποσειδώνα.....	3-6
2. Χρονολογικό και γεωγραφικό πλαίσιο.....	6-11
ΜΕΡΟΣ Α΄	
ΚΕΦ. Ι. ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΘΕΣΙΑ ΙΕΡΩΝ	
I.1. Γεωγραφική θέση και γεωμορφολογία.....	12-17
1.1. Ιερά σε ακρωτήρια ή χερσονήσους.....	12-14
1.2. Ιερά σε νησιά.....	14-15
1.3. Ιερά κοντά στη θάλασσα.....	15-17
I.2. Τοπογραφία και χωροθεσία ιερών.....	17-22
2.1. Εξωαστικά ιερά.....	18-21
2.2. Αστικά ιερά.....	21-22
Σύνοψη.....	22-23
ΚΕΦ.ΙΙ. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΙΕΡΩΝ	
ΙΙ.1. Πρωιμότεροι χώροι και κτίρια λατρείας.....	24-31
1.1. Η συνέχιση της λατρείας από τους μυκηναϊκούς στους ιστορικούς χρόνους.....	24-27
1.2. Οι χώροι και τα κτίρια λατρείας κατά τους πρωτογεωμετρικούς και γεωμετρικούς χρόνους.....	27-31
ΙΙ.2. Ναοί.....	31-39
2.1. Αρχαϊκοί ναοί.....	32-36
2.2. Κλασικοί ναοί.....	36-37
2.3. Ελληνιστικοί ναοί.....	38-39
ΙΙ.3.Βωμοί.....	39-43
3.1. Βωμοί στάχτης.....	39
3.2. Κτιστοί βωμοί.....	40-42
3.2.1. Γεωμετρική περίοδος.....	40
3.2.2. Αρχαϊκή και Κλασική περίοδος.....	40-42
3.2.3. Ελληνιστική περίοδος.....	42
3.3. Βωμοί για χοές.....	43
ΙΙ.4. Βοηθητικοί χώροι και υπόλοιπα κτίρια.....	43-49
4.1. Στοές.....	43-44

4.2. Αίθουσες τελετουργιών και συμποσίων-εστιατόρια.....	44-46
4.3. Αθλητικές εγκαταστάσεις.....	46-47
4.4. Λουτρά και η Κρήνη.....	47-48
4.5. Θησαυροί.....	48-49
4.6. Θέατρο.....	49
Σύνοψη.....	49-51

ΚΕΦ. ΙΙΙ. ΛΑΤΡΕΙΑ

ΙΙΙ.1. Αναθήματα.....	52-69
1.1. Πήλινα και μεταλλικά ειδώλια.....	52-57
1.1.1. Ανθρωπόμορφα ειδώλια.....	52-53
1.1.2. Ζωόμορφα ειδώλια.....	53-56
1.1.3. Συμπλέγματα-άρματα και ιππείς.....	56-57
1.2. Ομοιώματα.....	58-60
1.3. Αναθηματικά πλακίδια.....	60-61
1.4. Τρίποδες.....	61-62
1.5. Οπλισμός.....	62-64
1.6. Κοσμήματα.....	64-67
1.7. Νομίσματα.....	68
1.8. Πιθανά αφιερώματα αλιέων.....	68-69
ΙΙΙ.2. Κεραμική.....	69-72
ΙΙΙ.3. Θυσίες και τελετουργικά γεύματα.....	72-73
ΙΙΙ.4. Γιορτές και αγώνες.....	74-76
ΙΙΙ.5. Οι σχέσεις με τους άλλους θεούς και ήρωες.....	74-78
5.1. Ανταγωνισμοί.....	76-77
5.2. Συλλατρείες.....	77-78
5.3. Λατρείες ηρώων στα ιερά.....	79-81
5.3.1. Ήρωας Γεραιστός.....	79
5.3.2. Ο Ηρακλής και ο ήρωας Φρόντης στο Σούνιο.....	79-80
5.3.3. Ήρωας Μελικέρτης-Παλαίμωνας στην Ισθμία.....	80-81
Σύνοψη.....	81-82

ΚΕΦ. ΙV. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΙΕΡΩΝ

ΙV.1. Τα ιερά ως χώροι ασύλου.....	83-84
ΙV.2. Τα ιερά ως κέντρα Αμφικτυονιών.....	84-90
2.1. Το ιερό των Μεθάνων και η Αμφικτυονία της Καλαυρείας.....	85-87
2.2. Η αρχαία Ελίκη και η Ιωνική Συμπολιτεία.....	87-88

2.3. Το Κοινό των Λακεδαιμονίων ή Ελευθερολακώνων.....	89
2.4. Το Κοινό των Νησιωτών.....	89
2.5. Το Κοινό των Αιτωλών.....	90
IV.3. Το ψυχοπομπείο στο Ταίναρο.....	90
IV.4. Το θεραπευτήριο στα Κιόνα της Τήνου.....	90
Σύνοψη.....	90-92
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	93-96

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΙΕΡΩΝ

01. Αγ. Κων/νος Μεθάνων, Τροιζηνία, Πελοπόννησος.....	97-101
02. Ακοβίτικα Καλαμάτας, Μεσσηνία, Πελοπόννησος.....	101-105
03. Γεραιστός, Καστρί Καρυστίας, Εύβοια.....	105-109
04. Ισθμία (Ράχη), Κορινθία, Πελοπόννησος.....	110-118
05. Καλαυρεία, Πόρος, Σαρωνικός κόλπος.....	118-125
06. Κιόνια, Τήνος, Κυκλάδες.....	126-130
07. Μικρή Δραγονάρα ή Αντιδραγονέρα, Κύθηρα, ΝΑ Πελοπόννησος.....	130-133
08. Μολύκρειο, Ελληνικό Βελβίνας, Αιτωλοακαρνανία.....	133-135
09. Νικολαίικα, Αχαΐα, ΒΔ Πελοπόννησος.....	136-141
10. Πανιώνιο, Ακρωτήριο Μυκάλης, ΝΔ Μ. Ασία.....	142-148
11. Πεντεσκούφια, Κορινθία, Πελοπόννησος.....	146-147
12. Ποσειδί, χερσόνησος Κασσάνδρας, Χαλκιδική.....	148-152
13. Σούνιο, Αττική, Στερεά Ελλάδα.....	153-160
14. Ταίναρο, Λακωνία, Πελοπόννησος.....	161-163

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	165-166
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	167-184
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	185-189
ΠΙΝΑΚΕΣ	190-197
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ.....	198-203
ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	204-252

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Θέμα της συγκεκριμένης μεταπτυχιακής εργασίας, αποτελεί η λατρεία του Ποσειδώνα στα κυριότερα ιερά του στον Αιγιακό χώρο, που έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την εγγύτητα με το θαλάσσιο στοιχείο. Σκοπός της εργασίας, είναι να καταγραφούν τα κυριότερα στοιχεία τους, ούτως ώστε να διαφανεί η ενδεχόμενη μεταξύ τους σύνδεση και η πιθανή επιρροή του θαλάσσιου στοιχείου στην λειτουργία και την περαιτέρω εξέλιξή τους.

Στην Εισαγωγή, γίνεται μια προσπάθεια συνοπτικής σκιαγράφησης της φυσιογνωμίας του Ποσειδώνα, ενώ κρίθηκε σκόπιμο να αναλυθεί περαιτέρω και το χρονολογικό και γεωγραφικό πλαίσιο, στο οποίο κινείται η εργασία και είναι ιδιαίτερα ευρύ. Χρονικά, έχει ως αφετηρία τις πρώτες επιβεβαιωμένες ενδείξεις λατρείας στο εκάστοτε ιερό, όπως αυτές προκύπτουν από τις επιγραφές, τις πηγές, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα αρχαιολογικά ευρήματα, ως τα ελληνιστικά χρόνια, ακόμα κι αν κάποια ιερά συνεχίζουν να λειτουργούν. Γεωγραφικά, καλύπτει τον ευρύτερο αιγιακό χώρο, με τα περισσότερα ιερά να εντοπίζονται στον Αργοσαρωνικό κόλπο και την Πελοπόννησο.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη, με το πρώτο να περιλαμβάνει τη σύνθεση των στοιχείων των εξεταζόμενων ιερών, με βάση θεματική, ενώ το δεύτερο τον κατάλογο τους. Το πρώτο μέρος χωρίζεται σε επιμέρους κεφάλαια, με το αρχικό να αναφέρεται στη γεωγραφική θέση, την τοπογραφία και χωροθεσία. Το δεύτερο κεφάλαιο, πραγματεύεται θέματα αρχιτεκτονικής διάρθρωσης και μελέτης της πρώιμης λατρείας και των κτιρίων, των ναών και των βωμών, με χρονολογική σειρά, αλλά και των κυριότερων από τα επιμέρους κτίρια, όπου αυτά σώζονται.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθενται θέματα, που σχετίζονται με τη λατρεία και περιλαμβάνουν τα κυριότερα αναθήματα, χωρισμένα σε ευρύτερες κατηγορίες και, όσο ήταν εφικτό, σε χρονολογική σειρά. Στη συνέχεια, γίνεται λόγος για τα χαρακτηριστικά της κεραμικής και στο επόμενο υποκεφάλαιο, για το είδος των θυσιών και των τελετουργικών γευμάτων. Κατόπιν, στα επόμενα δύο υποκεφάλαια, παρατίθενται τα στοιχεία για τις γιορτές και τους αγώνες, αλλά και την λατρεία άλλων θεών και ηρώων και της σχέσης τους με τον Ποσειδώνα.

Τέλος, το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στη λειτουργία των ιερών, ως κέντρα ασύλου και έδρες Αμφικτυωνιών, ενώ παρατίθεται και η λειτουργία του

Ψυχοπομπείου του Ταινάρου και του Θεραπευτηρίου της Τήνου. Στο τέλος κάθε κεφαλαίου, παρατίθεται η σύνοψή του.

Όσον αφορά στον κατάλογο, τα ιερά παρουσιάζονται με αλφαβητική σειρά και περιλαμβάνονται τα κυριότερα στοιχεία, που συνθέτουν τα χαρακτηριστικά τους, τόσο περιγραφικά, όπου κρίνεται αναγκαίο, όσο και συνοπτικά, κυρίως όταν τα θέματα αναλύονται στα επιμέρους κεφάλαια του κυρίως σώματος του κειμένου. Επίσης, καταγράφεται η ιστορία της έρευνας στο καθένα από τα ιερά.

Οι δυσκολίες, που παρουσιάστηκαν στην έρευνα, αφορούν κυρίως στην έλλειψη στοιχείων, καθώς σε κάποια από τα ιερά, είτε δεν έχουν πραγματοποιηθεί αρχαιολογικές έρευνες ή δε σώζονται σε επαρκή βαθμό αρχαιολογικά κατάλοιπα, είτε οι έρευνες, όσο και οι μελέτες, βρίσκονται ακόμα σε εξέλιξη, με αποτέλεσμα να μην έχει ολοκληρωθεί η επίσημη δημοσίευσή τους. Επίσης, σε πολλά από τα ιερά, οι πρώιμες και οι πρόσφατες έρευνες έχουν μεγάλο χρονικό χάσμα, ενώ, όπως συχνά γίνεται, υπόκεινται σε λεηλασίες και λαθρανασκαφές, που δυσχεραίνουν την συνολική εικόνα τους.

Από τη θέση αυτή θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον κύριο επόπτη, Καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Α. Μαζαράκη Αινιάν, για τις χρήσιμες επισημάνσεις και υποδείξεις του καθόλη τη διάρκεια της συγγραφής της παρούσας εργασίας, την πολύτιμη συμβολή και αгаστή συνεργασία. Ομοίως και στους Αναπληρωτές Καθηγητές της Κλασικής Αρχαιολογίας, κα. Ι. Λεβέντη, για την συμβολή της ως επικουρικού επόπτη της διπλωματικής εργασίας και τον εξεταστή, κ. Ι. Λώλο. Επίσης, ευχαριστίες οφείλω στη μητέρα μου, για την ηθική συμπαράσταση και στην αδερφή μου, για τους λόγους, που ήδη ξέρει και ακόμα παραπάνω. Θερμές ευχαριστίες και στη συνάδελφο και φίλη, Κλεονίκη Τσεργά, για τις ατελείωτες συζητήσεις μας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Οι πτυχές της φυσιογνωμίας του Ποσειδώνα

Όπως αφηγείται ο Όμηρος (Ιλ. Ο΄, 184-193), μετά την Τιτανομαχία η εξουσία διανέμεται στους τρεις γιους του Κρόνου και της Ρέας. Ο Δίας αποκτά τον Ουρανό και είναι ο κυρίαρχος των καιρικών συνθηκών, ο Άδης τον Κάτω Κόσμο και ο Ποσειδών τη Θάλασσα, ενώ και οι τρεις έχουν εξουσία και τα ίδια δικαιώματα στον Όλυμπο. Στην Ιλιάδα (Ν΄17-31) παραδίδεται η πρωιμότερη και επιβλητικότερη περιγραφή του Ποσειδώνα, ενώ στην Οδύσσεια η παρουσία και η εμπλοκή του είναι μεγαλύτερη, καθώς λόγω της οργής του, ταλαιπωρείται για χρόνια ο ήρωας (Burkert 1993, 294)¹.

Το όνομα του Ποσειδώνα γίνεται για πρώτη φορά γνωστό από τις μυκηναϊκές πινακίδες της Γραμμικής Β΄ του 13^{ου} αι. π.Χ. από την Πύλο και την Κρήτη (Burkert 1993, 293· Simon 1996, 74, 77). Η πιθανότερη ετυμολογία του σύνθετου ονόματός του *Πότις (Πότει)+ δα*, δηλαδή *ο Κύριος της γης*, αποκαλύπτει τη στενή σχέση του με αυτή, σύμφωνα όμως με ορισμένους μελετητές η ονομασία του προσδίδει και τη σχέση με τα υπόγεια ύδατα, καθώς έχει την ίδια ρίζα με τις λέξεις *πόσις, ποτόν, ποταμός* (Hard 2004, 98-99)². Ο Ηρόδοτος (2.50) αναφέρει πως το όνομά του δεν έχει ελληνική προέλευση, αλλά αποτελεί δάνειο από τους Λιβύες, ωστόσο ετυμολογείται στην ελληνική γλώσσα και εμφανίζεται σε μεγάλη ποικιλία (Ποσειδών, Ποσειδεών, Ποσειδάων, Ποσειδάν κ.α.).

Ο Ποσειδώνας, λόγω της πρωιμότητας της λατρείας του ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια, διατήρησε χθόνια χαρακτηριστικά και με τη χθόνια υπόστασή του λατρεύτηκε στην Πελοπόννησο, κυρίως στην Αρκαδία. Είναι ο σημαντικότερος θεός του υστεροελλαδικού πανθέου και ο κύριος θεός της Πύλου³, όπου εμφανίζεται δυνατότερος ακόμα και από το Δία. Άλλωστε, η Πελοπόννησος έχει χαρακτηριστεί ως *Οικητήριον Ποσειδώνος* ή *Ιερά Ποσειδώνος*, όπως παραδίδει ο Διόδωρος (15.49) από τον ιστορικό Έφορο τον 4^ο αι. π.Χ. (Παπαχατζής 1987, 112).

¹ Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι ο Ποσειδών είναι πολύ ισχυρότερος θεός από ότι παρουσιάζεται στα έπη, Simon 1996, 74.

² Για τις πινακίδες της Πύλου και για την ετυμολογία του ονόματος: Chadwick-Ventris 1973· Nilsson 1927, 420-432.

³ Για την αρχαία θρησκεία και συγκεκριμένα για τη λατρεία του Ποσειδώνα βλ. ενδεικτικά, Burkert 1993, 293-300· Farnell 1907· Κακριδής 1986, 114-128· Kerenyi 1985, 174-181· Mylonopoulos 2003· Παπαχατζής 1987, 67-115· Schachermeyr 1950· Simon 1996, 73-96.

Ο Ποσειδώνας αποτελεί τη θεότητα που ελέγχει τις δυνάμεις της γης και των υδάτων, που αναβλύζουν από αυτή, τα γεωλογικά φαινόμενα και τους σεισμούς⁴, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ταυτίζεται με τον κυρίαρχο του Κάτω Κόσμου, όπως στο ιερό του στο Ταίναρο (Burkert 1993, 295-296)⁵. Σε πολλές περιοχές λατρεύεται με τα προσωνύμια *Σεισίχθων*, *Εννοσίχθων*, *Εννοσίγαιος*, *Γαιήοχος*, που τονίζουν αυτή την ιδιότητά του και εκφράζουν τη οργή του, είναι όμως *Ασφάλιος*⁶ και *Σωτήρ*⁷, επίθετο που παραπέμπει στην προστασία του και εξευμένισή του (**Πιν. Ι**) (Mylonopoulos 1998, 82-89)⁸.

Παρόλο που η ακριβής μορφή της λατρείας του πρώιμου Ποσειδώνα παραμένει ασαφής, ωστόσο μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι πρόκειται για ένα αυστηρό και άκαμπτο, αλλά σεβάσμιο θεό, από τον οποίο οι άνθρωποι περίμεναν τις μεγαλύτερες καταστροφές, αλλά και ευεργεσίες, εφόσον εξευμενιστεί. Κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς χρόνους και με τη διάδοση των ομηρικών επών, ένα εντυπωσιακό γνώρισμα της θρησκευτικότητας είναι η υποβάθμιση του Ποσειδώνα και η αντικατάστασή του από το Δία, ενώ παράλληλα παρατηρείται και η υποβάθμιση γενικότερα των χθόνιων θεοτήτων και γνωρισμάτων. Μια καλύτερη θεώρηση της φύσης της λατρείας του Ποσειδώνα, έχουμε από κείμενα και υλικά κατάλοιπα κυρίως μετά τον 7^ο αι. π.Χ.

Ως θεός του πελάγους, θα καθιερωθεί μέσα από τα Ομηρικά έπη (Burkert 1993, 294) και την δημιουργία του Δωδεκάθεου, ενώ η πελάγια και χθόνια υπόστασή του ενοποιούνται και συνυπάρχουν κατά τα ελληνιστικά χρόνια⁹. Οι ιδιότητες του, ως σείστη και στερεωτή της γης, συνδέονται με την μετέπειτα κυριαρχία του στη

⁴ Οι αρχαίοι Έλληνες απέδιδαν τους σεισμούς στην καταστροφική δύναμη των υπόγειων και θαλάσσιων υδάτων, άποψη που παραδίδεται και από τον Αριστοτέλη (39.b.16), Farnell 1907, 8, υποσ. d.

⁵ Και στη Μεγαλόπολη της Σπάρτης λατρευόταν ως *Επόπτης* και θεωρούνταν θεός του Κάτω Κόσμου, ενώ σύμφωνα με τον Παπαχατζή (1976, 107-108, υποσ. 2) αρχικά και το ψυχοπομπείο στον Αχέροντα ήταν αφιερωμένο στην Περσεφόνη και στον πάρεδρό της Ποσειδώνα.

⁶ Στη Σπάρτη τιμάται ως *Ασφάλιος* (Θουκ. 1.128.1) για την προστασία από το σεισμό το 464 π.Χ., ενώ οι Ρόδιοι αφιέρωσαν ένα ναό προς τιμή του στο νησάκι Ιερά ανάμεσα σε Θήρα και Θηρασία, μετά από την έκρηξη και τον ακόλουθο σεισμό το 197/6 π.Χ. (Στράβων 1.3.16).

⁷ Όπως παραδίδει ο Ηρόδοτος (7.129) στη Θεσσαλία και την Εύβοια τιμάται ως *Σωτήρ*, γιατί το 480 π.Χ. κατέστρεψε το στόλο των Περσών, το ίδιο επίθετο τον χαρακτηρίζει και στο Σούνιο, ενώ στο Άργος λατρεύεται ως *Προκλύστιος* (Πανσ.2.22.5.), Hard 2004, 100, 103.

⁸ Περισσότερα για τα τοπωνύμια και τα επίθετα του Ποσειδώνα, βλ. Farnell 1907, 4 κ.ε., κυρίως δε όσο αφορά στην Πελοπόννησο, βλ. Mylonopoulos 2003, 373-389.

⁹ Σε πινακίδα της Πύλου αναφέρεται η σχέση του με τη θάλασσα ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια, Simon 1996, 74. Με αυτή την ιδιότητα φαίνεται να απεικονίζεται και σε πήλινη σφραγίδα της Κυδωνίας της ΥΜΙΒ (1500-1450π.Χ), Katsonopoulou 2017, 18.

θάλασσα (Simon 1996, 74), αφού ο Ποσειδώνας είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον Αιγιακό χώρο, όπου η στενή σχέση θάλασσας και ξηράς είναι προφανής.

Ο Ποσειδώνας με τη θαλάσσια υπόστασή, που αποτελεί και την τελευταία φάση της εξέλιξης της φυσιογνωμίας του, παρουσιάζεται ως ο κυρίαρχος του πελάγους, ικανός για κάθε καταστροφή, αλλά και προστασία, αν εξευμενιστεί και είναι ο προστάτης των ψαράδων και των ναυτικών. Πολλά προσωνύμια συνδέονται με αυτή την ιδιότητά του, καθώς λατρεύεται ως *Επακταίος* στη Σάμο, ως *Πελάγιος* στη Ρόδο, ως *Πόντιος* στο Ποσειδί και ως *Επόπτης* στο Ταίναρο, ως *Ναυκλάριος* στη Δήλο, ως *Πορθμύς* στη Κάρπαθο, ως *Μεσοπόντιος* στην Ερεσό, ως *Ισθμύς*, στην Ισθμία και τη Σικυώνα.

Η λατρεία του Ποσειδώνα συνδέεται και με τη δημιουργία των γενών, καθώς έχει πανάρχαιες λατρείες και μύθους στη Βοιωτία και τη Θεσσαλία¹⁰. Στην Τροιζήνα τιμάται ως *Πολιούχος* και *Βασιλεύς* και θεωρείται πατέρας του Θησέα (Burkert 1993, 294), τιμάται επίσης ως *Γενέθλιος* ή *Γενέσιος* στο Άργος ή ως *Δωματίτης* στη Σπάρτη. Είναι ο προπάτορας των θαλασσοπόρων Φαιάκων, στους οποίους μαθαίνει την ναυτιλία (Simon 1996, 78), αποτελεί τον κύριο θεό των Ιώνων και η λατρεία του συμβάλλει στην ενότητά τους, ενώ και στην Αθήνα ο προπατορικός βασιλιάς της, ο Ερεχθέας, ταυτίζεται στη λατρεία με τον Ποσειδώνα. Τα ιερά του αποτελούν τόπο συγκέντρωσης και συνάθροισης, καθώς και διακεκριμένους τόπους ασύλου, ενώ σχετίζονται με Αμφικτυονίες, Συνομοσπονδίες ή Κοινά¹¹.

Οι τόποι λατρείας του και τα ιερά του εντοπίζονται τόσο στην ηπειρωτική, όσο και στην νησιωτική χώρα. Η σχέση του με την περιοχή του Αιγαίου είναι έντονη μέσα από τους μύθους, καθώς συνδέεται με τη δημιουργία νησιών¹², ενώ στοιχεία λατρείας του έχουν εντοπιστεί στο νησιωτικό χώρο. Στη Μύκονο λατρεύεται ως *Φύκιος* και *Τεμενίτης*, σχετίζεται με τη Θάσο, την Κάρπαθο, τη Σύμη, την Σύρο, τη Ρόδο, τη Νάξο, όπου σύμφωνα με το μύθο συνάντησε την σύντροφό του Αμφιτρίτη (Kerenyi 1985, 186). Ωστόσο, έκπληξη αποτελεί το γεγονός ότι το μόνο αρχαιολογικά και ιστορικά επιβεβαιωμένο ιερό του στις Κυκλάδες εντοπίζεται στην Τήνο, όπου του αποδίδεται και η σπάνια ιδιότητα του θεραπευτή-ιατρού¹³.

¹⁰ Θεωρείται ο γενάρχης των Μινύων, αφού παρουσιάζεται ως προπάτορας του Πελία, βασιλιά της θεσσαλικής Ιωλκού, αλλά και του Νηλέα, βασιλιά της Πύλου, Burkert 1993, 293· Hard 2004, 380· Simon 1996, 79.

¹¹ Βλ. Κεφ. IV.

¹² Όπως συμβαίνει με τη δημιουργία της Νισύρου, Απολλ. 1.6.2.

¹³ Η ιδιότητα αυτή είναι μοναδική για τον Ποσειδώνα, ο οποίος επιπρόσθετα δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερους δεσμούς με το νησί της Τήνου. Επίσης, βάσει της μυθολογικής παράδοσης, η μόνη σχέση

Σε σχέση με τα μυκηναϊκά χρόνια και τη χθόνια υπόστασή του, κατά την αρχαϊκή περίοδο, η λατρεία του φαίνεται να παραμερίζεται. Ο Ποσειδώνας ανταγωνίζεται με πολλούς θεούς για την κατοχή περιοχών, αγώνες από τους οποίους βγαίνει κυρίως ηττημένος (Κακριδής 1986, 120). Συχνά τιμάται μαζί με άλλους θεούς, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις είναι και σύνναος με αυτούς. Επομένως, τον συναντάμε με τη Δήμητρα, με την οποία η σύνδεση του είναι αρχαιότατη, ως θεός της γονιμότητας και της καρποφορίας της γης, αλλά και με την Αθηνά, την Αφροδίτη και την Αμφιτρίτη¹⁴.

Η πολύπλευρη φυσιογνωμία του Ποσειδώνα, καταδεικνύεται μέσα από τα ιερά του σύμβολα και ζώα, αλλά και το είδος των αναθημάτων στα ιερά του. Ιδιαίτερη σχέση έχει ο Ποσειδώνας με τους ταύρους, που είναι τα πρωιμότερα σύμβολα της λατρείας του, καθώς συμβολίζουν τη γονιμότητα, αλλά και τα άλογα, καθώς με το επίθετο *Ίππιος* λατρεύεται σε διάφορες περιοχές, κυρίως δε στην Αρκαδία και τη Βοιωτία, ενώ στα ιερά του πραγματοποιούνταν γιορτές και αγώνες, που περιλάμβαναν ιπποδρομίες προς τιμή του. Ως θεός του πελάγους, τα κυριότερα χαρακτηριστικά της εξουσίας του είναι η τρίαινα, που αποτελεί τόσο το σκήπτρο, όσο και το όπλο του, ενώ συχνά απεικονίζεται με δελφίνια, ιππόκαμπους και ψάρια, που αποτελούν και τη συνοδεία του¹⁵.

Παρόλο που η φυσιογνωμία του μεταβάλλεται και αποδυναμώνεται, ωστόσο μπορούμε να δεχτούμε πως τα χαρακτηριστικά του, χθόνια και ολύμπια, παραμένουν άρρηκτα συνδεδεμένα στα ιερά του, ιδιαίτερα σε αυτά που η ίδρυσή τους ξεκινά από τα μυκηναϊκά χρόνια.

2. Χρονολογικό και Γεωγραφικό πλαίσιο

Το χρονολογικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας είναι σχετικά ευρύ, καθώς καλύπτει την περίοδο από την αρχή της λατρευτικής δραστηριότητας σε κάθε εξεταζόμενο ιερό και ακολουθεί την εξέλιξή του μέχρι την ελληνιστική εποχή, παρόλο που ίσως το ιερό συνεχίζει να υπάρχει (**Πιν. II**)¹⁶. Από τα δεκατέσσερα ιερά

με την ιατρική παρουσιάζεται μέσω των δύο παιδιών του, Ποδαρείλιου και Μαχάονα, στους οποίους προικίζει με την ικανότητα να πραγματοποιούν χειρουργικές επεμβάσεις και να κάνουν ιατρικές προγνώσεις, Κακριδής 1986, 125· Étienne κ.α. 1986, 184-187.

¹⁴ Για το θέμα του ανταγωνισμού, βλ. Meyer 2017· 2018 και Κεφ. III.5.

¹⁵ Βλ. Κεφ. III.1.

¹⁶ Στον κατάλογο των ιερών, αναγράφεται η περίοδος μέχρι που το καθένα παύει τελικά να λειτουργεί. Σε κάποια από τα ιερά, η χρήση του χώρου διαρκεί ως τα ρωμαϊκά χρόνια, με διαφοροποιημένη λειτουργία, όπως στην Ισθμία, στο Σούνιο, στην Καλαυρεία, στα Κιόνια και πιθανώς στα Κύθηρα, ενώ και η Γεραιστός φαίνεται να είναι ισχυρή ως τη ρωμαϊκή περίοδο.

που εξετάζονται, μόνο τα επτά μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια, σχετική ή απόλυτη, βάσει των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των αρχαιολογικών ευρημάτων τους¹⁷.

Στην παρούσα εργασία, εξαιτίας του πλήθους των λατρευτικών του τόπων, που προσδιορίζονται είτε μέσω των ιστορικών πηγών και των επιγραφών, είτε επιβεβαιώνονται από τις αρχαιολογικές έρευνες, επιλέχθηκε να παρουσιαστούν και να ερευνηθούν δεκατέσσερα από τα σημαντικότερα και μακροβιότερα ιερά του, από διάφορες περιοχές του Αιγαιακού χώρου, τα οποία τοπογραφικά βρίσκονται κοντά στη θάλασσα ή σε νησιά, χερσονήσους και ακρωτήρια.

Τα περισσότερα ιερά, βρίσκονται στην Πελοπόννησο ή γύρω από αυτή, κυρίως δε στον Αργοσαρωνικό κόλπο, όπως αυτά στα Μέθανα, στην Καλαυρεία, στο Σούνιο και στην Ισθμία. Κατόπιν, συμπεριλήφθηκαν δύο ιερά Β και Ν του Κορινθιακού κόλπου, στο Μολύκρειο της Αιτωλίας και στα Νικολαΐκα Αχαΐας, στην αρχαία Ελίκη αντίστοιχα. Από την ΝΑ Πελοπόννησο, μελετήθηκαν τα ιερά στα Ακοβίτικα Μεσσηνίας, στο Ταΐναρο Λακωνίας και στα Κύθηρα. Προκειμένου να καλυφθεί, όσο ήταν εφικτό, όλος ο γεωγραφικός χώρος του Αιγαίου και καθώς πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντικά ιερά, που θα ολοκλήρωναν την έρευνα, συμπεριλήφθηκαν και αυτά της Γεραιστού και του Καψουρίου στην Εύβοια, των Κιονίων στην Τήνο, του Ποσειδίου στη Χαλκιδική και του Πανιωνίου στη Μυκάλη της Μ. Ασίας. Επίσης, παρατίθενται και τα Πεντεσκούφια Κορινθίας, παρόλο που πρόκειται πιθανώς για ιερό άλσος, λόγω της σημασίας των ευρημάτων (**Πιν. 1**).

Καθώς η λατρεία του Ποσειδώνα, λόγω της παλαιότητάς της, αλλά και της πολύπλευρης φυσιογνωμίας του, εντοπίζεται σε όλο τον Αιγαιακό χώρο, από τη Β. Ελλάδα ως την Πελοπόννησο και από την Μ. Ασία ως και τη Σινώπη, θεωρήθηκε σκόπιμο να γίνει αναφορά και στο ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο, έτσι όπως αυτό προέκυψε από την έρευνα της παρούσας εργασίας, καθώς στους περισσότερους πυρήνες περιοχών που επιλέχθηκαν, η λατρεία του Ποσειδώνα είναι έντονη και παλαιά και τόποι λατρείας του εντοπίζονται και στις γύρω από αυτά περιοχές¹⁸.

Στον Κορινθιακό κόλπο, εκτός από το πιθανό ιερό του στο Μολύκρειο της Αιτωλίας, εντοπίζεται στα ΒΑ και το ιερό του στην **Αντίκυρα**, παραλιακής πόλης της

¹⁷ Προκειμένου να προσδιορισθεί η έναρξη και διάρκεια των λατρευτικών δραστηριοτήτων και στα εναπομείναντα, χρησιμοποιήθηκαν και παρατίθενται στον κατάλογο και στα επιμέρους κεφάλαια, οι ιστορικές και επιγραφικές μαρτυρίες, στις οποίες αναφέρονται.

¹⁸ Δεν αναφέρεται η λατρεία και τα ιερά του από την ηπειρωτική Ελλάδα, όπως τη Θεσσαλία, τη Βοιωτία και την Αττική, αλλά και γενικότερα τη Δυτική και Ανατολική ηπειρωτική χώρα.

αρχαίας Φωκίδας, στη ΝΔ Βοιωτία, όπου σύμφωνα με τον Πausanία (10.36), υπήρχε το ιερό του Ποσειδώνα στην αγορά κοντά στο λιμάνι¹⁹.

Στην **Αττική**, εκτός από το ιερό του στο ακρωτήριο του **Σουνίου**, ο Ποσειδώνας λατρεύεται και στον Ίππιο Κολωνό μαζί με την Αθηνά, ενώ και σε άλλα ιερά επισημαίνεται η λατρεία του.

Σε ολόκληρη την Πελοπόννησο, η παρουσία του Ποσειδώνα είναι ισχυρή. Στην **Αχαΐα**, εκτός από το πολυσήμαντο ιερό του στην αρχαία Ελίκη, εντοπίζονται και το ιερό του στο Αίγιο (Πaus. 7.24.2.) και οι ναοί του στην Πάτρα (Πaus. 7.21.7-9) και στο Αντίρριο (Στράβων 8.3.2.) (Mylonopoulos 2003, 34-35, 40-45).

Στην **Τροιζηνία** η λατρεία του μαρτυρείται ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια²⁰, όπως και στην ευρύτερη περιοχή του Αργοσαρωνικού κόλπου. Εκτός από το ιερό στην Καλαυρεία και στη χερσόνησο των Μεθάνων, έχουν εντοπιστεί ευρήματα της κλασικής και ελληνιστικής εποχής, που υποδεικνύουν λατρευτικό χώρο του Ποσειδώνα και της Αφροδίτης στα ΒΑ στην περιοχή **Ογά Μεθάνων** (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 57-59· Konsolaki Yannopoulou 2017 148-149), ενώ και στην **Αίγινα** υπάρχουν στοιχεία λατρείας του²¹.

Εκτός από την πόλη της Τροιζήνας (Πaus. 2.30.6, 2.32.8), αλλά και το Άργος (Πaus. 2.22.4), ιερά του εντοπίζονται και γύρω από τον **Αργολικό κόλπο**, όπως στα Δίδυμα (Πaus. 2.36.3), στο αρχαίο Γενέσιο (Πaus. 2.38.4), στη Ναυπλία (Πaus. 2.38.2) και στο Τημένιο (Πaus. 2.38.1), ενώ ναός του υπάρχει στη χερσόνησο της Ερμιόνης (Πaus. 2.34.9-10)²².

Στην **Κορινθία**, εκτός από το ιερό στην Ισθμία και το πιθανό ιερό άλσος στα Πεντεσκούφια, η λατρεία του Ποσειδώνα αποδεικνύεται με ναούς, βωμούς και αγάλματα του θεού στην πόλη της Κορίνθου και στα λιμάνια των Κεργχεών και του Λεχαιού, αλλά και στην Σικυώνα (Mylonopoulos 2003, 144-211).

¹⁹ Στις ανασκαφές του 2000 στην περιοχή, εντοπίστηκαν θεμέλια οικοδομήματος των ελληνιστικών χρόνων που πιθανώς ταυτίζονται με το ιερό. Περισσότερα για τις εν εξελίξει ανασκαφές και τις ενδείξεις για τη θέση του ιερού βλ. Ραπτόπουλος 2000, 146· 2005.

²⁰ Ως παλαιότερη ονομασία της Τροιζηνίας αναφέρεται το *Ποσειδωνία*, Κατσωνοπούλου, 2003, 119, υποσ. 2.

²¹ Ο Ποσειδώνας λατρευόταν στην Αίγινα, η οποία αποτελούσε μέλος της Αμφικτυονίας της Καλαυρείας. Παλαιότερα είχε διατυπωθεί η άποψη από το Welter (1962, 31) ότι ο ναός του Απόλλωνα στη Κολώνα, ανήκε αρχικά στον Ποσειδώνα. Κατόπιν, από την εύρεση μιας επιγραφής, υποτέθηκε ότι ο ναός του Ποσειδώνα βρισκόταν μακριά από την Κολώνα, όμως δεν έχει εντοπιστεί, Mylonopoulos 2003, 49-51.

²² Για την περιοχή της Αργολίδας βλ. Mylonopoulos 2003, 49-96 και για την Τροιζηνία, βλ. Κατσωνοπούλου 2003, 117-126· Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 43-74· Konsolaki Yannopoulou 2017, 143-163.

Στη **Νότια Πελοπόννησο**, εκτός από τα Ακοβίτικα, το Ταίναρο και τα Κύθηρα, η λατρεία του Ποσειδώνα είναι ισχυρή στην πόλη της Σπάρτης, και γενικότερα στη **Λακωνία**, όπως στην Πιτάνη και στη Θεράπνη (Παυσ. 3.20.2) στα ηπειρωτικά, αλλά και στις Αρχαίες Αιγίες (Παυσ. 3.21.5) κοντά στο Γύθειο (Mylonopoulos 2003, 212-241)²³.

Στη **Μεσσηνία**, εκτός από το ιερό στα Ακοβίτικα, στη πόλη της Μεσσήνης υπάρχει το ιερό του στην αγορά (Παυσ. 4.31.6), αλλά και πιο βαθιά στην ενδοχώρα, στη περιοχή της Μίλας/Λακαθέλας, εντοπίζεται ο ναός του, που ανάγεται στους μυκηναϊκούς χρόνους (Καράγιωργα 1972, 258-262). Ο Ποσειδώνας αποτελεί, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το κυρίαρχο θεό της **Πύλου** στα μυκηναϊκά χρόνια, ενώ και βορειότερα στη περιοχή της αρχαίας Τριφυλίας, ξεχωρίζει το ιερό άλσος του Ποσειδώνα *Σαμίου* στο Σαμικό²⁴, στις Δ ακτές, που αποτελούσε και κέντρο Αμφικτυονίας²⁵.

Η λατρεία του Ποσειδώνα είναι ισχυρή και στην **Αρκαδία**²⁶. Είναι γνωστό το σημαντικό εξωαστικό ιερό του στην Μαντίνεια (Παυσ. 8.10.2) και οι ναοί του στην Ασέα, την Μεγαλόπολη (Παυσ. 8.3.1) και στο Μεθύδριο (Παυσ. 8.36.1-4), ενώ ιερά του εντοπίζονται και στις Καφυές (Παυσ. 8.23.4), στον Ορχομενό (Παυσ. 8.13.2), στους Τρικόλωνους (Παυσ. 8.35.6) και στο Παλλάντιο²⁷.

Στην **Εύβοια**, υπήρχε δήμος που ονομαζόταν Ποσειδίο, στην ευρύτερη περιοχή Ιστιαίας/Ωρεών, ενώ λατρευόταν και σε άλλες περιοχές, εκτός της Γεραιστού. Πιθανή είναι η λατρεία του στο ιερό του Δία στο Κηναίο, στα ΒΔ του νησιού, αλλά και στο πιθανό ιερό του Ποσειδώνα Αιγαίου στις Αιγές, οι οποίες τοποθετούνται κατά μια άποψη, στην κεντρική Εύβοια (Boffa-Leone 2017, 383-384· Perez 2007, 88-93, 95).

Στη **Βόρεια Ελλάδα** και γενικότερα στο ΒΑ Αιγαίο, εκτός από το ιερό στο Ποσειδί της Χαλκιδικής, ναός του Ποσειδώνα εντοπίζεται και στην πόλη της

²³ Στη Σπάρτη και γενικότερα στη Λακωνία, ο Ποσειδώνας λατρεύεται ως *Γαιήοχος* (Παυσ. 3.20.2), *Δωματίτης* (Παυσ. 3.14.7), *Γενέθλιος* (Παυσ. 3.15.9), *Ιπποκούριος* (Παυσ. 3.14.2.) και *Ασφάλιος*, ενώ υπάρχει και τέμενος του Ποσειδώνα *Ταινάρειον* (Παυσ. 3.12.5).

²⁴ Παυσ. 5.6.5-6, 6.25.5-6· Στράβων 8.3.13, 16-17.

²⁵ Όσο αφορά στη Μεσσηνία και στην Ηλεία, Μαράντου 2013, 119-167, 168-209· Mylonopoulos 2003, 144, 245-254· 2006.

²⁶ Θεωρήθηκε σκόπιμο να παρατεθούν επιγραμματικά οι τόποι λατρείας του στην Αρκαδία, παρόλο που είναι ηπειρωτικοί, ως δηλωτικών της σπουδαιότητας της λατρείας του Ποσειδώνα στη Πελοπόννησο.

²⁷ Η λατρεία του επιβεβαιώνεται και στην Τεγέα και το Φενεό, αλλά και στη Λυκοσούρα, στο ναό της *Δέσποινας*, Mylonopoulos 2003, 197 κ.ε.. Για την Κεντρική και τη Νότια Πελοπόννησο, Μαράντου 2013 και ειδικότερα για την Αρκαδία σ. 20-118.

Ποτίδεας, η οποία έφερε και το όνομα του θεού, αλλά και στην περιοχή του Στρυμονικού κόλπου στα Α, όπως αναφέρεται από τον Ηρόδοτο (8.115.2) (Tiverios 2008, 43-45, υποσ. 195· 64-65, υποσ. 288).

Στο **ΒΑ Αιγαίο** υπάρχει ιερό του στην ακρόπολη της Θάσου²⁸, η οποία εντοπίζεται στη περιοχή Λιμένας, στο ΒΑ τμήμα του νησιού, ενώ η λατρεία του πιστοποιείται στην Λέσβο και στη Χίο²⁹.

Στις **Κυκλάδες**, η σύνδεση με τον Ποσειδώνα μυθολογικά είναι ιδιαίτερα στενή, ωστόσο αρχαιολογικά δεν επιβεβαιώνεται η ύπαρξη ναών ή ιερών του. Εξαίρεση αποτελεί φυσικά το ιερό του στα Κιόνια της Τήνου, όπως και η επιβεβαιωμένη λατρεία του Ποσειδώνα *Ναυκλαρίου* στο ιερό της Δήλου. Για τα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων, υπάρχουν μόνο κάποιες πληροφορίες, που πηγάζουν είτε από μύθους, είτε από τις ιστορικές πηγές και από επιγραφές. Συνήθης είναι επίσης η ύπαρξη αρχιτεκτονικών καταλοίπων κάτω από σύγχρονα κτίρια, ως επί το πλείστον εκκλησίες, τα οποία ορισμένες φορές αποδίδονται στη λατρεία του Ποσειδώνα, χωρίς όμως να επιβεβαιώνονται, κυρίως λόγω της έλλειψης ανασκαφικών ερευνών³⁰.

Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι, υπάρχει πιθανή λατρεία του στο Γαλησσά της Σύρου (Μάνθος 1979), στη ΝΔ ακτή του νησιού, ενώ και από την Ερμούπολη προέρχεται επιγραφή, που αναφέρεται στον Ποσειδώνα *Ασφάλιο* (IG XII, 5, 671). Στη Σαντορίνη, έχει βρεθεί επιγραφή αφιερωμένη στον Ποσειδώνα *Πελάγιο* (IG XIII, 3 1347), αλλά και *Γαιήοχο* (IG XII, 1371-1372), ενώ ο Στράβων (1.3.16) παραθέτει ότι οι Ρόδιοι αφιέρωσαν ένα ναό προς τιμή του στο νησάκι Ιερά ανάμεσα σε Θήρα και Θηρασία. Επίσης, επιγραφή έχει βρεθεί και στην Αιγιάλη της Αμοργού (IG XII, 7. 438), στη Μήλο (IG, XII 3, 1096), ενώ η λατρεία του πιστοποιείται στην Πάρο, τη Νάξο, την Κέα και πιθανώς στην Ίο (Étienne κ.α. 1986, 182-183).

²⁸ Εντοπίζεται στα Β του ναού του Διονύσου, ανάμεσα στα δύο λιμάνια της πόλης, το πολεμικό και το εμπορικό και χρονολογείται τον 5^ο-4^ο αι. π.Χ. Εκτός από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, έχουν βρεθεί επιγραφές, ενώ μαρτυρείται η λατρεία της Ήρας *Επιλιμενίας* και της Αφροδίτης *Πελαγίας*, Seyrig-Bon, 1929, 317-350.

²⁹ Στο ακρωτήριο Σίγκριο στην Ερεσό, πιθανώς λατρευόταν ως *Μεσοπόντιος*, Schumacher 1993, 61.

³⁰ Τέτοιες περιπτώσεις μπορούν να θεωρηθούν, ο ναός Αποστόλου Πέτρου στη Σύρο, που είναι κτισμένος το 1871 πιθανώς πάνω στα ερείπια ιερού του Ποσειδώνα. Ο φάρος στο Λιμάνι του Βουρκαρίου, έναντι της Κορρησίας στο ΒΔ τμήμα της Κέας, ο οποίος είναι κτισμένος το 1831, πιθανώς πάνω σε ερείπια ναού του Ποσειδώνα. Στη Νάξο, η Εκκλησία της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας, η οποία βρίσκεται σε βραχονησίδα, που χρησιμοποιούνταν ως τόπος λατρείας του Ποσειδώνα (ιστορικές πηγές) και στο Μαρκέσι της Σκύρου, στο Β τμήμα του νησιού, όπου έχουν αποκαλυφθεί ερείπια αρχαίου ναού, πιθανώς του Ποσειδώνα. Ωστόσο, οι υποθέσεις αυτές δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθούν.

Τα **Δωδεκάνησα** συνδέονται με τον Ποσειδώνα, τόσο μυθολογικά, όσο και με τη λατρεία του³¹. Ο Ποσειδώνας λατρευόταν στη Λίνδο ως *Ασφάλιος* και *Ιππιος* (Λαλά 2015, 152), ενώ συνδέεται μυθολογικά με την Σύμη, όπου έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στον Αγ. Γιάννη στο Γιαλό, που οδήγησαν στη άποψη ότι πρόκειται για ναό του Ποσειδώνα, χωρίς όμως να έχει επιβεβαιωθεί (Λαλά 2015, 308, υποσ. 1640-1641). Επιπλέον, στη Νίσυρο, όπου πιθανώς ο Ποσειδώνας αποτελούσε τον προστάτη του νησιού, ίσως να υπήρχε ιερό του (Στράβων 10.5.16), του οποίου η ακριβής θέση είναι άγνωστη (Λάλα 2015, 327-328). Στην Κάρπαθο, η λατρεία του συνδέεται με την πόλη της Βρυκούντας, η οποία βρισκόταν στη ΒΔ ακτή του νησιού, σε μία βραχώδη χερσόνησο, ενώ στο Τρίστομο³², πιθανώς τοποθετείται το ελληνιστικό παγκαρπαθιακό ιερό του Ποσειδώνος *Πορθμίου*, σε ένα φυσικό λιμάνι³³.

Στις ακτές της **Μ. Ασίας**, εντοπίζεται το ιερό του Ποσειδώνα *Ελικώνιου* στη χερσόνησο της Μυκάλης, ενώ επιπλέον πιστοποιείται η ύπαρξη βωμού του στο Μονοδένδρι, αλλά και η λατρεία του στην Έφεσο, την Πριήνη και τη Μίλητο (Lohmann 2017, 51).

³¹ Για τα ιερά και τις λατρείες στην περιοχή των Δωδεκανήσων από τον 4^ο-1^ο αι.π.Χ., Λαλά 2015.

³² Η ιδιαίτερη θέση του Τριστόμου, το οποίο βρίσκεται Β της Βρυκούντας και εντός των γεωγραφικών της ορίων, αποτελεί πέρασμα από την Κάρπαθο στη Ρόδο και ακολούθως από την Αίγυπτο και την Κρήτη στη Μικρά Ασία. Αξίζει να σημειωθεί ότι, η αρχαία πόλη της Καρπάθου τοποθετείται στα ΝΑ του νησιού και ταυτίζεται με τα σημερινά Πηγάδια, ενώ στην αρχαιότητα ονομαζόταν Ποσειδίο και αποτελούσε σημαντικό εμπορικό σταθμό, κυρίως κατά την ελληνιστική περίοδο, Λαλά, 2015, 319-320.

³³ Η θέση του ιερού είναι γνωστή μόνο κατά προσέγγιση, χάρη στην ανεύρεση ορισμένων επιγραφών (*IG* XII 1, 1033, *IG* XII 1, 1032, *IG* XII 1, 1036), που χρονολογούνται το 3^ο/2^ο αι. π.Χ. και οι οποίες καταδεικνύουν τον εξέχοντα ρόλο του ιερού για το νησί, Λάλα 2015, 313-318.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Ι. ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΘΕΣΙΑ ΙΕΡΩΝ

Τα επιλεγμένα εξεταζόμενα ιερά, προέρχονται από διαφορετικά τμήματα του Αιγαιακού χώρου και έχουν ως κύριο κοινό χαρακτηριστικό τους τη άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα (Πιν. 1). Από τη μελέτη, προκύπτει ότι παρουσιάζουν γενικές ομοιότητες, αλλά και κάποιες διαφορές, αναφορικά με την τοπογραφία τους και χωροθεσία τους. Τα σημαντικότερα ερωτήματα, που προκύπτουν, αφορούν στο κατά πόσο βρίσκονται σε δύσβατες ή άμεσα προσβάσιμες περιοχές, κατά πόσο ήταν ανεξάρτητα ή απομονωμένα από τις περιοχές της επικράτειας ή από την πόλη στην οποία ανήκαν, αλλά και οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή της εκάστοτε θέσης και το βαθμό, που αυτή η επιλογή επηρέασε τη λειτουργία και εξέλιξή τους.

Ι.1. Γεωγραφική θέση και γεωμορφολογία

Ι.1. Ιερά σε ακρωτήρια ή χερσονήσους

Η χερσόνησος των **Μεθάνων** βρίσκεται στη ΒΑ Πελοπόννησο και εισχωρεί στον Αργοσαρωνικό κόλπο. Η περιοχή είναι γενικότερα βραχώδης και δύσβατη, καθώς βρίσκεται σε σεισμογενή και ηφαιστιογενή περιοχή³⁴. Το μυκηναϊκό ιερό των Μεθάνων, στην Α ακτή της χερσονήσου, είναι κτισμένο πάνω σε ένα μικρό λόφο, 114μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και σε απόσταση 300μ. Στην παρακείμενη ακτή υπάρχει φυσικός όρμος, που καθιστά εφικτή την προσάραξη μικρών πλοίων, όμως λόγω των απότομων πλαγιών, είναι δύσκολη η πρόσβαση στα ηπειρωτικά (Konsolaki 2002, 26). Η θέση του στη χερσόνησο, καθώς προβάλλεται ανάμεσα στον Πόρο και στην Αίγινα, το καθιστά ιδιαίτερα σημαντικό για την εποπτεία της ευρύτερης περιοχής και για τους θαλάσσιους δρόμους στον Αργοσαρωνικό.

Το βραχώδες ακρωτήριο του **Σουνίου**, γνωστό και ως κάβο Κολώνες, αποτελεί το νοτιότερο άκρο της Αττικής και υψώνεται στα 60μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Η πολύπλευρη σημασία της τοπογραφικής θέσης του ακρωτηρίου, με τα πλούσια λατομεία και τα μεταλλεία αργύρου της Λαυρεωτικής και τους ασφαλείς

³⁴ Υπάρχει ηφαιστειο στα Μέθανα που αναφέρεται στις πηγές (Στράβων 1.3.18· Πανυσ.2.34.1.) και το οποίο ήταν ενεργό το 3^ο αι. π.Χ. Επιπρόσθετα, τα ευρήματα από το ιερό υποδηλώνουν ότι ίσως καταστράφηκε από ισχυρό σεισμό, Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 57.

όρμους για τη ναυσιπλοΐα³⁵, αναφέρεται στις αρχαίες πηγές ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 8-16, 104). Το ιερό του Ποσειδώνα στο Σούνιο είναι κτισμένο στο ΝΑ άκρο, στο υψηλότερο σημείο, σε ύψος περίπου 80μ. πάνω από τη θάλασσα και σε απόσταση 69χλμ. από την πόλη της Αθήνας.

Η πλέον επικρατέστερη θέση, που αποδίδεται για το ιερό της **Γεραιστού** στην Α Εύβοια, θεωρείται το ακρωτήριο Μαντήλι (Χιδίρογλου 2012, 222-223· Chidiroglou 2017, 327, υποσ. 60), το οποίο βρίσκεται 3χλμ. από το Καστρί Καρυστίας³⁶, στον κόλπο της αρχαίας Γεραιστού, 20 χλμ ΒΑ από την πόλη της Καρύστου και αποτελεί τον μόνο ασφαλή κόλπο στην επικίνδυνη, ως σήμερα, περιοχή του Καφηρέα (Κάβο Ντόρο). Η Γεραιστός ήταν φημισμένη, κυρίως λόγω της σημασίας του λιμανιού της³⁷ και αποτελούσε το μόνο ασφαλές σημείο μεταξύ της Άνδρου και της Εύβοιας, αλλά και ασφαλή σταθμό για τα πλοία προς το ΒΑ Αιγαίο και τις Μικρασιατικές ακτές (Gehrke 1992, 104-105· Schumacher 1993, 62). Επιπρόσθετα, το πιθανό πρωιμότερο ιερό του Ποσειδώνα στο **Καψούρι** Καρυστίας, βρίσκεται στα ΒΔ του όρμου της Γεραιστού, σε φυσικά οχυρή και δυσπρόσιτη περιοχή³⁸.

Το **Ποσειδί** στη Χαλκιδική, βρίσκεται στο ομώνυμο ακρωτήριο στην χερσόνησο της Κασσάνδρας ή Παλλήνης και εκτεινόταν στην επίπεδη αμμουδιά, σε μια στενή λωρίδα μικρής έκτασης, 150μ. x 60μ., που εισχωρούσε στη θάλασσα³⁹. Η περιοχή της Χαλκιδικής είναι ιδιαίτερα πλούσια με μεταλλεία και ορυχεία, ξυλεία, αλλά και εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις (Moschonissioti 2017, 363), ενώ το ιερό βρίσκεται σε ιδιαίτερα σημαντική γεωγραφική θέση, καθώς βρίσκεται σε οπτική επαφή με τις ακτές της Εύβοιας, αλλά και σε καίριο σημείο στο Θερμαϊκό κόλπο για την ναυσιπλοΐα τόσο προς το Β, όσο και προς Α (Mazarakis Ainian 2012, 53-55· Tiverios 2008, 1-154).

³⁵ Το ίδιο το όνομα του Σουνίου, φανερώνει τη σημασία της θέσης για την ασφάλεια των θαλάσσιων μετακινήσεων και την προστασία της ενδοχώρας, Παπαθανασόπουλος 1983, 113· Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 15.

³⁶ Το Καστρί έχει ταυτιστεί με την περιοχή της αρχαίας Γεραιστού, κυρίως μετά την ανακάλυψη σε αυτό μιας τιμητικής στήλης, όπου αναγράφονται τιμές στον Καρυστινό δικαστή Χαρίανθο, αλλά και από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που βρέθηκαν στις ανασκαφές, Jacobsen-Smith 1968, 184-199· Χωρέμης 1974, 27-34· Χιδίρογλου, 2009, 1085-1105.

³⁷ Το λιμάνι της Γεραιστού ήταν γνωστό για την εμπορική του κίνηση από τον 5^ο αι. π.Χ., Schumacher 1993, 62. Η πρώτη αναφορά της Γεραιστού γίνεται από τον Όμηρο, (Οδ. γ'.176-179, 169-172), όπου αναφέρεται ότι οι ήρωες, επιστρέφοντας από την Τροία, αποδίδουν τιμές στον Ποσειδώνα για το ασφαλές ταξίδι, Χιδίρογλου 2009, 1085.

³⁸ Για τα αποτελέσματα των πρόσφατων ανασκαφών (2018) στο Καψούρι, βλ. www.archaiologia.gr.

³⁹ Η γεωμορφολογία της περιοχής έχει μεταβληθεί σημαντικά, λόγω των αποθέσεων και μετατοπίσεων της άμμου, αλλά και των σεισμικών ρηγμάτων της περιοχής, με αποτέλεσμα να έχει διευρυνθεί η παραλία, καθώς στα αρχαία χρόνια τα κτίρια του ιερού θα πρέπει να προβάλλονταν μέσα στη θάλασσα Βοκοτοπούλου, 1991, 303.

Η χερσόνησος του **Ταινάρου**, βρίσκεται στη Ν Πελοπόννησο και αποτελεί το νοτιότερο άκρο της. Η περιοχή είναι σεισμογενής, ιδιαίτερα άνυδρη και βραχώδης, χωρίς όμως να είναι απόκρημνη. Το ιερό του Ποσειδώνα βρίσκεται ανάμεσα στο Λακωνικό και Μεσσηνιακό κόλπο, στους όρμους του Πόρτο Στέρνες και των Αγ. Ασωμάτων, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, σε σημείο που προστατεύεται από τους νότιους ανέμους και είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την ναυσιπλοΐα (Παπαχατζής 1977, 102-103).

Η χερσόνησος της **Μυκάλης**, στη Δ Μικρά Ασία, απέναντι από τη Σάμο καταλαμβάνεται από το ομώνυμο βουνό, το σημερινό Dilek Dağları⁴⁰. Η οροσειρά δημιουργούσε ένα φυσικό όριο μεταξύ της Β και Ν Ιωνίας, ενώ η μεγάλη πεδιάδα με καλλιεργήσιμες εκτάσεις, που εκτείνεται στα Β της, αποτελούσε αντικείμενο χρόνιας διαμάχης μεταξύ της Σάμου και της Πριήνης. Το αρχαϊκό Πανιώνιο βρίσκεται στο κέντρο περίπου της οροσειράς, στη κορυφή του Çatalar Tepe, στα ΝΔ του χωριού Güzelçamlı, σε υψόμετρο 780μ. Η θέση του είναι αρκετά απομονωμένη και με άσχημη προσβασιμότητα, ωστόσο έχει την εποπτεία του μεγαλύτερου μέρους της περιοχής της Ιωνίας (Lohmann 2012α, 33, 38· 2017, 45). Το Πανιώνιο των ύστερων κλασικών χρόνων, μεταφέρθηκε στο λόφο Otomatik Tepe, στα ΒΑ του Güzelçamlı⁴¹.

1.2. Ιερά σε νησιά

Το νησί του **Πόρου** βρίσκεται στα ΝΑ του Σαρωνικού κόλπου, Ν της Αίγινας και της χερσονήσου των Μεθάνων, πολύ κοντά στις ακτές της Πελοποννήσου⁴² και αποτελείται από δύο νησιά, τη Σφαιρία στα Ν, όπου βρίσκεται η πόλη του Πόρου και το σύγχρονο λιμάνι και το μεγαλύτερο και πιο αραιοκατοικημένο, την Καλαυρεία, στα Β. Το ιερό του Ποσειδώνα, βρίσκεται στο κέντρο του νησιού Καλαυρεία, 6 χλμ. ΒΑ από την σύγχρονη πόλη του Πόρου, στη θέση Παλάτια, σε ένα οροπέδιο ανάμεσα στα βουνά Βίγλα και προφήτης Ηλίας, σε υψόμετρο περίπου 200μ., απομακρυσμένο από τη θάλασσα, ενώ στα Β διακρίνεται ο κόλπος της Βαγιονιάς.

⁴⁰ Η οροσειρά της αρχαίας Μυκάλης εκτείνεται από το σημερινό Söke, ως το ακρωτήριο Dірburnu (αρχαίο Τρωγίλιον) και ανήκει στη σημερινή περιφέρεια του Αϊδινίου. Έχει μέγιστο υψόμετρο 1200μ και μήκος 30μ. από Α-Δ, Lohmann 2017, 45.

⁴¹ Για την ταύτιση του αρχαϊκού και υστεροκλασικού Πανιωνίου βλ. Κεφ. II.

⁴² Από την Πελοπόννησο αποσχίζεται μόλις κατά την ύστερη αρχαιότητα, ύστερα από καθίζηση του εδάφους.

Η **Τήνος** αποτελεί νησί των βόρειων Κυκλάδων, ανάμεσα στην Άνδρο και τη Μύκονο⁴³. Η γεωγραφική της θέση είναι σημαντική, καθώς ένα στενό πέρασμα τη χωρίζει από τη Σύρο, που αποτελεί ακόμα και σήμερα τον κύριο θαλάσσιο δρόμο από την Αθήνα και την Εύβοια προς τις Β και τις κεντρικές Κυκλάδες και την Κρήτη⁴⁴, ενώ η Τήνος αποτελούσε κατά τα αρχαία χρόνια και τον τελευταίο σταθμό των ταξιδιωτών προς τη Δήλο. Το ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης βρίσκεται στην παραλία Κιόνια, στο ΝΔ τμήμα του νησιού, στον κόλπο του Σταυρού και απέχει 2,5χλμ. Δ από τη σύγχρονη πόλη της Τήνου. Προς τα Β των Κιονίων, υψώνονται απότομες πλαγιές, που τις πλαισιώνουν τρεις ορμητικοί χείμαρροι, ένας εκ των οποίων εκβάλλει στα Α του ιερού (Ετιέν κ.α. 2013, 136).

Τα **Κύθηρα** βρίσκονται στο Ν Αιγαίο, στα ΝΑ του Ταινάρου, απέναντι από το ακρωτήριο Μαλέα, ανάμεσα στην Πελοπόννησο και στην Κρήτη. Το νησί είναι ως επί το πλείστον ορεινό, με κυρίως βραχώδεις ακτές (Πετρόχειλος 184, 33-46), ενώ εντοπίζονται τουλάχιστον τέσσερις θέσεις λατομείων (Κοκορού Αλενρά κ.α. 2009, 177-188). Η γεωγραφική του θέση είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη ναυσιπλοΐα, προς την Κρήτη, αλλά και προς τα Δ. Η Μικρή Δραγονάρα ή Αντιδραγονέρα⁴⁵, όπου και έχει εντοπιστεί ο λατρευτικός χώρος του Ποσειδώνα, αποτελεί μαζί με τη Μεγάλη Δραγονάρα στα Ν της, τις δυο νησίδες των Κυθήρων, που βρίσκονται στην Α πλευρά του νησιού. Το έδαφός της είναι ιδιαίτερα βραχώδες και χωρίς βλάστηση, οι ακτές της είναι δύσκολα προσπελάσιμες⁴⁶ και είναι γεμάτη τεκτονικές ρηγματώσεις, με αποτέλεσμα το Α και Δ τμήμα της νησίδας να έχει σημαντική υψομετρική διαφορά (Τσαραβόπουλος 2002, 763· Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 127-128).

1.3. Ιερά κοντά στη θάλασσα

Το αρχαίο **Μολύκρειο** στην Αιτωλοακαρνανία, έχει ταυτιστεί πιθανώς με την περιοχή Ελληνικά Βελβίνας, που συνορεύει με τη Ναύπακτο και βρίσκεται απέναντι

⁴³ Η απόσταση από την Άνδρο δε ξεπερνά το ένα ναυτικό μίλι (1850μ.), ενώ από τη Μύκονο απέχει 7,5 χλμ., Ετιέν κ.α. 2013, 28.

⁴⁴ Ακόμα και σήμερα, οι θυελλώδεις βόρειοι άνεμοι αναγκάζουν τα πλοία να περνούν από τη Ν πλευρά των νησιών, ενώ η Τήνος συνδέεται και με το μύθο των Βορεάδων, που σκότωσε ο Ηρακλής, Ετιέν κ.α. 2013, 28.

⁴⁵ Το μήκος της Αντιδραγονέρας είναι 700μ. Α-Δ και το μέγιστο πλάτος της 250μ., Τσαραβόπουλος 2002, 763.

⁴⁶ Στη Β ακτή της νησίδας, έχει βρεθεί ένα σύνολο λίθινων πυραμιδοειδών αγκύρων, που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. και πιθανώς αποτελούν ρεμέτζα για την προσάραξη στην ακτή, Τσαραβόπουλος-Φράγκου, 2017, 129. Για το ναυάγιο: Θεοδούλου-Κουρκουμέλης 2002, 725-740· Κουρκουμέλης 1999, 243-248· Κουρκουμέλης 2001, 139-144.

από το στενό Ρίου-Αντίρριου. Το πιθανό ιερό του Ποσειδώνα βρίσκεται στο οροπέδιο, πάνω στην κορυφή ενός βουνού, σε υψόμετρο 510μ., εκτός των ορίων της Ναυπάκτου και σε απόσταση 15χλμ. ΒΔ της, σε θέση στρατηγικής σημασίας πάνω από το πέρασμα Ρίου-Αντιρρίου και σε οπτική επαφή τόσο με το Κορινθιακό, όσο και με τον Πατραϊκό κόλπο (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 135· Σαράντη 2009, 388-389).

Στην περιοχή της Αχαΐας, στη ΒΔ Πελοπόννησο, στη παραλιακή πεδιάδα, που εκτείνεται ανάμεσα στους ποταμούς Σελινούντα και Κερυνίτη στα ΝΑ του Αιγίου, εντοπίζεται η χώρα της αρχαίας **Ελίκης**, σημαντικής πόλης της Αιγιαλείας ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια. Το γεωμορφολογικό τοπίο έχει μεταβληθεί σημαντικά, με αποτέλεσμα να έχει παρατηρηθεί ανύψωση του εδάφους, ενώ πρόκειται για μια περιοχή ιδιαίτερα σεισμογενή⁴⁷. Το ιερό του Ποσειδώνα βρίσκεται στο χωριό Νικολαΐκα, στον Κορινθιακό κόλπο, πλησίον του Κερυνίτη ποταμού και σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα (Kolia-Gadoulou 2011, 199).

Το φημισμένο ιερό του Ποσειδώνα στην **Ισθμία**, βρίσκεται στην Κορινθία, σε μια βραχώδη περιοχή στους πρόποδες του λόφου της Ράχης, περίπου 16χλμ. Α από την πόλη της Κορίνθου. Η θέση του ιερού βρίσκεται στο σταυροδρόμι, που ενώνει τον Κορινθιακό και τον Σαρωνικό κόλπο, στο κύριο αρχαίο πέρασμα προς Αθήνα και είναι παράκτιο προς το Αιγαίο, ενώνοντας Α και Δ, ενώ στα φυσικά του πλεονεκτήματα συγκαταλέγονται το χαμηλό οροπέδιο, η εποπτεία της περιοχής και οι υδάτινοι πόροι (Broneer 1973, 1-3· Pettegrew 2016, 47-59)⁴⁸. Στα Δ της Ισθμίας βρίσκονται τα **Πεντεσκούφια**, σχεδόν 2,5 χλμ. ΝΔ της Ακροκορίνθου, όπου πιθανώς στην περιοχή βρισκόταν ένα ιερό άλσος αφιερωμένο στον Ποσειδώνα (Παυσ.2.2.4).

Ο παραθαλάσσιος οικισμός των **Ακοβίτικων**, βρίσκεται 4 χλμ Δ από την πόλη της Καλαμάτας και σήμερα αποτελεί προάστιο της (Θέμελης 1969, 352). Η γεωγραφική του θέση αποτελεί θαλάσσιο σταθμό, τόσο προς την Α αλλά και προς τη Δ, ενώ οι σχέσεις και η σύνδεση με την Κρήτη, μέσω των Κυθήρων, είναι πανάρχαια (Θέμελης 2017, 109). Το ιερό του Ποσειδώνα βρίσκεται σε απόσταση 500μ. από τον σύγχρονο οικισμό των Ακοβίτικων και στην αρχαιότητα είχε 100μ. απόσταση από την ακτή⁴⁹. Είναι τοποθετημένο στην αριστερή κοίτη του ποταμού Άρι, σε μια

⁴⁷ Η πόλη της Ελίκης καταστράφηκε από σεισμό και πλημμύρα το 373 π.Χ. Για τη γεωμορφολογία της περιοχής, Katsonopoulou-Soter 1999, 533-538· Soter-Katsonopoulou 2011, 584-610.

⁴⁸ Στα ΒΔ υπάρχει βαθιά χαράδρα, ενώ στα Ν υψώνεται η Ράχη, που βρίσκεται στα 100μ από την επιφάνεια της θάλασσας, Broneer 1973, 1.

⁴⁹ Η μορφολογία της περιοχής έχει μεταβληθεί σημαντικά, με αποτέλεσμα σήμερα ο ιερός χώρος να εντοπίζεται στα 650μ. από την παραλία, Kiderlen-Themelis 2010, 13-17.

βαλτώδη περιοχή, που συχνά υπόκειται σε εκτεταμένες πλημμύρες (Kiderlen-Themelis 2010, 13-17) .

1.2. Τοπογραφία και χωροθεσία ιερών

Τα ιερά, με βάση τη χωροθεσία τους, μπορούν να ενταχθούν σε δυο κατηγορίες με τις υποκατηγορίες τους, όπως αυτές έχουν καθοριστεί από τη σύγχρονη έρευνα⁵⁰. Διακρίνονται σε ιερά αστικά, εντός των ορίων των πόλεων ή στην ακρόπολη και σε εξωαστικά, ιερά της υπαίθρου, τα οποία μπορεί να είναι περιαστικά, δηλ. στα όρια της πόλης ή σε μικρή απόσταση από αυτή (ως περίπου 1χλμ.) ή εξωαστικά, ανεξάρτητα ή άμεσα συνδεδεμένα με μια πόλη ή περιοχή. Τα εξωαστικά ιερά παρατηρείται ότι μπορούν να εξελιχθούν και σε υπερτοπικά, εθνικά, ή Πανελλήνια ιερά.

Όσον αφορά στο μυκηναϊκό ιερό στον Αγ. Κωνσταντίνου στα **Μέθανα**, αυτό βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από τα κυριότερα κέντρα της ΥΕ περιόδου, που έχουν εντοπιστεί στη χερσόνησο των Μεθάνων (**Πιν. 2α-β**)⁵¹. Το γεγονός αυτό, οδήγησε την ανασκαφέα (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 57· Konsolaki Yannopoulou 2004, 75-76· 2017, 148) στο να συνδέσει το ιερό με την μυκηναϊκή Τροιζήνα, η οποία τοποθετείται στην παραλία του όρμου του Πάγωνος, στην απέναντι ακτή του Γαλατά (**Πιν. 2α**), όπου τα ανασκαφικά δεδομένα αποδεικνύουν ένα ιδιαίτερα ισχυρό κέντρο (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2009, 504-511)⁵². Από τα πλούσια και ποικίλα ευρήματα και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, επισημαίνεται ο επίσημος χαρακτήρας του ιερού, που διοικούνταν από την τοπική ελίτ⁵³ και στο οποίο πραγματοποιούνταν συγκεντρώσεις⁵⁴. Από την άλλη, ο Wardle (2003, 318), αναγνωρίζει τον υπερτοπικό χαρακτήρα του ιερού, όχι όμως ξεκάθαρα την ύπαρξη κάποιας τοπικής ελίτ, βασιζόμενος κυρίως στο υλικό των αναθημάτων.

⁵⁰ Περισσότερα για τη διάκριση των ιερών με βάση τη χωροθεσία τους, De Poligniac, 2000· Pedley 2005.

⁵¹ Το Παλαιόκαστρο, η κύρια οικιστική ενότητα, βρίσκεται στη Δ ακτή της χερσονήσου, ενώ άλλες δυο θέσεις στην Ογιά και στον Αγ. Γεώργιο βρίσκονται στα ΒΑ της Α ακτής, αλλά απομακρυσμένα από το ιερό του Αγ. Κωνσταντίνου, Konsolaki Yannopoulou 2004, 75-76 . Για τις μυκηναϊκές θέσεις στα Μέθανα βλ. Mee-Forbes 1997, 122-127, 146-148, 162.

⁵² Οι ανασκαφικές έρευνες έφεραν στο φως μια Μεσοελλαδική ακρόπολη, καθώς και θολωτούς τάφους, Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 57, υποσ. 30.

⁵³ Ιδιαίτερα από τα πήλινα αναθηματικά ειδώλια που έχουν βρεθεί στο ιερό, βλ. Κεφ. III.1., Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 378-380· 2016β, 50-52· Konsolaki Yannopoulou 2017, 144, υποσ. 8-9.

⁵⁴ Βλ. Κεφ. IV.2.1. Μια ανάλογη ερμηνεία της λειτουργίας του μυκηναϊκού μεγάρου αποδίδεται και στη Φυλακωπή. Η μείξη διαφορετικών στοιχείων, σε ένα ιερό με επίσημο χαρακτήρα, δεν είναι κάτι σπάνιο, ωστόσο είναι πιο σύνηθες κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο, Konsolaki Yannopoulou 2004, 68, 75.

2.1. Εξωαστικά ιερά

Το ιερό του Ποσειδώνα στην **Ισθμία**, αποτελεί το κυριότερο εξωαστικό ιερό στην περιοχή της Κορίνθου. Βρίσκεται σε απόσταση περίπου 16χλμ. από την πόλη της Κορίνθου και στον κύριο οδικό⁵⁵ και θαλάσσιο άξονα, που συνδέει την Πελοπόννησο με τα Β και Α, αλλά και σε σταυροδρόμι, που συνδέει τον Κορινθιακό με το Σαρωνικό κόλπο και το Αιγαίο. Τρία σημαντικά λιμάνια περικλείουν το ιερό: το λιμάνι των Κεγχρεών στα Ν, στο Σαρωνικό Κόλπο, το λιμάνι του Λεχαιού στα Β, στο Κορινθιακό κόλπο και το λιμάνι του Σχοινούντα στα ΝΑ, κοντά στο σημερινό Καλαμάκι, ενώ στα ΒΔ υπήρχε ο δίολκος (**Πιν. 3α-β**)⁵⁶. Γύρω από την Ισθμία, έχουν ανασκαφεί ένα νεκροταφείο των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στα Δ, ένας ελληνιστικός οικισμός στα ΝΑ στους πρόποδες της Ράχης, που χρονολογείται τον 4^ο-2^ο αι. π.Χ.⁵⁷ και ένα ελληνιστικό ταφικό μνημείο περίπου 2χλμ. Δ του ναού⁵⁸. Το ιερό αποτέλεσε εμπορικό και πολιτικό σημείο συνάντησης μεταξύ περιοχών, ήδη από τον 10^ο αι. π.Χ. και εξελίχθηκε από μικρό παρόδιο ιερό του 8^{ου} αι. π.Χ., σε ένα από τα τέσσερα Πανελλήνια ιερά.

Το εξωαστικό ιερό του Ποσειδώνα, κτισμένο στο ΝΑ Άκρο του **Σουνίου**, βρίσκεται σε απόσταση 69 χλμ. από την πόλη της Αθήνας. Το ακρωτήριο του Σουνίου αποτελεί τη σημαντικότερη τόσο στρατηγικά, όσο και εμπορικά περιοχή της Αττικής (Paga-Miles 2016, 689-691)⁵⁹. Τα λιμάνια βρισκόταν στα ΒΔ και Α του φρουρίου και αποτελούν τόσο στρατιωτική, όσο και εμπορική βάση, ενώ για την προστασία, τη στάθμευση και τη συντήρηση των πλοίων είχαν κατασκευαστεί νεώσοικοι (**Πιν. 4α-β**) (Dinsmoor 1975, 35· Kenny 1947, 194-200· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 13-14). Μέσα στα όρια του φρουρίου του Σουνίου, εκτείνεται ο οικισμός και το ιερό, που αποτελούν μια από τις οικιστικές ενότητες, οι οποίες απαρτίζουν το δήμο του Σουνίου (Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 42-50).

⁵⁵ Διάφορες οδοί, που ενώνουν την Κόρινθο με τον Ισθμό, το διατρέχουν από τα ΒΔ, με την παλαιότερη να χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ., Gebhard-Gregory 2015, 8, υποσ.28. Κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αι. π.Χ., των κλασικών αιώνων και στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. οι οδοί αυξάνονται και διευρύνονται, Frey-Gregory 2016, 485-488· Gebhard-Hemans 1992, 42· 1998, 17-22, 48-49· Gebhard-Hemans-Hayes 1998, 408-415· Morgan 1999, 15.

⁵⁶ Για τη χρήση και σημασία του δίολκου: Κουτσούμπα-Νάκας 2013, 91-106· Pettergrew 2011, 549-574· 2016, 59-68· Sanders 1996, 423-428.

⁵⁷ Αποκαλύφθηκαν σπίτια και εργαστήρια, ενώ από τα ευρήματα είναι φανερό η παραγωγή λαδιού, κρασιού και μελιού, Anderson Stojanović 1996, 57-98· Gebhard-Gregory 2015, 65-81.

⁵⁸ Το νεκροταφείο αναφέρεται ως *West Cemetery* στη βιβλιογραφία. Για το ταφικό μνημείο, Morgan 1999, 435.

⁵⁹ Το ακρωτήριο του Σουνίου, με τα ιερά και το φρούριο αποτελεί μια από τις οχτώ οικιστικές ενότητες, που απαρτίζουν τον δήμο του Σουνίου και ήταν οχυρωμένο με τείχος, που το περιέκλειε από τα Β-ΒΑ και το απομόνωνε από στεριάς, Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 42-50.

Το ιερό στην παραλία **Κιόνια**, στο ΝΔ τμήμα του νησιού, απέχει 2,5χλμ. Δ της αρχαίας πόλης της Τήνου και αποτελεί το κυριότερο εξωαστικό ιερό της (**Πιν. 1, 5**). Η αρχαία πόλη εντοπίζεται στο λόφο, όπου βρίσκεται σήμερα η βασιλική της Ευαγγελίστριας και διαθέτει οχύρωση και λιμάνι, ενώ ιδρύεται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., ταυτόχρονα με το ιερό στα Κιόνια (Ετιέν κ.α. 2013, 49, 53-54, 123-127).

Το **Πανιώνιο** στη χερσόνησο της Μυκάλης αποτελεί εξωαστικό ιερό, καθώς βρίσκεται σε απομονωμένη περιοχή και μακριά από κατοικημένες περιοχές (**Πιν. 6**)⁶⁰. Ωστόσο, συνδέει γειτονικές περιοχές, καθώς γύρω από αυτό αναπτύσσονται σημαντικές Ιωνικές πόλεις, όπως η Μίλητος, η Πριήνη, η Έφεσος, η Σάμος και η ίδρυσή του συνέβαλε στην ενίσχυση και εδραίωση της ταυτότητας και της συνοχής των Ιώνων, καθώς αποτέλεσε το κέντρο της Ιωνικής Συμπολιτείας ή Δωδεκάπολης⁶¹ (Lohmann 2017, 47).

Το **Ποσειδί** στη Χαλκιδική (**Πιν. 1, 7α-β**), αποτελεί πιθανώς εξωαστικό ιερό. Βρίσκεται στην επικράτεια της αρχαίας Μένδης και σε απόσταση και 4χλμ. Δ από την αρχαία πόλη. Η Μένδη αποτελεί ισχυρό κέντρο, που επιδεικνύει συνέχεια δραστηριότητας από την Υπομυκηναϊκή περίοδο χωρίς διακοπή, αντίθετα με ότι συμβαίνει σε άλλες αποικίες της Χαλκιδικής, που εγκαταλείπονται γύρω στο 700 π.Χ. (Moschonissioti 2017, 362)⁶².

Το ιερό στα **Ακοβίτικα**, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Kiderlen-Themelis 2010, 28, 33) αποτελεί ένα εξωαστικό ιερό, πιθανώς κέντρο μιας περιοχής ή *έθνους*, με σαφείς λακωνικές επιρροές⁶³ (**Πιν. 1, 8α-β**). Βρίσκεται 8χλμ. μακριά από την αρχαία Θουρία και 3.5χλμ. από τις Αρχαίες Φαρές. Στην περιοχή υπάρχουν τα σημαντικά λιμάνια της Πύλου, της Κυπαρισσίας και των Φαρών, ενώ σύμφωνα με την τοπογραφική έρευνα, η διαδρομή χερσαίων μεταφορών, που ενώνει τη Μεσσηνία με την Ηλεία και την Αρκαδία, αλλά και την Λακωνία στα Α, θα πρέπει να περνούσε

⁶⁰ Εκτός από τη μικρή πεδιάδα στα Α της οροσειράς, δεν υπήρχε στην αρχαιότητα επαρκής οικιστικός χώρος, για αυτό και η κατοίκηση περιοριζόταν στις χαμηλότερες πλαγιές και τους πρόποδες, Lohmann 2017, 45. Για την επιφανειακή έρευνα και τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής βλ. Lohmann κ.α, 2007, 59-178.

⁶¹ Βλ. Κεφ. IV.2.2.

⁶² Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στην αρχαία Μένδη, ερευνήθηκαν τέσσερις τομείς: Η Ακρόπολη της *Βίγλας* στα ΝΑ, το *Προάστειο* στα Ν παράλια, το παρόλιο νεκροταφείο στο ΝΑ τμήμα της θέσης και το ιερό στο ακρωτήριο Ποσειδί. Για τις ανασκαφές: Βοκοτοπούλου 1989, 416-417· Vokotopoulou 1996, 319-328· Moschonissioti 1998, 256· 2017, 355-364.

⁶³ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Θέμελης 1970α, 109-125), το ιερό σχετίζεται με τους περίοικους της Θουρίας ή τους προσοίκους των Φαρών, βάσει ενός ενεπίγραφου αναθηματικού λακωνικού πίθου, που αφιέρωσε ο Θιοπαλίδας, Kiderlen-Themelis 2010, 148-144. Η Θουρία, που από το 740/720 π.Χ. ήταν υπό την κατοχή της Σπάρτης, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Θέμελης 1969, 356· 1970α, 118), διοργάνωνε τους αγώνες προς τιμή του θεού, τα λεγόμενα *Ποσειδία* (*IG*² V.1, 213.18-23), στα Ακοβίτικα, βάσει της στήλης του Δαμώνονος, Kiderlen-Themelis 2010, 34-36, 144-145.

κοντά από τη θέση του ιερού, ήδη από την Εποχή του Χαλκού (Kiderlen-Themelis 2010, 17-18).

Όσον αφορά στο ιερό του **Ταινάρου (Πιν. 1, 8γ)**, μπορούμε να πούμε-παρόλο που οι έρευνες και τα σωζόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι πενιχρά-ότι πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα εξωαστικά ιερά της περιοχής, βάσει των αρχαίων πηγών και της λειτουργίας του, καθώς αποτέλεσε τόπο συγκέντρωσης και του Κοινού των Λακεδαιμονίων ή Ελεύθερων Λακώνων, ενώ γύρω από αυτό αναπτύχθηκε κατά τα ελληνιστικά χρόνια, ο εκτεταμένος οικισμός των Ταιναριαστών (2^{ος} αι. π.Χ.- 2^{ος} αι. μ.Χ.)⁶⁴ (Mylonopoulos 2003, 239· 2006, 145-146).

Στα **Κύθηρα**, ο λατρευτικός τόπος, που αποδίδεται στον Ποσειδώνα Γαιήοχο αποτελεί ιερό εκτός οικισμού (**Πιν. 9α-β**), με σαφείς λακωνικές επιρροές⁶⁵ και με υπερτοπικά χαρακτηριστικά. Με βάση την ερμηνεία των ευρημάτων⁶⁶, αποτελούσε σταθμό στα θαλάσσια ταξίδια και ιερό των περαστικών ναυτικών, καθώς το νησί ελέγχει τη διέλευση από τη λεκάνη της Ανατ. Μεσογείου και το Αιγαίο προς το Ιόνιο και τη Δυτ. Μεσόγειο (Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 136).

Αναφορικά με τα ιερά στη **Γεραιστό** και στο **Μολύκρειο (Πιν. 9γ-δ)** δεν είναι εύκολο, βάσει των μέχρι τώρα αρχαιολογικών ερευνών και των δεδομένων, να εξαχθούν σαφή συμπεράσματα. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι το ιερό της αρχαίας Γεραιστού⁶⁷ ανήκει στην επικράτεια της αρχαίας Καρυστίας, στην οποία την επικυριαρχία είναι τουλάχιστον από τον 3^ο αι. π.Χ. (Schumacher 1993, 62· Χιδίρογλου 1996-1997, 186) και αποτελούσε ένα ιδιαίτερα φημισμένο και μακρόβιο ιερό, όπως φαίνεται από τις επιγραφές και τις ιστορικές πηγές, στις οποίες αναφέρεται και γνώρισε την αθηναϊκή, σπαρτιατική, μακεδονική και ρωμαϊκή επικυριαρχία. Επιπρόσθετα, το πιθανό πρώιμο ιερό του Ποσειδώνα στο **Καψούρι** Ευβοίας, εντοπίζεται εντός του προσφάτως ανεσκαμμένου οικισμού του 7^{ου} αι. π.Χ. και κατέχει δεσπόζουσα θέση, καθώς φαίνεται να αποτελεί τον πυρήνα του, κατά την πρώτη οικοδομική φάση του⁶⁸. Από την άλλη, η αρχαία Μολυκρεία αναφέρεται από τον

⁶⁴ Οι οικισμοί γύρω από τα ιερά, πολλές φορές χρησίμευαν σε λειτουργικούς σκοπούς, λόγω της προσέλευσης πολλών ατόμων.

⁶⁵ Για τη λακωνική επιρροή στις λατρείες των Κυθήρων, Tsaravopoulos 2009, 141-147.

⁶⁶ Τα κυριότερα ευρήματα του ιερού είναι τα 234 χάλκινα νομίσματα που προέρχονται από πολλές, διαφορετικές και απομακρυσμένες περιοχές και χρονολογούνται από τον 4^ο αι. π. Χ., βλ. Κεφ. III.1.6.

⁶⁷ Στις σωστικές ανασκαφές, που διενεργήθηκαν υπό τη διεύθυνση της τότε ΙΑ' ΕΠΚΑ, με επικεφαλής την Μ. Χιδίρογλου, κατά τα έτη 1997 και 2001-2005, στην ακτογραμμή της αρχαίας Γεραιστού, αποκαλύφθηκαν τμήματα κτιρίων, καθώς και οχυρωματικών και λιμενικών εγκαταστάσεων, που χρονολογούνται από την ύστερη κλασική ως τη ρωμαϊκή περίοδο, Χιδίρογλου 2009, 1079-1099.

⁶⁸ Περισσότερα βλ. www.archaiologia.gr.

Στράβωνα ως γειτονική της Μακύνειας. Η περιοχή, που κατά τα αρχαϊκά χρόνια υπήρξε αποικία των Κορινθίων, αποτέλεσε σημαντικό εμπορικό κέντρο, λόγω της γεωγραφικής θέσης, ενώ αργότερα περιήλθε στη κατοχή των Αθηναίων και μετά τη μάχη της Χαιρώνειας στην κατοχή των Αιτωλών.

2.2. Αστικά ιερά

Η τοπογραφία της αρχαίας **Ελίκης** έχει αποδώσει ποικίλους οικιστικούς ορίζοντες, που αποδεικνύουν συνεχόμενη κατοίκηση από τα μυκηναϊκά χρόνια ως τη ύστερη αρχαιότητα⁶⁹ (**Πιν. 10α**). Η αρχαία Ελίκη ιδρύεται στα μυκηναϊκά χρόνια και καταστρέφεται από σεισμό και πλημμύρα το 373 π.Χ. (Ομηρ. *Ιλ.* 8.201-203, 20. 403-405· Πανσ. 7.24.5-6). Στα Δ γειτνιάζει με το Αίγιο και στα Α με τη Βούρα, ενώ στην επικράτειά της ανήκε από την αρχαϊκή εποχή και η σημαντική πόλη της Κερύνειας (Κατσωνοπούλου 1998, 31-66). Στην περιοχή του ιερού έχουν βρεθεί οικιστικά κατάλοιπα και εκτεταμένα νεκροταφεία της μυκηναϊκής εποχής, που ταυτίζουν τη θέση με τη μυκηναϊκή Ελίκη, ενώ σε όμορο τετράγωνο στα ΒΑ του γεωμετρικού αψιδωτού κτιρίου, βρέθηκαν κατάλοιπα δεύτερου γεωμετρικού κτιρίου, που πιθανώς ανήκει στον οικισμό (Kolia 2011, 203-204). Σύμφωνα με την ανασκαφέα (Kolia 2014, 412, 442), το ιερό λειτουργεί κατά τα αρχαϊκά χρόνια και πιθανώς ως την καταστροφή της πόλης, ενώ το ιερό βρίσκεται στο αστικό κέντρο της Ελίκης⁷⁰. Στους πρώτους αιώνες λειτουργίας του ιερού, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η ελίτ της περιοχής (Gadoulou 2017α· 2017β), ενώ και αργότερα που το ιερό εξελίσσεται στο σημαντικότερο κέντρο λατρείας, είναι υπό τον έλεγχο της Ελίκης (Katsonopoulou 2017, 27). Σύμφωνα με τη Ντ. Κατσωνοπούλου (Katsonopoulou 2017, 20, 27-28), με βάση τα αποτελέσματα της σύγχρονης έρευνας η αρχαία Ελίκη συνεχίζει να υπάρχει και μετά την καταστροφή του 373 π.Χ.⁷¹, ενώ το ιερό στα Νικολαίικα δεν σχετίζεται με το περίφημο ιερό των κλασικών χρόνων του Ποσειδώνια *Ελικώνιου*, καθώς ο

⁶⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε το χωριό Ριζόμυλο, στα 400μ ,από το ιερό των Νικολαίικων, όπου βρέθηκε μυκηναϊκός οικισμός, τα κατάλοιπα της αρχαίας λίμνης, στην οποία βρέθηκαν εκτός των άλλων και κλασικά κατάλοιπα και τη Δ περιοχή της πεδιάδας, κοντά στον ποταμό Σελινούντα και στη σύγχρονη Ελίκη, όπου βρέθηκαν ελληνιστικά οικιστικά κατάλοιπα και ευρήματα, που χρονολογούνται μετά την καταστροφή, καθώς και το λόφο του Αγ. Γεωργίου, κοντά στο Ριζόμυλο, όπου έχει ταυτιστεί με την ακρόπολη της Ελίκης. Για την ιστορία και την πορεία των ερευνών, Katsonopoulou-Soter 1998, 153-162· 1999, 531-563· Soter-Katsonopoulou 2011, 584-610.

⁷⁰ Από την έρευνα έχουν αποκαλυφθεί, ο γεωμετρικός ναός, ένα αψιδωτό κτίριο στα Α του, τα κατάλοιπα της ανωδομής ενός δωρικού αρχαϊκού ναού και πιθανώς ακόμα δύο κτιρίων, καθώς και ένα αρχαϊκό δημόσιο κτίριο 200μ. δυτικά του γεωμετρικού ναού, Kolia 2011· 2014.

⁷¹ Παλιότερα θεωρούνταν ότι μετά τη καταστροφή η πόλη δεν ξαναχτίζεται, όμως έχουν βρεθεί εκτεταμένα οικιστικά κατάλοιπα της ελληνιστικής εποχής, που πιστοποιούν την κατοίκηση μετά την καταστροφή.

λατρευτικός τόπος του Ποσειδώνα, ίσως να μεταφέρθηκε σε πιο ασφαλή θέση στα ηπειρωτικά, πιθανώς στην περιοχή της Ακρόπολης.

Το ιερό στην **Καλαυρεία** βρίσκεται στο κέντρο του νησιού σε υψόμετρο σχεδόν 200μ. (**Πιν. 2α, 10β**). Αποτελεί αστικό ιερό, καθώς στα Ν και ΝΔ του ιερού χώρου έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα, που ανήκουν στην αρχαία πόλη της Καλαυρείας, ενώ στα Β διακρίνεται ο κόλπος της Βαγιονιάς, όπου πιθανώς βρισκόταν το αρχαίο λιμάνι της πόλης, καθώς ο Wide το 1864 εντόπισε λείψανα αρχαίων νηοστασίων (Wells-Penttinen κ.α. 2004, 34). Εντοπίστηκαν κατάλοιπα οικιών⁷², ενώ ανάμεσα στα Κτίρια D, E, F στα Ν τοποθετείται, σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα, η Αγορά της αρχαίας πόλης της Καλαυρείας και στα ΒΔ του ιερού τοποθετούνται τα νεκροταφεία (Penttinen-Wells κ.α. 2009, 89-90). Το ιερό αποτελούσε κέντρο, που ένωνε διάφορες περιοχές, καθώς ο υπερτοπικός του χαρακτήρας τονίζεται και από τη λειτουργία του ως χώρου ασύλου και έδρας Αμφικτυονίας⁷³ (Pakkanen 2008, 238-243· 2011, 120-124).

Σύνοψη

Συνολικά, παρατηρούμε ότι τα περισσότερα ιερά βρίσκονται σε γεωγραφικές περιοχές, που είναι ιδιαίτερα σεισμογενείς ή ηφαιστιογενείς, βραχώδεις και δύσβατες, χαρακτηριστικά, που συνδέονται με την φυσιογνωμία του Ποσειδώνα. Επιπλέον, τα ιερά στην Καλαυρεία, στη Μυκάλη, στο Σούνιο και στο Μολύκρειο, τοποθετούνται σε υψηλό υψόμετρο, απομακρυσμένα συγκριτικά από τη θάλασσα, παρέχοντας όμως την εποπτεία της ευρύτερης περιοχής. Επίσης, τα ιερά στη Τήνο, στη Γεραιστό, στα Ακοβίτικα, στο Ταίναρο, παρόλο που είναι παραλιακά, βρίσκονται σε γενικότερα σε επικίνδυνα για τη ναυσιπλοΐα περάσματα, ωστόσο κατέχουν θέσεις, που παρέχουν προστασία από τις δυνάμεις της φύσης. Είναι σημαντικό ότι τα ιερά τοποθετούνται σε κομβικά σημεία για την ναυσιπλοΐα, είτε σε καίριες θέσεις για το εμπόριο, είτε σε περιοχές, που αποτελούν ασφαλείς σταθμούς για τα θαλάσσια ταξίδια, ενώ οι περισσότερες είναι πλούσιες σε κοιτάσματα, καθώς στη γύρω ευρύτερη περιοχή εντοπίζονται λατομεία και μεταλλεία.

⁷² Στην περιοχή, βρίσκεται το λεγόμενο Κτίριο G , *Ηρώο του Δημοσθένη ή Ασκληπιείο*, κατά την παλαιότερη βιβλιογραφία, ενώ στα Ν του Κτιρίου D εντοπίστηκε κατά τις ανασκαφές του 2007 και στην Περιοχή I, το Κτίριο I με επιμέρους δωμάτια, που χρονολογείται στον 2^ο-1^ο αι. π.Χ.. Είναι κτισμένο πάνω σε πρωϊμότερο του 4^{ου} αι. π.Χ. και έχει μεικτή οικιακή και εμπορική χρήση. Στην περιοχή βρέθηκαν ευρήματα, που σχετίζονται με το θαλάσσιο στοιχείο, όπως κατάλοιπα ψαριών και οστράκων, καθώς και εργαλείων, που σχετίζονται με το ψάρεμα, Mylona 2015, 397-399.

⁷³ Περισσότερα για τη λειτουργία του ιερού βλ. Κεφ.IV.

Επιπρόσθετα, στην πλειονότητα τους είναι εξωαστικά, σε μικρή ή μεγαλύτερη απόσταση από τους οικιστικούς πυρήνες της επικράτειάς τους, όπως συμβαίνει γενικά στα ιερά του Ποσειδώνα. Εξαίρεση αποτελούν τα ιερά στη Καλαυρεία και ίσως στα Νικολαίικα, αλλά και το ιερό στο Καψούρι Καρυστίας. Αστικά ή μη, έχουν το κοινό γνώρισμα ότι βρίσκονται στο κέντρο των ευρύτερων περιοχών τους και ενώνουν γειτονικές και πιο απομακρυσμένες περιοχές, μέσω των χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων και εξελίσσονται σε ιερά μεγάλης εμβέλειας, τοπικής ή ευρύτερης, κάποιες φορές με *εθνικά* χαρακτηριστικά. Στα περισσότερα ιερά, αναπτύχθηκαν πλησίον τους λιμάνια, νεώσοικοι και χερσαίοι οδοί, που συνέδεαν τις κυριότερες περιοχές, όπως χαρακτηριστικά στο Σούνιο, στην Ισθμία, αλλά και στα Ακοβίτικα. Παρατηρείται επίσης ότι, κάποια από τα ιερά, σχετίζονται με μικρούς οικισμούς, οι οποίοι δημιουργούνται πλησίον τους και εξυπηρετούν λειτουργικές ανάγκες, που προκύπτουν από τη διεύρυνση της λατρείας και της εξάπλωσης της φήμης τους, όπως στα Ισθμία, στο Σούνιο και στο Ταίναρο.

II. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΙΕΡΩΝ

Η αρχιτεκτονική διάρθρωση και εξέλιξη των ιερών, διαφέρει από περιοχή σε περιοχή και εξαρτάται από την τοποθεσία του ιερού, αλλά και τις δυνάμεις επιρροής, που ορίζουν την εξέλιξή του, καθώς και από την πορεία της εξέλιξης της λειτουργίας του. Παντού όμως, όπως είναι φυσικό, υπάρχει ένας κοινός παρονομαστής: ότι το ιερό αναπτύσσεται γύρω από τον πυρήνα λατρείας και εξελίσσεται ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες (Πιν. III).

II.1. Πρωιμότεροι χώροι και κτίρια λατρείας

1.1. Η συνέχιση της λατρείας από τους μυκηναϊκούς στους ιστορικούς χρόνους

Από την πλειονότητα των εξεταζόμενων ιερών, δεν έχουν βρεθεί επαρκή στοιχεία, που να συνδέουν την συνέχιση της λατρευτικής δραστηριότητας από τους μυκηναϊκούς στους Πρώιμους Ιστορικούς χρόνους. Εξαίρεση αποτελούν τα ιερά στην Καλαυρεία και στο Ποσειδί Χαλκιδικής. Στα υπόλοιπα ιερά, δεν πιστοποιείται η αδιάκοπη συνέχεια ή η σύνδεση της λατρείας από την Εποχή του Χαλκού⁷⁴.

Στο μυκηναϊκό ιερό των **Μεθάνων**, οι χώροι-δωμάτια, που σχετίζονται με τη λατρεία, είναι το Δωμάτιο Α (Πιν. 11α), το οποίο, βάσει των ευρημάτων και των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, έχει κατεξοχήν λατρευτική χρήση, τα όμορά του Δωμάτια Β και C, το Δωμάτιο G και η περιοχή F⁷⁵, καθώς και το Κτίριο Z (Πιν. 11β), το οποίο αποτελεί ένα τυπικό μυκηναϊκό μέγαρο, χωρίς ωστόσο να είναι λατρευτική η κύρια χρήση του⁷⁶. Μορφολογικά, το πιο κοντινό παράλληλο με το Δωμάτιο Α, αποτελεί ο λεγόμενος «ναός» στο θρησκευτικό κέντρο των Μυκηνών, που έχει τα ίδια χαρακτηριστικά (Konsolaki Yannopoulou 2004, 66). Η λειτουργία του ιερού σταματά τον 13^ο αι. π.Χ., ωστόσο έχουν εντοπιστεί ευρήματα, που υποδεικνύουν τη λατρεία του Ποσειδώνα στην Ογιά Μεθάνων, ίσως και της Αφροδίτης, στα ΒΑ της

⁷⁴ Σε κάποια ιερά δεν επαρκούν τα στοιχεία, ώστε να εξαχθεί κάποιο συμπέρασμα, λόγω της έλλειψης των ανασκαφών, όπως συμβαίνει στο Ταίναρο, στη Γεραιστό και στα Κύθηρα, ή της συνέχισης αυτών ως σήμερα, όπως στο Μολύκρειο.

⁷⁵ Το Δωμάτιο G είναι μεγαροειδές και βάσει των ευρημάτων του, έχει υποτεθεί η εποχική λατρευτική χρήση του, ενώ πιθανή είναι και η ύπαρξη δύο ιερών χώρων, που επικοινωνούν με μια αυλή, η οποία στην προκειμένη περίπτωση ίσως βρίσκεται κάτω από την σύγχρονη εκκλησία, Konsolaki Yannopoulou, 2004, 72.

⁷⁶ Για τις ανασκαφές: Κονσολάκη Γιαννοπούλου, 2016α, 43-74· 2016β, 38-47· Konsolaki, 2002, 25-36· Konsolaki Yannopoulou, 2004, 61-94· 2017, 143-163.

χερσονήσου (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 57-59)⁷⁷. Η γειτνίαση της περιοχής με το ιερό στα Μέθανα, μπορεί να δηλώνει αναβίωση της λατρείας από το μυκηναϊκό ιερό (Konsolaki Yannopoulou 2017, 148-149).

Στην **Ισθμία (Πιν. 11γ)**, η ύπαρξη μυκηναϊκής εγκατάστασης έχει προταθεί, βάσει της κεραμικής, που βρέθηκε διάσπαρτη σε διάφορα σημεία εντός και εκτός του τεμένους, αλλά και από τα λείψανα του μυκηναϊκού τείχους, που έχουν αποκαλυφθεί στα Ν του ναού (Morgan 2013, 247-250)⁷⁸. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώθηκε το 2006, με την ανακάλυψη μυκηναϊκού αψιδωτού κτιρίου σε απόσταση 200μ. Δ από το ναό (Gebhard-Gregory 2015, 13-24). Ωστόσο, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για οργανωμένη λατρευτική χρήση του ιερού χώρου κατά τα μυκηναϊκά χρόνια (Gebhard-Hemans 1992, 6-9· Mazarakis Ainian 1997, 319).

Το ίδιο συμβαίνει και στο **Σούνιο** και στα **Νικολαΐκα** της Αχαΐας. Στο Σούνιο, ενδείξεις εγκατάστασης στο ακρωτήριο υπάρχουν ήδη από τα Πρωτοελλαδικά χρόνια (Goette 2000, 18· Tataki 1985, 16), ενώ ο Όμηρος (*Οδύσ.*, γ' 276-285) μαρτυρεί την ιερότητα του χώρου. Ωστόσο, τα ευρήματα από τον αποθέτη του ιερού του Ποσειδώνα χρονολογούνται από τον 8^ο αι. π.Χ. και εξής⁷⁹, ενώ στα Νικολαΐκα η λατρευτική δραστηριότητα ανάγεται στον 10^ο αι. π.Χ.

Στα **Ακοβίτικα**, σύμφωνα με τους ανασκαφείς (Kiderlen-Themelis 2010, 22-23), η παρακείμενη ακτή χρησίμευσε ως χώρος προσάραξης πλοίων, ήδη από την Εποχή του Χαλκού, ενώ και από τον 10^ο αι. π.Χ. το ιερό πιθανώς αποτελεί κομβικό σημείο, τουλάχιστον για την ΝΑ Μεσσηνία. Ωστόσο, άλλοι μελετητές δεν συμβαδίζουν με αυτή την ερμηνεία⁸⁰ (Kiderlen-Themelis 2010, 28). Όπως παραθέτουν οι μελετητές (Kiderlen-Themelis 2010, 26), τα ευρήματα κεραμικής υποδεικνύουν συνέχιση της λατρείας από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, που μέχρι στιγμής δεν πιστοποιείται για τη Μεσσηνία, ή τουλάχιστον συνέχιση της ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή.

⁷⁷ Έχουν βρεθεί όροι της κλασικής εποχής, που πιθανώς υποδεικνύουν λατρεία στα κλασικά χρόνια, Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 57-59.

⁷⁸ Για τη διασπορά των μυκηναϊκών ευρημάτων στο ιερό: Morgan 1999, 177-194, 435-437· 2002β, 259, 261· 2013, 247-250.

⁷⁹ Το πρωιμότερο εύρημα αποτελεί ένας Μινωικός φακοειδής σφραγιδόλιθος με την παράσταση ενός ταύρου (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 118, 125, εικ.51), καθώς και κάποια κυρίως εισηγμένα αντικείμενα (βλ. Κεφ.ΙΙΙ.1), που όμως δεν αποδεικνύουν συνεχή και αδιάλειπτη λατρεία.

⁸⁰ Για την ιστορική εξέλιξη του ιερού: Kiderlen-Themelis 2010, 26-36.

Στο ελληνιστικό ιερό της **Τήνου** δεν εντοπίζονται ίχνη πρωιμότερης λατρείας πριν το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. (Étienne κ.α. 1986, 188)⁸¹. Στα Β του ιερού έχει ανασκαφεί πηγάδι της Εποχής του Χαλκού, όμως υπάρχει διακοπή δραστηριότητας ως τον 4^ο αι. π.Χ (Étienne κ.α. 1986, 180-181)⁸².

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, στο ιερό του Ποσειδώνα στην **Καλαυρεία (Πιν. 12α-β)**, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1894, στην περιοχή Α του ναού βρέθηκαν θραύσματα αγγείων και ευρήματα της μυκηναϊκής εποχής, που οδήγησαν τους ερευνητές Wide-Kjellberg (1895, 297-302) στο να πιστοποιήσουν την ύπαρξη λατρείας ήδη από την περίοδο αυτή. Ωστόσο, η διαπίστωση αυτή δίχασε αρχικά την έρευνα (Mazarakis Ainian 1997, 322). Ο Welter (1941, 45) τα ερμήνευσε ως ταφικά ευρήματα, όμως ο Hägg, (2003, 333-336) υποστήριξε τον λατρευτικό χαρακτήρα τους, που τελικά επιβεβαιώθηκε κατά τη διάρκεια των πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών το 1997 και το 2010-2011 από δοκιμαστικές τομές, που διενεργήθηκαν στα Δ-ΒΔ του περιβόλου του ναού⁸³. Η σύγχρονη έρευνα υποστηρίζει ότι στο ιερό υπάρχει συνέχιση της λατρείας από την Εποχή του Χαλκού στα Πρώιμα Ιστορικά χρόνια, βάσει των συνολικών ευρημάτων στην περιοχή περιμετρικά του μεταγενέστερου αρχαϊκού ναού, που πιθανώς προέρχονται από τα πρωιμότερα κτίρια, τα οποία ισοπεδώθηκαν για την κατασκευή του (Wells 2011, 211-220· Wells-Penttinen κ.α. 2004, 41-49).

Στο **Ποσειδί** της Χαλκιδικής (**Πιν. 7β**) επίσης, το αψιδωτό Κτίριο ΣΤ' του 11^{ου} αι. π.Χ. περιέκλειε, χωρίς να καταστρέψει, μια εσχάρα, έναν κατάγειο βωμό, που χρονολογείται στο 12^ο αι. π.Χ. και αποτελεί την πρωιμότερη ένδειξη λατρείας στο ιερό (Βοκοτοπούλου 1994, 272-273)⁸⁴. Φαίνεται πως η λειτουργία του κτιρίου, διακόπηκε καθόλη τη διάρκεια του 9^{ου} αι. π.Χ., πιθανώς από θεομηνία, ενώ

⁸¹ Η πρωιμότερη λατρευτική δραστηριότητα εντοπίζεται στους επτά βόθρους, που έχουν εντοπιστεί στα ΝΔ του ελληνιστικού βωμού και στο Κτίριο D, στα Ν του ναού, όπου έχουν βρεθεί υπολείμματα αιματηρών θυσιών και πιθανά τμήματα περιβόλων, στην περιοχή που αναπτύσσεται το κέντρο του μεταγενέστερου ιερού, Étienne κ.α. 1986, 187- 188.

⁸² Δεν έχουν πραγματοποιηθεί εκτεταμένες έρευνες, ενώ από τις ανασκαφές, που διενήργησε εδώ και δύο χρόνια η Μ. Σταματοπούλου, δεν υπάρχει κάποια επίσημη δημοσίευση.

⁸³ Στην ονομαζόμενη Περιοχή Ρ, βρέθηκαν τα υπολείμματα ενός μεγάλου κτιρίου, στο οποίο υπήρχε ένας βωμός και στρώμα καύσης, κάτω από ένα παχύ στρώμα της αρχαϊκής εποχής, Wells 2003, 339-340· Wells-Penttinen κ.α. 2004, 41-49· 2008, 68-71. Κατά τις ανασκαφές του 2010-2011, εντοπίστηκαν τρεις μικροί χρυσοί δίσκοι και δύο μικρογραφικοί χάλκινοι πελέκεις, που ερμηνεύτηκαν ως αφιερώματα Penttinen κ.α. 2012α· 2012β.

⁸⁴ Οι θυσίες συνεχίστηκαν στον ίδιο χώρο ως τον 5^ο αι. π.Χ., δημιουργώντας ένα «βωμό στάχτης» ύψους 1,85μ., βλ.Κεφ.Π.3.1.

διατηρούσε ακόμα την ανωδομή του, η οποία καταστράφηκε τον 7^ο αι. π.Χ. (Βοκοτοπούλου 1993, 406· 1994, 270· Moschonissioti 1998, 267, 270).

1.2. Οι χώροι και τα κτίρια λατρείας κατά τους πρωτογεωμετρικούς και γεωμετρικούς χρόνους

Κατά τη διάρκεια των Πρώιμων Ιστορικών χρόνων, στα ιερά είναι συνήθεις οι συγκεντρώσεις και τα τελετουργικά δείπνα, κυρίως σε ένα υπαίθριο ή πρόχειρα στεγασμένο χώρο. Οι χώροι αυτοί συνήθως βρίσκονται στο ίδιο σημείο, όπου μετέπειτα ανεγείρεται ο ναός και ο βωμός του. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουμε και πρώιμα κτίρια, που η δημιουργία τους συνδέεται με την ύπαρξη κάποιας ελίτ, η οποία επηρεάζει την πορεία προς την ίδρυση των πόλεων, αλλά και την ενίσχυση της σημασίας του χώρου.

Στην **Ισθμία**, στην περιοχή όπου χτίστηκε αργότερα ο βωμός στα ΝΑ του κεντρικού πλατώματος (**Πιν. 12γ-δ, East Terrace I**), εντοπίζονται και οι πρώτες ενδείξεις της πρώιμης λατρείας. Η περιοχή αποτελούσε αρχικά ένα μικρό τριγωνικό πλάτωμα⁸⁵, ενώ τα κυριότερα ευρήματα είναι αγγεία πόσης και σίτισης αναμειγμένα με οστά ζώων και στάχτη⁸⁶. Κατά το δεύτερο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ., στο χώρο δημιουργείται πλάτωμα και κατασκευές για την προσωρινή στέγαση περισσότερων ατόμων (**Πιν. 12γ**), από τις οποίες σώζονται μόνο οι πασσαλότρυπες (Gebhard-Hemans 1992, 9-22· Gebhard 1993, 125· Mazarakis Ainian 1997, 97· Mylonopoulos 2003, 162)⁸⁷. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι δύο πρωιμότεροι δρόμοι που διατρέχουν το ιερό χρονολογούνται τον 8^ο αι. π.Χ.⁸⁸. Μέχρι την ανοικοδόμηση του πρώτου αρχαϊκού ναού, το ιερό ήταν ένα μικρό παρόδιο ιερό, που εξυπηρετούσε τους ταξιδιώτες και τους ντόπιους (Gebhard-Hemans 1992, 21).

Το αψιδωτό Κτίριο ΣΤ' στο **Ποσειδί** (**Πιν. 13α**), το οποίο χρονολογείται τον 11^ο αι. π.Χ., συγκαταλέγεται στα πρωιμότερα λατρευτικά κτίρια στην Β. Ελλάδα

⁸⁵ Κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, υπόκειται σε συνεχείς ανακαινίσεις και διαπλατύνσεις με τη κατασκευή εξεδρών (*East Terrace 2-5a, 6-7*), ενώ μετά από την ανέγερση του αρχαϊκού ναού και του περιβόλου, διαπλατύνεται προς τα Β (*North Terrace 1-2*), όπου εντοπίζονται οι κυριότερες οδοί, που διαπερνούν το ιερό, Gebhard-Hemans 1992, 42-47, 52-57, 61-68, 71-76· 1998, 21-32, 43-48.

⁸⁶ Ίσως τα αγγεία σκόπιμα να σπάζονταν μετά το γεύμα και αφήνονταν στο χώρο, μαζί με τα απομεινάρια των θυσιών, ως μια πράξη καθαγίας, Gebhard 1993, 125· Gebhard-Hemans 1992, 15. Από την πρωτογεωμετρική περίοδο σώζονται ειδώλια και κοσμήματα, τα οποία είναι τοπικής προέλευσης, καθώς και αγγεία αττικής επιρροής, κυρίως της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής περιόδου.

⁸⁷ Τα αφιερώματα της περιόδου είναι κυρίως χάλκινοι τρίποδες, όπλα και πανοπλίες, ενώ όσο αφορά στην κεραμική δεν υπάρχει σημαντική αλλαγή, Gebhard 1993, 125-126· Gebhard-Hemans 1992, 18-21· Morgan 2002a, 45-47, 49.

⁸⁸ Ο μεν ένας οδηγούσε από την κατεύθυνση του Σαρωνικού κόλπου στο ΝΑ τμήμα του πλατώματος και ο δε δεύτερος από το Β τμήμα προς Κόρινθο, Morgan 1999, 3-14, 195-225, εικ.Ι.66.

(Mazarakis Ainian 1997, 308· Moschonissioti 1998, 265-267). Οι σημαντικές διαστάσεις του, η επιμελημένη τοιχοποιία του, η ανοιχτή πρόσοψη και η διακεκριμένη θέση, καθώς και υπαίθριος χώρος στα Ν και Α του κτιρίου, όπου αποκαλύφθηκαν αλληπάλλληλα στρώματα έμπυρων θυσιών από τα ύστερα μυκηναϊκά ως τα ελληνιστικά χρόνια, αποτελούν τα κριτήρια που το κατατάσσουν σε αυτήν την κατηγορία⁸⁹. Η πρακτική στερέωσης της πλίνθινης ανωδομής με ξύλινους δοκούς, ομοιάζει με γεωμετρικά κτίρια της περιόδου και εφαρμόστηκε και στο πρωτογεωμετρικό κτίριο του Λευκαντίου (Βοκοτοπούλου 1994, 271). Η ύπαρξη αυτού του πρώιμου κτιρίου υποδηλώνει διαφοροποίηση από τους σύγχρονους οικισμούς της Μακεδονία και μπορεί να εξηγηθεί με την διαφορετική προέλευση του πληθυσμού της Μένδης, η οποία αποτελεί αποικία των Ευβοέων ήδη από το 8 αι. π.Χ., ενώ η λατρεία πιστοποιείται από τον 12^ο αι. π.Χ. (Βοκοτοπούλου 1993, 409· Moschonissioti 1998, 270· Tiverios 2008, 15).

Το αψιδωτό κτίριο στα **Νικολαίικα (Πιν. 13β-γ)** χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. (Kolia-Gadoulou 2011, 192), ωστόσο η λατρευτική χρήση του χώρου ανάγεται ήδη από τον 10^ο/9^ο αι. π.Χ. (Kolia 2011, 221), καθώς κάτω από το βωμό των αρχών του 8^{ου} αι. π.Χ., έχει εντοπιστεί στρώμα καύσης, που παραπέμπει σε πρωιμότερη υπαίθρια λατρεία⁹⁰. Η περιοχή λατρείας πριν και μετά την ανέγερση του κτιρίου είναι η περιοχή γύρω από το βωμό (Kolia 2011).

Το κτίριο έχει τα χαρακτηριστικά των κτιρίων της περιόδου, όπως τη στέγη από καλάμια, άχυρα και πηλό, ξύλινα υποστηρίγματα για την ενίσχυση των πλαϊνών τοίχων και κεντρική, εσωτερική κιονοστοιχία για την στήριξη της στέγης, που παρατηρείται στα κτίρια λατρείας από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. (Kolia 2011, 228-231). Με βάση τα ως τώρα δεδομένα, δεν αποτελεί εκατόμπεδο κτίριο⁹¹, σε αντίθεση με το ναό της Αρτέμιδος Αοντίας ή το ναό του Απόλλωνα στην Ερέτρια (Gadoulou 2017α, 281· Kolia 2011, 228).

Μια ακόμα ιδιαιτερότητα αποτελεί η μεταγενέστερη προσθήκη προστώου, που ανήκει στη β' οικοδομική φάση του κτιρίου και χρονολογείται στην ύστερη

⁸⁹ Για το Κτίριο ΣΤ', βλ. Βοκοτοπούλου 1992, 444-445· 1993, 401-412· 1994, 271-274· Mazarakis Ainian 1997, 43-44· Moschonissioti 1998, 265-267.

⁹⁰ Επιπρόσθετα, στα Α του αψιδωτού κτιρίου, κοντά στην είσοδο του, βρέθηκαν πλήθος πρωτογεωμετρικών οστράκων, καθώς και κατάλοιπα ενός πρωτογεωμετρικού κτιρίου ή κατασκευής, που θα πρέπει να καταστράφηκε για την ανέγερση του γεωμετρικού ναού, Gadoulou 2017α, 280· Kolia 2011, 221.

⁹¹ Το συνολικό μήκος του δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως, ωστόσο εκτιμάται ότι δεν υπερβαίνει τα 20μ., Gadoulou 2017α, 281.

γεωμετρική/πρώιμη αρχαϊκή περίοδο (αρχές 7^{ου} αι.π.Χ.). Η ιδιομορφία αυτή θεωρείται καινοτομία της ναοδομίας της περιόδου στην Αχαΐα, η οποία εντάσσεται στην προσπάθεια μνημειοποίησης των λατρευτικών κτιρίων, όπως και στο ναό της Αρτέμιδος Αοντίας στο Άνω Μαζαράκι (Κόλια-Γκαδόλου 2007, 71-72· Kolia 2011, 228-230)⁹². Η ανέγερση του κτιρίου συνδέεται με τις κοινωνικές αλλαγές, που συντελούνται την περίοδο αυτή στην Αχαΐα και οδηγούν στη δημιουργία της πόλης-κράτους (Gadolou 2017α, 281).

Στο ιερό της **Καλαυρείας**, κάτω από το μεταγενέστερο Κτίριο D⁹³, στα ΝΔ του ιερού χώρου, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια κτιρίου, το οποίο χρονολογείται στο τέλος του 8^{ου} αι. π. Χ., καθώς και τρεις αποθέτες του τρίτου τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ., στο Ν-ΝΔ τμήμα του κτιρίου, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους⁹⁴. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς (Wells 2015, 143- 145), οι αποθέσεις ήταν προϊόν ανθρώπινης δραστηριότητας, καθώς είχαν επιμελώς σφραγιστεί και κατά κάποιο τρόπο καθαγίασαν την ανέγερση του γεωμετρικού κτιρίου, ως λάκκοι θεμελίωσης, ενώ από τα ευρήματα συμπεραίνεται ότι η περιοχή χρησιμοποιούνταν για τελετουργίες και συγκεντρώσεις, ίσως ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, από μέλη διακεκριμένων κοινωνικά τάξεων, που μπορούσαν να έχουν στη κατοχή τους αγγεία αξίας, προερχόμενα από διάφορες περιοχές του Αργοσαρωνικού και του Αιγαίου (**Πιν. 14α**)⁹⁵. Οι αποθέσεις σφραγίζονται και δεν εγκαταλείπονται, αλλά εντάσσονται στην αναδιοργάνωση του χώρου, ενώ το κτίριο ήταν σε λειτουργία ως τα τέλη της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου (Wells 2015, 145· Wells-Penttinen κ.α. 2005, 159, 182)⁹⁶.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και το αψιδωτό Κτίριο Α, που ανασκάφηκε πρόσφατα στο Καψούρι Ευβοίας⁹⁷ και πιθανώς αποτελεί τον πρώιμο χώρο λατρείας

⁹² Η διαπίστωση αυτή, ενισχύεται και από την αποκατάσταση της στέγης, που θα έδινε την εντύπωση ενός οβάλ κτιρίου, αν και η κάτοψή του είναι αψιδωτή, ενώ σε αναλογία με το ναό στο Άνω Μαζαράκι ένα *άδυτο*, ίσως να υπήρχε στο Δ, μη ανεσκαμμένο τμήμα του κτιρίου, Kolia 2011, 230.

⁹³ Έχει καθαρά λατρευτική χρήση και πιστοποιείται η αδιάκοπη χρήση του χώρου από τον 8^ο αι. π.Χ. ως την ελληνιστική περίοδο. Έχει ιδιότυπη αρχιτεκτονική μορφή και τραπεζοειδές σχήμα, ενώ η Β πλευρά του χρονολογείται τον 6^ο αι. π.Χ και η Ν αποτελεί προσθήκη του 4^{ου} αι. π.Χ., Wells-Penttinen κ.α. 2004· 2005, 135, 181-182.

⁹⁴ Για τη διασπορά των ευρημάτων βλ. Wells 2015, 137- 145· Wells-Penttinen κ.α. 2005, 150-159· 2008, 49-51, 68-71.

⁹⁵ Συλλέχθηκαν τμήματα μεγάλων αμφορέων μεταφοράς, κυρίως αθηναϊκών, αλλά και θραύσματα κρατήρων μεγάλου μεγέθους του τέλους της Εποχής του Χαλκού. Η συνύπαρξη αυτών των ευρημάτων υπογραμμίζει τη σημασία της περιοχής στους θαλάσσιους δρόμους και σηματοδοτεί την σύνδεση με το παρελθόν, Wells 2011, 214-215· 2015, 145.

⁹⁶ Επίσης και στο Κτίριο Ε' του 6^{ου} αι. π.Χ., που έχει ερμηνευτεί ως πρότυλο, βρέθηκαν τμήματα τοίχου του 8^{ου}/7^{ου} αι. π.Χ., με διαφορετικό προσανατολισμό και πιθανή συνέχεια προς Α.

⁹⁷ Για περισσότερα, βλ. www.archaiologia.gr

του Ποσειδώνα, πριν τη μεταφορά της λατρείας στη **Γεραιστό**. Το κτίριο χρονολογείται τον 7^ο αι. π.Χ., βάσει των παρακείμενων ευρημάτων, ίσως όμως να είναι προγενέστερο. Έχει επιμελημένη κατασκευή, χωρίζεται σε δύο χώρους και η πρόσβαση επιτυγχάνεται με λίθινες κλίμακες στα άκρα του. Βρίσκεται σε δεσπόζουσα θέση και περιμετρικά του εντοπίζονται τεχνητά κοιλώματα, καθώς και τρεις μεταγενέστεροι χώροι, ενώ πλησίον του αποκαλύφθηκε τμήμα και δεύτερου αψιδωτού κτιρίου.

Στο ιερό του **Σουνίου**, δεν έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που να πιστοποιούν τη λατρεία πριν την ανέγερση του αρχαϊκού ναού. Παρά ταύτα, οι πηγές και τα κινητά ευρήματα του αποθέτη-βόθρου στα ΝΑ του ιερού, εκτός του πολυγωνικού περιβόλου, πιστοποιούν τη λατρεία ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. Το πιο πιθανό είναι να υπήρχε κάποια πρόχειρη κατασκευή, ίσως πλησίον της ευθυντηρίας του αρχαϊκού ναού, η οποία να καταστράφηκε πριν την ανοικοδόμησή του (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 118-120).

Αξίζει να σημειωθεί συμπληρωματικά, ότι στα **Ακοβίτικα** της Μεσσηνίας εντοπίστηκαν αγγεία πόσης και σίτισης, που υποδεικνύουν συγκεντρώσεις, οι οποίες ίσως να σχετίζονται με το μετέπειτα ιερό χώρο και καλύπτουν την περίοδο από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ως την Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο (Θέμελης 1970β, 303-311· Kiderlen-Themelis 2010, 24). Η σχέση με τη λατρεία υποδεικνύεται και από τα υπολείμματα πήλινων καλουπιών χύτευσης ποδιών από τρίποδες, που ανάγονται στο 900/825 π.Χ., και πιθανώς υποδεικνύουν την ύπαρξη εργαστηρίου (Θέμελης 1969, 352- 357· Kiderlen-Themelis 2010, 127- 129)⁹⁸. Πάντως, το αδιαμφισβήτητο εύρημα λατρείας είναι το μικρό χάλκινο ειδώλιο αλόγου, που χρονολογείται τον 9^ο αι. π.Χ.⁹⁹.

Επιπρόσθετα, στο **Μολύκρειο** της Αιτωλίας, κάτω από το μεταγενέστερο Ναό Α΄, έχουν εντοπιστεί μια σειρά από πλάκες σε ελλειψοειδή διάταξη, ανάμεσα στον τοίχο του σηκού και της περίστασης, στο ύψος της ευθυντηρίας. Η ύπαρξή τους υποδηλώνει ένα προγενέστερο κτίριο, που σύμφωνα με τους ανασκαφείς (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 142, εικ. 5, υποσ. 14), η διάταξή τους παραπέμπει έντονα, αν και σε μικρότερες διαστάσεις, στον ελλειψοειδή περίβολο κάτω από το ναό του Απόλλωνα

⁹⁸ Η ύπαρξη των εργαστηρίων ίσως αποδεικνύει εμπορικές δραστηριότητες, όμως συνήθως τα εργαστήρια δεν απείχαν από τους τόπους λατρείας, Kiderlen-Themelis 2010, 23-25.

⁹⁹ Θέμελης 1970α, 109- 125· Kiderlen-Themelis 2010, 23- 25, 129-130· Mazarakis Ainian 1997, 324· Mylonopoulos 2003, 247.

στο Θέρμο της Αιτωλίας. Ωστόσο, η ακριβής χρονολόγηση του κτιρίου δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί ακόμα.

II.2. Ναοί

Από την αρχή του 7^{ου} αι. π.Χ., ξεκινά στα ιερά η μνημειοποίηση και ανακαίνιση του χώρου τους, με την ίδρυση των πρώτων ναών. Οι ναοί συνήθως, είναι θεμελιωμένοι πάνω ή πλησίον σε παλαιότερους χώρους λατρείας, όπως στην Ισθμία, στο Σούνιο, στην Καλαυρεία και αργότερα στην Τήνο. Κατόπιν, στα κλασικά χρόνια και καθώς οι περισσότεροι ναοί καταστρέφονται από λεηλασίες ή επιδρομές, στο ίδιο σημείο κτίζονται οι κλασικοί ναοί, πολλές φορές χρησιμοποιώντας αρχιτεκτονικά μέλη του προκατόχου τους για την επιπεδοποίηση ή διαπλάτυνση του χώρου, όπως συμβαίνει στο Σούνιο και στην Ισθμία.

Εξαίρεση αποτελεί ο ναός στην **Καλαυρεία**, που χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου}/αρχές 5^{ου} αι. π.Χ. και δεν έχει κλασικό ακόλουθο. Θα πρέπει, ωστόσο, να ληφθεί υπόψη ότι, όλα τα κτίρια του ιερού, έχουν λιθολογηθεί κατά την αρχαιότητα, αλλά και σε νεότερους χρόνους, με αποτέλεσμα να διατηρούνται στο επίπεδο των θεμελίων¹⁰⁰.

Επιπρόσθετα, στο **Ποσειδί** και στο **Ταίναρο**, δεν έχουμε την ίδρυση μνημειωδών ναών, γεγονός που ίσως οφείλεται, αφενός στην έλλειψη διαθέσιμου χώρου και στην αρχιτεκτονική παράδοση των συγκεκριμένων περιοχών, αφετέρου στο γεγονός ότι η μορφολογία τους, μπορεί πηγάζει από την λειτουργία τους. Στη Γεραιστό, στα Ακοβίτικα, στα Κύθηρα και στα Πεντεσκούφια¹⁰¹, δεν έχουν εντοπιστεί από τις ανασκαφές ναϊκά οικοδομήματα. Στη **Γεραιστό**, σύμφωνα με την ανασκαφέα (Χιδίρογλου 2012, 222-223· Chidiroglou 2017, 327, υποσ. 60), η θέση του ναού θεωρείται το ακρωτήριο Μαντήλι¹⁰². Στα **Ακοβίτικα**, η περιοχή του ιερού τοποθετείται στα ΒΑ του δημόσιου κτιρίου, στην περιοχή όπου έχουν βρεθεί τα παραδοθέντα από το 1958 αναθήματα¹⁰³, όπου πιθανώς να τοποθετείται ο βωμός

¹⁰⁰ Έχει αποκατασταθεί η κάτοψη του ναού, που αποτελεί ένα περίπτερο ναό με 6x12 κίονες και περίβολο με δύο εισόδους, Wells-Penttinen κ.α. 2004, 35, 41. Έχουν βρεθεί ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ανωδομής, που καθιστούν αδύνατη την αποκατάστασή της, Mylonopoulos 2003, 71-72· Wells-Penttinen κ.α. 2004, 38-39.

¹⁰¹ Στα Πεντεσκούφια είναι φυσικό να μην εντοπίζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, εφόσον θεωρείται ιερό άλσος.

¹⁰² Στην περιοχή του ακρωτηρίου έχουν βρεθεί ένα ιωνικό μαρμάρινο κιονόκρανο και ένα στέλεχος περιρραντηρίου, καθώς και ένα σημαντικό δημόσιο κτίριο των ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων.

¹⁰³ Ο τότε Έφορος Ν. Γιαλούρης (1959, 639-640) πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές, καθώς εντοπίστηκαν αναθηματικά, κυρίως μεταλλικά αγαλματίδια της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, σε

(Θέμελης 1969, 355· Kiderlen-Themelis 2010, 19-20)¹⁰⁴ Επίσης, στο πιθανώς ελληνιστικό ιερό των **Κυθήρων**, δεν έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όμως ο ανασκαφέας (Τσαραβόπουλος 2002, 763-764· Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 130)¹⁰⁵ θεωρεί ότι υπάρχει πιθανότητα να υπήρξε κάποιος υπαίθριος χώρος λατρείας, που να χρονολογείται πριν τον 4^ο αι. π.Χ., γεγονός όμως που, με βάση τις ως τώρα έρευνες, δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί.

2.1. Αρχαϊκοί ναοί

Στην **Ισθμία**, ο εκατόμπεδος ναός (**Πιν. 14β**), που χρονολογείται στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. (690-650 π.Χ.)¹⁰⁶, παρουσιάζει καινοτομίες, που δεν παρατηρούνται για την εποχή στην υπόλοιπη Ελλάδα¹⁰⁷ και αποτελεί προσπάθεια για τη δημιουργία ενός μνημειώδους ναού, όπως φαίνεται από το είδος της τοιχοποιίας και της στέγης του¹⁰⁸. Υιοθετείται το ισοδομικό σύστημα τοιχοποιίας με ορθογώνιους λαξευτούς λίθους και η στέγη αποτελεί το σημείο εκκίνησης για την εξέλιξη του λακωνικού και κορινθιακού τύπου στέγας¹⁰⁹. Η εύρεση τριών διαφορετικών δαπέδων στο εσωτερικό, υποδεικνύει ανανέωση ή επισκευές κατά τα μέσα και το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ (Gebhard-Hemans 1992, 41). Ο ναός καταστρέφεται από πυρκαγιά το 460/450

παρακείμενα χωράφια, τα οποία παραδόθηκαν στο Μουσείο Καλαμάτας από την οικογένεια Πιέρρου, Kiderlen-Themelis 2010, 130-131.

¹⁰⁴ Η γεωφυσική έρευνα υπέδειξε θεμέλια και λείψανα παρακείμενων κτιρίων στα Α του ιερού, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν ανάλογες ενδείξεις για τα Β, Ν και Δ. Μια ολοκληρωμένη ανασύσταση των κτιρίων, η ακριβής λειτουργία τους και χρονολόγησή τους δεν είναι δυνατή, λόγω της λιθολόγησης των θεμελίων και της ασαφούς στρωματογραφίας των ευρημάτων του 1969, αλλά και της έλλειψης ανασκαφικών ερευνών στην περιοχή.

¹⁰⁵ Δε βρέθηκαν ίχνη θεμελίωσης, αλλά πληθώρα κεραμίδων και σιδερένιων ήλων, που υποδεικνύουν ότι πιθανώς υπήρξε κάποιος πρόχειρα στεγασμένος χώρος, όπου λειτουργούσε το ανοιχτό υπαίθριο ιερό. Σε κοντινή απόσταση από το έγκοιλο, όπου διενεργήθηκαν οι ανασκαφές, προς τα Α εντοπίστηκε μεταγενέστερο κτίσμα, πιθανώς εκκλησία, το δάπεδο του οποίου είναι στρωμένο με κεραμίδες.

¹⁰⁶ Πριν τις ανασκαφές του 1989, υπήρχε έντονη συζήτηση για τη χρονολόγηση του ναού και την ύπαρξη και τη μορφή της περιστασης, ωστόσο οι ανασκαφές επιβεβαίωσαν την περίσταση από 7x18 κίονες και τη χρονολόγηση στο α' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ., Gebhard-Gregory 2015, 41· Gebhard-Hemans 1992, 25· Mylonopoulos 2003, 164-166.

¹⁰⁷ Και ο ναός του Απόλλωνα στην Κόρινθο, ο οποίος χρονολογείται λίγο πρωιμότερα, παρουσιάζει παρόμοια χαρακτηριστικά, όμως υπάρχουν ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, Gebhard 2001, 43· Gebhard-Gregory 2015, 39.

¹⁰⁸ Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι με βάση το ισοδομικό σύστημα τοιχοποιίας, καλυμμένοι με λευκό ασβεστοκονίαμα και διακοσμημένοι με παραστάδες και η τετράρριχτη στέγη με ιδιαίτερα επιμελημένα κεραμίδια, πρωτοκορινθιακού ρυθμού, με ενιαίους στρωτήρες και καλυπτήρες, Broneer 1971, 3-56· Gebhard-Hemans 1992, 25-41.

¹⁰⁹ Η κάλυψη των τοίχων με ασβεστοκονίαμα εξυπηρετεί περισσότερο στυλιστικούς σκοπούς και σύμφωνα με την Gebhard, αποτελεί κορινθιακή καινοτομία, ενώ οι νεωτερισμοί στις τεχνικές δόμησης, όπως ο τρόπος τοποθέτησης των δόμων και η προσαρμογή των κεραμίδων, ίσως υποδεικνύουν επιρροή από τη Ανατολή, βλ. Gebhard 2001, 41-61· Gebhard-Gregory 2015, 39-58· Hemans 1994, 61-83.

π.Χ.¹¹⁰ και αποτελεί σημαντικό παράδειγμα για την μετάβαση στη μνημειακή αρχιτεκτονική (Gebhard 2001, 41-6· Gebhard-Gregory 2015, 39-58).

Στο **Ποσειδί**, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το αρχαϊκό κτίριο Γ'¹¹¹ (**Πιν. 7β**), που χρονολογείται στο τέλος του 7^{ου} αι. π.Χ και η αρχιτεκτονική του παραπέμπει στα λατρευτικά κτίρια των γεωμετρικών χρόνων, ενώ από τον 6^ο αι. π.Χ, η περιοχή των θυσιών μεταφέρεται στα Δ του¹¹². Το κτίριο μετατρέπεται σε οβάλ, ενώ ήδη από τα ύστερα γεωμετρικά χρόνια, η χρήση αυτών των κτιρίων κυρίως εγκαταλείπεται και παρατηρείται, είτε σε απομονωμένες περιοχές, είτε σε οικιστικά περιβάλλοντα (Mazarakis Ainian 1997, 387· Moschonissioti 2017, 356). Το γεγονός αυτό, αντικατοπτρίζει τη συνέχεια μιας αρχιτεκτονικής παράδοσης, που διατηρείται από τα πρωτογεωμετρικά χρόνια και παραμένει αναλλοίωτη, αλλά και τη συνήθεια να χρησιμοποιούνται παλαιότερες αρχιτεκτονικές δομές, για να επιτευχθεί η σύνδεση με το παρελθόν (Mazarakis Ainian 1997, 269-288· Moschonissioti 1998, 269).

Στο ιερό στα **Νικολαίικα**, έχουν εντοπιστεί ευρήματα¹¹³, που προέρχονται από την ανωδομή δωρικού κτιρίου (**Πιν. 15α-ε**) και σύμφωνα με την ανασκαφέα (Kolia 2014, 409-445), υποδεικνύουν την ύπαρξη αρχαϊκού ναού, ο οποίος, βάσει των καταλοίπων, χρονολογείται στο 560/550 π.Χ.. Διαδέχθηκε τον γεωμετρικό και πιθανώς καταστράφηκε από το σεισμό, ενώ βρισκόταν σε λειτουργία ως την καταστροφή της Ελίκης¹¹⁴. Από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, συμπεραίνεται ότι η στέγη είναι συνδυασμός κορινθιακών και αργίτικων στοιχείων, ενώ η ανασκαφέας προχώρησε σε πιθανή αποκατάσταση του αετώματος (**Πιν. 15ε**) με την κεντρική εικονιστική παράσταση ενός Γοργονείου σε στάση *εν γούνασι δρόμου*, που πλαισιώνεται από δύο εραλδικές σφίγγες (Kolia 2014, 409-445).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αρχιτεκτονικά, παρουσιάζει ο ναός στη **Μυκάλη** της Μ. Ασίας, ο οποίος αρχικά δε φαίνεται να ακολουθεί την παράδοση της περιόδου της

¹¹⁰ Για τη χρονολόγηση: Gebhard-Gregory 2015, 95-96.

¹¹¹ Για τις ανασκαφές του κτιρίου Γ', βλ. Βοκοτοπούλου 1991, 304-307· 1992, 444· Moschonissioti 1998, 265.

¹¹² Έχουν βρεθεί αρχαϊκές αποθέσεις, κάτω από τον πρόναο του κτιρίου, που υποδηλώνουν υπαίθριο χώρο λατρείας, Βοκοτοπούλου 1991, 304-310. Στο Ν τμήμα του σηκού, βρέθηκαν εσχάρες και πυρές, που περιείχαν οστά και όστρεα, καθώς και πολυάριθμα θραύσματα αγγείων, αττικών και κορινθιακών, Βοκοτοπούλου 1990, 402-403· 1991, 309-310.

¹¹³ Σε δοκιμαστική τομή στα Α του Β τοίχου του αψιδωτού γεωμετρικού κτιρίου, βρέθηκαν πλήθος κεραμικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων με ανάγλυφη, γραπτή και ανθεμωτή διακόσμηση, από το γείσο και τη στέγη κτιρίου, καθώς και σπόνδυλοι δωρικών κιόνων, που χρονολογούνται στην αρχαϊκή περίοδο, αλλά και κάποια τμήματα, που πιθανώς ανήκουν σε άλλα δύο δημόσια κτίρια, Gadolou 2017α, 283· Kolia 2011, 226-228· Kolia 2014, 409-445.

¹¹⁴ Στο σωρό των αρχιτεκτονικών καταλοίπων βρέθηκαν όστρακα σκύφου, που χρονολογούνται στην αρχή του 4^{ου} αι.π.Χ., Kolia 2014, 412.

περιοχής (**Πιν. 16α-17α**). Ο ναός χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. (570/560 π.Χ.)¹¹⁵ και καταστρέφεται από πυρκαγιά και σεισμό το 550 π.Χ.¹¹⁶. Είναι εκατόμπεδος και έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι δεν έχει περίσταση, κρηπίδα ή πρόστυλο, χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός ναού (Hulek 2017, 77, 87). Τα επιμέρους αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, φαίνεται να μη συμμορφώνονται με τις αποδεκτές αντιλήψεις της ιωνικής αρχιτεκτονικής (Hulek 2017, 80-85· Lohmann κ.α. 2007, 135, 157-162)¹¹⁷. Σε σχέση με τους μεγάλους δίπτερους ναούς της περιόδου, όπως στη Σάμο, στην Έφεσο και στα Δίδυμα, ο ναός διαφέρει σημαντικά, υπάρχουν όμως και πιο λιτά, μικρότερων διαστάσεων κτίρια (Hulek 2017, 87), καθώς όπως φαίνεται, οι αρχιτέκτονες της εποχής είχαν την ελευθερία να συνδυάσουν διαφορετικά χαρακτηριστικά, εφόσον ο ιωνικός ρυθμός δεν είχε παγιωθεί ακόμα με αυστηρούς κανόνες.

Αρχιτεκτονικά, συνδυάζει το λατρευτικό οικοδόμημα με τον χώρο συγκέντρωσης και συμποσίων¹¹⁸ (**Πιν. 17β**) (Hulek 2017, 77). Επίσης, ο σηκός περικλείει παλαιότερο ναΐσκο¹¹⁹ (**Πιν. 17γ**), που πιθανώς να ανήκε σε λατρεία της Καρικής Μελίας¹²⁰, όπου -βάσει των ευρημάτων- συντελούνται θυσίες και γεύματα κατά τον 7^ο αι. π.Χ. (Lohmann 2012α, 39- 46· Hulek 2017, 88). Αξιοσημείωτο είναι ότι, ενώ γενικότερα από τον 6^ο αι. π.Χ., ο ναός από την αίθουσα συμποσίων

¹¹⁵ Σύμφωνα με τις παλαιότερες έρευνες, το αρχαϊκό Πανιώνιο τοποθετούνταν στο Otomatik tepe (πρώην προφ. Ηλίας), στα ΒΑ της Μυκάλης, όμως η πρόσφατη έρευνα, εκεί εντοπίζει το νεότερο Πανιώνιο, το οποίο μεταφέρθηκε μετά την καταστροφή του αρχαϊκού, σε μια προσπάθεια αναβίωσης της λατρείας, Lohmann 2017, 48-52. Για τις ανασκαφές και την ταύτιση του αρχαϊκού Πανιωνίου βλ. Kleiner-Hommel 1967· Lohmann 2007·2013· 2017 και για αντίθετες απόψεις, Hedra 2006, 43-102.

¹¹⁶ Η λατρεία πιθανώς μεταφέρεται στη ΒΑ ακρόπολη της καρικής Μελίας, γεγονός που συμβαδίζει με την περιγραφή του Ηροδότου (1.143-144), που αναφέρει τρεις συναντήσεις των Ιώνων στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ., χωρίς να αναφέρεται σε ναό και αποδεικνύεται πιθανώς και αρχαιολογικά από την ύπαρξη κτιρίου (MH1), το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ και στο οποίο έχουν βρεθεί αγγεία πόσης, Lohmann-Özgül 2017, 61-62, 72.

¹¹⁷ Οι ιωνικοί κίονες του είναι χωρίς ραβδώσεις, με εγχάρακτους έλικες, ενώ η ανωδομή είναι πλίνθινη ή κατασκευασμένη σύμφωνα με την τεχνική *pisé*, Hulek 2017, 80.

¹¹⁸ Το Δ δωμάτιο του κτιρίου, έχει ταυτιστεί ως *Λέσχη* και είναι άμεσα εφραπτόμενο με το σηκό, χωρίς όμως να συνδέεται με αυτόν, αφού η είσοδος βρίσκεται στα Δ του Ν τοίχου. Είναι ένα ορθογώνιο δωμάτιο, που πιθανώς να φέρει περιμετρικά κλίνες και στο εσωτερικό του βρέθηκαν τμήματα από οπλισμό, όπως αιχμές, τμήματα θώρακα και ασπίδας, τα οποία ήταν πιθανώς κρεμασμένα στους τοίχους, καθώς και τμήματα αγγείων συμποσίου, ενώ διατηρείται και τμήμα της μαρμάρινης θύρας. Αναλυτικά για το Δ δωμάτιο-*Λέσχη*, Hulek 2017, 77-98· Lohmann 2012β, 96-125, εικ.3.

¹¹⁹ Ο ναΐσκος θα πρέπει να ήταν ένα σχετικά απλό και χαμηλό κτίριο με επίπεδη στέγη, το οποίο καταστράφηκε μαζί με τον Καρικό οικισμό. Διατηρεί ένα βάθρο-τράπεζα στα Δ και ένα κυκλικό βωμό στα Α, κοντά στην είσοδο, ενώ για την ανέγερση του αρχαϊκού ναού καλύφθηκε με χώμα, που περιείχε όστρακα τελετουργικών αγγείων και αγγείων πόσης και παλαιότερα αναθήματα, κυρίως μεταλλικά κοσμήματα, οπλισμό και οβελούς, αλλά και πηλίνα ειδώλια, καθώς και οστά και όστρεα, ευρήματα τα οποία τον χρονολογούν στα 640-600 π.Χ., Lohmann κ.α. 2007, 142-147· Lohmann 2013, 116-117.

¹²⁰ Ο οικισμός της Μελίας καταστρέφεται κατά την διάρκεια του λεγόμενου Μελιακού πολέμου στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., Για τις ανασκαφές του οικισμού, Lohmann-Özgül, 2017, 59-76.

διαχωρίζονται, παρόλα αυτά το οικοδόμημα στη Μυκάλη συνδυάζει διαφορετικές λειτουργίες κάτω από την ίδια στέγη, όχι όμως στον ίδιο χώρο, όπως υποδηλώνουν πιθανώς οι ανάγκες μιας συγκεκριμένης ομάδας, που στην προκειμένη περίπτωση είναι οι εκπρόσωποι των πόλεων της Ιωνικής συμπολιτείας (Hulek 2017, 88· Lohmann 2017, 45-58).

Σύμφωνα με τον Hulek (2017, 88, υποσ. 71-72), δύο ανάλογα κτίρια, που συνδυάζουν το ναό και αίθουσα συμποσίων και χρονολογούνται τον 6^ο αι. π.Χ., αποτελούν ο ναός στην Αλυκή της Θάσου, πιθανώς αφιερωμένος στον Απόλλωνα, καθώς και ο ναός του Απόλλωνα στο Δεσποτικό, χωρίς όμως να συγκαταλέγονται ως ακριβή παράλληλα. Η αίθουσα συμποσίων μπορεί να συγκριθεί μορφολογικά με τον Οίκο των Ναξίων, τον Πολυγωνικό οίκο στο Ηρακλείο της Θάσου ή το Megaron Hall στο Εμπορείο της Χίου (Lohmann 2012β, 108-113).

Στο **Σούνιο**, ο αρχαϊκός δωρικός ναός¹²¹ (**Πιν. 18α**), που χρονολογείται στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο (500/480 π.Χ.), έχει χαρακτηριστικά, που τον κατατάσσουν στη πρωτοπορία της αρχιτεκτονικής της περιόδου (Paga-Miles 2016, 669-672). Ο πρόναος δημιουργεί την αίσθηση της ψευδοδίπτερης πρόσοψης, χαρακτηριστικό που πιθανώς συνδέεται με τους ναούς των Κυκλάδων και της Μ. Ασίας (Paga-Miles 2016, 685, υποσ. 48), τα δωρικά κιονόκρανά του ομοιάζουν με το ναό της Αφαίας στην Αίγινα (Paga-Miles 2016, 679), ενώ τόσο ο αρχαϊκός, όσο και ο κλασικός ναός, έχουν ομοιότητες με το Ηφαιστείο του 460 π.Χ., τόσο στην κλίμακα όσο και στην κάτοψη, στοιχείο που υποδεικνύει ότι οι καινοτομίες ξεκίνησαν νωρίτερα τον 6^ο αι. π.Χ. στην Αττική, δημιουργώντας μια παράδοση, που θα εδραιωθεί τον 5^ο αι. π.Χ.¹²².

Το αρχαϊκό τέμενος του Ποσειδώνα στο **Ταίναρο**, που χρονολογείται πιθανώς ως τα όψιμα αρχαϊκά χρόνια, αποτελείται από ένα σπήλαιο και ένα κτίριο με δύο χώρους στα Δ, που προστίθεται πιθανώς κατά τον 5^ο αι. π.Χ. (**Πιν. 18β-γ**)¹²³. Τα πενιχρά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και η έλλειψη ανασκαφών στο χώρο, δεν

¹²¹ Ο ναός από πωρόλιθο, καταστρέφεται από τη λεηλασία των Περσών το 480 π.Χ., πριν ολοκληρωθεί και στεγαστεί, Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 20· Paga-Miles 2016, 685.

¹²² Επιπλέον, η ανοικοδόμησή του εντάσσεται σε ένα ευρύτερο αρχιτεκτονικό αθηναϊκό σχέδιο, που συντελείται την περίοδο αυτή στην Αττική, ενώ το όλο εγχείρημα αποτελεί πρόκληση, καθώς απαιτούνταν εκτεταμένη αναπροσαρμογή του τοπίου και κατασκευή θεμελίων σε μεγάλο βάθος. Από την άποψη αυτή, μπορεί να συγκριθεί με τον προ-Παρθενώνα, καθώς και τα δύο μνημεία αποτελούν σημαντικούς προκατόχους με περιορισμένη χρονικά λειτουργία, που δημιουργήσαν σημαντική παράδοση στην αρχιτεκτονική, Paga-Miles 2016, 667-668.

¹²³ Ο Πανσανίας (3.25. 4-5, 8), αναφέρεται σε ένα ναό, που μοιάζει με σπηλιά και στο άγαλμα του θεού, καθώς και σε μια πηγή, μέσα από την οποία μπορούσε κανείς να δει λιμάνια και πλοία. Ο Στράβωνας (8.5.1) αναφέρεται σε ιερό μέσα σε άλσος πολύ κοντά στην παραλία, ενώ ο Πλούταρχος (Ηθ. 560Ε) το αναφέρει και ως Ψυχοπομπείο, Mylonopoulos 2003, 230-231.

επιτρέπουν την διατύπωση σαφούς αιτιολόγησης της μορφής του, η οποία δεν ακολουθεί τα τυπικά πρότυπα της αρχιτεκτονικής. Ωστόσο, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η μορφή του υπαγορεύεται από τη λειτουργία του ως ψυχοπομπείου και μπορεί να κατανοηθεί και να παραλληλιστεί μόνο σε σχέση με το ψυχοπομπείο της Εφύρας¹²⁴ (Mylonopoulos 2003, 233· Παπαχατζής 1972, 109-112).

2.2. Κλασικοί ναοί

Ο κλασικός ναός στην **Ισθμία** κτίζεται στα θεμέλια του αρχαϊκού, κατά το πρότυπο του ναού του Δία στην Ολυμπία, μικρότερος σε διαστάσεις (**Πιν. 14β**) (Broneer 1976, 41· Gebhard-Hemans 1998, 6-15· Mylonopoulos 2003, 170-171). Ο σηκός είναι πιθανώς χωρισμένος σε δυο μέρη, με μια μονή κιονοστοιχία στο κέντρο, για τη διπλή λατρεία Ποσειδώνα και Αμφιτρίτης (Broneer 1971, 57-173), στοιχείο που διατηρείται από τον αρχαϊκό ναό (Mylonopoulos 2003, 170). Καταστρέφεται από πυρκαγιά στα 390 π.Χ. και ξαναχτίζεται, ενώ μόνο η υποδιαίρεση του σηκού αλλάζει και λαμβάνει τις δύο τυπικές σειρές κιόνων.

Ομοίως και στο ακρωτήριο του **Σουνίου**, πάνω στα ερείπια του αρχαϊκού ναού και σε τεχνητό, χαμηλό πόδιο κτίζεται το 444-440 π.Χ. ο μαρμάρινος δωρικός ναός, με την ίδια κάτοψη με τον προγενέστερο αρχαϊκό, μόνο που είναι μεγαλύτερος σε διαστάσεις και οικοδομημένος από μάρμαρο Αγριλέζας, καθώς και πλούσια διακοσμημένος¹²⁵. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι κίονες του είναι λεπτοί, χωρίς ένταση και με λιγότερες ραβδώσεις, 16 σε αριθμό αντί για 20 (Ορλάνδος 1953-4, 1-18· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 20-21), ενώ ιδιαίτερης σημασίας είναι η ιωνική ζωφόρος, που κοσμούσε εσωτερικά τις τέσσερις πλευρές της Α πρόστασης, διαφορετικά από το Ηφαιστείο και τον Παρθενώνα¹²⁶ (Dinsmoor 1975, 23· Leventi 2009, 121- 133).

Στο **Ποσείδι (Πιν. 7β)**, στην περιοχή των θυσιών του 6^{ου} αι. π.Χ., κατά τον 5^ο αι. π.Χ. θεμελιώνεται το ναόσχημο Κτίριο Α¹²⁷ (Moschonissioti 1998, 265). Το

¹²⁴ Στην Εφύρα το κτίριο έχει πολύπλοκη χωρική διάταξη, είναι ορθογώνιο και όπως στο Ταίναρο, αποτελείται από δύο επιμήκεις μονάδες, που χωρίζονται από ένα μεγάλο διάδρομο, Mylonopoulos 2003, 233 και υποσ.139.

¹²⁵ Dinsmoor 1974, 210-238· 1975, 17-23· Paga-Miles 2016, 685-686· Plommer 1950, 78-94· 1960, 218-233· 1976, 113-116.

¹²⁶ Ήταν κατασκευασμένη από παριανό μάρμαρο και πιθανώς φιλοτεχνημένη από παριανούς τεχνίτες, περίπου την περίοδο 447-442 π.Χ. και έφερε εικονογραφημένες παραστάσεις από την Κενταυρομαχία, τη Γίγαντομαχία και τους άθλους του Θησέα, Dinsmoor 1975, 23· Leventi 2009, 121-133.

¹²⁷ Το κτίριο είναι ορθογώνιο και έχει πρόδομο και επιμήκη σηκό και οπισθόδομο, ενώ όλο το εσωτερικό του και οι τοίχοι του ήταν καλυμμένοι από συμπαγή κιτρινωπό πηλό, Βοκοτοπούλου 1990,

κτίριο δεν διέθετε περίσταση, όπως δηλώνεται από την έλλειψη χώρου μεταξύ των κτιρίων, ενώ το πλάτος του Ν τοίχου του (0,90μ.) υποδηλώνει την ύπαρξη κίωνων εν παραστάσι στον πρόναο (Βοκοτοπούλου 1992, 402). Η ανωδομή του πιθανώς να ήταν δωρικού ρυθμού, καθώς βρέθηκαν κάποια πώρινα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία δε μπορούν όμως να αποδοθούν με βεβαιότητα στο κτίριο (Βοκοτοπούλου 1990, 402· 1992, 446). Η χρήση του διαρκεί ως τα ελληνιστικά χρόνια, ενώ από τα κλασικά και κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, η περιοχή των θυσιών μεταφέρεται στα Ν του αγιδωτού Κτιρίου ΣΤ¹²⁸.

Από τη μελέτη των εξεταζόμενων ιερών, προκύπτει ότι υπάρχουν και περιπτώσεις, που μετά την καταστροφή του ναού, κρίνεται σκόπιμο η μεταφορά του λατρευτικού χώρου σε σημεία κοντινά ή πιο απομακρυσμένα από τον προηγούμενο χώρο λατρείας.

Στην **αρχαία Ελίκη**, μετά την καταστροφή της πόλης από πλημμύρα και σεισμό το 373 π.Χ., η πόλη ξανακτίζεται με βάση τα πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα και ο χώρος λατρείας του Ποσειδώνα *Ελικώνιου* μεταφέρεται, σύμφωνα με την Κατσωνοπούλου (Katsonopoulou 2017, 27-28), σε πιο ασφαλές μέρος, κοντά στην ακρόπολη, πιθανώς στην περιοχή του Αγ. Γεωργίου κοντά στο Ριζόμυλο, όπου έχουν βρεθεί κατάλοιπα, που χρονολογούνται πριν και μετά την καταστροφή, χωρίς όμως να έχει εντοπιστεί ο ναός (Katsonopoulou-Soter 1998, 153-162).

Στην αρχαία **Μυκάλη**, στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., ιδρύεται το νεότερο Πανιώνιο, στα Δ του Guzelcamli κοντά στην Έφεσο¹²⁹, το οποίο μεταφέρεται λόγω της εμπόλεμης κατάστασης, που επικρατούσε στην περιοχή, ενώ παρατηρείται ότι τελικά παραμένει ανολοκλήρωτο και πιθανώς δεν τίθεται ποτέ σε λειτουργία (Lohmann 2017, 49).

Ομοίως και στο ιερό στο Καψούρι Καρυστίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω (βλ. Κεφ.ΙΙ.1.2), το οποίο, με βάση τα πρόσφατα δεδομένα, αποτέλεσε πιθανώς το πρωιμότερο ιερό του Ποσειδώνα, πριν τη μεταφορά του, μετά την κατάλυση της πειρατείας, στην παράλια **Γεραιστό**.

402· 1991, 309. Για την ανασκαφή του βλ. Βοκοτοπούλου 1989, 416· 1990, 401-403· 1991, 307-309· 1992, 446.

¹²⁸ Για τους βωμούς, βλ. Κεφ.ΙΙ.3.

¹²⁹ Στο λόφο έχουν ανασκαφεί τα λείψανα ενός ορθογώνιου βωμού και μια ημικυκλική εξέδρα με έδρανα και μορφή θεάτρου, που ερμηνεύτηκε ως *Βουλευτήριο*. Τα κατάλοιπα χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα του πρώιμου 6^{ου} αι. π.Χ., Lohmann 2017, 49· Kleiner κ.α. 1967, 22-28, 75, 96.

2.3. Ελληνιστικοί ναοί

Από τα εξεταζόμενα ιερά προκύπτει ότι, ο μόνος ναός, που ιδρύεται κατά τα ελληνιστικά χρόνια, είναι το ιερό της **Τήνου (Πιν.19α)**¹³⁰. Η αρχιτεκτονική μορφή του αμφιπρόστυλου ναού, που πιθανώς υιοθετείται για τον ελληνιστικό ναό¹³¹, δεν είναι ξένη στην αρχιτεκτονική της ελληνιστικής περιόδου στις Κυκλάδες, καθώς ο τύπος αυτός του κτιρίου εμφυτεύεται από τον 5^ο αι. π.Χ. (Étienne κ.α., 1986, 163, υποσ. 234). Ήδη τον 3^ο/2^ο αι. π.Χ., που χρονολογείται ο δεύτερος ναός, έχουν χτιστεί το ιερό των Δώδεκα θεών στη Δήλο, αλλά και οι ναοί της Αθηνάς στη Ρόδο, στη Λίνδο και στην Ιαλυσό, του ίδιου τύπου (Étienne κ.α., 1986, 163, υποσ. 238).

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, το αξιοσημείωτο στην αρχιτεκτονική δομή του ναού είναι το υψηλό επτάβαθμο πόδιο, στο οποίο είναι τοποθετημένος και η χρησιμοποίησή του δεν εξηγείται μόνο όσο αφορά στη χωροταξία του ιερού, αλλά προσδίδει περισσότερο επιρροές από τους ναούς της Μ. Ασίας, χωρίς όμως τα παραδείγματα, όπως στην Έφεσο ή στα Δίδυμα, να είναι ταυτόσημα¹³². Σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Étienne κ.α., 1986, 164-165, 193), το βάθρο αποτελεί ουσιαστικά μια ανεξάρτητη εξέδρα, που ενώνει το ναό με τα βασικά κτίρια του ιερού, όπως είναι η Κρήνη, μέσω ενός συστήματος κλιμάκων, ενώ μορφολογικά συνδέει την αρχιτεκτονική με τη Ρόδο και αντικατοπτρίζει την πολιτική κατάσταση της περιόδου, καθώς οι Τήνιοι ενσωμάτωσαν τα νέα στοιχεία στην αρχιτεκτονική τους.

Επιπρόσθετα, στο **Μολύκρειο** ο μικρός ναός Α' (Πιν.19β) χρονολογείται με *terminus ante quem*, στον 3^ο αι. π.Χ. Πρόκειται για ένα μικρών διαστάσεων κτίριο, με πεσσούς ή κίονες στην Α πλευρά της πρόσοψης και στέγη με μεικτή κεράμωση από

¹³⁰ Το ιερό της Τήνου ιδρύεται μαζί με την πόλη, αφού το Ξώμπουργο παύει να υπάρχει και η πόλη μεταφέρεται στα Ν. Στο ιερό αναγνωρίζονται πέντε κύριες οικοδομικές φάσεις, από τον 4^ο αι. π.Χ. -2^ο αι. μ.Χ. Στην προμνημειακή φάση, στα μέσα 4^{ου} αι. π.Χ., ανήκουν 6 λατρευτικοί βόθροι, καθώς και τμήματα τοίχων, που περνούν κάτω από το ναό Ε, Étienne κ.α. 1986, 28-29, 187-188· Ετιέν κ.α. 2013, 136. Το κτίριο D, στα Ν του ναού, αποτελεί ένα μικρό, ορθογώνιο, μονόχωρο κτίριο, που κατασκευάστηκε το 2^ο/1^ο αι. π.Χ. από μάρμαρο και γνεύσιο, για να στεγάσει τον αρχαιότερο και μεγαλύτερο λατρευτικό βόθρο, ο οποίος ίσως χρησίμευε για σπονδές, καθώς υπήρχε πρόσβαση σε αυτόν, Ετιέν κ.α. 2013, 152-154.

¹³¹ Ο πρώτος ναός (Κτίριο E1) ήταν ένα ορθογώνιο οικοδόμημα με πρόναο και σηκό, βρισκόταν στα ΝΔ του τεμένους χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ στα τέλη του 3^{ου}- αρχές 2^{ου} αι. π.Χ., κατά τη διάρκεια της ανακαίνισης του ιερού (Étienne κ.α. 1986, 193-194), αντικαθίσταται από το μεγαλοπρεπέστερο, αμφιπρόστυλο, δωρικό κτίριο (Κτίριο E2) με τέσσερις κίονες σε κάθε στενή πλευρά. Ο δεύτερος ναός διατηρεί μέρος της επτάβαθμης κλίμακας στα Ν και Α, που συνδέεται και με την Κρήνη-Εξέδρα στα Β. Δεν έχει διατηρηθεί επαρκής αριθμός λίθων, ώστε να εξακριβωθεί η ακριβής διαμόρφωση του ναού και οι μελετητές θεωρούν ότι πρόκειται για πρόστυλο ή αμφιπρόστυλο ναό, με το δεύτερο τύπο να θεωρείται επικρατέστερος, Ετιέν κ.α. 2013, 150-151.

¹³² Στους ναούς της Μ. Ασίας, οι αναβαθμοί είναι συνήθως, είτε περιμετρικά του κτιρίου, είτε αναπτύσσονται στην πρόσοψη, Étienne κ.α., 1986, 165, υποσ. 335. Στο ιερό στα Κιόνια, το βάθρο αναπτύσσει μόνο μια σειρά από κλίμακες περιμετρικά του κτιρίου, ενώ οι υπόλοιπες επεκτείνονται σε σχήμα «Γ» προς τα ΒΔ του ναού και ενώνουν το ναό με την Κρήνη, Ετιέν κ.α. 2013, 146, εικ. 135.

κορινθιακού και λακωνικού τύπου κεραμίδες (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 141-143, εικ.5).

Είναι χρήσιμο να σημειωθεί ότι, το ιερό στο **Ταίναρο**, σύμφωνα με τα ως τώρα δεδομένα, πιθανώς να επεκτείνεται κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο, στο λόφο των Αγ. Ασωμάτων (**Πιν.19γ-δ**)¹³³, ενώ ο κύριος χώρος λατρείας φαίνεται να παραμένει το αρχαϊκό τέμενος στην παραλία (Mylonopoulos 2003, 235· 2006, 144· Παπαχατζής 1976, 103-105, 110).

II. 3. Βωμοί

3.1. Βωμοί στάχτης

Ο αρχαιότερος βωμός-εσχάρα εντοπίζεται στο **Ποσειδί** και αποτελεί μια κοιλότητα στη φυσική άμμο, βάθους περίπου 0,50μ., που χρησιμοποιούνταν για έμπυρες θυσίες (Βοκοτοπούλου 1994, 272-273). Οι θυσίες συνεχίστηκαν στον ίδιο χώρο αδιάλειπτα ως τον 5^ο αι. π.Χ. δημιουργώντας ένα βωμό στάχτης ύψους 1,85μ, τον οποίο, όπως αναφέρθηκε, περιέκλεισε χωρίς να καταστρέψει το Κτίριο ΣΤ'. Σύμφωνα με την ανασκαφέα (Βοκοτοπούλου 1992, 444, υποσ. 3), ο τύπος του βωμού έχει αναλογίες με τη μυκηναϊκή φάση του Απόλλωνα Μαλατέα στην Επίδαυρο, ενώ το μεταγενέστερο, λεγόμενο Κτίριο Ε', ίσως αποτελούσε μια προσπάθεια μνημειοποίησης του¹³⁴.

Αντίθετα, στην **Ισθμία** τα κατάλοιπα των θυσιών απομακρύνονταν από το χώρο, χωρίς να επιτρέπουν τη συσσώρευση καταλοίπων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την συνεχή διαπλάτυνση του χώρου και τη διεύρυνση της περιοχής για την ανοικοδόμηση των μνημειακών κτιρίων (Morgan 1999, 319-320). Ομοίως και στα **Νικολαίικα**, όπου το στρώμα των θυσιών απομακρύνεται από την περιοχή του βωμού και αποτίθεται, τουλάχιστον στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., στην ευρύτερη περιοχή

¹³³ Η έρευνα τοποθετεί τον ύστερο ελληνιστικό ναό στο λόφο των Αγ. Ασωμάτων στα ΝΔ του τεμένους, όπου έχουν βρεθεί τα ερείπια της ομώνυμης εκκλησίας, της οποίας η αρχιτεκτονική θυμίζει σπήλαιο. Στην αψίδα υπάρχουν δύο ιωνικά κιονόκρανα, που χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική ή ρωμαϊκή περίοδο, ενώ πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη έχουν χρησιμοποιηθεί για την ανέγερσή της, Cummer 1978, 40· Mylonopoulos 2003, 234· Παπαχατζής 1976, 110, υποσ.3.

¹³⁴ Ο βωμός συγκρατούνταν κατά περιόδους με λιθοσωρούς από πέτρες και βότσαλα, καθώς και με καμπύλους περιβόλους, ενώ κατά τον 5^ο αι. π.Χ., δημιουργήθηκε μια ορθογώνια αναλημματική κατασκευή (Κτίριο Ε'), σχεδόν στο κέντρο του κτιρίου ΣΤ', από την οποία σώζεται ο Δ και μέρος του Ν τοίχου και χρονολογείται τον 5^ο αι. π.Χ., Βοκοτοπούλου 1992, 443-445· 1993, 402· 1994, 271-274· Moschonissioti 1998, 265.

του κτιρίου και στα Β του, προκειμένου να ανυψωθεί το δάπεδο και να διατηρηθεί ο βωμός, ως την ανέγερση του κτιρίου (Kolia 2011, 234-235)¹³⁵.

3.2. Κτιστοί βωμοί

3.2.1. Γεωμετρική περίοδος

Αρχιτεκτονικά, ο γεωμετρικός βωμός (Πιν.20α) στο ιερό των **Νικολαΐκων**, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αποτελεί τον μοναδικό τέτοιου είδους διατηρημένο βωμό των γεωμετρικών χρόνων (Kolia 2011, 231-236). Μορφολογικά, ο βωμός είναι κτιστός και αποτελείται από έξι επάλληλες στρώσεις ωμοπλίνθων καστανέρυθρου χρώματος, που εναλλάσσονται με στρώσεις ανοιχτού κιτρινωπού χρώματος, εναλλαγή που ομοιάζει με την τοιχοποιία του Ν ναού της αρχαϊκής εποχής στο Καλαπόδι (Κόλια-Γκαδόλου 2011, 193· Mazarakis Ainian 1997, 138)¹³⁶, ενώ στην αρχαιότητα υπήρχαν βωμοί από ωμόπλινθους ή πηλό¹³⁷. Ωστόσο, πιο κοντά χρονολογικά είναι ο πρώτος βωμός της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη (Kolia 2011, 232· Κόλια-Γκαδόλου 2001, 72· 2011, 194· Mazarakis Ainian 1997, 141-142, εκ. 132).

3.2.2. Αρχαϊκή και κλασική περίοδος

Με βάση τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, έχουμε την ύπαρξη μνημειακών βωμών στα υπό εξέταση ιερά, κατά τα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Ωστόσο, στον Πόρο και το Σούνιο δεν σώζονται κατάλοιπα από τους βωμούς και ως εκ τούτου, η αρχιτεκτονική τους δομή δεν είναι δυνατόν να ανασυσταθεί, αλλά η θέση τους, ως είθισται, τοποθετείται στην περιοχή μπροστά από το ναό. Επίσης, στο Μολύκρειο, από τις ως τώρα έρευνες, εντοπίστηκε μεγαλοπρεπής βωμός μήκους 11-14μ, στα ΝΑ-Α του Ναού Α', του οποίου η αποκατάσταση βρίσκεται σε εξέλιξη (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 140, 143)¹³⁸.

¹³⁵ Το δάπεδο του ναού είναι υπερυψωμένο, ακριβώς πάνω από το Α τμήμα του βωμού, ως σήμα για τη θέση του ιερού τόπου. Η περιοχή, χρησιμοποιείται ως χώρος πρωιμότερης υπαίθριας λατρείας, όπως και στο Ποσειδί, ως την ανέγερση του αφιδωτού κτιρίου, που και στις δύο περιπτώσεις τους περιέκλειαν χωρίς να τους καταστρέψουν, ενώ οι βωμοί φαίνεται ότι παύουν να λειτουργούν για έμπυρες θυσίες.

¹³⁶ Ο βωμός κατατάσσεται στην κατηγορία τύπου Β', όπου ανήκουν οι πλινθόκτιστοι με ορθογώνια κάτοψη, Kolia 2011, 231-232· Κόλια-Γκαδόλου 2011, 194, υποσ. 2.

¹³⁷ Όπως στο τέμενος της «Ιερής Πηγής» των κλασσικών χρόνων στην Κόρινθο ή, όπως αναφέρεται από τις πηγές (Παυσ. 6.20.11), στην αφετηρία του ιπποδρόμου στην Ολυμπία.

¹³⁸ Στον περίγυρο του ναού έχουν βρεθεί αετωματικοί κρατευτές με ανθεμωτά ακρωτήρια, καθώς και τμήματα ειδωλίων πεπλοφόρων, Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 140, 143.

Στην **Ισθμία**, στα Β του αρχαϊκού ναού, υπήρχε ο βωμός μήκους 30μ., ο οποίος χρονολογείται τον 7^ο αι. π.Χ., ενώ κατά τον 5^ο αι. π.Χ., μετά την ανοικοδόμηση του κλασικού ναού, διευρύνεται σε 40μ. x 1,80μ. Το Ν τμήμα του είναι αρχαϊκό και σύγχρονο με το πρώιμο ναό και το Β τμήμα του είναι αντίστοιχα κλασικό¹³⁹. Δεν κατέστη δυνατό να αποκατασταθεί η μορφή του, όπως και η ανωδομή του, καθώς τα κατάλοιπα είναι πολύ περιορισμένα, ωστόσο δε φαίνεται να ανήκει στον τύπο των πλίνθινων βωμών ή των μνημειακών βωμών με κλίμακες, αλλά στο τύπο του χαμηλού μνημειώδους βωμού (Mylonopoulos 2003, 167, υποσ. 136). Το πλησιέστερο παράλληλό του αποτελεί ο βωμός του ναού του Δία στη Νεμέα¹⁴⁰, καθώς οι αρχιτεκτονικές επιρροές μεταξύ των Πανελλήνιων ιερών είναι συνήθεις (Mylonopoulos 2003, 168).

Στο ιερό της **Καλαυρείας**, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, ο μνημειακός βωμός στα ΒΑ του ναού δεν διατηρείται, ωστόσο έχουμε την ύπαρξη τριών βωμών στο εσωτερικό του Κτιρίου D, του οποίου η λειτουργία είναι λατρευτική (**Πιν. 20β-γ**). Ο αρχαϊκός βωμός χρονολογείται από το α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. και είναι σε χρήση ως τουλάχιστον το τέλος των ύστερων κλασικών / αρχές ελληνοιστικών χρόνων (Wells-Penttinen κ.α. 2008, 34, 36, εικ. 6, 38) και βρίσκεται στα Δ του Κτιρίου D¹⁴¹. Οι άλλοι δύο βωμοί, βρίσκονται ο μὲν πρώτος στο Α μέρος του Κτιρίου D και έχει ερμηνευτεί ως υποστήριγμα για κινητή εστία, ο δε δεύτερος στο Δ τμήμα των δωματίων, που ερμηνεύτηκαν ως εστιατόρια¹⁴² και σχετίζεται με την είσοδο του Κτιρίου, που βρέθηκε στα ΝΑ¹⁴³ (Wells-Penttinen κ.α. 2008, 37, 41-44).

Η μορφή των βωμών είναι απλή και είναι κατασκευασμένοι με ακατέργαστες πέτρες και πλάκες από ντόπιο ασβεστόλιθο, είναι ορθογώνιοι και χρονολογούνται στα υστεροκλασικά/ελληνοιστικά χρόνια. Είναι δύσκολο να διασαφηνιστεί η ύπαρξη και η σχέση μεταξύ των βωμών, όπως και η λειτουργία τους μέσα στο Κτίριο D, όμως μια

¹³⁹ Για το βωμό στην Ισθμία, βλ. Broneer 1973, 72, 101· 1976, 40· Gebhard-Hemans 1992, 41- 42· Mylonopoulos 2003, 166-168, 171.

¹⁴⁰ Έχει παρόμοιες διαστάσεις και εξέλιξη, καθώς χρονολογείται γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., ενώ κατά τον 4^ο αι. π.Χ. ανακαινίζεται, Mylonopoulos 2003, 168.

¹⁴¹ Πρόκειται για ένα μικρών διαστάσεων βωμό, 0,9 x 1,40/1,10μ., με χαμηλό ύψος (0,35μ.) και κατασκευασμένο από ακατέργαστους λίθους ασβεστόλιθου και ανδεσίτη, ενώ το εσωτερικό του είναι καλυμμένο με πέτρες και στάχτη. Κατά την ανέγερση του κτιρίου τον 4^ο αι. π.Χ., ένα είδος περίφραξης κτίστηκε για το βωμό. Στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως Feature 05, Wells-Penttinen κ.α. 2008, 40-41, 43-44.

¹⁴² Οι βωμοί, στην βιβλιογραφία αναφέρονται ως Feature 01 και 02, Wells-Penttinen κ.α. 2003, 60, 75-76 και εικ. 29, 30, 35· Wells-Penttinen κ.α. 2008, 40-41, 44.

¹⁴³ Η είσοδος φέρει σειρές από κλίμακες και δε συνδέεται με το ιερό Wells-Penttinen κ.α. 2008, 41.

πιθανή ερμηνεία είναι ότι ο αρχαιότερος βωμός στα Δ, πιθανώς να σχετίζεται με το Κτίριο Ε' (Wells-Penttinen κ.α. 2008, 44).

Στο **Ποσειδι**, κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους, οι θυσίες τελούνται στο Ν χώρο μπροστά από το Κτίριο ΣΤ', όπου έχουν βρεθεί δύο βωμοί, ο ένας στην είσοδο του Κτιρίου ΣΤ' και ο δεύτερος σε απόσταση 6μ. στα Ν του (**Πιν.21α-β**). Και οι δύο βωμοί χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. (Βοκοτοπούλου 1993, 404, 406· Μοσχονησιώτη 1993, 344-345· Moschonissioti 1998, 265). Ο πρώτος κτιστός βωμός, είχε μικρές διαστάσεις 1,30x1,76μ. και διατηρεί το ορθογώνιο θεμέλιο του, ενώ έχουν εντοπιστεί και τρεις πλάκες της ανωδομής του, μια εκ των οποίων φέρει αναθηματική επιγραφή στον *Πόντιο* Ποσειδώνα, προσωнуμία του Ποσειδώνα ως προστάτη των ναυτικών και των ναυτιλλομένων εμπορών, ενώ ο δεύτερος πιθανώς χρησιμοποιούνταν για χοές και όχι έμπυρες θυσίες¹⁴⁴.

3.2.3. Ελληνιστική περίοδος

Ο μνημειώδης ελληνιστικός βωμός της **Τήνου** (**Πιν. 21γ**), βρισκόταν μπροστά από τον ναό, όπου και κατέληγε η Ιερά οδός, ενώ ανάμεσα στο ναό και το βωμό υπήρχε πλακόστρωτη αυλή (Étienne κ.α. 1986, 107-126, 170-175· Ετιέν κ.α. 2013, 151-152). Ο βωμός συγκαταλέγεται μεταξύ των μεγαλύτερων μνημείων αυτού του τύπου και πρόκειται για ένα οικοδόμημα με τετράγωνη βάση (10,70μ. x 10,50μ.), που φέρει βαθμίδες στην πρόσοψη και στο οποίο πατά η καθεαυτή τράπεζα προσφορών, η οποία φέρει παραστάδες με πλούσια διακόσμηση και πιθανόν αναπτύσσεται σε δυο επίπεδα¹⁴⁵. Η μορφή της τράπεζας ανήκει σε τύπο ιδιαίτερα διαδεδομένο στις Κυκλάδες από την αρχαϊκή περίοδο, ενώ ο βωμός φέρει μορφολογικά ομοιότητες και επιρροές από τα αντίστοιχα μνημεία της Μ. Ασίας (Étienne κ.α. 1986, 173-175)¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Ο Ποσειδώνας στο ιερό λατρεύονταν και με τις δυο ιδιότητές του, τόσο την πελάγια όσο και τη χθόνια, ενώ χαρακτηριστικό εύρημα της διπλής υπόστασης του θεού αποτελεί ένα όστρακο αττικού κρατήρα των υστεροαρχαϊκών χρόνων, που φέρει εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή «γαίηοχε κυανόχαιτα», Βοκοτοπούλου 1992, 446. Για τον δεύτερο βωμό για χοές βλ. παρακάτω.

¹⁴⁵ Κοσμεύεται με ζωφόρο από βούκρανα και ρόδακες, που συνδέονται με πλούσιο πλοχμό από φύλλα, άνθη, φρούτα και πουλιά, Ετιέν κ.α. 2013, 152. Ο βωμός ήταν από ντόπιο λευκό και γκριζωπό μάρμαρο και διακοσμημένος από τον γλύπτη Αγασία της Εφέσου.

¹⁴⁶ Είναι δύσκολο να ακολουθηθεί η εξέλιξη αυτού του τύπου των ελληνιστικών βωμών, λόγω της ποικιλομορφίας, ωστόσο ο ανασκαφείς θεωρεί ότι θα πρέπει να στραφούμε στην αρχιτεκτονική της Μ. Ασίας για να κατανοήσουμε τους μνημειώδεις βωμούς των Κυκλάδων κατά την Ελληνιστική περίοδο, Étienne κ.α. 1986, 175.

3.3. Βωμοί για χοές

Στα ιερά του Ποσειδώνα, εκτός από τις αιματηρές θυσίες έχουμε και τη μαρτυρία χοών, οι οποίες πιστοποιούνται και μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και ευρήματα, όπως στο μυκηναϊκό ιερό των **Μεθάνων**, όπου η πρακτική επιβεβαιώνεται στο μεγαροειδές Κτίριο G, στο Κτίριο Z, και στον κυρίως λατρευτικό Δωμάτιο A (Konsolaki Yannopoulou 2004, 70-71).

Στο **Ποσειδί** σώζεται βωμός των ύστερων κλασικών χρόνων, του οποίου η μορφολογία, αλλά και η απουσία υπολειμμάτων από τα παρακείμενα ευρήματα, παραπέμπουν στη χρήση του ως βωμού προσφοράς υγρών (Βοκοτοπούλου 1993, 404). Πρόκειται για ένα κτιστό βωμό, τοποθετημένο στα N του Κτιρίου ΣΤ', από τέσσερις ορθογώνιες πλάκες γεμάτες με θαλάσσια βότσαλα, οι οποίες προεξέχουν 0,40μ. από την επιφάνεια του εδάφους (**Πιν. 21β**) (Βοκοτοπούλου 1993, 404). Στο ιερό έχουν βρεθεί και 17 αγωγοί χοών¹⁴⁷ και αυτοί γεμισμένοι με βότσαλα, με τα στόμια να προεξέχουν λίγο από το έδαφος, τα οποία πλαισιώνουν την περιοχή των θυσιών, ενώ δύο από αυτά βρέθηκαν στο εσωτερικό του Κτιρίου ΣΤ' (**Πιν. 21δ**) (Βοκοτοπούλου 1993, 404· Moschonissioti 1998, 265). Είναι αξιοσημείωτο ότι, η χρήση αγωγών αυτής της μορφής, παρατηρείται πρώτη φορά σε ιερό¹⁴⁸, ενώ η τοποθέτησή τους δεν είναι τυχαία, καθώς στο N και A τμήμα των θυσιών είναι τοποθετημένα σε ευθεία γραμμή και ανά ζεύγη και ίσως να σχηματίζουν περίβολο γύρω από το βωμό στάχτης (Βοκοτοπούλου 1993, 404· 1994, 269).

Π.4. Βοηθητικοί χώροι και υπόλοιπα κτίρια

Στα υπό εξέταση ιερά αναπτύσσονται και βοηθητικά κτίρια, που απαντώνται στα ιερά, βάσει των συγκεκριμένων αναγκών, γύρω από έναν πυρήνα. Η αρχιτεκτονική εξέλιξη και η διάρθρωσή τους αναπτύσσεται στο καθένα ξεχωριστά, ανάλογα με την τοποθεσία, την ευρύτητα του χώρου και τις ανάγκες, που παρουσιάζονται και υπαγορεύονται από τη λειτουργία του. Έτσι, στο ιερό της

¹⁴⁷ Ως αγωγούς χοών, η ανασκαφείας αναφέρει τα 17 ζεύγη πλήινων κατασκευών, υπό τη μορφή λοξών σωλήνων, που δημιουργούνταν από ζεύγη ελληνιστικών λακωνικών καλυπτήρων και χρονολογούνται τον 4^ο αι. π.Χ. Τα συστήματα αυτά επέτρεπαν την ροή των υγρών βαθιά μέσα στη γη, επιβεβαιώνοντας και τη χθόνια υπόσταση του Ποσειδώνα, Βοκοτοπούλου 1993, 404· Mazarakis Ainian 1997, 44· Moschonissioti 1998, 265.

¹⁴⁸ Σύμφωνα με την ανασκαφεία (Βοκοτοπούλου 1993, 404), ανάλογοι αγωγοί υπήρχαν σε τάφους των ρωμαϊκών χρόνων.

Καλαυρείας, τα κτίρια τοποθετούνται στα Ν του ναού και του περιβόλου του, με τις στοές να παρατάσσονται σε σχήμα «Π», αφήνοντας ένα ευρύ υπαίθριο χώρο ανάμεσά τους, ενώ στο ιερό της **Ισθμίας**, κυρίως στα Β και Α του ιερού χώρου και σε σχετικά πυκνή διάταξη. Στο **Σούνιο** δεν υπάρχουν πολλά επιμέρους κτίρια και χώροι, ενώ και στο **Ποσειδί** η διάταξη των κτιρίων είναι πυκνή, όπως υποδηλώνεται από τη στενότητα του χώρου.

4.1. Στοές

Οι στοές σε κάθε ιερό, χρησιμοποιούνται, μεταξύ άλλων, για την ανάπαυση και την προστασία των επισκεπτών και σε μεταγενέστερες εποχές εξελίσσονται σε χώρους κοιτώνων ή προετοιμασίας των προσκυνητών, πριν εισέλθουν στον ιερό χώρο. Στα υπό εξέταση ιερά έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που αποδίδονται σε στοές. Στην **Καλαυρεία (Πιν. 10β)**, οι στοές πλαισιώνουν τον ευρύτερο χώρο του ιερού, στα Ν του ναού, αφήνοντας ένα κενό χώρο ανάμεσά τους (Κτίρια Α-Δ). Στο **Σούνιο (Πιν. 4β)**, οι σχετικά μικρού μεγέθους στοές, εντοπίζονται στα Β του ναού, δίπλα στο πρόπυλο και σχηματίζουν ορθή γωνία. Οι στοές αυτές ανήκουν στον πιο απλό τύπο, με ανοικτή την πρόσοψη και με θέα προς το ναό. Στην **Ισθμία**, οι στοές γύρω από το ναό χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια, όμως από τη μελέτη μιας ομάδας κεραμίδων, που βρέθηκαν εκτός του περιβόλου του ναού στα Ν-ΝΑ και χρονολογούνται τον 4^ο αι. π.Χ., προκύπτει ότι πιθανώς τουλάχιστον μια στοά είχε ανεγερθεί πλησίον του σταδίου (Hemans 1994, 67-68)¹⁴⁹.

Στο ιερό στα Κιόνια (**Πιν. 5**), η ελληνιστική στοά οριοθετεί το Ν άκρο του ιερού και αποτελεί ένα επίμηκες και μεγαλοπρεπές οικοδόμημα, που διακρίνεται από μακριά και δημιουργεί μια επιβλητική πρόσοψη για το ιερό¹⁵⁰. Η κατασκευή της τοποθετείται τον 2^ο αι. π.Χ. και αντικατοπτρίζει την ευημερία του νησιού (Ετιέν κ.α. 2013, 157). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Étienne κ.α 1986, 176-177), ο τύπος της στοάς με διπλή πρόσοψη, παρατηρείται πρωτύτερα στην ηπειρωτική Ελλάδα από ό,τι στα νησιά, ενώ στα Κιόνια είναι χαρακτηριστικό ότι η στοά, που αποτελεί σημαντικό στοιχείο ενός ιερού, αργεί να ενσωματωθεί στο σχέδιο. Παρόλο που τα υλικά δόμησης είναι τοπικά, ωστόσο η σύλληψη του σχεδίου και η εφαρμογή του

¹⁴⁹ Ο Hemans προέβη στο χαρακτηρισμό του κτιρίου ως στοά, παρόλο που τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι πενηντά, καθώς ο τύπος των κεραμίδων ομοιάζει με αυτά της Νότιας στοάς της Κορίνθου, Hemans 1994, 68.

¹⁵⁰ Η στοά έχει διαστάσεις 15,2x170μ. και κιονοστοιχία από 75 κίονες, διακρίνεται ιδιαίτερα για το σχέδιο και το μέγεθός της, που δεν έχει αντίστοιχο στα ιερά των Κυκλάδων.

υπαγορεύουν επιρροές από τη Μ. Ασία, που υπερίσχυσαν στις τοπικές παραδόσεις. Παράδειγμα σχετικά επιμήκους στοάς με διπλή πρόσοψη από την ηπειρωτική Ελλάδα αποτελεί αυτή στο **Μολύκρειο (Πιν. 9γ)**, η οποία βρίσκεται πλησίον του Ναού Β', με ενδιάμεσο τοίχο 38μ. (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 138)¹⁵¹.

4.2. Αίθουσες τελετουργιών και συμποσίων – εστιατόρια

Στα υπό εξέταση ιερά, έχουν εντοπιστεί από τις αρχαιολογικές έρευνες αίθουσες, στις οποίες τελούνται τελετουργικά συμπόσια ή έχουν άμεση σχέση με τη σίτιση. Τέτοιου είδους κτίρια είναι το Κτίριο D στο ιερό της **Καλαυρείας**, όπου οι δύο μεγαλύτερες αίθουσες στα Α έχουν ερμηνευτεί ως εστιατόρια, αλλά και το Κτίριο Q στα ΒΑ στο ιερό των **Κιονίων**¹⁵², ενώ το Δ δωμάτιο στο ναό της **Μυκάλης**, αποτελούσε χώρο συμποσίων, όπως αναφέρθηκε παραπάνω¹⁵³. Ενίοτε βέβαια και οι στοές κάλυπταν τις ανάγκες εστιατορίων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα δυο τεχνητά υπόγεια σπήλαια στο ιερό της **Ισθμίας**, τα οποία χρονολογούνται τον 5^ο-4^ο αι. π.Χ. (**Πιν.22α-β**)¹⁵⁴. Τα δύο σπήλαια μοιιάζουν μορφολογικά¹⁵⁵, ενώ διαφέρουν στο ότι το ΒΑ σπήλαιο συνδέεται με ένα εξωτερικό βωμό, από τον οποίο σώζεται ο περίβολος¹⁵⁶, ενώ στο σπήλαιο του θεάτρου, οι δύο «αυλές» έχουν τη λειτουργία κουζίνας (Gebhard 2002α, 69, υποσ. 33). Επιπλέον, το σπήλαιο του θεάτρου αποτελεί μια πιο επιμελημένη κατασκευή,

¹⁵¹ Αρχικά η θέση της στοάς ακριβώς δίπλα στο ναό και σε επαφή με το κρηπίδωμά του, είχε οδηγήσει τον Ορλάνδο (1922-5, 55-64), στο να την ερμηνεύσει ως εργοστασιακό χώρο για το ναό που τελικά δεν ολοκληρώθηκε και να την χρονολογήσει στον 4^ο αι. π.Χ.

¹⁵² Το κτίσμα χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., όμως καταστράφηκε κατά τα ρωμαϊκά χρόνια για να κτιστούν οι Θέρμες Ν, και δεν είναι δυνατό να αποκατασταθεί πλήρως. Με βάση την κάτοψη του πρόκειται για ένα μεγάλο κτίριο με δυο άνισες ορθογώνιες αίθουσες, που χωρίζονται με ένα διάδρομο, ενώ στον παρακείμενο χώρο του βρέθηκαν πολλά μαγειρικά σκεύη, Étienne κ.α. 1986, 165-169. Στα Β του υπήρχαν τα μαγειρεία (Κτίριο Ο) και στα ΒΔ ένα ακόμα κτίριο Μ, του οποίου η χρήση παραμένει άγνωστη, Ετιέν κ.α. 2013, 155-156.

¹⁵³ Βλ. Κεφ.ΙΙ.2.1.

¹⁵⁴ Τα σπήλαια αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως *NE Cave* και *Theater Cave*, καθώς βρίσκονται πλησίον του βωμού, στα ΒΑ του και σε απόσταση 60μ αντίστοιχα. Αρχικά ο Broneer θεώρησε ότι το *Theater Cave* αντικατέστησε το *NE Cave*, όμως από τα συμφραζόμενα ευρήματα αποδεικνύεται ότι και τα δύο σπήλαια κατασκευάστηκαν κατά τον 5^ο αι. π.Χ. και βρίσκονται σε λειτουργία κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ είναι δύσκολο να διαπιστωθεί αν το *NE Cave* λειτουργούσε και κατά τη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ., Broneer 1973, 33-46, πιν.15-19, 55-58· Gebhard 2002α, 63-74.

¹⁵⁵ Αποτελούνται από δύο αίθουσες, στην καθεμία από τις οποίες κανείς εισέρχεται από μια μικρή κλίμακα, μέσω μιας αυλής, στο εσωτερικό των αιθουσών υπάρχουν επιμελημένα θρανία σκαλισμένα στον τοίχο, Gebhard 2002α, 63-74.

¹⁵⁶ Αρχικά ερμηνεύτηκε από τον Broneer, ως βωμός και έτσι έχει διατηρηθεί στη βιβλιογραφία (*Northeast Altar Terrace*), παρόλο που από τη σύγχρονη έρευνα θεωρείται περίβολος και μαζί με το σπήλαιο αποτελούν μια λατρευτική ενότητα, ωστόσο η σύνδεση και η πρόσβαση μεταξύ τους δεν έχει εξακριβωθεί, Gebhard 2002α, 68-69· Gerhard-Hemans 1998, 21-26, εικ.11.

ενώ παρατηρούνται διαφορές και μεταξύ των αιθουσών του, με τη Δ να ξεχωρίζει¹⁵⁷. Στα δύο σπήλαια, έχουν βρεθεί κόγχες στους τοίχους και στο έδαφος, που συνδέονται πιθανώς με λατρευτικές πρακτικές¹⁵⁸.

Η χρήση των σπηλαίων ως χώρων λατρείας, δεν είναι άγνωστη στην αρχαιότητα, κυρίως για θεότητες όπως ο Πάνας, ο Διόνυσος ή οι Νύμφες. Στα ιερά του Ποσειδώνα έχουμε λατρεία σε φυσικό σπήλαιο στο ακρωτήριο του Ταινάρου και πιθανώς στο ιερό του στα Κύθηρα, που συνδέεται με τη χθόνια φύση του και τη λειτουργία των ιερών ως ψυχοπομπεία. Τα σπήλαια της Ισθμίας ωστόσο, διαφοροποιούνται όσον αφορά στη μορφή τους από τα φυσικά σπήλαια και μπορούν να συγκριθούν μορφολογικά περισσότερο με τις αίθουσες συμποσίων στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στην Κόρινθο, ως προς τη διάρθρωση και τα επιμέρους στοιχεία του εξοπλισμού τους, όπως είναι η μορφή των εδράνων και η ύπαρξη συνδεόμενων αιθουσών (Gebhard 2002α, 71).

Όσον αφορά στη λειτουργία τους και στη χρήση τους οι διαφορές είναι περισσότερες, καθώς τα σπήλαια της Ισθμίας εξυπηρετούν λιγότερο αριθμό ατόμων και η λειτουργία τους διαρκεί για λιγότερο διάστημα. Η ειδοποιός διαφορά είναι ότι οι δραστηριότητες λαμβάνουν χώρα υπογείως, ενώ η ύπαρξη των κιστών και των κογχών, που χρησιμοποιούνται για αφιερώματα και προσφορές και αποδεικνύουν και τη πραγματοποίηση τελετουργιών, λείπουν από τις αίθουσες της Κορίνθου.

Και στις δύο περιπτώσεις γίνεται φανερό ότι, παρά τις όποιες ομοιότητες, είχαν δημιουργηθεί για διαφορετικούς σκοπούς και είναι δύσκολο να διαπιστωθεί ποιοί ήταν σε κάθε περίπτωση οι συμμετέχοντες και αν η λατρεία ήταν δημόσια ή ιδιωτική (Gebhard 2002α, 72). Η θέση των σπηλαίων κοντά στο βωμό, αλλά και η διαφοροποίηση της Δ αίθουσας του ενός, υποδεικνύουν περισσότερο επίσημη χρήση. Καθώς δεν είναι δυνατό να συνδεθούν με μια συγκεκριμένη ομάδα, είναι πιθανό να χρησιμοποιούνταν από κάποια φατρία ή φυλή, ή από τους αξιωματούχους του ιερού, στους οποίους να είχε ανατεθεί η απόδοση τιμών στον Ήρωα Μελικέρτη-Παλαίμωνα (Gebhard 2002α, 71-74).

¹⁵⁷ Η Δ αίθουσα του σπηλαίου είναι περισσότερο επιμελημένη και φέρει μεγαλύτερα και ψηλότερα θρανία, καθώς και διακοσμητικά στοιχεία στους τοίχους, ενώ το δωμάτιο της κουζίνας είναι ευρύτερο και φέρει λουτρό, Gebhard 2002α, 69.

¹⁵⁸ Κατά τη διάρκεια χρήσης του ΒΑ σπηλαίου, ο ενδιάμεσος διαχωριστικός τοίχος γκρεμίζεται και δημιουργείται μια χαμηλή εξέδρα, στις οποίας την επιφάνεια ανοίχθηκαν δύο ορθογώνιες κίστες βάθους 0,14μ., οι οποίες καλύφθηκαν από ένα κορινθιακό στρωτήρα και λίθους περιμετρικά. Η μια περιείχε λίγα οστά, ενώ η δεύτερη βρέθηκε άδεια. Επίσης, στο εσωτερικό των αιθουσών και στα δύο σπήλαια έχουν βρεθεί κόγχες στους τοίχους, στο σπήλαιο του θεάτρου βρίσκονται δίπλα από την είσοδο και των δύο αιθουσών, Gebhard 2002α, 67-69, εικ. 7.

4.3. Αθλητικές εγκαταστάσεις

Στα ιερά του Ποσειδώνα, τελούνται γιορτές και αγώνες προς τιμή του (Βλ. Κεφ.ΙΙΙ.6), ωστόσο αρχαιολογικά δεν εντοπίζονται σε όλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που να συνδέονται με στάδια ή γενικότερα αθλητικές εγκαταστάσεις.

Στο ιερό στο **Μολύκρειο**, έχει εντοπιστεί το μοναδικό στάδιο στην περιοχή, μήκους 184,6μ. (**Πιν. 9γ, 22γ**). Οι τρεις σειρές από λίθινες κερκίδες, η αφετηρία με βαλβίδα μονής αύλακας και τέρμα, το χρονολογούν στον 5^ο αι. π.Χ. και το κατατάσσουν στην κατηγορία των αττικών σταδίων. Η ύπαρξη του συμβάλλει στην κατανόηση των κτιρίων μεταξύ των δύο ναών, καθώς και στη λειτουργία της στοάς (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 145-6). Το μικρό κτίριο με τις έξι αίθουσες και την ύπαρξη λουτήρα, έχει ερμηνευτεί ως κοσμικό κτίριο με διάφορες λειτουργίες και χρησίμευε και ως χώρος αποδυτηρίων.

Στην **Ισθμία**, το στάδιο έχει τέσσερις οικοδομικές φάσεις από τα αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια¹⁵⁹ (**Πιν. 3β, 22δ-Stadium I-IV**), με το πρώιμο στάδιο να χρονολογείται στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ και να τοποθετείται στα ΝΑ πλησίον του τεμένους, ενώ οι θέσεις των θεατών αναπτύσσονται κατά μήκος της ΒΑ πλευράς του, για τουλάχιστον 67μ. (Gebhard-Hemans 1992, 68)¹⁶⁰. Κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων, μετά την καταστροφή του αρχαϊκού ναού, το στάδιο ανακαινίζεται, οι θέσεις των θεατών επιμηκύνονται και δημιουργείται το σύστημα εκκίνησης και μια ράμπα που οδηγεί σε αυτό, ενώ στην τρίτη οικοδομική φάση του δεύτερου μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., ανήκει το πολύπλοκο τριγωνικό σύστημα εκκίνησης, το οποίο στην επόμενη φάση αντικαταστάθηκε από μια ευθεία γραμμή (Broneer 1973, 49-66). Στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., κατασκευάζεται μεγαλύτερο στάδιο, σε απόσταση 240μ. από τον προκάτοχό του, με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ (Gebhard 1993, 131· Mylonopoulos 2003, 183). Πιθανή είναι και η ύπαρξη ιπποδρόμου από τον 5^ο αι. π.Χ., τον οποίο ο Broneer (1973, 117-122) τοποθετεί 2 χλμ. Δ του ιερού, λόγω της μορφολογίας του εδάφους και της φύσης των ευρημάτων¹⁶¹.

¹⁵⁹ Για τις ανασκαφές του σταδίου: Broneer 1973, 46-67· Gebhard-Hemans 1992, 57-61, 68-70· 1998, 33-40.

¹⁶⁰ Η κατασκευή του σταδίου αποτελεί αρχιτεκτονικά δύσκολο εγχείρημα, καθώς πραγματοποιήθηκαν επίπονα και δαπανηρά κατασκευαστικά έργα, λόγω της κλίσης του εδάφους, Gebhard 1987, 476· 1993, 129· 2002β, 228.

¹⁶¹ Οι τρεις πρώτες Ωδές του Πινδάρου είναι αφιερωμένες στους αθλητές που νίκησαν στα Ίσθμια, ως αναβάτες, ενώ η περιοχή στα Δ του ιερού ενδείκνυται μορφολογικά για την ύπαρξη ιπποδρόμου, Mylonopoulos 2003, 183.

4.4. Λουτρά και η Κρήνη

Συνήθης είναι η ανοικοδόμηση λουτρών για την εξάγνιση των επισκεπτών, αλλά και ως χώροι υγιεινής σε ένα ιερό. Στα ιερά του Ποσειδώνα, τέτοιες εγκαταστάσεις χρονολογούνται κυρίως στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί ότι στο ιερό της **Ισθμίας**, κάτω από το ρωμαϊκό λουτρό, που χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., έχει εντοπιστεί πρωιμότερη κλασική κατασκευή λουτρού, που είχε μια μεγάλου μεγέθους δεξαμενή και χρονολογείται, βάσει της κεραμικής, στο 360 π.Χ. (Frey-Gregory 2016, 440-441· Gregory 1995, 279-313)¹⁶².

Στο ιερό στα Κιόνια, οι θερμές προστίθενται στα Β του, στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. (Étienne κ.α. 1986, 187-200· Ετιέν κ.α. 2013, 136-142), ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως έχει η Κρήνη (**Πιν.23α**), που κάλυπτε τις ιαματικές ανάγκες και η ύπαρξή της υπαγορεύεται από τη λατρεία του Ποσειδώνα ως ιατρού-θεραπευτή, καθώς κυρίως στα Ασκληπιεία η ύπαρξη κρήνης ήταν απαραίτητο στοιχείο της αρχιτεκτονικής τους. Η Κρήνη χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου}/αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. και αποτελεί ιδιότυπο, τοπικού χαρακτήρα αρχιτεκτόνημα¹⁶³, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι στα ΝΑ της εντοπίζεται το Κτίριο Β', το λεγόμενο *θεραπευτήριο* ή *άβατο*, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και είναι ένα μεγάλο κτίριο με πολλές επιμέρους αίθουσες, του οποίου η χρήση, ίσως να ήταν ανάλογη με παρόμοια κτίρια, που υπάρχουν στα Ασκληπιεία ή να διαδραμάτιζε το ρόλο, που αργότερα αποδόθηκε στη στοά (Ετιέν κ.α. 2013, 144-145).

4.5. Θησαυροί

Οι θησαυροί αποτελούν στοιχείο σύνηθες στα ιερά των περισσότερων θεοτήτων και αποτελούσαν κυρίως κτιστές κατασκευές στο δάπεδο του ναού, είτε ανεξάρτητα μικρού μεγέθους ορθογώνια μνημεία, των οποίων το εσωτερικό χρησίμευε ως χώρος φύλαξης πολύτιμων αντικειμένων.

¹⁶² Το κλασικό λουτρό ενσωματώθηκε στην μεταγενέστερη κατασκευή και αρχιτεκτονικά του μέλη χρησιμοποιήθηκαν στο Εξαμίλιο τείχος, όπως και πολλά κτίρια του ιερού.

¹⁶³ Αποτελούνταν από δύο πλευρικές τετράγωνες δεξαμενές και μια κεντρική στρογγυλή εξέδρα, ενώ στο πίσω μέρος υπήρχε μια μεγάλη τετράγωνη δεξαμενή, η οποία κατά το 2^ο αι.μ.Χ. μετατράπηκε σε οικία. Ήταν κατασκευασμένη από μάρμαρο, η πρόσοψή της κοσμούσαν με δωρική κιονοστοιχία και ήταν διακοσμημένη με φατνώματα, που έφεραν το μακεδονικό άστρο, Étienne κ.α. 1986, 73-92, 159-162· Ετιέν κ.α. 2013, 142-144· Ορλάνδος 1937, 608-620.

Στο ιερό της **Ισθμίας**, στην περιοχή ΒΔ του ναού¹⁶⁴ αποκαλύφθηκαν θραύσματα από κεραμίδες, που χρονολογούνται από τον 6^ο-3^ο αι. π.Χ. και υποδεικνύουν την ύπαρξη μικρών βοηθητικών κτιρίων, όπως θησαυρών, μικρών στοών ή προπυλαίων, τα οποία όμως δε σώζονται. Τουλάχιστον δύο τέτοια κτίρια βρίσκονταν πάνω στο δρόμο, που περνά από το ιερό στα Δ, ενώ μέχρι το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., πέντε συνολικά μικρά κτίρια πρέπει να τοποθετούνται κοντά ή μέσα στο τέμενος (Hemans 1994, 64-65). Επιπρόσθετα, το δάπεδο του αρχαϊκού ναού χρησίμευε ως θησαυρός (**Πιν. 23β**), καθώς αποκαλύφθηκαν τέσσερεις αποθέτες, που περιλάμβαναν πολύτιμα αφιερώματα από αθλητές, οπλίτες, τεχνίτες, ψαράδες και γυναίκες. Τα ευρήματα χρονολογούνται από τις αρχές του 7^{ου} ως τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ τα περισσότερα είναι του 6^{ου} αι. π.Χ. Το πιθανότερο είναι ότι, κάποια από αυτά ήταν τοποθετημένα μέσα σε ξύλινες λάρνακες και άλλα κρεμασμένα στους τοίχους του ναού ή σε ξύλινα ράφια¹⁶⁵. Ο θησαυρός διατηρήθηκε στον αρχαϊκό ναό ως την καταστροφή και εντοπίστηκε κάτω από τον κλασσικό.

Στο **Μολύκρειο** βρέθηκε στη ΝΔ γωνία του βάθρου στο Ναό Α', ένας θησαυρός έντεκα αργυρών νομισμάτων ποικίλης προέλευσης και χρονολόγησης, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν αθηναϊκά, φωκικά νομίσματα, καθώς και τρία ασημένια τετράδραχμα από μεταθανάτιες κοπές του Μ. Αλεξάνδρου (Μουστάκα-Καλτσάς 2006, 141-142, εικ. 6).

4.6. Θέατρο

Το θέατρο στην **Ισθμία** χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου}/αρχές 4^{ου} αι. π.Χ., και βρίσκεται στα ΒΑ του ιερού (**Πιν. 23γ-δ**). Δε σώζονται πολλά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς αποδομήθηκε για την κατασκευή του Εξαμίλιου τείχους (Gebhard 1973, 9-29· Mylonopoulos 2003, 183-184), όμως η πρώτη μορφή του, σύμφωνα με την Gebhard (1974, 428-440, εικ. 5), μπορεί να αποκατασταθεί με μία τραπεζιώσχημη-ευθύγραμμη ορχήστρα, την οποία -όπως υποστήριζε- είχαν πολλά πρώιμα θέατρα, όπως στο Θορικό και στη Τεγέα. Μόνο οι πρώτες σειρές ήταν

¹⁶⁴ Η περιοχή, αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως *West Reservoir* και τοποθετείται 100μ ΒΔ του ναού, ενώ φαίνεται να χρησιμοποιείται ως τον 2^ο αι. π.Χ. Broneer 1973, 28-29· Hemans 1994, 61-83.

¹⁶⁵ Όσο αφορά στα ευρήματα (βλ. Κεφ.ΙΙΙ.1), πρόκειται κυρίως για νομίσματα, ειδώλια, τρίποδες, χάλκινα και πήλινα αγγεία, κυρίως αρύβαλλους, κοσμήματα, οπλισμό και αθλητικό εξοπλισμό, καθώς και διάφορα μικρού μεγέθους αφιερώματα και κάποια όστρεα, Gebhard 1998, 91-115· Gebhard-Gregory 2015, 97-108· Theodoropoulou 2017, 82, 89.

σκαλισμένες στο βράχο, ενώ η σκηνή ήταν ξύλινη με ένα βωμό στο κέντρο και η διαφορά με τα υπόλοιπα θέατρα έγκειται στο ότι ο χώρος της ορχήστρας δεν ήταν υπερυψωμένος, αλλά υπόσκαφος (Gebhard 1974, 438). Στο θέατρο τελούνταν μουσικές παραστάσεις κυρίως, ενώ υπέστη ανακαινίσεις στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., όπου δίνεται η τυπική ημικυκλική μορφή του κοίλου και προστίθενται εδώλια, πολύ μετά την καταστροφή της Κορίνθου, στα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. (Gebhard 1973, 9-29· Mylonopoulos 2003, 183-4).

Σύνοψη

Συνοπτικά, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι, η αρχιτεκτονική διάρθρωση των ιερών, εξαρτάται από τη τοποθεσία τους, τη λειτουργία τους και την περαιτέρω εξέλιξή τους. Ένα γενικότερο γνώρισμα είναι ότι, τα περισσότερα λατρευτικά κτίρια, ανεξαρτήτως περιόδου, περικλείουν ή θεμελιώνονται πάνω σε πρωιμότερους χώρους λατρείας ή κτίρια, ενώ ο ναός της Μυκάλης θεμελιώνεται σε παλιότερο ναΐσκο, που πιθανώς να αποτελούσε χώρο Καρικής λατρείας.

Η αρχή της λατρείας στα ιερά της Καλαυρείας και του Ποσειδίου είναι δυνατό, με βάση τα ως τώρα δεδομένα, να συνδεθεί με τα μυκηναϊκά χρόνια, ενώ κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, παρατηρείται υπαίθρια λατρεία στα ιερά της Ισθμίας, της Καλαυρείας, της Ελίκης, του Ποσειδίου και πιθανώς του Σουνίου και των Ακοβίτικων, σε ανοιχτούς ή πρόχειρα στεγασμένους χώρους.

Συγκεκριμένες συνθήκες, υπαγορεύουν την ύπαρξη πρώιμων λατρευτικών κτιρίων στα ιερά του Ποσειδίου, της Ελίκης και της Καλαυρείας. Ομοιότητες, αλλά και διαφορές, παρατηρούνται στα πρώιμα κτίρια του Ποσειδίου και στο κτίριο των Νικολαΐκων, ενώ τα κατάλοιπα στη Καλαυρεία είναι αποσπασματικά. Πρόκειται για αψιδωτά κτίρια, με ανοιχτή τη μία στενή πλευρά, που περικλείουν παλαιότερο βωμό, έχουν λίθινη θεμελίωση από κροκάλες και πλίνθινη ανωδομή, στηρίγματα για την ενίσχυση των τοίχων και δάπεδο από κίτρινο πηλό. Ωστόσο, το κτίριο της Ελίκης, φέρει κεντρική κιονοστοιχία και στέγη, ενώ στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., προστίθεται το ημικυκλικό προστώο, που μετατρέπει το κτίριο σε οβάλ, όπως παρατηρείται και στο αψιδωτό Κτίριο Γ' του Ποσειδίου, στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., το οποίο και αποτελεί ένα ιδιόμορφο κτίριο.

Τα αρχαϊκά και κλασσικά χρόνια, για τα περισσότερα ιερά, αποτελούν τις κύριες περιόδους της ακμής τους. Οι μνημειακοί ναοί κτίζονται στην Ισθμία, την Καλαυρεία και το Σούνιο, ενώ τα περισσότερα υπόκεινται σε συνεχείς ανακαινίσεις

και αναδιοργανώσεις του χώρου, δείγμα του κύρους και της εξάπλωσης της φήμης τους. Ιδιαίτεροι είναι οι αρχαϊκοί ναοί στη Μυκάλη και στο Ταίναρο, αλλά και το Κτίριο Α΄ στο Ποσειδί, που αποτελούν διαφορετικές, μη μνημειακές δομές, είτε λόγω έλλειψης χώρου και της αρχιτεκτονικής παράδοσης των περιοχών, είτε λόγω της λειτουργίας τους.

Οι μνημειακοί βωμοί δεν σώζονται ικανοποιητικά, ώστε να είναι δυνατό να διατυπωθεί κάποιο συμπέρασμα, ωστόσο από τους πρώιμους βωμούς, παρατηρούμε ότι αντιπροσωπεύονται βωμοί στάχτης, χοών και κτιστοί βωμοί, με τους τελευταίους να αποτελούν απλές μορφές από ακατέργαστες πέτρες ή ορθογώνιες πλάκες, όπως στα ιερά της Καλαυρείας και του Ποσειδίου, ενώ ο γεωμετρικός κτιστός βωμός της Ελίκης αποτελεί μοναδικό παράδειγμα.

Όσον αφορά στα ελληνιστικά χρόνια, ιδιαίτερο ενδιαφέρον, βάσει των χαρακτηριστικών του, έχει ο ναός και ο βωμός στο ιερό της Τήνου. Από τα επιμέρους κτίρια, που απαρτίζουν τα ιερά, ποικιλομορφία παρουσιάζουν τα κτίρια, που σχετίζονται με τα συμπόσια, λόγω της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής τους, όπως το Κτίριο D στην Καλαυρεία, τα κλασικά σπήλαια στην Ισθμία και η αίθουσα-λέσχη της Μυκάλης.

III. ΛΑΤΡΕΙΑ

III.1. Αναθήματα (Πιν. IV)

1.1. Πήλινα και μεταλλικά ειδώλια

1.1.1. Ανθρωπόμορφα ειδώλια

Από την Μυκηναϊκή περίοδο, σώζονται σχηματοποιημένα ειδώλια τύπου Φ και Ψ από τα ιερά των Μεθάνων, της Καλαυρείας και της Ισθμίας (Πιν. V-Γραφ. 1). Στο ιερό των **Μεθάνων**, αξιοπρόσεκτο είναι ότι ο αριθμός τους δεν είναι μεγάλος, καθώς η ανθρωπίνη μορφή παρουσιάζεται αποκλειστικά σε συμπλέγματα με ζώα, ενώ ένα γυναικείο φιόσχημο ειδώλιο, έχει ερμηνευτεί ως πάρεδρος της λατρευόμενης θεότητας (Πιν. 24α) (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 381· 2016α 52-53· Konsolaki Yannopoulou 2017, 145, 148). Από το ιερό της **Ισθμίας**, σώζονται τμήματα από έξι ειδώλια της Ύστερης Εποχής Χαλκού (Πιν. 24β) (Morgan 1999, 167-168, F1-F6, πιν.68), ενώ ένα ψιόσχημο ειδώλιο εντοπίστηκε στο ιερό της **Καλαυρείας** στα ΝΑ του ναού (Πιν. 34γ) (Penttinen-Wells κ.α. 2009, 112, εικ. 24).

Από τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο, τα σωζόμενα ανθρωπόμορφα ειδώλια, που δεν αποτελούν αναβάτες ή επιβάτες αρμάτων, είναι περιορισμένα στα υπό εξέταση ιερά (Πιν. V-Γραφ. 2), με τα περισσότερα να προέρχονται από την **Ισθμία**¹⁶⁶. Στην **Καλαυρεία**, έχουν βρεθεί τρία τμήματα αρχαϊκών πήλινων γυναικείων ειδωλίων (Alexandridou 2013, 110-112), ενώ στα υπόλοιπα ιερά, αυτά αποδίδονται ως αφιερώματα σε γυναικείες θεότητες¹⁶⁷.

Το πρωιμότερο αποτελεί η κεφαλή ενός ειδωλίου, με «πτηνόμορφο» πρόσωπο, από την **Ισθμία** (Πιν. 24δ), που χρονολογείται τον 8^ο αι. π.Χ. (Morgan 1999, 168, F8, πιν. 70), ενώ κατά την αρχαϊκή περίοδο, τα περισσότερα ειδώλια εντοπίζονται κυρίως εκτός του κέντρου του ιερού χώρου, με τα γυναικεία ειδώλια να υπερτερούν (Gebhard-Gregory 2015, 112). Εξάιρεση αποτελούν τα 3 χάλκινα και ένα μολύβδινο αρσενικά ειδώλια του τύπου του Κούρου (Raubitschek 1998, 6-7, ν.14-17,

¹⁶⁶ Τα πήλινα ειδώλια όλων των κατηγοριών στην Ισθμία, κατά κύριο λόγο αποτελούν προϊόντα Κορινθιακής παραγωγής, ενώ ελάχιστες είναι οι εισαγωγές από την Αττική και την Αργολίδα και αφορούν κυρίως σε πρωιμότερα παραδείγματα, Morgan 1999, 172, 174.

¹⁶⁷ Πολλά, κυρίως γυναικεία ειδώλια, έχουν εντοπιστεί στο ιερό άλσος της Ισθμίας και αποδίδονται στην λατρεία της Δήμητρας, καθώς και αρκετά στον οικισμό της Ράχης, Gebhard-Gregory 2015, 115-116. Στο Σούνιο και στο Μολύκρειο, γυναικεία ειδώλια προέρχονται από τους ναούς της Αθηνάς, Theodoropoulou Polychroniadis, 2015· Μουστάκα-Καλτσάς 2016.

πιν.3)¹⁶⁸, ενώ από τα πήλινα ξεχωρίζουν μια αρχαϊκή προτομή και μια γονατισμένη μορφή του τύπου *temple boy* του 4^{ου} αι. π.Χ. (Πιν. 24ε-ζ) (Mitten 1966, 1-6).

Όσον αφορά στα υπόλοιπα ιερά, μόνο δύο χάλκινοι Κούροι προέρχονται από το ιερό των **Ακοβίτικων** και χρονολογούνται στη Μέση Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο (Kiderlen-Themelis 2010, 130-131, M4, M7), ενώ από το **Πανιώνιο** προέρχονται δύο πήλινα ειδώλια πολεμιστών, με κράνη ιωνικού τύπου και ιδιαίτερα ρεαλιστική απόδοση των χαρακτηριστικών, που χρονολογούνται τον 7^ο αι. π.Χ. (Πιν. 24η) (Lohmann κ.α. 2007, 146, εκ.32).

1.1.2. Ζωόμορφα ειδώλια

Στα εξεταζόμενα ιερά, κυρίαρχα είναι τα ειδώλια ταύρων και αλόγων, ωστόσο, σε μικρότερο ποσοστό, συναντώνται και άλλα ζωόμορφα ειδώλια (Πιν. V-Γραφ. 3). Η αριθμητική υπεροχή των ειδωλίων αλόγων και ταύρων δεν είναι περίεργη, καθώς συνδέονται άμεσα με τον Ποσειδώνα¹⁶⁹, ο οποίος σε πολλές περιοχές λατρεύεται και ως *Ιππιος*¹⁷⁰ και *Τάυριος*¹⁷¹, ενώ στα ιερά του πραγματοποιούνταν γιορτές και αγώνες, που περιλάμβαναν υποδρομίες προς τιμή του. Επιπλέον, είναι ο μόνος από Ολύμπιους θεούς, που απεικονίζεται ως *ιππέας*¹⁷² και όχι μόνο ως ηνίοχος (Burkert 1993, 296· Simon 1996, 83-88).

Οι αφιερώσεις ζωόμορφων ειδωλίων αποτελούν αναπαραστάσεις της θυσίας, αλλά και σύμβολα εξουσίας και δύναμης. Η ύπαρξη τους είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί αντανakλά την υψηλή σημασία των ζώων, ως συμβόλου κύρους και σκιαγραφεί

¹⁶⁸ Το ειδώλιο από μόλυβδο, συνδέει το ιερό με το γειτονικό πανελλήνιο ιερό της Νεμέας, καθώς έχει βρεθεί όμοιο του από την ίδια μήτρα και πιθανώς αποτελεί απεικόνιση του Ποσειδώνα, Raubitschek 1998, 7, v.17, πιν.3.

¹⁶⁹ Τα άλογα θεωρούνται η πρώτη δύναμη, που υποτάσσει ο άνθρωπος και ψυχοπομποί για τη μεταφορά των ψυχών στον Άδη, ενώ με το άλογο συνδέονται μύθοι για τη γέννηση του Ποσειδώνα, ο οποίος θεωρείται ο πατέρας του πρώτου αλόγου, όπως μαρτυρά ο μύθος του Σκύφιου στη Θεσσαλία και είναι πατέρας αλογόμορφων πλασμάτων, Burkert 1993, 296· Hard 2004, 102· Kerenyi 1985, 182,185· Mylonopoulos 2003, 365-368.

¹⁷⁰ Όπως στην Ογχηστό της Βοιωτίας, στον Ίππιο Κολωνό και στην Μαντίνεια της Αρκαδίας, Burkert 1993, 296· Hard 2004, 102· Mylonopoulos 2003. Οι Αργείοι στο ιερό του *Γενέθλιον* Ποσειδώνα καταπόντιζαν άλογα στην πηγή Δίνη (Παυσ.8.7.2), που όπως πίστευαν, ανάβλυζε από τη θάλασσα, Mylonopoulos 2003, 366· Simon 1996, 74.

¹⁷¹ Οι ταύροι αποτελούν τα πρωιμότερα σύμβολα της λατρείας του, αφού συμβολίζουν τη γονιμότητα, όπως και τα συχνότερα ζώα θυσίας. Με τον ταύρο συνδέεται πιο παλιά από ότι με τα άλογα. Γίνονταν μεγάλες θυσίες ταύρων, τόσο στην Πύλο όσο και στη Μυκάλη, για αυτό ίσως να ονομάστηκε και *Τάυριος*, Burkert 1993, 296· Hard 2004, 101· Κακριδής 1986, 117· Κατσωνοπούλου 2003, 121· Kerenyi 1985, 186· Simon 1996, 77-79. Με τον ταύρο ο Ποσειδώνας συνδέεται πιο έντονα σε περιοχές, όπως η Θεσσαλία και η Κρήτη. Στη Θεσσαλία συνδέεται με τα ταυροκαθάρνια, Farnell 1907, 23-26. Στα Τσισκιανά Σελίνου, στη Δ Κρήτη, υπάρχει υπαίθριο ιερό του αποκλειστικά με αφιερώσεις ειδωλίων ταύρων (4^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.) και συμβολίζουν την γονιμότητα, Νινιού Κινδέλη 1995.

¹⁷² Όπως στα πήλινα αναθηματικά πλακίδια (βλ. παρακάτω Κεφ. III.1.6) και σε άλλες απεικονίσεις, ως αναβάτης σε ιππόκαμπο και ταύρο, Simon 1996, 90-91, εκ.81-82· Mylonopoulos 2003, 367.

την κοινωνία, στην οποία ανήκε το ιερό. Το άλογο είναι ένα ισχυρό ηρωικό, θρησκευτικό και μυθικό σύμβολο, το οποίο αντικατοπτρίζει την ύπαρξη και την ισχύ μιας ελίτ, που είχε την δυνατότητα να έχει στην κατοχή της άλογα και να τα επιδεικνύει, ως προβολή της ισχύος και του πλούτου της, σε ταφικές και τελετουργικές εκδηλώσεις.

Από το ιερό των **Μεθάνων** σώζονται δύο πήλινα ειδώλια αλόγων, που αποτελούν από τα πρωιμότερα παραδείγματα, καθώς σπανίζουν στην μυκηναϊκή κοροπλαστική και περίπου εκατό ειδώλια βοοειδών, κυρίως από την επίχωση του Δωματίου Α (**Πιν. 25α-β**) (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 381-382· 2016, 48· Konsolaki Yannopoulou 2017, 145).

Στο ιερό της **Ισθμίας** αποδίδεται το μεγαλύτερο σύνολο ειδωλίων ταύρων και αλόγων. Τα 17 πήλινα ειδώλια ταύρων χρονολογούνται από την Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο¹⁷³ (Morgan 1999, 169-173, F9-F25, πιν.70-73) και αρκετά ανήκουν στον 7^ο/6^ο αι. π.Χ. (**Πιν. 25γ-δ**) (Gebhard-Gregory 2015, 110-111). Επίσης, σώζονται έξι χάλκινα ειδώλια και ένας χρυσός μικρογραφικός ταύρος, που ίσως αποτελεί προσάρτημα σε λέβητα, που χρονολογούνται στον 7^ο-5^ο αι. π.Χ. (**Πιν. 25ε-στ**) (Raubitschek 1998, 4, ν. 1-7, πιν.1). Είναι αξιοσημείωτο ότι σπανίζουν μετά τον 6^ο αι. π.Χ, με εξαίρεση τα μεταλλικά παραδείγματα, ενώ αυξάνονται σημαντικά τα ειδώλια αλόγων, κυρίως από τον 7^ο αι. π.Χ..

Από το σύνολο των ειδωλίων αλόγων, λίγα είναι τα παραδείγματα από τα μέσα του 8^ο αι. π.Χ. στην **Ισθμία**. Σώζεται ένα χάλκινο ειδώλιο, το οποίο έχει στιλιστικά παράλληλα τόσο στην Ολυμπία, όσο και στους Δελφούς (**Πιν. 26α**) (Morgan 1999, 159, M11, πιν. 66· Raubitschek 1998, 5, ν. 8, πιν. 2) και δύο πήλινα από το τέλος του 8^{ου}/αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. (Morgan 1999, 172, F26-27, πιν.β72-73). Κατά την αρχαϊκή περίοδο, τα ειδώλια αλόγων και ιππέων¹⁷⁴ κυριαρχούν αριθμητικά, κυρίως από τον 7^ο-4^ο αι. π.Χ.. Χαρακτηριστικό είναι ότι σώζονται 255 παραδείγματα, από τα συνολικά 628 απογεγραμμένα πήλινα ειδώλια (Gebhard-Gregory 2015, 110)¹⁷⁵. Αντίθετα, ελάχιστα είναι τα μεταλλικά παραδείγματα της περιόδου, όπως δυο

¹⁷³ Η ακριβής χρονολόγησή τους είναι προβληματική, καθώς κάποια παραδείγματα χρονολογούνται στον 8^ο ή 7^ο αι. π.Χ., όπως ένα ασυνήθιστα μεγάλο ειδώλιο ταύρου, περίπου 0,15μ., Morgan 1999, 169,171, F21, πιν.72.

¹⁷⁴ Είναι σχετικά δύσκολο, λόγω της μορφολογίας τους, να ξεχωριστεί ποιά αποτελούν απλά άλογα και ποιά ειδώλια ιππέων, Gebhard-Gregory 2015, 110.

¹⁷⁵ Η μελέτη των πήλινων ειδωλίων της Ισθμίας ξεκίνησε από τον D.G. Mitten, ο οποίος μελέτησε το σύνολο ως τη δεκαετία του 1990 και συνέγραψε μια αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή το 1961. Το 1998, δημιουργήθηκε ένας κατάλογος με 628 αντικείμενα, ενώ το 2005 την μελέτη ανέλαβε ο Α. Thomsen, ενώ ως τώρα δεν υπάρχει συνολική δημοσίευση.

χάλκινες πανομοιότυπες κεφαλές του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ., που όμως πιθανώς αποτελούν διακοσμητικά στοιχεία λέβητα (Raubitschek 1998, 93, 95-96, ν.326α-β, πιν.54).

Όσον αφορά στα υπόλοιπα ιερά, τα σωζόμενα ευρήματα είναι λιγότερα. Από τα στρώματα της Γεωμετρικής περιόδου στο ιερό της **Ελίκης**, προέρχονται πλήθους ειδώλια αλόγων, των οποίων ο αριθμός δεν είναι γνωστός (**Πιν. 26β**) (Kolia 2011, 215-219, εικ.22)¹⁷⁶. Στα **Ακοβίτικα** σώζεται ένα χάλκινο ειδώλιο ίππου, που χρονολογείται τον 9^ο αι. π.Χ.¹⁷⁷ και δύο χάλκινα ειδώλια ταύρων και ενός χάλκινου ιππόκαμπου (**Πιν. 26γ-δ**), τα οποία χρονολογούνται στα αρχαϊκά χρόνια (Θέμελης 1969· Kiderlen-Themelis 2010, 129-131, M2, M5-7)¹⁷⁸.

Λίγα είναι και τα ευρήματα από το ιερό του **Σουνίου**, καθώς από τα πέντε χάλκινα παραδείγματα, μόνο ένα ειδώλιο ταύρου προέρχεται από το ιερό του Ποσειδώνα. Τα ειδώλια χρονολογούνται στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. και έχουν στιλιστικά επιρροές από την Ανατολή, ωστόσο δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί αν αποτελούν εισαγωγές (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 91-92)¹⁷⁹. Ο μικρός αριθμός ταύρων¹⁸⁰ στο ιερό, μπορεί να σχετίζεται με τη φύση της οικονομικής δραστηριότητας των κατοίκων του Σουνίου, που στηριζόταν περισσότερο στα ορυχεία και το εμπόριο, παρά στην κτηνοτροφία (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 126). Στο ιερό της **Καλαυρείας**, τέσσερα ειδώλια αλόγων και τμήματα αυτών έχουν βρεθεί στην περιοχή Η και χρονολογούνται στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.¹⁸¹. Τα ειδώλια αλόγων, σε αντίθεση με τα ειδώλια άλλων μορφών ζώων, δεν αποτελούσαν υποκατάστατο θυσίας, άλλα συμβόλιζαν το κύρος, την ισχύ και τον πλούτο. Τέλος, από το ιερό του **Ταινάρου**, αναφέρονται χάλκινα αγαλματίδια ίππων και ταύρων, τα οποία όμως έχουν χαθεί σήμερα (Μόσχου 1975, 171, υποσ. 16· Mylonopoulos 2003, 236-237· 2006, 145· Παπαχατζής 1976, 105· Schumacher 1993, 58).

Επιπλέον, η σημασία των αλόγων στο ιερό καταφαίνεται και από το θραύσμα χείλους οινοχόης, που διακοσμείται με επιέστες μορφές αλόγων, Gadoulou 2015, 269, εικ. 3.

¹⁷⁷ Θέμελης 1970α, 109- 125· Kiderlen-Themelis 2010, 23-25, 129-130· Mylonopoulos 2003, 247.

¹⁷⁸ Το σύνολο των χάλκινων ειδωλίων προέρχεται από την παράδοση της οικογένειας Πιέρρου, από το αγροτεμάχιο στην περιοχή στα Α των δημόσιων κτιρίων, όπου θεωρείται ότι βρισκόταν ο βωμός. Από την περιοχή, έχει συλλεχθεί σημαντικός αριθμός οβελών, Kiderlen-Themelis 2010, 131, M11, εικ. 149.

¹⁷⁹ Τα περισσότερα από αυτά αναπαριστούν άλογα και προέρχονται εξολοκλήρου από το ιερό της Αθηνάς, Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 46-53.

¹⁸⁰ Σημαντική είναι η ύπαρξη μια ΥΜ σφραγίδας με παράσταση ταύρου, που προέρχεται από τον αποθέτη του Ποσειδώνα, Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 188, 125.

¹⁸¹ Η κακή κατάσταση των αλόγων δυσχεραίνει την ακριβή χρονολόγησή τους, Alexandridou 2013, 112-114, εικ. 22. Ειδώλια αλόγων και ιππέων αναφέρονται και από τις πρώτες ανασκαφές, από τα ΝΑ του περιβόλου του ναού, ανάμεσά τους και ένα ειδώλιο ταύρου, χωρίς όμως να διευκρινίζεται ο ακριβής αριθμός τους Penttinen-Wells 2009, 112, 122, εικ. 24, 32· Wells-Penttinen 2004, 48, εικ. 22.

Οι υπόλοιπες μορφές ζώων, αντιπροσωπεύονται στα ιερά σε μικρότερο αριθμό και χρονολογούνται κυρίως από τα αρχαϊκά χρόνια¹⁸². Από το ιερό της **Ισθμίας**, σώζονται πήλινα ειδώλια σκύλων και πτηνών (**Πιν. 26ε-στ**), καθώς και δύο χάλκινα ειδώλια δελφινιών (**Πιν. 26ζ**) (Gebhard-Gregory 2015, 111, εικ. 7.2.c-d· Raubitschek 1998, 9-10, ν.34-35, πιν. 7). Στο ιερό της **Καλαυρείας** έχουν βρεθεί και ειδώλια πτηνών, ελαφιού και φιδιού¹⁸³, ενώ από το **Πανιώνιο** της Μυκάλης προέρχεται το ειδώλιο λέοντα (**Πιν. 26η**) από ασβεστόλιθο, που χρονολογείται τον 7^ο αι. π.Χ. και ανήκει στον ιωνικό-κυπριακό τύπο¹⁸⁴.

1.1.3. Συμπλέγματα-άρματα και ιππείς

Από την μυκηναϊκή περίοδο, στο ιερό των **Μεθάνων** βρέθηκε σύνολο ειδωλίων, που αφορούν συμπλέγματα ανθρώπινων μορφών και ζώων και αντιπροσωπεύονται από ιππείς και *ταυροκαθάπτες* (**Πιν. V-Πιν. 27α-β**). Οι έφιπποι κρανοφόροι άνδρες έχουν ιδιαίτερη σημασία σε αυτή την περίοδο, καθώς η συμμετοχή έφιππων στρατιωτών σε μάχη δεν τεκμηριώνεται πριν τον 6^ο αι. π.Χ.. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με την ανασκαφέα (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016, 50) αναπαριστούν είτε ευγενείς, που επιδεικνύουν τις ιππευτικές τους ικανότητες σε καιρό ειρήνης (όπως σε ιπποδρομίες), είτε σε κάποιες περιπτώσεις, τη λατρευόμενη θεότητα, που έχει ιδιαίτερη σχέση με τα άλογα. Από τους *ταυροκαθάπτες*, ένα ειδώλιο χαρακτηρίζεται ως απεικόνιση του θεού, ενώ συμβολίζουν την επίδειξη δύναμης επί του ζώου (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 387· 2016 49-50 Konsolaki Yannopoulou 2017, 144-145).

Όσον αφορά στα άρματα, έχουμε το συνδυασμό δύο μορφών, που η στάση τους υποδηλώνει στενή σχέση μεταξύ τους και συνήθως καλύπτονται με σκιάδιο, υποδηλωτικό της ανώτερης τάξης (**Πιν. 27γ-δ**), ενώ και τα ειδώλια αμαξών, που έχουν ερμηνευτεί ως συμπτυγμένες βοϊδάμαξες, θεωρείται ότι αναπαριστούν άτομα ανώτερου βαθμού, που οργάνουν (**Πιν. 27ε**) (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 378-380· 2016β, 50-52· Konsolaki Yannopoulou 2017, 144-145, υποσ. 8-9).

¹⁸² Είναι δύσκολο να διευκρινιστεί συμβολισμός των ειδωλίων αυτών, ωστόσο πολλές μορφές συνδέονται με την πελάγια και χθόνια υπόσταση του Ποσειδώνα.

¹⁸³ Η ύπαρξη του φιδιού εξηγείται με βάση τα κατάλοιπα της αρχαϊκής δεξαμενής (Feature 03) και ερμηνεύεται ως φύλακας του ιερού, Alexandridou 2013, 113-114.

¹⁸⁴ Το ειδώλιο αποκαλύφθηκε στο μέρος του ναΐσκου. Ανάλογα στυλιστικά παραδείγματα προέρχονται από τον Εμπορείο της Χίου, ενώ ένα σχεδόν όμοιο έχει βρεθεί στη Σαλαμίνα της Κύπρου, Lohmann κ.α. 2007, 144-145, εικ. 33.

Στο ιερό της **Ισθμίας**, όπως αναφέρθηκε παραπάνω (σ. 50, υποσ. 153), η πλειονότητα των ειδωλίων της αρχαϊκής περιόδου αντιπροσωπεύεται από ειδώλια αλόγων και ιππέων, τα οποία δεν είναι εύκολο να διακριθούν μεταξύ τους (**Πιν. V**). Ωστόσο, η προτίμηση σε αυτές τις φόρμες κυριαρχεί από τον 7^ο-4^ο αι. π.Χ και αυξάνονται κυρίως από τον 6^ο αι. π.Χ., που είναι και η κύρια περίοδος αύξησης των αναθημάτων στο ιερό (**Πιν. 28α**) (Gebhard-Gregory 2015, 110-111, εικ. 7.1., 7.6). Από τα εναπομείναντα ιερά, δεν σώζονται ειδώλια ιππέων. Στο **Σούνιο**, τα σωζόμενα παραδείγματα προέρχονται μόνο από το ιερό της Αθηνάς, ενώ στην **Καλαυρεία**, λίγα παραδείγματα προέρχονται από τις πρώτες και από τις πρόσφατες ανασκαφές.

Στην κατηγορία των αρμάτων, αξίζει να συμπεριληφθεί και το σύνολο μικρογραφικών **τροχών** από πηλό ή μέταλλο, τα οποία είτε αποτελούσαν ανεξάρτητα αναθήματα, είτε τμήματα αρμάτων ή αμαξών (**Πιν. 28β-στ**). Το μεγαλύτερο σύνολο τροχών έχει εντοπιστεί στα **Νικολαίικα**¹⁸⁵, χρονολογούνται τον 8^ο αι. π.Χ και απαντώνται για πρώτη φορά, όσον αφορά στην Αχαΐα, ενώ ανάλογα παραδείγματα έχουμε και στην Ισθμία και στην Καλαυρεία (**Πιν. VI-Γραφ. 4**). Από το ιερό της **Καλαυρείας**, ένα ομοίωμα τροχού χρονολογείται τον 7^ο αι. π.Χ. και αποτελεί μέρος άρματος (Alexandridou 2012, 112-113), ενώ στην **Ισθμία**, τα δύο πήλινα παραδείγματα χρονολογούνται τον 8^ο/7^ο αι. π.Χ. (Morgan 1999, 174, 335-336, F34-35, πιν. 74), ενώ αλλά τρία χάλκινα στον 6^ο αι. π.Χ. (Raubitschek 1998, 11, ν. 41-41α, 42, πιν. 8-9)¹⁸⁶.

Η ερμηνεία των τροχών στα ιερά ποικίλλει, καθώς μπορεί να συνδέονται τόσο με την καθημερινή ζωή, όσο και με πολεμικά άρματα ή άρματα αγώνων¹⁸⁷. Συμπληρωματικά, αξίζει να αναφερθεί ότι στην Ισθμία, παρατηρείται και η αφιέρωση ακόμη και ολόκληρων αρμάτων αγώνων. Τμήματα, που αντιστοιχούν σε άρματα αγώνων και εξαρτήματα αλόγων, έχουν εντοπιστεί στην είσοδο του αρχαϊκού ναού και αφορούν σε στομίδες, ηνία, καμτσίκια κ.α., που χρονολογούνται κυρίως στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Ιδιαίτερο είναι ένα τμήμα σιδερένιου τροχού, σε φυσικό μέγεθος (Raubitschek 1998, 97-108, πιν. 55-58).

¹⁸⁵ Τα ομοιώματα τροχών, 86 στο σύνολο, αντιπροσωπεύονται από δυο τύπους, είτε δισκοειδείς με οπή στο κέντρο, είτε με ακτίνες, ενώ προέρχονται από όλα σχεδόν τα ανασκαφικά στρώματα του ιερού, κυρίως δε από το γκριζόμαυρο χρώμα του βωμού, Kolia 2011, 215-219.

¹⁸⁶ Τα δυο από τα χάλκινα αποτελούν, πιθανώς, ξεχωριστά αφιερώματα και το ένα φέρει επιγραφή στον Ποσειδώνα, ενώ το τρίτο αποτελεί μέρος άρματος, Raubitschek 1998, 11.

¹⁸⁷ Στα Νικολαίικα συνδέονται με τις υποδορμίες, που τελούνταν προς τιμήν του θεού, στην Καλαυρεία σχετίζονται με την υπόσταση του Ποσειδώνα, ενώ στα Ισθμία και με την μεταφορά επισκεπτών και εμπορευμάτων.

1.2. Ομοιώματα (Πιν. VI-Γραφ. 4-5)

Από τα ομοιώματα των **οικίσκων**, το σημαντικότερο ανάθημα είναι ένα ομοίωμα δίρριχτης στέγης οικίσκου ή ναΐσκου (**Πιν. 29**), που συλλέχθηκε από το γκριζόμαυρο χρώμα του βωμού στο ιερό της **Ελίκης**¹⁸⁸ και χρονολογείται στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. (720/700π.Χ.). Από την ερμηνεία της αφηγηματικής παράστασης προκύπτουν συμπεράσματα, που αφορούν στη λειτουργία του ιερού και στην κοινωνία του 8^{ου} αι. π.Χ.. Στο ιερό διεξάγονταν αρματοδρομίες και το έπαθλο αφιερωνόταν στο Ποσειδώνα, από μια ελίτ που ήταν σε θέση, οικονομική και κοινωνική, στο να διοργανώνει τέτοιου είδους αγώνες. Η ερμηνεία της δεύτερης παράστασης αφορά σε μια γυναικεία μορφή, η οποία ταυτίζεται, βάσει των στιλιστικών αναλύσεων, ως νεαρή κόρη, ενώ σε συνδυασμό με την παρουσία των ανδρικών μορφών, η παράσταση ερμηνεύεται ως *απαγωγή*, που συμβολίζει τη μετάβαση από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση¹⁸⁹. Ο συνδυασμός των παραστάσεων, τονίζει τη δυνατότητα της ελίτ να προβάλλει τη δύναμή της και να παρουσιάζεται ως προστάτης της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής (Gadoulou 2015, 273-274).

Στα ομοιώματα **επίπλων**, που έχουν εντοπιστεί στο ιερό των **Μεθάνων**, συγκαταλέγονται δύο πήλινα ομοιώματα τριπόδων, μιας τριποδικής τράπεζας και δύο τριποδικών θρόνων (**Πιν. 30α-β**) (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 282-283, εικ.33-36). Η ύπαρξη τους είναι σπάνια, καθώς δε σώζονται πολλά ακέραια παραδείγματα της μυκηναϊκής περιόδου, ενώ η χρήση τους στα μυκηναϊκά ιερά μπορεί να είναι ανάλογη με τους τάφους, να αντικαθιστούσαν χρηστικά αντικείμενα ή να αποτελούσαν αφιερώματα, αν αντιστοιχούσαν σε αντικείμενα αξίας (Πολυχρονάκου Σγουρίτσα 2003, 301-309). Επίσης, από την **Καλαυρεία** προέρχεται ένα ομοίωμα, που θυμίζει θρανίο, ενώ σύμφωνα με την Αλεξανδρίδου (2013, 115), ίσως να συμβόλιζε τα γεύματα που λάμβαναν χώρα στο ιερό (**Πιν. 30γ**).

Ιδιαίτερα ομοιώματα αποτελούν τα λεγόμενα **κουλούρια** (**Πιν. 30δ**), που προέρχονται από το ιερό της **Καλαυρείας**¹⁹⁰. Τα ευρήματα αυτού του είδους

¹⁸⁸ Στη μια πλευρά της στέγης, απεικονίζεται ένα άρμα με δύο αναβάτες το οποίο κατευθύνεται προς ένα τρίποδα-έπαθλο των αγώνων, που πλαισιώνεται από δύο καθιστές ανδρικές μορφές, ενώ στην άλλη πλευρά, μια γυναικεία μορφή και δυο ανδρικές, Gadoulou 2011, 247-273· 2015, 267-276, εικ. 4-8.

¹⁸⁹ Σύμφωνα με την Γκαδόλου (Gadoulou 2011, 8-9· 2015, 273, υποσ. 30), η ερμηνεία της παράστασης ως μυθολογικής ή ομηρικής, είναι παρακινδυνευμένη.

¹⁹⁰ Έχουν βρεθεί τρία παραδείγματα στην περιοχή γύρω από τον περίβολο του ναού, που πιθανώς υποδεικνύει την χρήση τους ως αναθήματα, Alexandridou 2012, 114-115· Penttinen-Wells 2009, 122, εικ. 32.

απαντώνται στα ιερά της Ήρας και έχουν ερμηνευτεί ως ομοιώματα στεφάνων ή άρτου, που παρασκευαζόταν ειδικά για τις εορτές στο ιερό. Στην Καλαυρεία δεν είναι εύκολο να ερμηνευτούν, ωστόσο αν όντως αποτελούν *κουλούρια*, φαίνεται ότι σχετίζονται και με ανδρικές θεότητες (Alexandridou 2013, 114-115).

Όσον αφορά στα ομοιώματα *πλοιαρίων*, στο μυκηναϊκό ιερό των **Μεθάνων** βρέθηκε ένα πήλινο ομοίωμα (Wedde 2003, 285-300, εικ. 1, 3)¹⁹¹, πιθανώς αφιέρωμα ναυτικών, που συνδέει τη λατρευόμενη θεότητα με τη θάλασσα (Konsolaki 2002, 31-32· Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 54· 2017, 146, υποσ. 12-14).

Κατά τα ιστορικά χρόνια, από την **Ισθμία** προέρχονται 24 παραδείγματα ομοιωμάτων πλοίων και τμήματα αυτών, που χρονολογούνται στο τέλος του 7^{ου}-τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., καθώς και ένα χάλκινο του 6^{ου} αι. π.Χ. (**Πιν. 30ε-ζ**) (Gebhard-Gregory 2015, 111-112, εικ. 7.3· Raubitschek 1998, 10, ν. 36, πιν. 7)¹⁹². Το σύνολο των πήλινων πλοιαρίων είναι ιδιαίτερα σημαντικό, λόγω της αριθμητικής υπεροχής σε σχέση με άλλα ιερά, ενώ στιλιστικά μπορεί να συγκριθεί μόνο με τα ξύλινα ομοιώματα από το Ηραίο της Σάμου (Gebhard-Gregory 2015, 111-112).

Στην κατηγορία αυτή, μπορεί να ενταχθεί και ένα σύνολο από επιμήκη και πεπλατυσμένα μεταλλικά αντικείμενα (Kiderlen-Themelis 2010, 132-133, M20-M26) και από αντικείμενα τριγωνικής σχεδόν διατομής (Kiderlen-Themelis 2010, 133-135, M29-M33), που εντοπίστηκε στο ιερό των **Ακοβίτικων** και είχε ερμηνευτεί ως μεταλλικά ομοιώματα εξαρτημάτων λέμβων και πλοιαρίων, σε σχήμα πηδαλίου ή κουπιού, πιθανώς αφιερώματα ναυτικών και αλιέων (**Πιν. 31α-β**) (Θέμελης 1969, 356 και εικ. 6· Mylonopoulos 2003, 246-247). Ωστόσο, η πιο πρόσφατη μελέτη τα ερμηνεύει ως τμήματα από μαχαίριδια και σπάτουλες αντίστοιχα, που χρονολογούνται πιθανώς από την Εποχή του Χαλκού¹⁹³, ως τα αρχαϊκά χρόνια (Kiderlen-Themelis 2010, 132-136). Έχει διατυπωθεί ότι, πιθανώς, μόνο δυο

¹⁹¹ Σώζεται αποσπασματικά και θεωρείται ότι έχει αρχικό μέγεθος 0,04μ.πλάτος και 0,10μ. μήκος, Wedde 2003, 286. Μαζί με το όστρεο Τρίτωνα, που βρέθηκε στο Δωμάτιο Α και συνδέεται με χοές με θαλασσινό νερό, τονίζουν την πελάγια φυσιογνωμία του Ποσειδώνα, Konsolaki Yannopoulou 2017, 146, υποσ.12.

¹⁹² Το χάλκινο ομοίωμα έχει επιμηκυμένη πλώρη, με τη μορφή κεφαλής ζώου και επιβάτες, ενώ παρόμοιό του, χωρίς όμως επιβαίνοντες, έχει βρεθεί στη Σαρδηνία, Raubitschek 1998, 10.

¹⁹³ Υπάρχουν ανάλογα παραδείγματα ως προς τη μορφή, όχι όμως ως προς το υλικό από την Μάλθη της Μεσσηνίας, που υποδεικνύουν την ταύτιση με μαχαίριδια και ανάγονται στην Εποχή του Χαλκού, Kiderlen-Themelis 2010, 133.

παραδείγματα (M29-30) ίσως παραπέμπουν σε ομοιώματα κουπιών (Kiderlen-Themelis 2010, 134, εικ. 151,162)¹⁹⁴.

Ομοιώματα πήλινων **υποδημάτων** έχουν βρεθεί στο ιερό της Ισθμίας και του Σουνίου. Είναι συνήθη σε ταφικά περιβάλλοντα, καθώς συμβολίζουν το ταξίδι και την μετάβαση, ενώ στα ιερά πιθανώς συνδέονται με τα ταξίδια και το εμπόριο. Από την **Ισθμία** προέρχονται τρία παραδείγματα (**Πιν. 31γ**) (Morgan 1999, 175, F36-38, πιν. 74), που χρονολογούνται πιθανώς στη Γεωμετρική περίοδο και ομοιάζουν με ευρήματα ταφών και αττικά παράλληλα. Το μικρογραφικό ομοίωμα σανδαλιού από το ιερό του **Σουνίου**, χρονολογείται στο α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. και αποτελεί εισηγμένο αντικείμενο με επιρροές από την Ανατ. Ελλάδα (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 46, 125, 179, v. 87).

1.3. Αναθηματικά πλακίδια (Πιν. IV, VI-Γραφ. 6)

Τα πήλινα αναθηματικά πλακίδια, με εγχάρακτη ή γραπτή διακόσμηση, αποτελούν συχνά αναθήματα στα ιερά, κυρίως σε εξωαστικά και μεγάλης εμβέλειας, κατά την Αρχαϊκή περίοδο. Στα υπό εξέταση ιερά του Ποσειδώνα, τα κυριότερα παραδείγματα προέρχονται κυρίως από τα **Πεντεσκούφια**, αλλά και το **Σούνιο**, την **Ισθμία**¹⁹⁵ και τα **Κύθηρα**¹⁹⁶.

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση πήλινων αναθηματικών πλακιδίων, που αφορούν στον Ποσειδώνα, προέρχεται από το ιερό άλσος στα **Πεντεσκούφια**, από όπου αριθμούνται περίπου 1030 παραδείγματα, από σχεδόν 1200 θραύσματα¹⁹⁷. Ο Ποσειδώνας, μεταξύ άλλων, απεικονίζεται γενειοφόρος ή νεαρός, με τα σύμβολα της εξουσίας του, σε σχέση με άλλους θεούς, συνήθως την Αμφιτρίτη και την Αθηνά¹⁹⁸

¹⁹⁴ Η διάκριση των μαχαιριδίων από τα εξαρτήματα πηδαλίων πλοίων είναι ευδιάκριτη, όσον αφορά στον κεντρικό τους άξονα, ωστόσο αναφορικά με τα κουπιά, η διάκρισή τους από τις σπάτουλες δεν είναι τόσο εμφανής.

¹⁹⁵ Από την Ισθμία, αναφέρονται στη βιβλιογραφία, αναθηματικά πλακίδια του τύπου των Πεντεσκούφίων, που όμως δεν έχουν δημοσιευτεί, D'Agostino-Palmieri 2016, 156, υποσ. 4· Morgan 1994, 113, υποσ. 18· Mylonopoulos 2003, 166, υποσ. 124.

¹⁹⁶ Στα Κύθηρα αναφέρεται ότι έχουν βρεθεί πολλά τμήματα πήλινων πλακιδίων, ένα εκ των οποίων φέρει ανάγλυφη παράσταση ενός ελαφιού, χωρίς όμως να προσδιορίζεται ο ακριβής αριθμός τους και να παραδίδεται η περιγραφή τους, Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 131, εικ. 9.

¹⁹⁷ Τα πλακίδια βρίσκονται σήμερα στα μουσεία του Βερολίνου και του Παρισιού και κάποια στο Μουσείο της Κορίνθου, ενώ έχουν δημοσιευτεί μερικώς. Γενική βιβλιογραφία: D'Agostino-Palmieri 2016, 155-182· Frutwängler 1885· Geagan 1970· Hasaki-Nakas 2017, 66-72· Palmieri 2009, 2016.

¹⁹⁸ Για τις απεικονίσεις της Αθηνάς: D'Agostino-Palmieri 2016, 162-165.

(Πιν. 32α), καθώς και σε παραστάσεις με ταύρους, ιππείς και πλοία, αλλά και παραστάσεις από τη ζωή των κεραμέων (Πιν. 32β-33α)¹⁹⁹.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στα Πεντεσκούφια, ο Ποσειδών γνώρισε ιδιαίτερη δημοτικότητα, μεταξύ των αγγειοπλαστών και ζωγράφων, στην περιοχή της Κορίνθου. Το γεγονός αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το ότι, τη συγκεκριμένη περίοδο, 8^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ., η Κόρινθος δεσπόζει στις εμπορικές διαδρομές, ιδίως προς τη Ν. Ιταλία και τη Σικελία και η κεραμική παραγωγή ανθίζει, ωστόσο η ανταγωνιστικότητα με την Αθήνα γίνεται όλο και πιο έντονη. Η πρόθεση πίσω από την αφιέρωση των πλακιδίων από τους Κορίνθιους αγγειοπλάστες, είναι πιθανώς να δοθεί στα εμπορικά πλοία ένα ασφαλές ταξίδι με την εύνοια του Ποσειδώνα²⁰⁰.

Από το ιερό του Σουνίου σώζονται 35 αναθηματικά πλακίδια, εκ των οποίων τα 24 γραπτά θραύσματα προέρχονται πιθανώς από το ιερό της Αθηνάς²⁰¹ και τα 11 ανάγλυφα θραύσματα από το ιερό του Ποσειδώνα. Τα πέντε από αυτά απεικονίζουν πιθανώς την ίδια παράσταση, τον Ηρακλή αντιμέτωπο με τον λέοντα της Νεμέας (Πιν. 33β)²⁰² και σύμφωνα με την Θεοδωροπούλου Πολυχρονιάδη (2015, 59, 124), επιβεβαιώνουν την πρόιμη λατρεία του στην Αττική (βλ. Κεφ.ΙΙΙ.6.2). Τρία αναπαριστούν πιθανώς την Άρτεμη, ως *Ποτνία Θηρών*, υποδεικνύοντας τη λατρεία της στο ιερό (Θεοδωροπούλου Πολυχρονιάδη 2014, 100-102, εικ.8-10· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 61-64, 125). Τέλος, δύο έχουν ταυτιστεί ως απεικόνιση του Ποσειδώνα, ο οποίος ίσως αναπαρίσταται στο ένα ως ιππέας (Πιν. 33γ), ενώ η στάση και η κίνηση του σώματος, μπορούν να συγκριθούν με τα ανάλογα πλακίδια από τα Πεντεσκούφια (Θεοδωροπούλου Πολυχρονιάδη 2014, 99-102· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 58-64, 125, αρ.137, 146).

1.4. Τρίποδες (Πιν. IV, VII-Γραφ. 7)

Οι τρίποδες αποτελούν αφιερώματα κύρους και ισχύος, ενώ πολλές φορές αποδίδονται και ως έπαθλα των αγώνων, που διεξάγονται στα ιερά. Σώζονται σχετικά

¹⁹⁹ Ο συνδυασμός της απεικόνισης του Ποσειδώνα με πλοία και κεραμείς, είναι σχετικά ασυνήθιστος Hasaki-Nakas 2017, 67.

²⁰⁰ D'Agostino-Palmieri 2016, 173-174· Hasaki-Nakas 2017, 68· Mylonopoulos 2003, 203-204· Palmieri 2009, 97-99.

²⁰¹ Για τα αναθηματικά πλακίδια στο ναό της Αθηνάς, Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 64-74.

²⁰² Ο Ηρακλής απεικονίζεται σπάνια σε γραπτά πλακίδια, πιο συχνά σε ανάγλυφα και χάλκινα, ενώ η απεικόνιση του συγκεκριμένου άθλου είναι συχνή από τον 6^ο αι. π.Χ. Στα πλακίδια του Σουνίου, απεικονίζεται για πρώτη φορά με ξίφος, μοτίβο που εισάγεται από την Ανατολή, ωστόσο η σύνθεση αυτή (άνδρας-ξίφος-λιοντάρι), είναι συχνή στις Μινωικές και Μυκηναϊκές σφραγίδες, Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 58.

λίγα παραδείγματα, ωστόσο η παρουσία και η χρήση τους υπονοείται, σε σχέση και με άλλα ευρήματα, όπως στην απεικόνιση στο ομοίωμα στέγης από τα Νικολαίικα, ενώ στα **Ακοβίτικα**, ένα σύνολο πήλινων τμημάτων, που αντιστοιχούν σε μήτρες χύτευσης πιθανώς ποδιών τριπόδων και χρονολογούνται στο 900/825 π.Χ., ίσως υποδεικνύουν την ύπαρξη εργαστηρίου. (Πιν. 34α-β)²⁰³.

Τα περισσότερα κατάλοιπα τριπόδων, σώζονται από το ιερό της **Ισθμίας**, ενώ στην **Καλαυρεία**, ένα μόνο τμήμα χάλκινου τρίποδα αναφέρεται από την περιοχή του Κτιρίου D και από τις ανασκαφές του 1895, σώζονται κάποια τμήματα από λέβητες (Πιν. 34γ) (Wells-Penttinen κ.α. 2008, 84· Wide-Kjellberg 1895, 312-313)²⁰⁴.

Από το ιερό της **Ισθμίας**, σώζονται τμήματα χάλκινων τριπόδων και λεβήτων, καθώς και τμήματα ραβδωτών τριπόδων ή διακοσμητικά στοιχεία, που αντιστοιχούν σε τριποδικούς λέβητες (Πιν. 34δ-ε). Χαρακτηριστικό είναι ότι, τα πρώιμα δείγματα, χρονολογούνται τον 8^ο αι. π.Χ., και πρόκειται για έξι πόδια τριπόδων και δύο λέβητες²⁰⁵, τα οποία σηματοδοτούν την αλλαγή στην αφιέρωση αντικειμένων, που θα συνεχίσει κατά τα αρχαϊκά χρόνια, ωστόσο τα ευρήματα είναι λιγότερα από τα αντίστοιχα στην Ολυμπία ή στους Δελφούς (Morgan 1999, 327, 405-406).

1.5. Οπλισμός (Πιν. IV, VII-Γραφ. 8)

Σημαντικές είναι και οι αφιερώσεις οπλισμού και τα κράνη του 8^{ου}-6^{ου} αι. π.Χ., που ήταν τοποθετημένα σε διάφορα σημεία, εντός και γύρω από το ναό στο ιερό της **Ισθμίας**, κυρίως για να είναι ορατά από το δρόμο (Πιν. 35α-γ) (Jackson, 1992, 141-144· Morgan, 1999, 161-166, 406). Από τις σχετικές μελέτες²⁰⁶, διαπιστώθηκε ότι η αφιέρωση όπλων ξεκινά από τον 8^ο αι. π.Χ. με λίγα παραδείγματα, όσο αποτελούσε ένα μικρό παρόδιο ιερό, ενώ αυξάνονται σημαντικά μετά την κατασκευή του αρχαϊκού ναού και όταν το ιερό αποκτά τον Πανελλήνιο χαρακτήρα φτάνουν στο ζενίθ, για να μειωθούν σταδιακά από τους Περσικούς πολέμους και να παύσουν ως το

²⁰³ Τα θραύσματα είναι περίπου πενήντα και πολλά συνανήκουν, ενώ ανάλογα ευρήματα προέρχονται από το Λευκαντί και τις Μυκήνες (Θέμελης 1969, 352- 357· Kiderlen-Themelis 2010, 24, 127-129, εικ.154-157).

²⁰⁴ Τα πενήντα στοιχεία σίγουρα επηρεάζονται και από τις καταστροφές, που έχουν συντελεστεί στα εκάστοτε ιερά, όπως λεηλασίες ή τις διαδικασίες επαναχύτευσης των μετάλλων, είτε από λαθρανασκαφές.

²⁰⁵ Πιο αναλυτικά βλ. Morgan 1999, 159-160, M12-M19, πιν.66-67· Raubitschek 1998, 74-96, ν. 295-328, πιν.46-54

²⁰⁶ Καθώς δεν έχει πραγματοποιηθεί συνολική δημοσίευση, τα περισσότερα στοιχεία προέρχονται από την αναφερόμενη βιβλιογραφία και από τις ετήσιες αναφορές των μελετητών για την πορεία των μελετών, βλ. <https://lucian.uchicago.edu>.

470 π.Χ.²⁰⁷. Από τα ως τώρα συμπεράσματα, προέκυψε ότι, ως την καταστροφή του αρχαϊκού ναού, είχαν αφιερωθεί 225 χάλκινα κράνη, τουλάχιστον 32 χάλκινες ασπίδες, 30 ζεύγη περικνημίδων και περίπου 100 σιδερένια όπλα²⁰⁸. Επίσης, ολοκληρώθηκε ο κατάλογος με τα *ιλλυρικά* κράνη, που η συχνότητα της αφιέρωσής τους ακολουθεί τα υπόλοιπα αφιερώματα²⁰⁹.

Από τον 8^ο αι. π.Χ. χρονολογείται και μια χάλκινη αιχμή δόρατος από το ιερό του **Σουνίου** και η δεύτερη φυλλόσχημη στα αρχαϊκά χρόνια, ενώ σώζονται έξι παραδείγματα χάλκινων αιχμών από βέλη διαφόρων τύπων, που χρονολογούνται κατά την αρχαϊκή περίοδο (**Πιν. 35δ-ε**) (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 98-99, ν. 244-251)²¹⁰.

Οι αφιερώσεις οπλισμού στο **Πανιώνιο**, μαρτυρούνται από τον 7^ο αι. π.Χ.²¹¹, όμως οι περισσότερες προέρχονται από τη *Λέσχη* και χρονολογούνται στον 6^ο αι. π.Χ. ενώ αρχικά τοποθετούνταν στους τοίχους, όπως και στην περίπτωση της Ισθμίας (Lohmann κ.α. 2007, 137· Lohmann 2012β, 106-107, εικ.6-7). Πρόκειται για 11 αιχμές δοράτων και ένα τμήμα θώρακα, που αποτελείται από λεπτό φύλλο χαλκού, το οποίο ραβόταν πάνω σε δέρμα ή ύφασμα (**Πιν. 35στ**)²¹².

Τα όπλα, που σώζονται από το ιερό της **Καλαυρείας**, είναι περιορισμένα σε αριθμό, καθώς στα ΝΑ του τείχους του τεμένους βρέθηκαν διάσπαρτα σιδερένια μαχαϊρίδια, ένα τμήμα σαυρωτήρα και μία αιχμή βέλους (**Πιν. 36α-β**) (Penttinen 2012· Penttinen-Wells κ.α. 2009, 113, 115, εικ.24· 118, εικ. 30). Σύμφωνα με τα ως τώρα δεδομένα, από το ιερό του **Μολυκρείου** προέρχονται χάλκινα και σιδερένια όπλα, όπως σαυρωτήρες, αιχμές από δόρατα, ένα ξίφος και τμήματα ασπίδας²¹³ (**Πιν. 36γ**) (Μουστάκα-Νάκας 2006, 143). Χαρακτηριστικό εύρημα είναι και ένα τμήμα

²⁰⁷ Από τότε και στο εξής, υπάρχουν αφιερώσεις μόνο από Πέρσες, Φοίνικες και Καρχηδόνιους. Επίσης, στο ταφικό μνημείο, στο λεγόμενο *West Foundation*, βρέθηκαν όπλα του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ., τα οποία υπογραμμίζουν την επιρροή των Μακεδόνων στο ιερό, Gebhard-Gregory 2015, 133-158.

²⁰⁸ Από τα υπολείμματα μετάλλων στο χώρο Β και Α του ναού, προκύπτει ότι οι αφιερώσεις πιθανώς να είναι περισσότερες.

²⁰⁹ Έχουν καταγραφεί ένα τμήμα, που χρονολογείται το 750-650 π.Χ., 10 από το 650-550π.Χ και 30 ως το 470 π.Χ.

²¹⁰ Οι αφιερώσεις όπλων γίνοντουσαν σε θεότητες, που θεωρούνται προστάτες, καθώς και ο Ποσειδών αναφέρεται στο Σούνιο ως *Σωτήρ*.

²¹¹ Σε άμεση γειτνίαση με το ναύσκο, έχουν βρεθεί τμήματα αιχμών, καθώς και οχτώ χάλκινα βέλη σκυθικού τύπου, Lohmann κ.α. 2007, 147.

²¹² Η διακόσμηση του θώρακα είναι ιδιαίτερη, με μικρά κομμάτια χαλκού, που θυμίζουν φτερά και πλησίον του βρέθηκαν ένας σαυρωτήρας και μια αιχμή, Lohmann 2013, 116.

²¹³ Πολλά από τα όπλα, βρέθηκαν θαμμένα σε κοιλότητες του βράχου, γεγονός που πιθανώς παραπέμπει σε πρωιμότερη υπαίθρια λατρεία κάποιας ανδρικής θεότητας, Μουστάκα-Καλτσάς 2006, 143.

ασπίδας οπλίτη των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ. στο ιερό των **Ακοβίτικων (Πιν. 36δ)** (Θέμελης 1969· Kiderlen-Themelis 2010, 131, M9, εικ. 149,159).

1.6. Κοσμήματα (Πιν. IV, VIII-Γραφ. 9)

Η πλειονότητα των σωζόμενων κοσμημάτων, όσον αφορά στην ποσότητα αλλά και την ποικιλία των κατηγοριών και των τύπων, ανήκει στο ιερό της **Ισθμίας** (Raubitschek 1998, 43-76· Morgan 1999, 157-158). Η αφιέρωση κοσμημάτων στο ιερό, παρατηρείται από τα Πρωτογεωμετρικά²¹⁴ και διαρκεί ως τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, η πλειονότητα όμως ανήκει στην Αρχαϊκή και Πρώιμη κλασική περίοδο²¹⁵.

Συγκεκριμένα, το μεγαλύτερο σύνολο κοσμημάτων αποτελούν οι περόνες, καθώς σώζονται 14 παραδείγματα, εκ των οποίων τα περισσότερα χρονολογούνται στην Αρχαϊκή περίοδο (**Πιν. 37α-β**) (Raubitschek 1998, 44-49). Οι περισσότερες είναι χάλκινες, με εξαίρεση μια χρυσή περόνη του 8^{ου} αι. π.Χ. και μια χρυσή κλασική κεφαλή (**Πιν. 37γ-δ**) (Raubitschek 1998, 47, ν. 178, 195, πιν. 34-35). Δε λείπουν και τα εισηγμένα παραδείγματα, όπως μια σιδερένια Ιλλυρική περόνη, που χρονολογείται τον 4^ο αι. π.Χ. (Raubitschek 1998, 49, ν. 196, πιν. 35). Από την ομάδα των σωζόμενων πορπών, η εικόνα είναι παρόμοια²¹⁶, με τέσσερα εισηγμένα παραδείγματα από την Φρυγία και την Ιταλία (Raubitschek 1998, 49-50), τα οποία χρονολογούνται στην Αρχαϊκή/Κλασική και Ελληνιστική περίοδο (**Πιν. 37ε**). Ξεχωριστό είναι το σύνολο των χάλκινων τμημάτων ζωνών, που χρονολογούνται στα αρχαϊκά χρόνια και μπορούν να συγκριθούν στιλιστικά με παραδείγματα από την Ολυμπία, τη Φρυγία και άλλες βόρειες περιοχές (Raubitschek 1998, 54-60, εικ. 6-7, πιν. 37)²¹⁷.

Από το σύνολο των δαχτυλιδιών, σώζονται 19 παραδείγματα από τον 9^ο αιώνα, ως την ελληνιστική περίοδο και αφορούν κυρίως σε χάλκινα αρχαϊκά δαχτυλίδια (**Πιν. 38α**) (Raubitschek 1998, 61-64, πιν. 38-39)²¹⁸. Από τις υπόλοιπες κατηγορίες, όπως ενώτια, χάντρες, περιάπτα, βραχιόλια, έχουμε αρκετά πιο

²¹⁴ Μια χάλκινη Πρωτογεωμετρική περόνη (**Πιν. 37α**), αποτελεί από τα πρωιμότερα αναθήματα, Raubitschek 1998, 47, ν.177α, πιν. 34· Morgan 1998, 158, M1, πιν. 65.

²¹⁵ Από το σύνολο των κοσμημάτων, σώζονται περόνες, πόρπες, τμήματα από ζώνες, δαχτυλίδια, σκουλαρίκια, χάντρες, που προέρχονται κυρίως από τις αποθέσεις στα ΒΑ και ΝΑ του ναού, ενώ τα πιο πολύτιμα ευρήματα, από χρυσό και ασήμι, ήταν κυρίως φυλαγμένα στις θήκες του αρχαϊκού ναού.

²¹⁶ Σώζονται οχτώ τμήματα από πόρπες, οι περισσότερες από τις οποίες χρονολογούνται στα αρχαϊκά χρόνια, Raubitschek 1998, 49-54, ν. 197-203.

²¹⁷ Πρόκειται για 12 παραδείγματα, τα οποία πιθανώς να ανήκουν σε βραχιόλια ή διαδήματα, λόγω του μικρού μήκους τους. Οι ζώνες αποτελούν είτε τμήματα θωράκισης, είτε διακοσμητικές ζώνες και απαντώνται στα ιερά και σε ταφές, ήδη από τα γεωμετρικά χρόνια, Raubitschek 1998, 54-56.

²¹⁸ Ανάμεσα στα ευρήματα, υπάρχουν και 5 αργυρά δαχτυλίδια, ένα εκ των οποίων χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ., καθώς και 3 σιδερένια, Raubitschek 1998, 62-63, ν. 225, 240-242, πιν. 39.

περιορισμένα παραδείγματα (Raubitschek 1998, 64-71, πιν. 39-42). Αξίζει να αναφερθούν τα ενώτια, από τα οποία αριθμούνται 11 παραδείγματα, κυρίως χάλκινων αρχαϊκών ευρημάτων (Raubitschek 1998, 68-69, ν.248-260, πιν. 39-40)²¹⁹.

Από το ιερό του **Σουνίου**, σώζονται συνολικά εννέα δαχτυλίδια, εκ των οποίων τα επτά αποτελούν απλό κύκλο και χρονολογούνται κατά τον 6^ο/5^ο αι. π.Χ., ενώ τα δύο φέρουν σπειροειδή, οχτώσχημη διακόσμηση και πιθανώς αποδίδονται στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. (**Πιν. 38β**) (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 93-94)²²⁰. Επίσης, σώζεται και μια αρχαϊκή χάλκινη κυλινδρική χάντρα, που πιθανώς ανήκε σε ένα ευρύτερο σύνολο (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 96).

Στα **Κύθηρα**, εντοπίστηκαν ανάμεσα στα ευρήματα 17 δακτυλιόλιθοι-σφραγιδόλιθοι (**Πιν. 38γ**), καθώς και πολλά, σχεδόν κατεστραμμένα, σιδερένια δαχτυλίδια (Τσαραβόπουλος 2002, 765-766)²²¹, που χρονολογούνται κυρίως τον 4^ο αι. π.Χ.

Αντίθετα με την Ισθμία, στο ιερό της **Καλαυρείας** σώζονται ελάχιστα κοσμήματα διαφόρων περιόδων. Από την περιοχή στα Δ του ναού, βρέθηκαν τρεις μικροί χρυσοί δίσκοι, που αποτελούσαν κοσμήματα ή διακοσμητικά ενδυμάτων (**Πιν. 39α**), ενώ κοντά στην είσοδο του ναού βρέθηκε ένα χάλκινο βραχιόλι, το οποίο χρονολογείται στο 500 π.Χ. (Penttinen 2012). Έχουν συλλεχθεί επίσης δύο δαχτυλίδια και μια περόνη (Penttinen-Wells κ.α. 2009, 113, 119, εικ. 24, 31), ενώ από την περιοχή του βωμού στα ΝΔ του Κτιρίου D, προέρχονται δύο φύλλα από χρυσό και χαλκό, τα οποία πιθανώς ήταν προσαρτημένα σε ξύλο (**Πιν. 39β**) (Wells-Penttinen κ.α. 2008, 77-78, εικ. 44), καθώς και μια χάντρα από στεατίτη, πιθανώς μυκηναϊκή (Wells-Penttinen κ.α. 2008, 96).

Στην περιοχή του βωμού στα **Νικολαύικα**, έχουν βρεθεί χάλκινες χάντρες καθώς και μια χρυσή και μια γυάλινη, όπως και μια πόρπη, ένα δαχτυλίδι και τμήμα αλυσίδας, αλλά και μια μικρογραφική χάλκινη οχτώσχημη ασπίδα (**Πιν. 39γ**) (Kolia 2011, 215-219). Αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη μιας πόρπης ιταλικού τύπου, που

²¹⁹ Εκτός από τα χάλκινα, έχουν βρεθεί τρία χρυσά και τρία αργυρά σκουλαρίκια, που χρονολογούνται ως τα κλασικά χρόνια. Στην ομάδα των κοσμημάτων, συμπεριλαμβάνονται και τμήματα από περιλαίμια, καθώς και τμήματα από αναθήματα στεφάνων, που αφιέρωναν οι αθλητές, Raubitschek 1998, 64-71, πιν.39-42.

²²⁰ Τα δαχτυλίδια αυτού του τύπου, εμφανίζονται από τα μυκηναϊκά χρόνια, ως και τα αρχαϊκά. Πολλοί μελετητές χρονολογούν τα παραδείγματα του Σουνίου στην Πρωτογεωμετρική περίοδο, Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 94.

²²¹ Οι δακτυλιόλιθοι, που συγκρατούνταν στα σιδερένια δαχτυλίδια, είναι από ημιπολύτιμους λίθους και υαλόμαζα και κοσμούνται με ανθρωπόμορφες, ζωόμορφες και θρησκευτικές παραστάσεις, Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 133.

χρονολογείται τον 7^ο/6^ο αι. π.Χ. και σηματοδοτεί τις επαφές με τη Δύση (**Πιν. 39δ**) (Kolia 2011, 227, εικ.42).

Από τα ευρήματα στο **Πανιώνιο**, στην περιοχή του παλαιότερου ναΐσκου, προέρχονται πολλά παραδείγματα χάλκινων κοσμημάτων, τα οποία χρονολογούνται τον 7^ο αι. π.Χ.. Ανάμεσά τους και τρία ασημένια σκουλαρίκια, που ο τύπος τους συναντάται στη Σάμο και τη Χίο, 12 χάλκινες πόρπες και 4 περόνες (**Πιν. 39ε**) (Lohmann κ.α. 2007, 146).

Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν τα αναθήματα, που έχουν ερμηνευτεί ως περίαπτα-φυλακτά (**Πιν. V**). Τα αγαλμάτια ή ειδώλια αυτά αφορούν κυρίως σε απεικονίσεις Αιγύπτιων θεοτήτων ή ζώων, με αποτροπαϊκό ή προστατευτικό συμβολισμό, που είναι συνήθη στα ιερά και υποδεικνύουν τη σύνδεση και τις επαφές με την Ανατολή. Ένα χάλκινο αγαλμάτιο-ειδώλιο, το οποίο αναπαριστά τον τύπο πολεμιστή, που αποδίδεται στο Σύριο θεό Reshef, βρέθηκε και στα ΝΑ του περιβόλου του ναού στην **Καλαυρεία**, σε στρώμα της ελληνιστικής περιόδου (**Πιν. 40α**) (Wells 2009, 143-149)²²². Χρονολογείται τον 12^ο αι. π.Χ. και τόπος κατασκευής του είναι η Εγγύς ανατολή. Στο ιερό πιστεύεται ότι εναποτέθηκε στα τέλη τα Εποχής του Χαλκού, υποδεικνύοντας την ύπαρξη λατρείας²²³, ενώ σε μεταγενέστερη περίοδο κατέληξε στην ελληνιστική επίχωση.

Ένα χάλκινο αγαλμάτιο-ειδώλιο του ίδιου τύπου, βρέθηκε στην απόθεση του ναού του Ποσειδώνα στο **Σούνιο** (**Πιν. 40β**) (Hanfmann 1962, 236-237, πιν.85· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 88). Χρονολογείται στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. και έχει ερμηνευτεί ως φυλακτό²²⁴, εισηγμένο από τη Συρία ή την Παλαιστίνη, υποδεικνύοντας τις σχέσεις του Σουνίου με την Ανατολή. Επίσης, ένα σύνολο φυλακτών από φαγεντιανή, βρέθηκε στο ιερό και αποτελείται από τέσσερα ανθρωπόμορφα και τρία ζωόμορφα ειδώλια (**Πιν. 40γ**) (Theodoropoulou

²²² Η μορφή φέρει το στέμμα της Άνω Αιγύπτου και κρατά πιθανώς σκήπτρο στο ένα σηκωμένο χέρι και δόρυ ή σπαθί στο άλλο, ενώ στο δεξί πόδι διατηρείται έμβολο προσάρτησης (Wells 2009, 144-145).

²²³ Σύμφωνα με την Wells (2009, 147), ο τύπος Reshef σε μεταγενέστερη περίοδο, ταυτίζεται με τον Απόλλωνα και πιθανώς να παραπέμπει στο μύθο της ανταλλαγής των Δελφών με την Καλαυρεία, ανάμεσα στις δύο θεότητες.

²²⁴ Ο τύπος αυτός πολεμιστή, μπορεί να συγκριθεί με εισαγωγές από τη Συρία και την Παλαιστίνη, από την μυκηναϊκή ως την αρχαϊκή εποχή, τόσο στην ηπειρωτική, όσο και στην νησιωτική χώρα, ωστόσο το πιο κοντινό παράλληλο στυλιστικά και χρονολογικά αποτελεί το αγαλμάτιο του θεού Reshef από το Ιερό της Αθηνάς Ιτονίας στην Θεσσαλία. Η αρχική χρήση του ήταν ως διακοσμητικό στοιχείο αγγείου, η οπή που φέρει υποδεικνύει τη β' χρήση του ως φυλακτό, Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 88.

Polychroniadis 2015, 74-78, ν.177-181)²²⁵, ενώ ένα πήλινο, ροδοιωνικό αγαλμάτιο-ειδώλιο νάνου-αγαθού δαίμονα, που θεωρείται ο προστάτης των ναυτικών, προέρχεται από το **Ποσειδί (Πιν. 40δ)** (Βοκοτοπούλου 1990, 403, εικ.15)²²⁶.

Αξιοσημείωτα είναι, όσον αφορά στα εισηγμένα αντικείμενα, και το πλήθος των σκαραβαίων και σκαραβοειδών σφραγίδων και των χαντρών από φαγεντιανή και στεατίτη, τα οποία εντοπίστηκαν στο ιερό του **Σουνίου** και επιβεβαιώνουν τις επαφές με μακρινές περιοχές. Η ύπαρξη τέτοιων αναθημάτων με αποτροπαϊκό χαρακτήρα, παρατηρείται στα ιερά από τον 8^ο-5^ο αι. π.Χ. Στο ιερό του Σουνίου αποδίδονται 50 παραδείγματα, που μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες, ωστόσο δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα η πλήρης δημοσίευσή τους, ενώ σκαραβοειδής σφραγιδόλιθοι βρέθηκαν και στους αποθέτες του αρχαϊκού ναού της **Ισθμίας (Πιν. 41α-β)** (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 125, 273-280· Gebhard 1998, 91-115)²²⁷.

Επιπρόσθετα, στο ιερό του **Σουνίου**, έχουν βρεθεί δύο μικρογραφικοί πέλεκεις (**Πιν. 41γ**) και μια μικρογραφική φυάλη (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 98-99, 101-102). Οι πελέκεις αποτελούσαν χρήσιμα εργαλεία για τη θυσία και από τα πιο ιερά η αφιέρωση τους, ιδιαίτερα συχνή κατά τα αρχαϊκά χρόνια, ήταν σύμβολο δύναμης, αλλά είχαν και αποτροπαϊκό χαρακτήρα²²⁸. Δύο μικρογραφικοί χάλκινοι διπλοί πελέκεις βρέθηκαν και στο ιερό της **Καλαυρείας**, στην περιοχή Δ του περιβόλου (**Πιν. 41δ**) (Penttinen 2012α· 2012β). Αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη δυο αναθημάτων τρίαυνας, το μὲν ένα από το ιερό της Καλαυρείας (Wide-Kjellberg 1895, 310-311, εικ. 28), το δε δεύτερο από το ιερό της Ισθμίας (Raubitschek 1998, 10, ν. 38, πιν. 8), το οποίο χρονολογείται τον 4^ο αι. π.Χ. και φαίνεται να αποτελεί ξεχωριστό ανάθημα και όχι μέρος ενός αγάλματος.

²²⁵ Τα ανθρωπόμορφα έχουν ερμηνευτεί ως αναπαραστάσεις των Αιγυπτιακών θεοτήτων, ενώ από τα ζωόμορφα ειδώλια, τα δύο αναπαριστούν γεράκια και ένα λιοντάρι, το οποίο στην αιγυπτιακή θρησκεία θεωρείται ο φύλακας της Δύσης και της Ανατολής. Χρονολογούνται τον 7^ο/6^ο αι. π. Χ. και η προέλευσή τους ίσως είναι η Ρόδος.

²²⁶ Στο Ποσειδί απουσιάζουν τα πήλινα ή χάλκινα ειδώλια, καθώς το συνηθέστερο αφιέρωμα είναι τα ενεπίγραφα αγγεία. Έχουν βρεθεί σιδερένιοι οβελοί και κάποια μαχαιρίδια και εργαλεία, καθώς και πολύτιμα αφιερώματα, Βοκοτοπούλου 1991, 309-310.

²²⁷ Στο σύνολο αυτό ανήκει και μια ομάδα από ραβδωτές, κωνικές και ελλειπτικές χάντρες από διάφορα υλικά, Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 125, 273-280.

²²⁸ Οι χάλκινες φυάλες συνδέονται με χθόνιες θεότητες, τα τελετουργικά δείπνα ή αποτελούν τρόπαια σε αθλητικούς αγώνες, όπως πιθανώς η φυάλη του Σουνίου, που χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.

1.7. Νομίσματα (Πιν. IV, VIII)

Τα νομίσματα, που έχουν συλλεχθεί από τα ιερά, εξαίρουν τον ευρύ χαρακτήρα τους και τις επαφές με ποικίλες και απομακρυσμένες περιοχές. Ιδιαίτερης σημασίας είναι το σύνολο των νομισμάτων, που συλλέχθηκαν από το ιερό στα **Κύθηρα**. Αποτελείται από 234 χάλκινα νομίσματα και ένα ασημένιο από τη Ρόδο, τα οποία χρονολογούνται από το τέλος του 4^{ου}-1^{ου} αι. π.Χ. Τα νομίσματα προέρχονται από πολλές διαφορετικές και απομακρυσμένες περιοχές της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, από το Αιγαίο, την Ιβηρική χερσόνησο, ως και την απομακρυσμένη Κριμαία και την Αίγυπτο (Πιν. 41ε) (Τσαραβόπουλος 2002, 765· Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 133-136, εικ. 16-22). Καταγράφονται 54 διαφορετικές περιοχές, με την πιο απομακρυσμένη στην Ταυρική (Κριμαία), από όπου και προέρχεται το αρχαιότερο νόμισμα, που χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.. Είναι αξιοσημείωτο ότι κανένα από τα νομίσματα δεν είναι κυθηραϊκό ή λακωνικό, γεγονός που αναγάγει το ιερό εκτός του τοπικού χαρακτήρα (Τσαραβόπουλος 2002, 765-766). Σύμφωνα με τον Τσαραβόπουλο (2017), τα νομίσματα δεν αποτελούν θησαυρό, ενώ πρόκειται για αφιερώματα των ναυτικών, που κάνοντας στάση στο νησί, τα αφιέρωναν στον *Γαιήοχο* Ποσειδώνα, μαζί με αγγεία²²⁹.

Νομίσματα από μακρινές περιοχές έχουν εντοπιστεί και στο **Ποσείδι**. Στην περιοχή Δ του αψιδωτού κτιρίου και μπροστά στην είσοδο του Ναού Α, εντοπίστηκε ελληνιστική κεραμική και νομίσματα του 4^{ου}/3^{ου} αι. π.Χ., όπου διακρίνονται ένα από τη Μεσημβρία του Πόντου, ένα από τη Ρόδο και ένα από τη Θάσο (Βοκοτοπούλου 1994, 269)²³⁰.

1.8. Πιθανά αναθήματα αλιέων

Στα ιερά του Ποσειδώνα, συνήθη είναι και τα αναθήματα, που αποδίδονται σε αλιείς, όπως αγκίστρια ή βαρίδια δίχτυων. Στο **Σούνιο** έχει βρεθεί ένα σύνολο έξι πεπλατυσμένων βαριδίων για δίχτυα, τα οποία, παρόλη την απλή μορφή τους, ανάγονται σε αναθήματα λόγω του υλικού τους, καθώς τα τέσσερα από αυτά είναι από μάρμαρο και τα δύο λίθινα (Πιν. 42α) (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 87,

²²⁹ Στο χώρο, όπου διεξήχθη η ανασκαφή, έχουν βρεθεί πλήθος οστράκων αμφορέων και αναθηματικών αγγείων, Τσαραβόπουλος-Φραγκου 2017.

²³⁰ Και στο Ποσείδι, όπως και στα Κύθηρα, οι κύριες αφιερώσεις στο ιερό είναι τα αγγεία, που έχουν τόσο χρηστική, όσο και αφιερωματική χρήση.

v.213-215). Και από το ιερό της **Καλαυρείας** σώζονται, κυρίως από το Κτίριο D, αλλά και το Κτίριο I, που έχει μεικτή οικιακή και εμπορική χρήση, λίθινα και μεταλλικά βάρη, καθώς και τμήματα από αγκίστρια (Mylona 2015, 406-410)²³¹, αλλά και πολλά εργαλεία ψαρέματος ή όστρεα, που σχετίζονται με αφιερώσεις στο ιερό, κυρίως από ψαράδες ή από τεχνίτες-βαφείς πορφύρας (**Πιν. 42β**) (Mylona 2015, 385-487· Theodoropoulou 2009, 135-141). Ένα σύνολο από βαρίδια και βελόνες για τα δίχτυα, κυρίως της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, προέρχεται από το ιερό της **Ισθμίας**. Αν και είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, κάποια από τα αντικείμενα, λόγω της θέσης εύρεσής τους, σχετίζονται με αναθέσεις αλιέων (**Πιν. 42γ**) (Raubitschek 1998, 109-117, v. 420, 453-456, πιν. 65, 71-72).

III.2. Κεραμική

Το σύνολο της κεραμικής στα ιερά, αφορά κυρίως σε αγγεία πόσης και βρώσης, καθώς τα τελετουργικά γεύματα, όπως στην Ισθμία, την Καλαυρεία και το Ποσειδί, ήταν συνήθη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι αμφορείς μεταφοράς, που πιθανώς να συνδέονται με τις λειτουργίες των ιερών ή να αποτελούν και αναθήματα, όπως πιθανώς στα Κύθηρα, αλλά και τα μικρογραφικά αγγεία, κυρίως από την Ισθμία και την Καλαυρεία. Παρατηρείται ότι στα ιερά, έχουμε τοπική παραγωγή κεραμικής, αλλά και εισαγωγές από κοντινές περιοχές και κυρίως από την Κόρινθο, την Αττική, την Λακωνία και το Άργος. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Ισθμία, αλλά και στα Νικολαίικα, η κεραμική είναι κυρίως τοπικής παραγωγής, ενώ οι εισαγωγές σημειώνονται, κατά την αρχαϊκή περίοδο, στην πλειονότητα των ιερών.

Συγκεκριμένα στο **Ποσειδί**, τα κυριότερα ευρήματα είναι πηλίνα ενεπίγραφα αγγεία, τα οποία αρχικά χρησιμοποιούνταν ως σκεύη για το τελετουργικό και αργότερα ως αναθήματα (**Πιν. 43α-γ**). Κατά την Υπομυκηναϊκή ως και την Γεωμετρική περίοδο, έντονη είναι η ευβοϊκή παρουσία, με σχήματα ήδη γνωστά από το κτίριο του Λευκαντίου, ενώ κυριαρχεί ο τύπος του αμφορέα, διακοσμημένου με ομόκεντρους κύκλους (Βοκοτοπούλου 1990, 401· 1993, 401-402· Μοσχονησιώτη 2012, 53-54). Κατά την αρχαϊκή περίοδο, η ευβοϊκή επιρροή περιορίζεται και

²³¹ Σε διάφορα σημεία του ιερού χώρου, είναι εμφανή τα ευρήματα, που σχετίζονται με το θαλάσσιο στοιχείο, τα περισσότερα ως απομεινάρια τελετουργικών γευμάτων ή και δραστηριοτήτων, που δεν σχετίζονται άμεσα με τη λατρεία. Ωστόσο, υπάρχει πιθανότητα να γίνονταν θυσίες ψαριών στο ιερό, κυρίως τόνου, ενώ ανάμεσα στα είδη, που έχουν εντοπιστεί, είναι εποχικά ψάρια και είδη από πιο απομακρυσμένα περιβάλλοντα.

παρατηρείται μεγάλη ποικιλία εισηγμένης κεραμικής, παράλληλα με την εγχώρια²³². Από το τέλος του 7^{ου}/αρχές 6^{ου} αι. π.Χ., διαπιστώνονται εκτεταμένες εισαγωγές από την Κόρινθο, ωστόσο περιορισμένες, όσον αφορά στο σχήμα των αγγείων, ενώ αρκετά νωρίς, στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., σημειώνονται οι εισαγωγές από την Αττική, οι οποίες κυριαρχούν ως το 5^ο-4^ο αι. π.Χ. Αξίζει να σημειωθεί ότι, στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., παρατηρούνται και περιορισμένες εισαγωγές από την Λακωνία²³³.

Στο ιερό της **Ελίκης**, η κεραμική καλύπτει από την ΠΡΓ περίοδο, ως τις αρχές της ΠΑ περιόδου, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός των αγγείων ανήκει στην ΥΓ φάση. Το σύνολο της κεραμικής αντιπροσωπεύει κυρίως τα αχαϊκά εργαστήρια, ενώ οι εισαγωγές περιορίζονται σε κάποια δείγματα πρωτοκορινθιακής κεραμικής²³⁴. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο αριθμός των αγγείων τύπου «Πρωτοθάψου» και «Θάψου», συνολικά 70, ένα εκ των οποίων βρέθηκε στην περιοχή του βωμού, τοποθετημένο ανάμεσα σε δύο λίθους (Kolias-Gadoulou 2011, 195-197)²³⁵.

Στο ιερό της **Ισθμίας**, η κεραμική συνίσταται κυρίως από θραύσματα αγγείων συμποσίου. Από το τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., κυριαρχούν τα κορινθιακά εργαστήρια, με κάποιες εισαγωγές από το Άργος και τη Λακωνία, αλλά και την Αττική (Morgan 1999, 35-157, 286-287, 290-294). Κατά τη διάρκεια των αρχαϊκών χρόνων, η κυριαρχία της Κορίνθου συνεχίζεται, ενώ δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την ύπαρξη εργαστηρίου κεραμικής πλησίον του ιερού (Gebhard-Gregory 2015, 82-94).

Στο ιερό της **Καλαυρείας**, κατά την Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική περίοδο, η κεραμική αντιπροσωπεύεται από τα ευρήματα της περιοχής του Κτιρίου D και των αποθέσεων του 8^{ου} αι. π.Χ. Τα σχήματα αντιστοιχούν σε μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία και αγγεία συμποσίου, πόσης και βρώσης²³⁶. Όσον αφορά στην αρχαϊκή περίοδο, ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική είναι η ποσότητα της κεραμικής, που

²³² Οι εισαγωγές προέρχονται από την Ανατολική Ελλάδα, κυρίως την Ιωνία, όπως από την Μίλητο, τη Σάμο και τη Χίο, Μοσχονησιώτη 2012, 54-57.

²³³ Έχει υποστηριχθεί ότι η προώθηση των λακωνικών προϊόντων γινόταν ευκαιριακά, είτε από εμπόρους, που έφταναν στην περιοχή, είτε από ντόπιους εμπόρους, που είχαν σχέση με περιοχές, όπου η σύνδεση με την Λακωνία ήταν αισθητή, είτε από πιο «διεθνείς» εμπόρους, όπως ήταν οι Χιώτες ή οι Αιγινίτες, Μοσχονησιώτη 2012, 57, υποσ.428.

²³⁴ Τα περισσότερα σχήματα ανήκουν σε αγγεία πόσης και σίτισης, όπως κάνθαροι, αμφορίσκοι, κύλικες και πινάκια, αλλά και άωτα αμφικωνικά αγγεία, που σχετίζονται με τις προσφορές υγρών.

²³⁵ Επιπλέον, τρία θραύσματα ΥΓ σφαιρικής οινόχους, που φέρουν απεικόνιση χορευτικής τελετουργικής πομπής, πιθανώς ανδρικής και εμπλουτίζουν τις πληροφορίες, που συνδέονται με τις τελετουργίες (Πιν. 43δ).

²³⁶ Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος είναι τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, οι κρατήρες και οι αμφορείς, που χρονολογούνται από την μυκηναϊκή περίοδο και δίνουν πληροφορίες για τους συμμετέχοντες στο ιερό.

συλλέχθηκε από την περιοχή H²³⁷. Κατά κύριο λόγο, χρονολογείται στις αρχές του 7^{ου} ως τον 5^ο αι. π.Χ., με λιγοστές εξαιρέσεις και προέρχεται κυρίως από αγγεία συμποσίου, πόσης, βρώσης και μεταφοράς (Alexandridou 2013, 86-109). Τα σχήματα είναι κυρίως κορινθιακά και η τοπική παραγωγή κορινθιάζουσα, ενώ απαντώνται και κάποια παραδείγματα από το Άργος και τη Λακωνία, γεγονός που υπογραμμίζει τη στενή σχέση του ιερού με την Πελοπόννησο και την Κόρινθο. Κυριαρχούν τα μικρογραφικά αγγεία, οι κοτυλίσκες και οι σφαιρικοί αρύβαλλοι, ενώ σημαντικές είναι και οι πυξίδες, σε αντίθεση με το ιερό της Ισθμίας, που είναι σπάνιες, ενώ τα μικρογραφικά αγγεία προέρχονται κυρίως από τον αποθέτη D, του αρχαϊκού ναού (Πιν. 43ε) (Alexandridou 2013, 87-89, 91-92, 96-101· Gebhard 1998, 91-115). Τα τμήματα αττικών αμφορέων μεταφοράς του τέλους του 7^{ου}/αρχών 6^{ου} αι. π.Χ., υποδεικνύουν ότι το ιερό της Καλαυρείας αποτελεί μέρος ενός δικτύου επαφών, που περιλαμβάνει και την Αττική²³⁸, ενώ τμήματα αμφορέων προέρχονται και από άλλες περιοχές του ΒΑ και ΝΑ Αιγαίου (Alexandridou 2012· 2013, 105-107)²³⁹.

Στο **Σούνιο**, η κεραμική από τους αποθέτες-βόθρους συνίσταται κυρίως από αγγεία και θραύσματα αγγείων από κορινθιακά και αττικά εργαστήρια, ενώ έχουν ταυτιστεί και δυο Λακωνικά. Τα σχήματα, που επικρατούν, είναι κυρίως οι αρύβαλλοι, αλλά και τα αλάβαστρα, οι οinoχοϊσκες, οι αμφορίσκοι και οι λήκυθοι (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 258-272).

Στο **Πανιώνιο** της Μυκάλης, τα ευρήματα κεραμικής του 7^{ου} αι. π.Χ. προέρχονται κυρίως από την απόθεση του πρωιμότερου ναΐσκου. Πρόκειται κυρίως για αγγεία συμποσίου και ανάμειξης υγρών, αλλά και λύχνους, τοπικής προέλευσης και τυπικών σχημάτων της Ν. Ιωνίας (Lohmann κ.α. 2007, 142-145). Κατά τον 6^ο αι. π.Χ., χρονολογούνται τα ευρήματα από το Δ κυρίως τμήμα του ναού, που αποτελούν στην πλειοψηφία τους αγγεία πόσης και βρώσης, με αττικές κυρίως επιρροές, αλλά και ιωνικές, κυρίως από τη Μίλητο (Lohmann κ.α. 2007, 154-155). Από τα ευρήματα του Δ Δωματίου, ξεχωρίζουν ένα σκεύος για το τρίψιμο καρικευμάτων στο κρασί, που συνδέεται με την παρασκευή του «κυκεώνα», του οποίου η προετοιμασία

²³⁷ Η περιοχή H010 και H008 στα ΝΑ-Α του περιβόλου, αποτελεί την σπουδαιότερη αρχαϊκή απόθεση στο ιερό, που σχετίζεται βάσει των ευρημάτων και με την περιοχή Ρ στα ΝΔ του περιβόλου, Alexandridou 2012· 2013, 81-150.

²³⁸ Οι επαφές με την Αττική αποδεικνύονται, ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ., από τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία των γεωμετρικών αποθέσεων του Κτιρίου D, Wells 2011, 214-215.

²³⁹ Για την ελληνιστική περίοδο του ιερού, τα δείγματα της κεραμικής προέρχονται κυρίως από την αρχαϊκή δεξαμενή (Feature 03) στα ΝΔ του Κτιρίου D. Τα ευρήματα από όλες τις περιόδους συνηγορούν στο ότι, η κύρια λατρευτική λειτουργία του ιερού, ήταν οι συγκεντρώσεις και τα συμπόσια, ήδη από την πρωτογεωμετρική περίοδο.

αναφέρεται από τον Όμηρο (Ιλ.11,632-641), καθώς και ένα δοχείο για την αποθήκευση αρωματικής αλοιφής, που συνδέεται με την τελετουργία των συμποσίων²⁴⁰, η ύπαρξη των οποίων συνηγορούν στην συμμετοχή μιας ελίτ στα συμπόσια (**Πιν. 43στ**) (Lohmann 2012β, 105-106)

Στο ιερό στα **Ακοβίτικα**, η πλειονότητα της κεραμικής, συνίσταται κυρίως από αγγεία συμποσίου, που χρονολογούνται από τον 7^ο ως τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. (**Πιν. 44α**) (Kiderlen-Themelis 2010, 25)²⁴¹. Τα αγγεία είναι τοπικών εργαστηρίων με λακωνικές επιρροές, με εξαίρεση τους αμφορείς μεταφοράς, ενώ λείπουν οι εισαγωγές από την Αττική και την Κόρινθο (Kiderlen-Themelis 2010, 33, 95-127).

Στο ελληνιστικό ιερό της **Αντιδραγονέρας**, γύρω από το *έγκοιλο* (**Πιν. 9β**)²⁴², όπου πραγματοποιήθηκε η περιορισμένη σε βάθος ανασκαφή, εντοπίστηκε πληθώρα οστράκων ελληνιστικών αγγείων, όπως αμφορέων, κυρίως από τη Ρόδο και τη Χίο, αλλά και μικρότερων αναθηματικών, όπως κύλικες, λύχνοι και τμήματα μεγαρικών σκύφων, με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση (**Πιν. 44β**) (Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 13, εικ.6-7).

III.3. Θυσίες και τελετουργικά δείπνα

Όπως αναφέρθηκε και από την ύπαρξη βωμών στα ιερά, τελούνταν τόσο αιματηρές θυσίες, όσο και χοές προς τιμήν του Ποσειδώνα (βλ. Κεφ.Π.3.). Τα κυριότερα ζώα θυσίας, όπως γενικότερα στα ιερά του, είναι τα αιγοπρόβατα και τα βοοειδή.

Στο μυκηναϊκό ιερό των **Μεθάνων**, ιδιαίτερης σημασίας ήταν οι θυσίες χοίρων, που συνδέονται με τη χθόνια υπόσταση του θεού. Στο Δωμάτιο Α, υπήρξε ασυνήθιστη συγκέντρωση οργανικών υπολειμμάτων από νεαρά χοιρίδια²⁴³, σε σχέση με τα υπολείμματα γευμάτων από τους υπόλοιπους χώρους, που η πλειοψηφία τους αφορά κυρίως σε αιγοπρόβατα, μεγαλύτερης ηλικίας (Hamilakis-Konsolaki Yannopoulou 2004, 138-142). Σημαντική είναι και η πρακτική των χοών, καθώς,

²⁴⁰ Η διάδοση σκευών τέτοιου είδους διαχέεται από την Εύβοια στην Δ Μεσόγειο από τον 9^ο αι. π.Χ., ενώ ελάχιστα παραδείγματα απαντώνται στη Σάμο, τη Ρόδο, την Πάρο και την Άνδρο, Lohmann 2012β, 105, υποσ.44-45.

²⁴¹ Το συνηθέστερο σχήμα είναι οι σκύφοι, αλλά και οι οينوχές, τα κύπελλα, οι πίθοι και τα μικρογραφικά αγγεία. Όσον αφορά τη διακόσμηση, συνήθη είναι τα γεωμετρικά μοτίβα, σπάνιες οι φυτικές διακοσμήσεις, ενώ οι ανθρωπόμορφες ή ζωόμορφες αναπαραστάσεις λείπουν.

²⁴² Ως *έγκοιλο*, ο ανασκαφέας όρισε μια φυσική σχισμή του εδάφους, που δημιουργήθηκε από τα ρήγματα της περιοχής και γύρω από το οποίο πραγματοποιήθηκε η ανασκαφή (Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017).

²⁴³ Για τα αποτελέσματα της ζωοαρχειολογικής ανάλυσης των οργανικών υπολειμμάτων από το ιερό, Hamilakis 2003, 249-256· Hamilakis-Konsolaki Yannopoulou, 2004, 135-154.

εκτός από τους βωμούς στα Κτίρια G και F (βλ. Κεφ.Π.3.3.), η πρακτική αυτή τελούνταν και στο Κτίριο A. Έχουν βρεθεί σε αυτό ρυτά²⁴⁴ και μικρογραφικά αγγεία, καθώς και ένα όστρεο Τρίτωνα με τροποποιημένο στόμιο, το οποίο χρησιμοποιούταν είτε ως μουσικό όργανο, είτε ως συσκευή διάχυσης υγρών, πιθανώς, στην προκειμένη περίπτωση, θαλασσινού νερού, όπως και στη Μινωική θρησκεία²⁴⁵. Επιπρόσθετα, τα ρυτά πιθανώς να χρησιμοποιούνται για χοές αίματος, πρακτική που, σύμφωνα με την ανασκαφέα (Konsolaki Yannopoulou 2001, 215-216, υποσ. 15-16), επιβεβαιώνεται στα Μέθανα, με βάση το συνδυασμό του ρυτού με κεφαλή χοιριδίου και των υπολειμμάτων των χοιριδίων στον ίδιο χώρο και υποδεικνύει τελετουργική σύνδεση μεταξύ θυσίας και χοών, όπως και στην Κρήτη (Πιν. 45α-γ)²⁴⁶.

Στο ιερό της **Καλαυρείας**, αξιοσημείωτα είναι τα υπολείμματα από τα τελετουργικά γεύματα των ελληνιστικών χρόνων, που προέρχονται από τις δύο αρχαϊκές δεξαμενές²⁴⁷ και την τριγωνική περιοχή στο ΝΑ τμήμα του Κτιρίου D (Πιν. 45δ-στ), που υποδεικνύουν ότι, η κύρια δραστηριότητα ήταν τα τελετουργικά δείπνα, κυρίως κατά την ελληνιστική περίοδο, αλλά και κατά τα αρχαϊκά χρόνια (Wells-Penttinen κ.α. 2008, 78). Στα οργανικά κατάλοιπα, συγκαταλέγεται ποικιλία υπολειμμάτων ζώων, ασυνήθιστων προς κατανάλωση ή θυσία, όπως σκύλοι, φίδια, αυγά πουλιών, ιπποειδή κ.α., αλλά και μεγάλες ποσότητες ψαριών και οστράκων (Πιν. 46) (Mylona 2013, 149-166· 2014· Mylona-Ntinou κ.α. 2013, 194-197). Επιπρόσθετα, ένα ιδιαίτερα πολυπληθές γεύμα, τουλάχιστον 150 ατόμων, πρέπει να έλαβε χώρα κοντά στο Κτίριο D, στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Τα υπολείμματα του, που ομοιάζουν με τα παραπάνω, θάφτηκαν με επιμέλεια σε έναν τριγωνικά διαμορφωμένο χώρο, αμέσως μετά το τέλος του. Οι μελετητές θεωρούν ότι, τα γεύματα αυτά, αποτέλεσαν συγκεκριμένα γεγονότα, η σημαντικότητα των οποίων υπαγόρευε το συγκεκριμένο τελετουργικό.

²⁴⁴ Το ένα από αυτά τα ρυτά, έχει τη μορφή κεφαλής νεαρού χοιριδίου και αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα, ενώ πιθανώς αποτελούσε κειμήλιο, Konsolaki Yannopoulou 2001, 215.

²⁴⁵ Για τις χοές στο ιερό των Μεθάνων, Konsolaki Yannopoulou 2001, 213-217, υποσ. 5-6.

²⁴⁶ Ως εκ τούτου, σύμφωνα με την ανασκαφέα, πιθανώς το χαμηλό θρανίο στο Δωμάτιο Α να χρησίμευε ως βωμός, όπως στην Οικία Τσουντα στις Μυκήνες, Konsolaki Yannopoulou 2001, 216, υποσ. 22.

²⁴⁷ Οι δεξαμενές αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως Feature 03 και 04 και σχετίζονται με το Κτίριο D και E αντίστοιχα. Αποτελούν ένα σύστημα συγκοινωνούντων δεξαμενών, που η ύπαρξή τους είναι γνωστή και από άλλες περιοχές. Η λειτουργία τους χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, ενώ η χρήση τους εγκαταλείπεται στα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ.

III.4. Γιορτές και αγώνες

Τα υπό εξέταση ιερά συνδέονται με αγώνες και γιορτές προς τιμή του Ποσειδώνα²⁴⁸. Περισσότερες στοιχεία υπάρχουν για τα **Ίσθμια**, που σύμφωνα με το μύθο, θεωρούνται αρχικά ταφικοί αγώνες προς τιμήν του Μελικέρτη-Παλαίμονα²⁴⁹, τους οποίους καθιέρωσε ο Σίσυφος, ενώ η ίδρυσή τους ως Πανελλήνιων αγώνων, συνδέεται με το Θησέα (**Πιν. 3β**) (Gebhard 1992, 74· 2002β, 226-227, πιν. 2). Περιλάμβαναν αρχικά κυρίως ιπποδρομίες, αλλά και αγώνες πεντάθλου, ενώ αργότερα καθιερώθηκε και η διεξαγωγή μουσικών αγώνων. Πραγματοποιούνταν κάθε δύο χρόνια την άνοιξη, ενώ το έπαθλο ήταν ένα στεφάνι από πεύκο και αργότερα από σέλινο (Gebhard 1993, 136-137· 2002β, 225-230). Πριν από τον 6^ο αι. π.Χ. και την ίδρυση του πρώτου αρχαϊκού σταδίου, τα χαρακτηριστικά των αθλητικών δραστηριοτήτων δεν είναι εύκολο να προσδιοριστούν και φαίνεται απίθανο να υπάρχουν περιστασιακοί, τοπικοί αγώνες, λόγω κυρίως της κεντρικής θέσης του ιερού. Αν υπήρχαν, τότε πιθανώς θα διεξάγονταν κοντά στην παραλία της Ισθμίας, στο σημείο όπου λέγεται πως ανασύρθηκε ο Παλαίμωνας (Gebhard 2002β, 228, υποσ. 69). Πάντως, από τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., όπως φαίνεται από την αρχιτεκτονική εξέλιξη του ιερού και βάσει των ευρημάτων, που σχετίζονται με αθλητικά αφιερώματα, οι αγώνες αποκτούν ευρύτερο χαρακτήρα, ίσως τις πρώτες δεκαετίες, αλλά όχι ακόμα πανελλήνιο (Gebhard 1992, 73-79· 2002β, 228-230). Πριν από τη θέσπιση των Πανελλήνιων αγώνων στο ιερό, το 582/580 π.Χ. δεν υπάρχουν υλικά κατάλοιπα, που να πιστοποιούν κάποιο είδος αγώνων (Morgan 1993, 14-27).

Στο αρχαίο **Μολύκρειο**, όπου έχουμε την ύπαρξη σταδίου και σύμφωνα με τους ανασκαφείς (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 146), το ιερό είναι πιθανό να συνδέεται και με τα *Ρίεια*, τους αγώνες προς τιμή του Ποσειδώνα, στους οποίους τελούνταν αγώνες παγκρατίου, πάλης και πυγμαχίας. Το ερώτημα, που παραμένει αναπάντητο, είναι αν οι αγώνες συνδέονται με το Μολυκρικό, το Αχαϊκό ή το Αιτωλικό Ρίο, όπου εντοπίζεται λατρεία του Ποσειδώνα (Mylonopoulos 2003, 44). Οι ανασκαφείς

²⁴⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε κάποια από τα ιερά, η ύπαρξη των αγώνων και των εορτών αποδεικνύεται μόνο μέσω των πηγών και δεν επιβεβαιώνεται αρχαιολογικά, λόγω της φύσης των ευρημάτων και των αρχιτεκτονικών καταλοίπων.

²⁴⁹ Για τη λατρεία του Μελικέρτη-Παλαίμονα, βλ. Κεφ. III.6.3.

θεωρούν ότι η ανεύρεση του μοναδικού σταδίου στην περιοχή, ενισχύει την άποψη για την ταύτιση του με το Μολυκρικό Ρίο (**Πιν. 9δ**)²⁵⁰.

Στο **Σούνιο**, από τον 5^ο αι. π.Χ. μαρτυρούνται γιορτές, που πραγματοποιούνται κάθε πέντε χρόνια, οι οποίες αναφέρονται από τον Ηρόδοτο (6.87-88) ως «πεντετηρίς επί Σουνίω» και πιθανώς αποτελούν αγώνες με πλοία, ενώ δε έχουν εντοπιστεί υποδομές, οι οποίες να σχετίζονται με υποδρομίες (Tataki 1985, 29· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 13, 120, υποσ. 54)²⁵¹.

Στη **Γεραιστό**, μαρτυρούνται από τον Πίνδαρο αγώνες στην Εύβοια, οι οποίοι διοργανώνονται από όλους όσους ζουν στη Γεραιστό και ιδρύθηκαν με αφορμή μια καταιγίδα, που έπληξε το νησί (Schol. Pind: *Ol.*, 13.159b). Πιθανώς διεξάγονταν κατά το τέλος του χειμώνα ή την αρχή της άνοιξης, ίσως κατά τον Απρίλιο, με την έναρξη της περιόδου της ναυσιπλοΐας²⁵², ενώ και στην **Τήνο** τελούνταν τα λεγόμενα *Ποσειδώνια* ή *Ποσειδία*, που αποτελούσαν γιορτές θυσιών με αγώνες, ιερές πομπές, αλλά και αγοραπωλησίες (Schumacher 1993, 57).

Σύμφωνα με τα ευρήματα, στην αρχαία **Ελίκη** το τελετουργικό της λατρείας περιλάμβανε πομπικούς χορούς, θυσίες ζώων και σπονδές, που συνοδεύονταν από τελετουργικά γεύματα, καθώς και αρματοδρομίες προς τιμήν του θεού (Gadoulou 2017α, 282). Η γιορτή των *Πανιώνίων* πραγματοποιούνταν τόσο στην αρχαία Ελίκη, όσο και στην **Μυκάλη** της Μ. Ασίας (Katsonopoulou 2009, 2-3), ενώ κεντρική ήταν η θυσία ταύρου και στις δύο περιοχές (Katsonopoulou 2017, 20)²⁵³.

Στο ιερό του **Ταινάρου**, πραγματοποιούνταν τα λεγόμενα *Ταινάρια*, γιορτές που περιλάμβαναν εορτασμούς και αγώνες στην παραλία, ενώ οι παρευρισκόμενοι ονομάζονταν *Ταινारισταί* (Schumacher 1993, 58)²⁵⁴. Ήταν ετήσια και θερινά, ενώ

²⁵⁰ Επίσης, σύμφωνα με τις ως τώρα έρευνες, ο χώρος μεταξύ των δύο ναών πιθανώς να χρησίμευε για την συγκέντρωση φυλετικών ομάδων, με τις οποίες μπορεί να συνδέεται η ίδρυση του σταδίου και των αγώνων, Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 144, 147.

²⁵¹ Επιπλέον, μια πρόωμη κλασική αναθηματική στήλη, που απεικονίζει έναν νικητή, έχει συνδεθεί με τους αγώνες με πλοία. Οι περισσότεροι μελετητές τη συνδέουν με τη λατρεία του ήρωα Φρόντη, (Ambramson 1979, 4-5· Antonaccio 1995, 167· Παπαθανασόπουλος 1983, 82· Στάης 1917, 176), ωστόσο ο Goette (2000, 41), θεωρεί ότι σχετίζεται με σκηνή από παλαιόστρα, Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 13, υποσ. 53-54.

²⁵² Mylonopoulos 2003, 91-92· Perez 2007, 87· Schumacher 1993, 52, 63· Χιδίρογλου 1996-1997, 185· 2009, 1087-1088· Chidioglou 2017, 327, υποσ. 63.

²⁵³ Η θυσία ταύρου στην αρχαία Ελίκη αναφέρεται στην Ιλιάδα (8.202-204, 20.204), ενώ ο Στράβων (8.7.2) αφηγείται θυσίες ταύρων και στα Πανιώνια της Μ. Ασίας, Katsonopoulou 2017, 20.

²⁵⁴ Ο Schumacher (1993, 58-59) κάνει διάκριση μεταξύ των *Ταιναριστών* και των *Ταινारीων*, καθώς οι τελευταίοι είναι συμμετέχοντες, αλλά και εν μέρει διοργανωτές των εορτών.

διαρκούσαν τρεις μέρες και νύχτες. Στις γιορτές συμμετείχαν οι Σπαρτιάτες, αλλά και *θεωρίες* από άλλες πόλεις, εκτός της Λακωνίας (Παπαχατζής 1976, 112, υποσ. 1)²⁵⁵.

Στο ιερό στα **Ακοβίτικα**, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Kiderlen-Themelis 2010, 34- 36, 144-145), ο οποίος βασίζεται και στη στήλη του Δαμώνονος²⁵⁶, η Θουρία, που από το 740/720 π.Χ. ήταν υπό την κατοχή της Σπάρτης, διοργάνωνε τους αγώνες, τα λεγόμενα *Ποσειδία*²⁵⁷, ωστόσο κάποιοι ερευνητές τους συνδέουν με τις αρχαίες Φαρές, λόγω της άμεσης γειτνίασης τους (Mylonopoulos 2003, 247, 251).

III.5. Σχέσεις με άλλους θεούς και ήρωες

5.1. Ανταγωνισμοί

Ο Ποσειδώνας, με την ολύμπια ιδιότητά του, φαίνεται να παραμερίζεται στη λατρεία σε σχέση με τα μυκηναϊκά χρόνια, όπως φαίνεται και από τις πινακίδες της Πύλου (βλ. Εισαγωγή, υποσ. 2-3). Το γεγονός αυτό φαίνεται και μέσα από τις αντιδικίες με τους υπόλοιπους θεούς για την επικράτηση σε περιοχές, από τις οποίες ο Ποσειδώνας βγαίνει κυρίως ηττημένος. Έτσι, χάνει από την Αθηνά την κατοχή της Αθήνας, από την Ήρα το Άργος, από τον Απόλλωνα τους Δελφούς και τη Δήλο, από το Διόνυσο τη Νάξο και από το Δία την Αίγινα (Πλουτ. *Ηθ.* 74I_a). Σε κάποιες περιπτώσεις, βέβαια, έγιναν συμβιβασμοί, οπότε όταν διεκδικεί με την Αθηνά την Τροιζήνα, ο Δίας προστάζει να μοιραστούν την περιοχή²⁵⁸. Το ίδιο συμβαίνει και για την περιοχή της Κορίνθου, όπου η διαιτησία, με βάση το μύθο, δίνει την Ακροκόρινθο στον Ήλιο και την Ισθμία στο Ποσειδώνα (Παυσ. 2.1.6). Όσον αφορά στους Δελφούς, ο Ποσειδώνας θεωρείται ο πρώτος κάτοχος του ιερού²⁵⁹, το οποίο όμως χάνει από τον Απόλλωνα και για αντάλλαγμα αποκτά το ψυχοπομπείο στο

²⁵⁵ Ο Πλούταρχος αναφέρει τη Θεωρία της Κορίνθου, με συμμετοχή για θυσία, Παπαχατζής 1976, 112.

²⁵⁶ IG²V 1, 213. Η στήλη του Δαμώνονος είναι μια ιδιωτική επιγραφή, που αναρτήθηκε στην Ακρόπολη της Σπάρτης και αφιερώθηκε στην Αθηνά Πολιάδα από τον Σπαρτιάτη Δαμώνονα, στην οποία αριθμούνται οι νίκες του στους ιππικούς και αθλητικούς αγώνες, όπως και του γιου του, σε διάφορες περιοχές της Λακωνίας, συμπεριλαμβανομένης και της Θουρίας. Η επιγραφή χρονολογείται μεταξύ του 402/401- 371 π.Χ., Kiderlen-Themelis 2010, 34-36, 144-145.

²⁵⁷ IG²V1, 213.18-23. Ο ανασκαφέας (Kiderlen-Themelis 2010, 36) θεωρεί ότι, βάσει των ευρημάτων, της λειτουργίας και της διάρκειας του ιερού στα Ακοβίτικα, είναι πιθανό αυτό να ταυτίζεται με το ιερό της Θουρίας, που αναφέρεται στην στήλη και αναφέρει ότι είναι δύσκολο να υπάρχουν στην περιοχή μεταξύ Θουρίας και Φαρών δύο ιερά, με επαρκείς υποδομές για τη διεξαγωγή αγώνων.

²⁵⁸ Ως εκ τούτου, η Αθηνά λατρεύεται ως *Πολιάς* και *Σθενιάς* και ο Ποσειδώνας ως *Πολιούχος* και *Βασιλεύς*, ενώ κατέχει και το εξωαστικό ιερό ως *Φυτάλμιος* (Παυσ. 2.30.6, 2.32.7), Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 59-60. Για τις επικλήσεις, ο.π. 61-65.

²⁵⁹ Ο Πανσανίας (10.24.4) κάνει αναφορά για το βωμό του Ποσειδώνα στην είσοδο του ναού. Η ασυνήθιστη θέση του θεωρείται στοιχείο πρωιμότητας, Simon, 1996, 82· Παπαχατζής 1987, 71, 83.

Ταίναρο. Προκάτοχος θεωρείται και στο ιερό της Δήλου (Παυσ.10.5.6.), για το οποίο δέχεται ως αντάλλαγμα την Καλαυρεία²⁶⁰ (Simon 1996, 82-83).

5.2. Συλλατρείες

Σε πολλά ιερά του, ο Ποσειδώνας είναι σύνναος ή λατρεύεται μαζί με άλλους θεούς. Από τα μυκηναϊκά χρόνια λατρεύεται με τη **Δήμητρα**²⁶¹, κυρίως με την ιδιότητά του ως θεού των υδάτων και συνεπώς ως θεός της γονιμότητας και της ευφορίας της γης. Η λατρεία της Δήμητρας αποδεικνύεται τον 6^ο αι. π.Χ. και στην περιοχή του οικισμού της Ράχης στην Ισθμία²⁶², αλλά και στο ιερό άλσος, το οποίο βρισκόταν στα ΝΔ του ναού (Gebhard 1993, 123· Gebhard-Gregory 2015, 66).

Η σχέση του με την **Αθηνά** είναι κάπως περίπλοκη²⁶³, ωστόσο εξηγεί την εγγύτητα των ιερών τους στο Σούνιο²⁶⁴ (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 114), αλλά και στην πόλη της Τροιζήνας (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 57-59). Είναι πιθανό το ίδιο να συμβαίνει και στο Μολύκρειο²⁶⁵, καθώς οι ανασκαφείς θεωρούν πιθανή την ύπαρξη λατρείας μιας γυναικείας και μια ανδρικής θεότητας, βάσει των ευρημάτων και της ύπαρξης δύο ναών (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 147)²⁶⁶.

Με την Αθηνά, όπως και με την Αμφιτρίτη, εικονίζεται και στα πήλινα αναθηματικά πλακίδια των Πεντεσκουφίων (D'Agostino-Palmieri 2016, 155-182· Palmieri 2016). Η λατρεία της **Αμφιτρίτης**, ως συζύγου του Ποσειδώνα, είναι συχνή

²⁶⁰ Στην Καλαυρεία είναι πιθανή μια παλαιότερη λατρεία του Απόλλωνα, καθώς έχει βρεθεί ένα ανδρικό ειδώλιο του πολεμικού θεού Reshef, Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 70. Βλ. Κεφ.ΙΙΙ.1.6.

²⁶¹ Με τη Δήμητρα λατρεύεται σε ιερά της Πελοποννήσου, όπως στη Λυκοσούρα (Παυσ.8.37.1-12), στη Φιγαλεία (Παυσ.8.42.1-3) και στην Τροιζήνα, αλλά και στην Αττική και τη Μύκονο, Konsolaki Yannopoulou 2017, 150· Gebhard 1993, 123, υποσ.3.

²⁶² Όπως αναφέρει η Gebhard (1993, 123, υποσ.4), έχουν βρεθεί ανεπίγραφα αναθήματα, που πιθανώς αποδίδονται στη Δήμητρα και χρονολογούνται τον 6^ο αι.π.Χ.

²⁶³ Λατρεύεται στο Ερέχθιο και εμφανίζεται στην Ακρόπολη ως προστάτης θεός, με διαφορετικά χαρακτηριστικά αλλά και στον Κολώνο, ως Ποσειδών *Ίππιος* και Αθηνά *Ιππία*, αλλά και στην Ασέα της Αρκαδίας, στη Σπάρτη μαζί με την Αθηνά *Αγοραία* κ.α., Περισσότερα για τις λατρείες και τα ιερά στην Πελοπόννησο, κυρίως βλ. Μαράντου 2013.

²⁶⁴ Στο ακρωτήριο του Σουνίου λατρεύονταν και άλλες θεότητες, καθώς έχουν βρεθεί ενεπίγραφα βάθρα της Αφροδίτης *Ποντίας* και του Απόλλωνα, ενώ πιθανή είναι και η λατρεία της Αρτέμιδος και του Δία, βλ. Θεοδοροπούλου Πολυχρονιάδη 2014, 103, 120-122· Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 118-119· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 15,117, 120-122, 140.

²⁶⁵ Ο μεγαλύτερος και ανολοκλήρωτος ναός, ταυτίζεται με αθηναϊκό σχέδιο και είναι πιθανώς αφιερωμένος στην Αθηνά, όπως δείχνουν οι ως τώρα έρευνες στο πεδίο, αλλά και τα αναθήματα από χώρο του ιερού, Μουστάκα-Καλτσάς, 2016, 135-149.

²⁶⁶ Η ταύτιση με την Αθηνά ενισχύεται και από την πρόταση του Ορλάνδου (1922-1925, 63-64) για την συμπλήρωση της επιγραφής σε λίθινη βάση, που βρέθηκε στο σηκό του ναού, ως «[θ]ια [Αθ]ηναι», αλλά και από μια σειρά χάλκινων και σιδερένιων όπλων, που χρονολογούνται στα ύστερα αρχαϊκά/πρώιμα κλασικά χρόνια, καθώς και από τμήματα ειδωλίων πεπλοφόρων του β' τετάρτου του 5^{ου} αι.π.Χ., σε κοιλότητες μπροστά από το βωμό.

στα ιερά του, κυρίως στα νησιά, όπως στη Νάξο, ενώ είναι σύνναοι στην Τήνο²⁶⁷ (Étienne κ.α. 1986, 186), αλλά και στην Ισθμία, όπου πιθανώς η λατρεία της εισάγεται από τον 3^ο αι. π.Χ. και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια²⁶⁸.

Πιθανή είναι η λατρεία του Ποσειδώνα με την **Αφροδίτη** στη χερσόνησο των Μεθάνων, καθώς στην Ογά Μεθάνων στα ΒΔ, βρέθηκαν όροι της κλασικής εποχής, που πιθανώς υποδεικνύουν λατρεία κατά τα κλασικά χρόνια (**Πιν. 2α, 47α-β**) (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 57-59), αλλά και στο μυκηναϊκό ιερό είναι πιθανή η ύπαρξη κάποιας γυναικείας παρέδρου, βάσει των ευρημάτων (Konsolaki Yannopoulou 2017, 150). Στην Καλαυρεία επίσης, η ύπαρξη ίσως δεύτερου λατρευτικού κτιρίου δεν είναι παράξενη, καθώς υπάρχουν στοιχεία για τη λατρεία του Δία Σωτήρα (IGIV 840-841)²⁶⁹ και της Αφροδίτης (IGIV 844) στο ιερό, ενώ από τα ευρήματα στο Κτίριο D²⁷⁰, πιθανολογείται η λατρεία κάποιας γυναικείας θεότητας (Wells-Penttinen κ.α. 2004, 77· 2005, 135). Επιπρόσθετα, στην Καλαυρεία ο ρόλος του Ποσειδώνα ως προστάτη των θαλασσοπόρων, συμπληρώνεται και από τη λατρεία της Αφροδίτης, ως θαλάσσιας θεότητας, από τα ευρήματα κοντά στο λιμάνι της Βαγονίας (**Πιν. 2α, 47γ-δ**) (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 71· Konsolaki Yannopoulou 2017, 155)²⁷¹.

Τέλος στη Γεραιστό, είναι πιθανό να αποδίδονταν και τιμές στο Δία και στην Άρτεμη *Βολοσία*, σύμφωνα με μαρτυρία του Προκόπιου (*Υπέρ των πολέμων*, 8.22.27-30), όπου παραδίδεται ότι οι Αχαιοί, κατά με τη μυθολογική παράδοση, ανέθεσαν ένα λίθινο πλοίο προς τιμήν της (Χιδίρογλου 1996-1997, 179· Schumacher 1993, 62), ενώ στα Ακοβίτικα, με βάση τα ευρήματα των ερευνών, η λατρεία και άλλων θεοτήτων δεν μπορεί να αποκλειστεί, όμως η μέχρι τώρα έρευνα δεν είναι δυνατό να την επιβεβαιώσει.

²⁶⁷ Στην Τήνο λατρεύεται και ο Απόλλωνας *Προστατήριος* και η Άρτεμις *Ηγεμονία Ορθωσία*, Étienne κ.α. 1986, 186.

²⁶⁸ Ο Πausanias (3.17.3.) παραθέτει ότι είδε τα αγάλματα των θεών στο ναό, αφιέρωση του Ηρώδη Αττικού, Mylonopoulos 2003, 203.

²⁶⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι η λατρεία του Δία, είναι σπάνια σε ιερά του Ποσειδώνα, λόγω του ανταγωνισμού τους, Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 71. Για τις επιγραφές, Wide-Kjelleberg 1895, 287-293.

²⁷⁰ Όσον αφορά στη χρήση του κτιρίου, έχει προταθεί κάποιο τελετουργικό, στο οποίο συμμετείχαν μόνο γυναίκες, καθώς έχει βρεθεί η είσοδός του, που δε το συνδέει με το ιερό, Wells-Penttinen κ.α. 2008, 43. Υπήρχε γυναίκα ιέρεια (Πaus.2.33.2), γεγονός που συνδέεται με τον *ιερό γάμο*, αλλά και με την αρχαιότητα της λατρείας του Ποσειδώνα, Κατσωνοπούλου 2003, 119· Konsolaki Yannopoulou 2017, 154· Mylonopoulos 2003, 295-296, 301-302.

²⁷¹ Η λατρεία της Αφροδίτης πιστοποιείται από μία επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στο κόλπο της Βαγονίας, στα ΒΔ του ιερού του Ποσειδώνα, όπου τοποθετείται το αρχαίο λιμάνι, ενώ έχει εντοπιστεί, από ορατά λείψανα, και ένα κτίριο μεγάλων διαστάσεων, το οποίο πιστεύεται ότι ανήκει στο ναό της, όμως δεν έχει ακόμα ερευνηθεί, Konsolaki Yannopoulou 2017, 155, υποσ.60-61.

5.3. Λατρείες ηρώων στα ιερά

5.3.1. Ήρωας Γεραιστός

Στη Γεραιστό, υπάρχει πιθανότητα να αποδίδονται τιμές στον Ήρωα Γεραιστό. Πρώτος ο Vian (1944, 97-117), υποστήριξε ότι στη Γεραιστό υπήρξε αρχαιότατη προελληνική λατρεία ήρωα ή δαίμονα με το ίδιο όνομα²⁷², ο οποίος αργότερα συγχωνεύτηκε με τον Ποσειδώνα και έδωσε και το όνομα στο τοπωνύμιο²⁷³ (Perez 2007, 86). Η λατρεία του Ποσειδώνα *Γεραίστιου* μαρτυρείται έμμεσα στην Τροιζηνία, όπου υπάρχει και μήνας με την ονομασία Γεραίστιος, αλλά και το γένος των Γεραιστιαδών²⁷⁴ (Konsolaki Yannopoulou 2017, 152· Χιδίρογλου 2009, 1087-1088). Επίσης, ο Schumacher (1993, 51-69), συνδέει τη λατρεία του Ποσειδώνα Γεραίστιου με τη Καλαυρεία και το Ταίναρο²⁷⁵. Από την άλλη, ο Μυλωνόπουλος (2003, 90-91) δέχεται την προέλευση της λατρείας από τη Γεραιστό, υποστηρίζοντας ότι μπορεί να διαδόθηκε στη Τροιζηνία, μέσω εμπορικών συναλλαγών.

5.3.2. Ο Ηρακλής και ο ήρωας Φρόντης στο Σούνιο

Το ακρωτήριο του Σουνίου σχετίζεται και με τη λατρεία του ήρωα Φρόντη, πηδαλιούχου του Μενελάου, που θεωρείται ότι πέθανε και θάφτηκε στο Σούνιο, όπως αναφέρει ο Όμηρος (*Οδυσ.* 3.276-285). Η αναφορά αποτελεί και την πρώτη μαρτυρία, ότι μία πρώιμη λατρεία ήρωα πραγματοποιούνταν στο ακρωτήριο, ωστόσο δεν περιγράφει το είδος των τελετουργιών (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 107). Στα Β του ιερού της Αθηνάς, εντοπίστηκε ένας μικρότερος και πρωιμότερος κυκλικός περίβολος, τον οποίο ο Στάης (1900, 122-131) ερμήνευσε ως τον τύμβο του ήρωα, καθώς και ένα όρυγμα, σε απόσταση 37μ. ΝΑ, που θεωρείται ως βόθρος ή άδυτο και χρονολογείται από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., ενώ αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως πηγάδι και τα οποία συνδέθηκαν από την έρευνα, είτε με τον ήρωα Φρόντη, είτε με

²⁷² Ο Γεραιστός αναφέρεται ως Κύκλωπας από τον (ψευδο)Απολλόδωρο (*Βιβλιοθήκη* 3.15.8.), του οποίου ο τάφος βρισκόταν στην Αττική, Perez 2007, 86.

²⁷³ Σε διάφορα σημεία, ο L. Lerat (1946, 196-203) διαφώνησε με την άποψη αυτή, Perez 2007, 86.

²⁷⁴ Η λατρεία του Ποσειδώνα, μπορεί να ειπωθεί ως του προστάτη της κοινωνικής ισότητας και της ειρήνης, Konsolaki Yannopoulou 2017, 152.

²⁷⁵ Βασιζόμενος κυρίως στο μύθο, που παρουσιάζει τους τρεις ιδρυτές των ιερών, Γεραιστό, Ταίναρο και Κάλανρο, ως αδέρφια και γιους του Ποσειδώνα ή του Δία, την θέση των ιερών και τη λειτουργία τους ως άσυλα, Schumacher 1993.

την Αθηνά²⁷⁶. Ο Ambramson (1979, 9,14-15) συνέκρινε τα ευρήματα με τα παράλληλά του, όπως με τον τύμβο του Πέλοπα στην Ολυμπία ή το ναό του Μελικέρτη Παλαίμωνα στην Ισθμία και, παρόλο που αυτά διαφοροποιούνται χρονολογικά, οδήγησε την έρευνα στο να θεωρηθεί ο περίβολος ως ηρώο. Η άποψη αμφισβητήθηκε από την Antonaccio (1995, 168), η οποία θεώρησε ότι είναι μεταγενέστερη προσθήκη των ολύμπιων λατρειών, ενώ, σύμφωνα με τον De Poligniac (1995, 140-143), η λατρεία ενός ήρωα είναι πιθανή, βάσει των ευρημάτων. Με τη λατρεία του Φρόντη ίσως να συνδέεται και το πήλινο αναθηματικό πλακίδιο, από την περιοχή του αποθέτη του ναού της Αθηνάς, που απεικονίζει πολεμικό πλοίο με πέντε οπλίτες και ένα πηδαλιούχο σε εξέχουσα θέση και έχει αποδοθεί στο ζωγράφο του Αναλάτου²⁷⁷.

Επιπρόσθετα, η Ζ. Θεοδωροπούλου Πολυχρονιάδη (2014, 99, 102-103· 2015, 58-64, 120) θεωρεί ότι, η λατρεία ενός ήρωα στο ακρωτήριο, που τον ταυτίζει με τον Ηρακλή, υποδηλώνεται από την αποκάλυψη πήλινων αναθηματικών πλακιδίων στον αποθέτη του ιερού του Ποσειδώνα (βλ. ΚεφIII.1.3.-Πιν. 33β), ενώ συσχετίζει την παρουσία του ήρωα και με το γένος των Σαλαμινίων και την εγκατάστασή τους στο Σούνιο (Theodoropouloulou Polychroniadis 2015, 120-122).

5.3.3. Ήρωας Μελικέρτης-Παλαίμωνα στην Ισθμία

Σημαντική είναι η λατρεία του ήρωα Μελικέρτη-Παλαίμωνα στο ιερό της Ισθμίας, ο οποίος, σύμφωνα με το μύθο, βρέθηκε νεκρός στις ακτές της, ενώ όπως αναφέρθηκε, ο Σίσυφος καθιέρωσε τους αγώνες προς τιμή του²⁷⁸.

Η λατρεία του Μελικέρτη-Παλαίμωνα, εισάγεται πιθανώς από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως μαρτυρά μια χαμένη ισθμιακή Ωδή του Πινδάρου (Gebhard-Dickie 1988, 159-165), ενώ πιστοποιείται αρχαιολογικά κυρίως κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, με την κατασκευή του πρώτου μικρού κυκλικού ναού στα ΝΔ του ναού του

²⁷⁶ Για τις απόψεις στη έρευνα και τα δεδομένα, βλ Ambramson 1979, 9,14-15· Antonaccio 1995, 167-169· Καλλιγιάς 1992, 305-308· Paga-Miles 2016, 686, υποσ.56· Theodoropouloulou Polychroniadis 2015, 105-109· Παπαθανασόπουλος 1983, 90-91· Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 116.

²⁷⁷ Ambramson 1979, 9· Θεοδωροπούλου Πολυχρονιάδη 2014, 95· Theodoropouloulou Polychroniadis 2015, 64- 66· Στάης 1917, 208-209.

²⁷⁸ Ο Πανσανίας (1.44.7-8) παραθέτει τις περισσότερες λεπτομέρειες για το μύθο, κατά τον οποίο ο Μελικέρτης μεταφέρεται νεκρός στις ακτές της Ισθμίας, πάνω σε ένα δελφίνι, αφού κατέφυγε στη θάλασσα, μαζί με τη μητέρα του Ινώ, καταδιωκόμενος από τον σύζυγό της Αθάμαντα. Επίσης, αναφέρει (2.1.3) ότι, στο δρόμο προς την Κρομμύωνα, είδε ένα δένδρο και ένα βωμό στο σημείο, όπου ο Σίσυφος βρήκε το αγόρι και κατόπιν το έθαψε στην Ισθμία, καθιερώνοντας τους αγώνες προς τιμήν του, Gebhard-Dickie, 1998, 159, υποσ.1.

Ποσειδώνα.²⁷⁹ Το κλασικό Παλαιμώνα, ωστόσο, δεν έχει εντοπιστεί. Ο Rupp (1979, 64-72) το τοποθετεί, όπως είχε επισημάνει πρώτος ο Broneer (1973, 99-112), στη Ν πλευρά του πρώτου σταδίου, βασιζόμενος σε λείψανα θεμελίων, ενώ η Gebhard (1987, 476) αρχικά στα Ν του ναού του Ποσειδώνα. Επιπρόσθετα, με τη λατρεία του ήρωα, μπορεί να συνδέεται και η χρήση των σπηλαίων (Mylonopoulos 2003, 185-186). Δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για το είδος των πρώιμων τελετουργιών, καθώς τις περισσότερες πληροφορίες για την φύση της λατρείας του ήρωα, τις αντλούμε από τους Ρωμαίους συγγραφείς²⁸⁰ (Mylonopoulos 2003, 196-197).

Σύνοψη

Συνοπτικά, όσον αφορά στη λατρεία, που ασκείται στα ιερά, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι αντικατοπτρίζει τις ιδιότητες, που χαρακτηρίζουν την φυσιογνωμία του Ποσειδώνα, καθώς ιδιαίτερα σε πρωιμότερες περιόδους, η χθόνια και πελάγια φύση του συνδέονται. Αναφορικά με τα αναθήματα, συμπεραίνουμε ότι τα ιερά προσέλκυαν έναν ευρύτερο κύκλο αναθετών, όπως γυναίκες, αθλητές, ναυτικούς, αλιείς, ταξιδιώτες, εμπόρους, ενώ αποτελούσαν πεδία ανταγωνισμού και επίδειξης ισχύος, όπως γίνεται φανερό από τα αναθήματα κύρους, στα περισσότερα από τον 8^ο αι. π.Χ. Σημαντικό είναι ότι από τα ειδώλια, εξέχουσα θέση κατέχουν τα ειδώλια αλόγων, ιππέων και αρμάτων, σε σχέση με τα απλά ανθρωπόμορφα, ενώ παρατηρείται ότι, από τα αρχαϊκά χρόνια κυρίως, οι αφιερώσεις αλόγων υπερτερούν των ταύρων, που είναι πιο συνήθεις σε πρωιμότερες εποχές. Οι αφιερώσεις όπλων και τριπόδων, με βάση τα ως τώρα δεδομένα, αν και λιγοστές, με εξαίρεση το ιερό της Ισθμίας, ωστόσο παρατηρούνται στα ιερά από τα γεωμετρικά χρόνια, όπως και τα αναθήματα κοσμημάτων.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι και τα αφιερώματα, που συνδέουν τα ιερά με τη θάλασσα και τους θαλάσσιους δρόμους και εξαίρουν την πελάγια φύση του Ποσειδώνα. Σε αυτά, συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων τα εισηγμένα, αποτροπαϊκά αφιερώματα, τα ομοιώματα πλοιαρίων, αλλά και αφιερώματα, που σχετίζονται,

²⁷⁹ Έχουν εντοπιστεί από τις ανασκαφές τρεις αποθεματικοί λάκκοι, που χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια (από τα μέσα του 1^{ου}-τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ.), ενώ δεν υπάρχει εμφανής λόγος γιατί το μέρος επιλέχθηκε για τη λατρεία του ήρωα. Για τις ανασκαφές: Broneer 1973, 99-112· Gebhard-Dickie 1998, 160· Gebhard-Hemans 1992, 12-18, 52-71· Gebhard-Hemans-Hayes 1998, 405-456· Mylonopoulos 2003, 175-182.

²⁸⁰ Οι τελετουργίες θα πρέπει να διαδραματίζονταν τη νύχτα, όπως επιβεβαιώνεται και αρχαιολογικά, αφού έχει βρεθεί πλήθος λύχνων, ενώ προς τιμήν του θυσιαζόταν ένας ταύρος και πριν τη θυσία ψαλλόταν ένας παιάνας.

άμεσα ή έμμεσα, με το θαλάσσιο στοιχείο, όπως τα αναθηματικά πλακίδια, τα νομίσματα, τα ειδώλια δελφινιών ή τα εξαρτήματα αλιείας.

Όσον αφορά την κεραμική, βάσει των ευρημάτων, τονίζεται ότι οι κυριότερες τελετουργίες στα ιερά, περιλάμβαναν τελετουργικά γεύματα και θυσίες, ενώ σημαντική κατηγορία αποτελούν τα μικρογραφικά αγγεία, κυρίως από την Ισθμία και την Καλαυρεία, αλλά και οι αμφορείς μεταφοράς. Οι εισαγωγές στα ιερά παρατηρούνται κυρίως κατά την αρχαϊκή περίοδο, ενώ στα Νικολαίικα και στην Ισθμία, η τοπική παραγωγή υπερτερεί. Η Καλαυρεία τοποθετείται κυρίως στην σφαίρα επιρροής της Πελοποννήσου, όμως ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ., συνδέεται και με την Αττική. Επίσης, σημαντικό είναι ότι στο ιερό των Ακοβίτικων, η λακωνική επιρροή είναι εμφανής και λείπουν οι επιρροές από την Αττική και την Κόρινθο.

Στην πλειονότητα των εξεταζόμενων ιερών, υπάρχουν ενδείξεις διεξαγωγής αγώνων προς τιμήν του Ποσειδώνα και εορτών, που περιλαμβάνουν τελετουργικά δείπνα, ιπποδρομίες ή αθλητικούς αγώνες και πομπές, ήδη από τα γεωμετρικά χρόνια, όπως αποδεικνύεται από το ιερό της Ελίκης, ίσως και πρωιμότερα στο ιερό των Μεθάνων. Από την ως τώρα έρευνα, κάτι ανάλογο δεν αποδεικνύεται για τα ιερά του στα Πεντεσκούφια, στο Ποσειδί, στην Καλαυρεία και στα Κύθηρα.

Επίσης, σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι παρατηρείται ιδιαίτερη σχέση, όσον αφορά στον Ποσειδώνα και την Αθηνά, την Αμφιτρίτη και την Αφροδίτη στα ιερά, ενώ σημαντικές είναι και οι πρώιμες λατρείες ηρώων, που αποδεικνύονται στη Γεραιστό, το Σούνιο και την Ισθμία, ως σύνδεσης με το παρελθόν, αλλά και τους θαλάσσιους δρόμους.

IV. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΙΕΡΩΝ

IV.1 Τα ιερά ως χώροι ασύλου

Όλοι οι ιεροί χώροι αποτελούσαν μέρη ασύλου για ικέτες, που ζητούσαν προστασία. Ωστόσο, η έννοια της ασυλίας είναι διαφορετική από της ικεσίας και πολλές φορές, ακόμα και στην αρχαιότητα, οι έννοιες συγχέονται (Schumacher 1993, 57)²⁸¹. Ιδιαίτερα με την ασυλία συνδέονται κυρίως τα ιερά του Δία, ο οποίος λατρεύεται και ως *Ικέτιος*, όμως και τα ιερά του Ποσειδώνα αποτελούσαν διακεκριμένους τόπους ασύλου, όπως κυρίως η Καλαυρεία, το Ταίναρο, αλλά και η Γεραιστός, ιδιότητα που πηγάζει τόσο από την τοποθεσία τους, όσο και από τη λειτουργία τους. Πολλά ιερά του αναφέρονται ως χώροι προστασίας και ασυλίας, είτε για ένα χρονικό μόνο διάστημα, χωρίς αυτό να αποτρέπει το γεγονός ότι ήταν κατάλληλοι χώροι για καταφύγιο καθόλη τη διάρκεια του χρόνου, ενώ σε πολλά από αυτά, η έννοια της ασυλίας συνδέεται και με τη λειτουργία τους ως θρησκευτικά και πολιτικά κέντρα και εξαίρει τη σημασία τους και εκτός των περιορισμένων τοπικών ορίων.

Στην **Ισθμία**, κατά τη διάρκεια των Πανελληνίων αγώνων, υπήρχε περίοδος εκεχειρίας, όπως και στο ιερό στο Σαμικό, αλλά και στην **Τήνο**, όπου η διακήρυξη του νησιού και του ιερού ως ασύλου συνέπιπτε με το θεσμό των αγώνων και διασφάλιζε την επιτυχία των εορτών (Schumacher 1993, 57). Το ιερό της **Καλαυρείας** αποτελούσε διακεκριμένο τόπο ασύλου, καθώς, όπως είναι γνωστό, το 322 π.Χ. κατέφυγε σε αυτό ο ρήτορας Δημοσθένης, όπου και πέθανε (Pakkanen 2008, 238-243· 2011, 120-124· Schumacher 1993, 60-61)²⁸². Στη **Γεραιστό**, η έννοια του ασύλου συνδέεται με την τοποθεσία της, καθώς αποτελούσε ασφαλές λιμάνι και σταθμό για τους θαλάσσιους δρόμους, αλλά συνάγεται και από την ελληνιστική στήλη των Κιμωλιατών, η οποία αναφέρεται σε περιοχή ασύλου (Schumacher 1993, 62-63). Το ιερό του **Σουνίου**, λόγω της πολιτικής και στρατιωτικής του σημασίας,

²⁸¹ Ασυλία παρέχονταν στους απεσταλμένους ή θα μπορούσε να χορηγηθεί και μεταξύ κοινοτήτων και έπανε το δικαίωμα των αντιποίνων και της αντεκδίκησης, όμως το δικαίωμα στο απαραβίαστο θα μπορούσε να δοθεί και σε μονάδες ή ομάδες ανθρώπων, όπως στους εμπόρους. Διαφορετική από την ασυλία είναι ο θεσμός της ικεσίας, καθώς οι ικέτες, που αναζητούσαν καταφύγιο σε ένα ιερό ή στο βωμό, γίνονταν μέρος του ιερού χώρου και ως εκ τούτου και οι ίδιοι *ιεροί*. Μόνο κατά την ύστερη αρχαιότητα η έννοια της ασυλίας διαφοροποιήθηκε ως προς το περιεχόμενό της. Για το θεσμό της ικεσίας σε σχέση με την τοποθεσία και την χωρική διάταξη των ιερών, στα οποία παρατηρείται, βλ. Schumacher 1993, 55-57· Sinn 1993, 70-87.

²⁸² Στράβων 8.6.14· Πανσ. 1.8.2-3. Επιπλέον, ο Schumacher (1993, 60) παρατηρεί ότι, η ανάδειξη του χώρου ως ασύλου, προέρχεται και από την παλαιότερη ονομασία του νησιού, που ήταν Ειρήνη και μεταφορικά συνδέεται με το απαράβατο.

είναι χαρακτηριστικό ότι μετατρέπεται σε χώρο κατοίκησης και ασύλου των εξόριστων δημοκρατών Αιγινητών, μετά από την ανάμειξη των Αθηναίων στις εσωτερικές τους διαμάχες (Paga-Miles 2016, 690).

Το ιερό του **Ταινάρου** θεωρείται ο κυριότερος τόπος ασύλου των Ειλώτων και των περίοικων από τα ιστορικά χρόνια (Παπαχατζής 1976, 115· Schumacher 1993, 58). Όπως παραθέτει ο Μυλονόπουλος (2003, 238· 2006, 144), η πρόσφατη έρευνα αμφέβαλλε για την άμεση σχέση των Ειλώτων με το ιερό, βασιζόμενη και στις τέσσερις ενεπίγραφες στήλες του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ., που έχουν βρεθεί σε αυτό²⁸³. Υποστηρίζεται ότι οι Είλωτες ζήτησαν άσυλο μόνο μια φορά στο ιερό του Ταινάρου, ενώ οι επιγραφές αποτελούν ιερές απελευθερώσεις ιδιωτικών δούλων²⁸⁴, οι οποίοι αφιερώνονταν στον Ποσειδώνα και μόνο έτσι μπορούσαν να απελευθερωθούν²⁸⁵.

Το ιερό στην **αρχαία Ελίκη** αποτελούσε χώρο ασύλου, όπως φαίνεται και από τη λειτουργία του, ως πολιτικού κέντρου. Οι απεσταλμένοι Ίωνες κατέφθασαν ως ικέτες στο ιερό και η απόρριψη του αιτήματός τους ή ακόμα και η θανάτωσή τους θεωρούνται *άγος* και ιεροσυλία, που οδήγησε στην καταστροφή της πόλης. Άλλη μια περίπτωση ικεσίας και ιεροσυλίας είναι η ιστορία της κόρης του Κρίθωνα Θεμιστώ, από την Οιάνθεια, η οποία ζήτησε καταφύγιο στο ιερό, όμως οι κάτοικοι της Ελίκης τη παρέδωσαν στους διώκτες της. Η ιστορία αυτή, ίσως είναι ενδεικτική της φήμης του ιερού, ως χώρου ασύλου και εκτός της περιοχής της Αχαΐας. Επιπρόσθετα, το ιερό της Ελίκης, στις αρχαίες πηγές χαρακτηρίζεται ως *άγιον* και *αγιώτατον*, όροι που χρησιμοποιούνται για τα άσυλα, όπως αυτό της Καλαυρείας (Katsonopoulou 2009, 5-6· Mylonopoulos 2003, 38-39· 2006, 126-129).

IV.2. Τα ιερά ως κέντρα Αμφικτυονιών

Όπως αναφέρθηκε ήδη και εισαγωγικά, ο Ποσειδώνας αποτελούσε τη θεότητα, που συνδεόταν με την δημιουργία και την προστασία των γενών. Η σφαίρα της πολιτικής και θρησκευτικής ζωής μιας πόλης-κράτους, είναι άμεσα συνδεδεμένες

²⁸³ Οι στήλες ήταν πιθανώς αναρτημένες στη Β πλευρά της εισόδου του σπηλαίου, καθώς έχουν βρεθεί στο σημείο εσοχές στο φυσικό βράχο, Schumacher 1993, 59.

²⁸⁴ Το παράδειγμα ότι ο υπηρέτης του βασιλιά Πausanias ζήτησε άσυλο στο ιερό του Ταινάρου, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα ότι πρωτίστως οι Είλωτες ζητούσαν άσυλο σε αυτό, καθώς πρόκειται για ιδιωτικό δούλο, Mylonopoulos 2006, 145, υποσ.145.

²⁸⁵ Όσοι απελευθερώνονταν, αφιερώνονταν με τα υπάρχοντά τους στον Ποσειδώνα *Ταινάριο*, παρουσία δύο μαρτύρων, ενώ αναγραφόταν και το όνομα του επώνυμου άρχοντα της Σπάρτης ή των πόλεων των περίοικων, Παπαχατζής 1976, 112 υποσ.1· Mylonopoulos 2006, 145.

στην αρχαιότητα. Ο Ποσειδώνας, ως θεός πολιτικής σημασίας, έχει δευτερεύουσα σχέση, συγκριτικά με τον Απόλλωνα, την Αθηνά ή τον Δία, είναι περισσότερο ενοποιητικός, παρά πολιτικός θεός. Αποτελεί τον πρόγονο πολλών φυλών ή είναι ο πρόγονος πολλών ιδρυτών πόλεων σε διάφορες περιοχές, ιδιότητα στην οποία τον ξεπερνά μόνο ο Δίας (βλ. Εισαγωγή, υποσ. 10). Στην Τροιζήνα τιμάται ως *Πολιούχος* και *Βασιλεύς*²⁸⁶, στο Άργος ως *Γενέθλιος* ή *Γενέσιος* ή ως *Δωματίτης*²⁸⁷ στη Σπάρτη, επίθετα που δεν αποτελούν αποκλειστικά επικλήσεις του θεού, αλλά περιγράφουν τον ρόλο του στη λειτουργία της πόλης (Mylonopoulos 2006, 121-123). Ο Ποσειδώνας, ωστόσο, δεν τιμάται συχνά στις ακροπόλεις ή στις αγορές των πόλεων, ή όποτε συμβαίνει αυτό, συνδέεται με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα²⁸⁸.

Τα ιερά του, λόγω και της ιδιαίτερης γεωγραφικής τους θέσης, έγιναν κέντρα λήψης σημαντικών πολιτικών αποφάσεων, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει στην **Ισθμία**, από τον 5^ο αι. π.Χ.²⁸⁹, αλλά και στο **Σούνιο** (Paga-Miles 2016, 687-692· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 9). Πολλά από τα ιερά του αποτελούν κέντρα Αμφικτυονιών, όπως αναφέρεται παρακάτω, αλλά και σε άλλες περιοχές, όπως στο Σαμικό της Ηλείας και στην Ογχιστό της Βοιωτίας (Στράβων 9.2.33).

2.1. Το ιερό των Μέθανων και η Αμφικτυονία της Καλαυρείας

Το ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρεία, αποτελούσε την έδρα της Αμφικτυονίας, η οποία αποτελούνταν από επτά πόλεις, την Ερμιόνη, την Επίδαυρο, την Αίγινα, την Αθήνα, τις Πρασιές ή Βρασιές (Λεωνίδιο), το Ναύπλιο και ίσως το Μινύειο Ορχομενό (Στράβων 8.6.14). Αργότερα, συμμετέχουν και το Άργος, που κατακτά την Ναυπλία (στα τέλη 7^{ου} αι. π.Χ.) και η Σπάρτη, που κατακτά τις Πρασιές (550 π.Χ.). Η μη αναφορά της Τροιζήνας, πιθανώς εξηγείται από το γεγονός ότι αποτελούσε την ηγέτιδα δύναμη και ίσως κατά τη περίοδο ίδρυσης της Αμφικτυονίας, η Καλαυρεία ανήκε σε αυτή (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 68).

Οι λόγοι της ίδρυσής της Αμφικτυονίας είναι σύνθετοι, τόσο στρατιωτικοί, όσο εμπορικοί και θρησκευτικοί, καθώς όλες οι συνομοσπονδίες δημιουργήθηκαν βάσει σύνθετων συμφερόντων, οικονομικών και πολιτικών, αλλά και λόγω

²⁸⁶ Για τη λατρεία του Ποσειδώνα στην Τροιζήνα, Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 59-74.

²⁸⁷ Η λατρεία του ως *Δωματίτης* είναι αρχικά ιδιωτική και μετατρέπεται σε δημόσια, σύμφωνα δε με τον Μυλωνόπουλο (2003, 222-224, 238), συνδέεται με την λατρεία των προγόνων.

²⁸⁸ Όπως τα παραδείγματα της λατρείας του Ποσειδώνα *Ισθμίου* στην Αγορά της Σικυώνας ή ο ναός του Ποσειδώνα *Ασφάλιου* στη Σπάρτη, συνδέονται με πολύ συγκεκριμένα ιστορικά-πολιτικά περιστατικά ή τοπικές, μυθικές παραδόσεις, Mylonopoulos 2006, 122.

²⁸⁹ Ηροδ. 7.172· 8.123· 9.81· Θουκ.5.18.10· Mylonopoulos 2006, 122, υποσ.9.

θηρσκευτικών δεσμών (Constantakopoulou 2007, 29-37· Mylonopoulos 2003, 430-43· Pakkanen 2011, 120-124). Αρχικά, είχε ερμηνευτεί ως στρατιωτική συμμαχία, ενάντια στην Σπάρτη και το Άργος (Kelly 1966, 119-121), όμως αξίζει να τονιστεί, ότι οι περισσότερες πόλεις, που συμμετέχουν, είναι παραλιακές και έχουν σχέση με το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα, ενώ και στις περισσότερες από αυτές, ο Ποσειδώνας κατέχει εξέχουσα θέση στη λατρεία τους, χωρίς απαραίτητα να αποτελεί τον προστάτη θεό της πόλης (Mylonopoulos 2006, 136, υποσ. 94). Οι πόλεις, προφανώς, θα είχαν εμπορικά συμφέροντα στην ευρύτερη θαλάσσια περιοχή, που υπάγεται στην εξουσία του Ποσειδώνα, ενώ ο σκοπός για την προβολή και την διατήρηση της ιωνικής παράδοσης επί του δωρικού στοιχείου, φαίνεται να ατονεί με την συμμετοχή της Ναυπλίας και της Σπάρτης (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 68-69· Mylonopoulos 2003, 430-431).

Οι απόψεις για τη χρονολόγησή της ίδρυσής της Αμφικτυονίας διαφέρουν, καθώς πολλοί μελετητές την τοποθετούν στον 8^ο αι. π.Χ. ή στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ., ενώ άλλοι στις αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ.²⁹⁰. Η ιδιότυπη αρχιτεκτονική διάρθρωση και τα ευρήματα από το Κτίριο D, υποδεικνύουν συγκεντρώσεις ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ., ενώ, βάσει των πρόσφατων ερευνών, το ιερό συνδέεται με τη λατρεία από την Εποχή του Χαλκού. Γενικότερα, η αρχιτεκτονική διάρθρωσή του με την ύπαρξη πρώιμων κτιρίων και αργότερα τη δημιουργία πολλών στοών, που πλαισιώνουν έναν ανοιχτό, υπαίθριο χώρο από τον 6^ο αι. π.Χ., υποδεικνύει την αύξηση της σημασίας του ιερού, στο οποίο αντικατοπτρίζονται και οι ανάλογες αλλαγές στις πόλεις, από τις οποίες συνίσταται η Αμφικτυονία, όπως στην Αίγινα ή στην Αθήνα των αντίστοιχων περιόδων (Mylonopoulos 2006, 147). Σε κάθε περίπτωση, η ίδρυση της Αμφικτυονίας και η αρχή της λατρείας στο ιερό, πιθανώς συμπίπτουν χρονικά και τοποθετούνται μέχρι τους ύστερους Γεωμετρικούς χρόνους (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 70).

Η επιλογή του ιερού, ως κέντρου Αμφικτυονίας, συνδέεται άμεσα με την τοποθεσία του, καθώς βρίσκεται σε ουδέτερο έδαφος, απομακρυσμένο από τη σφαίρα επιρροής κάποιου δυναμικού κέντρου, μακριά από την παραλία και σε προστατευμένο χώρο σε υψόμετρο, χαρακτηριστικά που ευνοούν την συνάντηση διαφορετικών συμμάχων (Schumacher 1993, 60). Ο ρόλος της εκφυλίζεται κατά τα κλασικά χρόνια, για να αναβιώσει με δευτερεύοντα, κυρίως θρησκευτικό, ρόλο κατά

²⁹⁰ Για τις διάφορες απόψεις, βλ. Hägg 2003, 333-336· Harland 1925, 160-171· Kelly 1966, 113-119· Mylonopoulos 2006, 133-136· Pakkanen 2011, 120, υποσ.56.

τα ελληνιστικά χρόνια²⁹¹, ενώ πιθανώς μετά την ανεξαρτητοποίηση της Καλαυρείας από την Τροιζήνα, οι δύο πόλεις να μοιράζονται την ηγεσία της Αμφικτυονίας²⁹².

Η Αμφικτυονία της Καλαυρείας, είναι πιθανό να είχε βαθύτερες ρίζες στο μυκηναϊκό ιερό των Μεθάνων, καθώς και αυτό αποτελεί ιερό μη τοπικού χαρακτήρα, σε θέση κομβική, πάνω στους θαλάσσιους δρόμους, ενώ και η ηγετική θέση της Τροιζήνας μπορεί να εξηγηθεί ως προγονικό της δικαίωμα, αν θεωρήσουμε ότι είχε υπό τον έλεγχό της ένα παρόμοιο εμπορικό-θρησκευτικό συνασπισμό, με έδρα το ιερό των Μεθάνων. Επιπλέον, η πρόιμη λειτουργία της Αμφικτυονίας της Καλαυρείας, τουλάχιστον από τον 8^ο αι. π.Χ., να ήταν περισσότερο *εθνοτική* ή *θρησκευτική*, ενώ αργότερα να απέκτησε καθαρά πολιτικούς στόχους.

Στα Μέθανα, έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη μιας ελίτ, που αφιερώνει πλούσια κτερίσματα στο ιερό από τα μυκηναϊκά χρόνια. Ο κενός χώρος μπροστά από το κτίριο Z, που έχει ερμηνευτεί ως διοικητικό, υποδεικνύει χώρο συγκεντρώσεων. Ιδιαίτερης σημασίας είναι και τα ευρήματα του Κτιρίου C, καθώς σε αυτό βρέθηκε ένας πλούσια κτερισμένος κιβωτιόσχημος τάφος, που περιείχε τα υπολείμματα ενός εμβρύου και δύο νηπίων, ευρήματα που συνδέουν τη θεότητα με την προστασία του γένους, ιδιότητα με την οποία λατρευόταν ο Ποσειδώνας στην Τροιζήνα (**Πιν.48α-β**) (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003β, 257-284· 2016α, 66)²⁹³. Πιθανώς το ιερό να αποτελούσε το μυκηναϊκό προκάτοχο της μετέπειτα Αμφικτυονίας (Κύρου 2003, 349-362· Konsolaki Yannopoulou 2017, 143-163). Ίσως μετά την παύση της λειτουργίας του μυκηναϊκού ιερού, το νέο τόπο συνένωσης να αποτέλεσε το γειτονικό νησί της Καλαυρείας. Από άποψη της θέσης, και τα δύο ιερά ομοιάζουν.

2.2. Η αρχαία Ελίκη και η Ιωνική Συμπολιτεία

Το ιερό του Ποσειδώνα *Ελικώνιου*, αποτέλεσε το θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο της περιοχής, ήδη από την εποχή των Ιώνων και έτσι παρέμεινε και μετά την κατοίκηση των Αχαιών (Katsonopoulou 2017, 27). Σύμφωνα με την Γκαδόλου (Gadolou 2017β, 212- 213, 218), στην περιοχή της Αχαΐας υπήρξε ήδη από τη Μέση Γεωμετρική περίοδο, ένα είδος πολιτικής οντότητας, υπό τη μορφή θρησκευτικής

²⁹¹ Όπως μαρτυρά επιγραφή (IGIV 842) του 3^{ου} αι. π.Χ., όπου αναφέρει τον θεσμό ως Αμφικτυονία, και υφίσταται ως την καταστροφή του ιερού, Mylonopoulos 2006, 135.

²⁹² Στον οπισθότυπο νομισμάτων της ύστερης κλασικής/πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, εμφανίζεται η διπλή επιγραφή ΤΡΟ και ΚΑΛ, που ο Welter ερμήνευσε ως μια σχέση συμπολιτείας μεταξύ των δύο πόλεων, Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 70, υποσ.92-93.

²⁹³ Ο Ποσειδώνας θεωρούνταν ο γενάρχης των Τροιζηνίων, ενώ η χρήση του επιθέτου *Φυτάλμιος* συνδέεται με την ιδιότητα του προστάτη των γενών, Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 66.

ένωσης, στο ιερό της Άρτεμις στο Άνω Μαζαράκι, ενώ στα Νικολαίικα υπάρχουν ενδείξεις κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.

Αντίθετα με ό,τι είχε επικρατήσει παλαιότερα στην έρευνα, όπως παραθέτει η Κατσωνοπούλου (Katsonopoulou, 2017, 26-28), το ιερό του Ποσειδώνα Ελικώνιου παρέμενε υπό τον έλεγχο της Ελίκης, τόσο πριν, όσο και μετά την καταστροφή της πόλης και ποτέ δεν έγινε κοινό για όλους τους Αχαιούς²⁹⁴. Μετά την καταστροφή της πόλης, θρησκευτικό κέντρο της Αχαΐας γίνεται το Αίγιο, που καταλαμβάνει τα εδάφη της Ελίκης, ωστόσο οι κάτοικοί της διατηρούν τον έλεγχο στο ιερό του Ποσειδώνα, όπως φαίνεται και από το επεισόδιο ασέβειας προς τους απεσταλμένους Ίωνες (Κατσωνοπούλου 1998, 31-66· Katsonopoulou 2009, 3-4· 2017, 28), με το οποίο συνδέεται μυθολογικά η καταστροφή της Ελίκης.

Η απόρριψη του αιτήματός των Ιώνων για τη μεταφορά της λατρείας στο Πανιώνιο της Μ. Ασίας πιστευόταν ότι έγινε πριν από την καταστροφή της το 373 π.Χ., όμως τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα, κυρίως από την περιοχή της Μυκάλης, με την αποκάλυψη του αρχαϊκού Πανιωνίου, προτείνουν νέα χρονολόγηση στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. (Πιν.48γ-δ)²⁹⁵.

Η λατρεία του Ποσειδώνα *Ελικώνιου*, μεταφέρθηκε από τους Ίωνες της Αιγιαλείας στην Μυκάλη της Μ. Ασίας, μετά την εκδίωξή τους από την Αχαΐα και τον αποικισμό τους στις Δ ακτές της, όπου το ιερό στο Catalar Tere γίνεται το κέντρο της *Ιωνικής Συμπολιτείας* ή *Δωδεκάπολης*, η οποία απαρτιζόνταν αρχικά από την Σάμο, την Πριήνη, την Έφεσο και τη Μίλητο και αργότερα εισχώρησαν και οι υπόλοιπες πόλεις: Κλαζομενές, Φώκαια, Χίος, Ερυθραία, Τέος, Κολοφών, Λέβεδος, Μυούς (Lohmann 2017, 47). Το ιερό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, τόσο για τη λατρεία του Ποσειδώνα Ελικώνιου, όσο και στην ενίσχυση και εδραίωση της ταυτότητας και της συνοχής των Ιώνων.

2.3. Το Κοινό των Λακεδαιμονίων ή Ελευθερολακώνων

Το ιερό του Ταινάρου απέκτησε εξέχουσα πολιτική σημασία μετά το 195 π.Χ. και την απελευθέρωση των περιοίκων πόλεων και την ίδρυση του Κοινού των

²⁹⁴ Το κοινό Αχαιϊκό ιερό ήταν αυτό του Δία Ομαρίου στα σύνορα Ελίκης και του Αιγίου, υπό τον έλεγχο και των δύο πόλεων.

²⁹⁵ Η χρονολόγηση αυτή συμπίπτει και με τη μεταφορά του υστεροκλασικού Μικρασιατικού Πανιωνίου κοντά στην Έφεσο, στα ΒΑ του σημερινού Guzelcamli, αλλά και διασαφηνίζει την επιμονή των κατοίκων της Ελίκης να μην εγκρίνουν την έκκληση των απεσταλμένων Ιώνων, Katsonopoulou 2017, 26-28, υποσ.41.

Λακεδαιμονίων, το οποίο μετά το 146π.Χ., ονομάστηκε Κοινό των Ελεύθερων Λακώνων²⁹⁶. Ο λατρευτικός τόπος του Ποσειδώνα *Ταινάρου*, έγινε ένα από τα δύο θρησκευτικά κέντρα της Ομοσπονδίας και χρησιμοποιούνταν ως το 2^ο αι. μ.Χ. (Mylonopoulos 2003, 239· 2006, 145-146)²⁹⁷.

Η ίδρυση του *Κοινού*, σε αντίθεση με τις προαναφερόμενες Αμφικτυονίες, χρονολογείται μόλις στα ελληνιστικά χρόνια και αποτελεί καθαρά μια πολιτική συνένωση, με πρωτοβουλία της πόλης του Γυθείου, που περιλάμβανε παραλιακές πόλεις της Λακωνικής και της Μεσσηνίας²⁹⁸ και είχε ως κοινό στόχο την εναντίωση στη Σπάρτη και την απελευθέρωση από την κυριαρχία της. Το ιερό του Ταινάρου επιλέχθηκε ως ο κοινός τόπος λατρείας τους και λόγω της φήμης του, καθώς αποτελούσε το σημαντικότερο ιερό της περιοχής και σηματοδοτούσε το νέο πολιτικό θεσμό (Mylonopoulos 2003, 139· 2006, 146).

2.4. Το Κοινό των Νησιωτών

Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του, το ιερό στα Κιόνια της Τήνου τίθεται υπό την κυριαρχία των Μακεδόνων, κατά την οποία θα φθάσει σε μεγάλη ακμή και η φήμη του θα εξαπλωθεί σε όλη την Ελλάδα, στην Κάτω Ιταλία και στα παράλια της Μ. Ασίας και της Αφρικής. Στην κυριαρχία της Ρόδου θα περιέλθει την περίοδο 200-146 π.Χ. και θα αποτελέσει τόπο συνάθροισης του Κοινού των Νησιωτών και το κυριότερο λιμάνι της περιόδου στο Αιγαίο. Από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. η Τήνος υποτάσσεται στην Ρωμαϊκή κυριαρχία και υπάρχει ρωμαϊκή εγκατάσταση στο νησί, καθώς μετά την καταστροφή της Κορίνθου το 146 π.Χ., οι Ρωμαίοι στερούνται της βάσης τους στην Πελοπόννησο (Ετιέν κ.α. 2013, 54-55, 136-137).

2.5. Το Κοινό των Αιτωλών

Σύμφωνα με τις ως τώρα έρευνες, στο Αρχαίο Μολύκρειο οι ανασκαφείς (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 144) έχουν διατυπώσει την άποψη ότι, ο χώρος μεταξύ των δύο ναών, πιθανώς να χρησίμευε για την συγκέντρωση φυλετικών ομάδων, με τις οποίες μπορεί να συνδέεται η ίδρυση του σταδίου και των αγώνων. Επιπρόσθετα, από μια επιγραφή πάνω σε χάλκινο έλασμα, που βρέθηκε στην περιοχή και ανάγεται στον

²⁹⁶ Για το κοινό των Λακεδαιμονίων, βλ. Mylonopoulos 2003, 239· 2006, 145-146.

²⁹⁷ Το δεύτερο ήταν το ιερό του Απόλλωνα Υπερτελεάτα στο Φοινίκι Ασωπού, Mylonopoulos 2006, 146.

²⁹⁸ Δεν είναι σαφές ποιές πόλεις ακριβώς συμμετείχαν στο Κοινό των Λακεδαιμονίων, καθώς ο Πausanias (3.24.7) αναφέρεται σε 24 πόλεις, πιθανώς όμως κατά την εποχή του Αυγούστου, αλλά και ο Strabon (8.3.5) μιλά για περιοίκους και ειλωτες, Mylonopoulos 2006, 145, υποσ.151.

3^ο αι. π.Χ., το ιερό συνδέεται με το Κοινό των Αιτωλών (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 147 υποσ.15-17)²⁹⁹.

IV.3. Το Ψυχοπομπείο στο Ταίναρο

Το ιερό του Ποσειδώνα στο Ταίναρο λειτουργούσε ως ψυχοπομπείο και συνδέεται άμεσα με την χθόνια υπόσταση του θεού. Το ιερό αναφέρεται, μεταξύ άλλων, από τον Πausanías, και τον Στράβωνα³⁰⁰, ενώ ο Πλούταρχος (*Ηθ.* 560E), το αναφέρει και ως ψυχοπομπείο, χωρίς όμως να διευκρινίζεται αν εννοεί το τέμενος ή τον ευρύτερο χώρο του ιερού (Mylonopoulos 2003, 231).

Στα αρχαϊκά χρόνια, είναι πιθανό να ασκούνταν χθόνια λατρεία στο τέμενος του Ποσειδώνα (Πιν. 18β-γ)³⁰¹, ο οποίος λατρευόταν, ως ο κυρίαρχος του κάτω Κόσμου, και σε άλλα μέρη. Το ιερό, λόγω και της γεωγραφικής θέσης του, στο ακρότατο σημείο της Πελοποννήσου, ήταν εύκολο να συνδεθεί με την κατάβαση στον Άδη, ενώ οι μύθοι το συνδέουν με τον Ηρακλή και τον Κέρβερο (Παπαχατζής 1976, 106). Η φήμη του ιερού ως ψυχοπομπείου, παρέμεινε ως το τέλος της αρχαιότητας, όπως φανερώνουν οι πηγές, όμως σήμερα δεν είναι δυνατό να εξακριβωθεί, με βάσει τα σωζόμενα αρχαιολογικά ευρήματα, η διαδικασία με την οποία γινόταν οι επαφή των πιστών με τις ψυχές ή η προετοιμασία τους³⁰².

IV.4. Το θεραπευτήριο στα Κιόνια της Τήνου

Όπως έχει ήδη αναφερθεί (βλ., Κεφ.Π.4.4.), στο ιερό στα Κιόνια της Τήνου, ο Ποσειδώνας λατρεύεται και ως θεραπευτής-ιατρός, ιδιότητα που του αποδίδεται για μοναδική φορά (Ετιέν κ. α. 2013, 71). Τα κτίρια, που μπορούν να σχετιστούν

²⁹⁹ Η επιγραφή αποτελεί ψήφισμα προς τους Νίκωνα και Τριχώνιο, ενώ αναφέρονται και άλλες προσωπικότητες της περιοχής, γνωστές από επιγραφικά τεκμήρια.

³⁰⁰ Ο Πausanías (3.25. 4-5, 8) αναφέρεται σε ένα ναό, που μοιάζει με σπηλιά και στο άγαλμα του θεού, καθώς και σε μια πηγή, μέσα από την οποία μπορούσε κανείς να δει λιμάνια και πλοία, ενώ ο Στράβωνας (8.5.1) αναφέρεται σε ιερό μέσα σε άλσος, πολύ κοντά στην παραλία.

³⁰¹ Το κτίριο Β' δεν πιστεύεται να είναι αρχαιότερο των όψιμων αρχαϊκών χρόνων, καθώς η λατρεία των χθόνιων θεοτήτων και η λειτουργία ψυχοπομπείων παρακμάζει ήδη από τα κλασικά χρόνια (Μόσχου 1975, 171· Παπαχατζής 1976, 109-110). Η σύνδεση του χώρου με πρωιμότερες περιόδους δεν είναι εφικτή, λόγω της έλλειψης ανασκαφών, κυρίως στο εσωτερικό της σπηλιάς, που θα μπορούσε να είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική, Παπαχατζής, 1976, 109, 114· Mylonopoulos 2003, 238.

³⁰² Η επικοινωνία με το Κάτω Κόσμο προϋποθέτει προετοιμασία του πιστού, ίσως και εγκοίμηση στον ίδιο χώρο, καθώς και καθαρμό μετά το πέρας της διαδικασίας, ενώ η *κάθοδος* των πιστών θεωρείται ότι γινόταν από την τάφρο, που σώζεται στα Α και Β του τεμένους, Μόσχου 1975, 175· Παπαχατζής 1976, 109.

περισσότερο με αυτή την λειτουργία, είναι η Κρήνη εξέδρα³⁰³, που βρίσκεται στα Β του ναού, καθώς και το Κτίριο Β' ανάμεσά τους (**Πιν. 5**) (Ετιέν κ.α. 2013, 144-145). Και τα δύο χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ το κτίριο Β ονομάζεται και *θεραπευτήριο* ή *άβατο*³⁰⁴. Οι Θέρμες και η περαιτέρω οργάνωση ιαματικών πηγών κατά το 2^ο αι. μ.Χ. στο ιερό, θα μπορούσαν να σχετίζονται με το θεραπευτικό χαρακτήρα του θεού, ωστόσο, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Ετιέν κ.α. 2013, 141), πρόκειται πιθανώς για την εκδήλωση νέων συνηθειών, που υιοθετήθηκαν κατά τα ρωμαϊκά χρόνια.

Σύνοψη

Συνοπτικά, παρατηρούμε ότι τα εξεταζόμενα ιερά, αποτέλεσαν διακεκριμένους τόπους ασύλου και σημαντικά κέντρα πολιτικών αποφάσεων, ενώ κάποια από αυτά, εξελίχθηκαν σε έδρες Αμφικτυονιών και Κοινών. Η λειτουργία αυτή πηγάζει, τόσο από τη θέση τους σε απομονωμένες, ουδέτερες περιοχές και σε κομβικές θέσεις, που συνδέουν κοντινές, αλλά και πιο απομακρυσμένες περιοχές και ως εκ τούτου, αποτελούν κατάλληλους και ασφαλείς τόπους, για να αναπτυχθούν συμμαχίες, όσο και από την ιδιότητα του Ποσειδώνα ως Πατρώου και ενοποιητικού θεού.

Όσον αφορά στις πρώιμες Αμφικτυονίες της Καλαυρείας και της Ελίκης, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η ακριβής χρονολόγηση της ίδρυσής τους ή οι λόγοι, που οδήγησαν σε αυτή. Ωστόσο, φαίνεται ότι πρέπει να ήταν αρχικά περισσότερο *εθνοτικές* και *θρησκευτικές* ενώσεις, οι οποίες αργότερα απέκτησαν πολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά. Αυτό είναι φανερό, όσον αφορά στην Ελίκη, αλλά και την Ιωνική Δωδεκάπολη, που διαδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο στην συνένωση και ενίσχυση των Ιώνων, αλλά και στην Αμφικτυονία της Καλαυρείας, ειδικά αν θεωρήσουμε ότι το ιερό των Μεθάνων αποτελεί τον μυκηναϊκό της πρόδρομο, ενώ παράλληλα, αποτέλεσε ένωση των κύριων ναυτικών δυνάμεων του Αργοσαρωνικού, με ιδιαίτερη τη συμμετοχή της Αθήνας. Αντίθετα, τα ελληνιστικά Κοινά του Ταινάρου και της Τήνου, αποτέλεσαν εξ αρχής πολιτικές και οικονομικές συμμαχίες.

³⁰³ Étienne κ.α. 1986, 73-92, 159-162· Ετιέν κ.α. 2013, 142-144· Ορλάνδος 1937, 608-620.

³⁰⁴ Στα ιερά του Ασκληπιού, στα λεγόμενα *εγκοιμητήρια* ή *άβατα*, πραγματοποιούνταν η πρακτική της εγκοίμησης για όσους είχαν ανάγκη από θεραπεία και ως εκ τούτου, είχαν περιορισμένη πρόσβαση, η οποία δεν επιτρεπόταν σε όλους τους επισκέπτες του ιερού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από τη μελέτη των εξεταζόμενων ιερών, μπορούμε να συμπεράνουμε, ότι είναι ευδιάκριτες στη λατρεία οι πτυχές της φυσιογνωμίας του Ποσειδώνα, ο οποίος λατρεύεται ως χθόνιος θεός, κυρίως κατά τα μυκηναϊκά χρόνια, καθιερώνεται ως πελάγιος θεός της θάλασσας κατά τα ιστορικά και είναι Πατρώος και ενοποιητικός θεός. Τα στοιχεία της φυσιογνωμίας του είναι άρρηκτα συνδεδεμένα στη λατρεία του, με διαφορετική ένταση σε κάθε περίοδο. Εκτός από το ψυχοπομπείο του Ταινάρου, ιδιαίτερα στο ιερό των Μεθάνων, είναι ευδιάκριτη η σύνδεση με τη χθόνια φύση του, μέσω των προσφορών χοών και θυσιών χοίρων, αλλά και των πολυπληθών αναθημάτων ειδωλίων ταύρων, που τον συνδέουν με τη γονιμότητα της γης. Χαρακτηριστικές είναι και οι χοές που προσφέρονται στο Ποσειδί, καθόλη τη διάρκεια λειτουργίας του ιερού, ενώ γενικότερα, τα ειδώλια ταύρων είναι εμφανή στα ιερά του ως τους αρχαϊκούς χρόνους, όπου ο Ποσειδώνας λατρεύεται και ως χθόνιος και ως πελάγιος θεός.

Όσον αφορά στη θέση των ιερών, αυτά τοποθετούνται κοντά στη θάλασσα, σε ακρωτήρια, χερσονήσους και νησιά, ενώ είναι κυρίως εξωαστικά. Είναι σύνηθες τα ιερά του Ποσειδώνα να εντοπίζονται σε τέτοιες τοποθεσίες, ενώ πολλά από τα ακρωτήρια ονομάζονται *Ποσειδία*, χωρίς όμως να σημαίνει ότι τα ιερά του βρίσκονται αποκλειστικά σε ανάλογες θέσεις ή ότι είναι μόνο εξωαστικά, όπως προκύπτει από τα αστικά ιερά της Καλαυρείας και της Ελίκης. Στα Ν του ιερού χώρου της Καλαυρείας, απλώνεται η αρχαία πόλη, ενώ το ιερό στα Νικολαίικα, βρίσκεται προφανώς στο κέντρο της αρχαίας Ελίκης, βάσει των παρακείμενων ευρημάτων.

Τα ιερά εντοπίζονται κυρίως σε περιοχές ιδιαίτερα σεισμογενείς και ηφαιστιογενείς, όπως είναι ιδίως η Ελίκη και τα Μέθανα, πλούσιες σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις και πηγές κοιτασμάτων, αλλά κυρίως σε περιοχές, όπου η σύνδεση θάλασσας και στεριάς είναι προφανής. Είναι χαρακτηριστικό ότι, τοποθετούνται σε μέρη, που αποτελούν επικίνδυνα περάσματα για την ναυσιπλοΐα, λόγω των θαλάσσιων ρευμάτων και των ανέμων, όπως στο Ποσειδί, τη Γεραιστό, το Σούνιο, την Τήνο, τα Κύθηρα και το Ταίναρο, παρέχοντας ασφαλές καταφύγιο για τους ναυτικούς και τους εμπόρους, αλλά παράλληλα αποτελούν περιοχές, που βρίσκονται σε κομβικά σημεία για το εμπόριο και τα θαλάσσια ταξίδια. Είναι χαρακτηριστικό ότι

η Γεραιστός και το Σούνιο, βρίσκονται μεταξύ δύο λιμανιών, τα Ακοβίτικα και η Ισθμία μεταξύ τριών, ενώ, σε πολλά από τα υπόλοιπα ιερά, εντοπίζονται ασφαλείς φυσικοί όρμοι για την προσάραξη πλοίων. Επίσης, τα περισσότερα τοποθετούνται γύρω και εντός του Αργοσαρωνικού κόλπου, εξασφαλίζοντας, συν τοις άλλοις, το πέρασμα από την Α προς τη Δ.

Επιπλέον, τα ιερά βρίσκονται σε κομβικά σημεία, που συνδέουν γειτονικές ή πιο απομακρυσμένες περιοχές και μέσω των χερσαίων οδικών αρτηριών, όπως στα Ίσθμια και στα Ακοβίτικα, ενώ ακόμα και αυτά, που τοποθετούνται σε πιο απομακρυσμένες και απομονωμένες θέσεις ή σε υψόμετρο, παρέχουν την εποπτεία της ευρύτερης περιοχής, τόσο από στεριάς, όσο και από θάλασσης, όπως στη Καλαυρεία, στο Σούνιο, στο Μολύκρειο, στη Μυκάλη και στο Καψούρι Καρυστίας.

Η αρχιτεκτονική διάρθρωση των ιερών εξαρτάται από την τοποθεσία τους, τη λειτουργία τους, αλλά και τις δυνάμεις, που επηρεάζουν την εξέλιξή τους. Στο Σούνιο και ιδιαίτερα στο Ποσειδί, τα κτίρια αναπτύσσονται σε περιορισμένη έκταση, ενώ κοινό στοιχείο τους είναι η προβολή τους στη θάλασσα. Στην Καλαυρεία, τα κτίρια παρατάσσονται γύρω από ένα ανοικτό υπαίθριο χώρο, αφού το χαρακτηριστικό του ιερού είναι οι συγκεντρώσεις και τα τελετουργικά γεύματα, ενώ στην Ισθμία, η αρχιτεκτονική διάρθρωση ταιριάζει σε ένα Πανελλήνιο ιερό.

Εκτός από το μυκηναϊκό ιερό των Μεθάνων, ενδείξεις λατρείας ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια, έχουμε στο ιερό της Καλαυρείας και του Ποσειδίου, ενώ τα πρώτα πρώιμα κτίρια εντοπίζονται στα παραπάνω ιερά, όπως και σε αυτό της αρχαίας Ελίκης. Ήδη από τα πρώιμα ιστορικά χρόνια, η παρουσία μιας ελίτ υπαγόρευε την ανέγερση των πρώιμων λατρευτικών κτιρίων, ενώ και στην Ισθμία, στα Ακοβίτικα, το Σούνιο, η λατρεία τοποθετείται στους γεωμετρικούς χρόνους, πιθανώς σε ένα ανοιχτό ή πρόχειρα στεγασμένο χώρο, ενώ στα Κύθηρα, αλλά και στην περιοχή της Γεραιστού, βάσει των πρόσφατων ανασκαφών στο Καψούρι, η λατρεία είναι πιθανώς πρωιμότερη.

Δεν λείπουν και οι καινοτομίες ή η ποικιλομορφία στις αρχιτεκτονικές μορφές, που ορίζονται από την αρχιτεκτονική παράδοση και τις επιρροές της κάθε περιοχής. Στα πρώιμα κτίρια, που σώζονται στην Ελίκη και το Ποσειδί, παρατηρούνται ομοιότητες, αλλά και διαφορές. Στην Ελίκη, η προσθήκη προστώου στο γεωμετρικό αψιδωτό κτίριο, αποτελεί προσπάθεια μνημειοποίησης, που σημειώνεται γενικότερα στην Αχαΐα, ενώ στο Ποσειδί, η προσκόλληση σε παλαιότερες αρχιτεκτονικές φόρμες, αντικατοπτρίζει τη συνέχεια μιας αρχιτεκτονικής

παράδοσης, που παραμένει αναλλοίωτη, ενδεχομένως σε μια προσπάθεια να επιτευχθεί η σύνδεση με το παρελθόν.

Από τα αρχαϊκά χρόνια, σημειώνεται στα ιερά της Ισθμίας, του Σουνίου, της Καλαυρείας, η ανέγερση μνημειωδών ναών, καθώς και συνεχείς ανακαινίσεις και αναδιοργανώσεις του ιερού χώρου, δείγμα κύρους και αύξησης της σημασίας και της φήμης τους. Αντίθετα, στα ιερά του Ποσειδίου και του Ταινάρου, δεν έχουμε την ύπαρξη μνημειωδών δομών, ίσως λόγω της λειτουργίας τους ή της έλλειψης χώρου. Οι μνημειακοί ναοί είναι μεγαλοπρεπείς και πλούσια διακοσμημένοι, ενώ ιδιαίτερης σημασίας είναι ο ναός στη Μυκάλη, που συνδυάζει διάφορα αρχιτεκτονικά στοιχεία, καθώς ο ιωνικός ρυθμός δεν έχει ακόμα εδραιωθεί. Από τα επιμέρους κτίρια, χαρακτηριστικά είναι τα οικοδομήματα, που σχετίζονται με τα τελετουργικά γεύματα, όπως τα κλασικά τεχνητά σπήλαια της Ισθμίας, ή το Κτίριο D της Καλαυρείας, αλλά και η ελληνιστική Κρήνη-Εξέδρα της Τήνου.

Όπως είναι φυσικό, η πολυσήμαντη γεωγραφικά θέση τους, που προσέλκυσε το ενδιαφέρον ήδη από πρώιμες περιόδους, τα κατέταξε σε τόπους ανταγωνισμών και επίδειξης κύρους, όπως χαρακτηριστικά αποδεικνύεται από την αφιέρωση πολύτιμων αναθημάτων, ήδη από πρώιμες περιόδους. Ειδικά οι αφιερώσεις τριπόδων και οπλισμού, από τον 8^ο αι. π.Χ., αν και λιγοστές, με εξαίρεση το ιερό της Ισθμίας, το αποδεικνύουν. Σημαντικά είναι τα ειδώλια ιππέων και αρμάτων, που απαντώνται ήδη στο μυκηναϊκό ιερό των Μεθάνων, ενώ σπανίζουν στην μυκηναϊκή κοροπλαστική, αλλά και στην Ελική, το σύνολο των ομοιωμάτων τροχών, που παραπέμπει σε αφιερώσεις αρμάτων. Η ύπαρξη μιας ελίτ, είναι ευδιάκριτη από τα γεωμετρικά χρόνια, ιδιαίτερα στα ιερά της Ελικής, της Καλαυρείας, του Ποσειδίου.

Είναι φανερό ότι τα ιερά, προσέλκυαν έναν ευρύτερο κύκλο αναθετών, όπως εμπόρους, ταξιδιώτες, ναυτικούς, γυναίκες, πολεμιστές, αθλητές, ενώ ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα εισηγμένα αφιερώματα, που συνδέουν τα ιερά με μακρινές περιοχές και εξαίρουν τον πελάγιο χαρακτήρα του Ποσειδώνα. Αξίζει να σημειωθούν τα πολυάριθμα νομίσματα από τα Κύθηρα, που χαρακτηρίζουν το ιερό κατεзоχήν ως ιερό ναυτικών, τα αγαλμάτια-ειδώλια-φυλακτά και τα ευρήματα με αποτροπαϊκό χαρακτήρα, που εντοπίζονται στο Σούνιο, στην Ισθμία, στην Καλαυρεία, στο Ποσειδί. Η σχέση και η σύνδεση με τη θάλασσα και το εμπόριο γίνεται και μέσω άλλων αναθημάτων, όπως με τα αναθηματικά πλακίδια των κεραμέων από τα Πεντεσκούφια, που σκόπευαν στην εύνοια του θεού.

Όσον αφορά στις τελετουργίες, ιδιαίτερα σημαντικά στοιχεία αποτελούν οι θυσίες, κυρίως αιγοπροβάτων και βοοειδών και τα τελετουργικά δείπνα, ιδίως στην Ισθμία και την Καλαυρεία, των γεωμετρικών χρόνων. Στην Ισθμία τα αγγεία, πιθανώς σπάζονταν ηθελημένα μετά από κάθε γεύμα, ίσως ως μια πράξη καθαγίασης, ενώ στην Καλαυρεία, τα τελετουργικά γεύματα συνηθίζονται ως τα ελληνιστικά χρόνια, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα από το πολυπληθές γεύμα, που έλαβε χώρα στο Κτίριο D, τον 2^ο αι. π.Χ. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Ποσειδί, τα κυριότερα ευρήματα είναι τα ενεπίγραφα θραύσματα αγγείων, τα οποία εναποτίθενται, πιθανώς ως αναθήματα, ενώ στα Κύθηρα, τα κυριότερα αφιερώματα πιθανώς να αποτελούσαν τα νομίσματα και τα αγγεία, καθώς έχουν βρεθεί πολυάριθμα θραύσματα αμφορέων, αλλά και μικρότερων αναθηματικών αγγείων.

Όπως είναι επόμενο, το σύνολο της κεραμικής, που συλλέχθηκε από τα ιερά, αφορά σε αγγεία συμποσίου, αλλά και σε αποθηκευτικά αγγεία και αμφορείς μεταφοράς. Αξιοσημείωτο είναι ότι στα ιερά, σημειώνονται επιρροές από περιοχές της εγγύτητάς τους, αλλά και πιο απομακρυσμένες, ενώ οι εισαγωγές παρατηρούνται, κατά κύριο λόγο, στη διάρκεια των αρχαϊκών χρόνων και αφορούν εν γένει την Αττική, την Κόρινθο, το Άργος και την Λακωνία. Στην Ελική και την Ισθμία, η κεραμική παραγωγή είναι κυρίως τοπική, ενώ η Καλαυρεία τοποθετείται γενικότερα στη σφαίρα επιρροής της Πελοποννήσου, όμως τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία της μυκηναϊκής περιόδου, την εντάσσουν σε ένα ευρύτερο δίκτυο, που περιλαμβάνει και την Αττική, ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. Στο Ταΐναρο και στα Ακοβίτικα, η λακωνική επιρροή είναι κυρίαρχη, ενώ απουσιάζουν οι εισαγωγές από την Αττική και την Κόρινθο. Στο Ποσειδί, η εμφανής ευβοϊκή επιρροή, μειώνεται κατά τα αρχαϊκά χρόνια και σημειώνονται εισαγωγές και από την Λακωνία, ενώ στο ελληνιστικό ιερό των Κυθήρων, οι αμφορείς από τη Ρόδο και την Χίο, κυριαρχούν.

Στις εορτές και τις τελετουργίες εντάσσονται και οι χοροί, οι πομπές και οι αγώνες προς τιμήν του θεού. Στα περισσότερα ιερά, υπάρχουν ενδείξεις για την διεξαγωγή αγώνων από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αναθήματα, επιγραφές και πηγές, με σημαντικότερους τους Πανελλήνιους αγώνες των Ισθμίων. Οι αγώνες περιλάμβαναν, εν γένει, αρματοδρομίες, αγώνες δρόμου, πάλης, μουσικούς αγώνες, αλλά και αγώνες με πλοία, όπως στο Σούνιο. Σημαντικά είναι τα *ταυροκαθάψια*, στο ιερό των Μεθάνων, οι αρματοδρομίες, που μαρτυρούνται στην Ελική, αλλά και το στάδιο του Μολυκρείου, που αποτελεί το μοναδικό της περιοχής και φανερώνει

πιθανώς την συγκέντρωση φυλετικών ομάδων, που σχετίζονται με την κατασκευή του.

Ιδιαίτερες είναι και οι συλλατρείες του Ποσειδώνα με άλλους θεούς, αλλά και η λατρεία ηρώων στα ιερά του, ως δείγμα σύνδεσης με το θαλάσσιο στοιχείο και με το παρελθόν. Από τους θεούς, λατρεύεται με την Αθηνά στο Μολύκρειο και το Σούνιο, την Αμφιτρίτη, με την οποία είναι σύνναος στην Ισθμία και την Τήνο, αλλά και με την Αφροδίτη, με την οποία εξάιρεται ο πελάγιος χαρακτήρα του, καθώς η λατρεία της συμπληρώνει την ιδιότητά του ως προστάτη των ναυτικών, αλλά αποτελεί και μια ακόμα παράμετρο σύνδεσης, μεταξύ των ιερών των Μεθάνων και της Καλαυρείας. Η λατρεία του Δία στα ιερά του φαίνεται περίεργη, λόγω του ανταγωνισμού τους.

Η θέση των ιερών σε ουδέτερες περιοχές, κυρίως απομακρυσμένες από τα κύρια κέντρα επιρροής, τα κατέστησε ως κατάλληλους τόπους για συγκεντρώσεις, σημαντικά κέντρα λήψης κρίσιμων πολιτικών αποφάσεων, φημισμένα άσυλα και ευνόησε την ανάπτυξη συμμαχιών και την ίδρυση Αμφικτυονιών ή Κοινών. Ιδιαίτερα από τη λειτουργία τους αυτή, διαφαίνεται η σχέση με το θαλάσσιο στοιχείο, αλλά και η σύνδεση περιοχών, όσο και οι σχέσεις μεταξύ των ιερών, όπως της Ελίκης με την Μυκάλη και των Μεθάνων με την Καλαυρεία. Παρόλο που τα στοιχεία για τις πρώιμες αμφικτυονίες, χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης, μπορούμε να δεχτούμε ότι ήταν αρχικά περισσότερο θρησκευτικές-εθνοτικές ενώσεις, ενώ τα ελληνιστικά Κοινά, είχαν εξ αρχής οικονομικό και πολιτικό χαρακτήρα.

Εν κατακλείδι, στην παρούσα εργασία έγινε μια προσπάθεια καταγραφής των χαρακτηριστικών και της σύνδεσης μεταξύ τους των κυριότερων ιερών Ποσειδώνα, που σχετίζονται με το θαλάσσιο στοιχείο, σύνδεση η οποία καταφαίνεται μέσα από τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους και του είδους των λειτουργιών τους. Παρά την ανομοιογένεια των διαθέσιμων ευρημάτων, γίνεται φανερό ότι η γεωγραφική θέση, η περισσότερο ή λιγότερο άμεση εγγύτητα με τη θάλασσα, συνέβαλε στην περαιτέρω εξέλιξή τους, όπως φαίνεται από την διαχρονική πορεία τους και το είδος των αναθημάτων τους και λειτουργιών τους. Στο μέλλον, καθώς οι περισσότερες μελέτες και οι δημοσιεύσεις των ιερών, αλλά και σε πολλές περιπτώσεις οι ανασκαφικές έρευνες βρίσκονται ακόμα σε εξέλιξη, πιθανώς να προκύψουν περισσότερα στοιχεία, που να επαληθεύουν εντονότερα αυτή την υπόθεση.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΙΕΡΩΝ

01.Αγ. Κων/νος Μεθάνων, Τροιζηνία, Πελοπόννησος

Τοποθεσία: Αγ. Κωνσταντίνος, Α ακτή της χερσονήσου των Μεθάνων.

Χρονολόγηση: 14^{ος}-13^{ος} αι. π.Χ.

Είδος Ιερού: Μυκηναϊκό ιερό.

Λατρευόμενες θεότητες: «Πρώιμος» Ποσειδώνας και ίσως μια γυναικεία θεότητα.

Πηγές: -

Ιστορία της έρευνας:

Το ιερό ανακαλύφθηκε τυχαία, μετά από αίτηση για επέκταση του Ι. Ν. των Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης στην περιοχή. Οι αρχικά σωστικές και μετέπειτα συστηματικές ανασκαφές διενεργήθηκαν από την τότε Β΄ ΕΠΚΑ, με επικεφαλής την Κονσολάκη Γιαννοπούλου Ε. και διήρκεσαν από το 1990 ως το 2000.

Περιγραφή Ιερού:

Η επικράτεια της αρχαίας Τροιζηνίας, στην οποία περιλαμβάνεται η Τροιζήνα, ο Γαλατάς, ο Πόρος και τα Μέθανα, εκτείνεται στο ΒΑ τμήμα της Αργολικής χερσονήσου και περιλάμβανε ως τον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. και τη χερσόνησο των Μεθάνων και την Καλαυρεία (Πόρος) (**Πιν. 1**). Η αρχή της λατρείας του Ποσειδώνα στην Τροιζηνία, ανάγεται στους μυκηναϊκούς χρόνους, ενώ ίχνη λατρείας έχουν βρεθεί στην Ογά Μεθάνων, στο ΒΑ τμήμα της χερσονήσου και στην περιοχή υπήρχε το σημαντικό ιερό του στην Καλαυρεία (**Πιν. 2α**) (Κατσωνοπούλου 2003, 117, 122· Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 57· Konsolaki Yannopoulou 2017, 148-149· Mee-Forbes 1997, 269-277).

Το μυκηναϊκό ιερό βρίσκεται στην Α ακτή της χερσονήσου των Μεθάνων, 1.5 χλμ. στα Β από το σύγχρονο λιμάνι. Εκτείνεται στο χώρο γύρω από την σύγχρονη εκκλησία των Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης, πάνω σε ένα μικρό λόφο, σε μια έκταση 114μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και 300μ. από την ακτή (Konsolaki 2002, 26) (**Πιν. 2β**). Το κτιριακό σύνολο στον Αγ. Κωνσταντίνο, έχει ταυτιστεί ως ιερό (Mee-Forbes 1997, 128· Hamilakis-Konsolaki Yannopoulou 2004, 136) και η θέση του αποτελεί σταθμό για τους θαλάσσιους δρόμους, που ενώνουν τον Αργοσαρωνικό, ενώ

βρίσκεται σε μία περιοχή ιδιαίτερα ηφαιστειογενή και σεισμογενή, καθώς και το ιερό φέρεται να καταστράφηκε από σεισμό (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 57). Η λειτουργία του τοποθετείται από την ΥΕΠΙΑ-Γ και πιθανώς βρίσκεται υπό τον έλεγχο της μυκηναϊκής Τροιζήνας (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2009, 497-518· 2016α, 57· Konsolaki Yannopoulou 2004, 76· 2017, 148).

Το σύνολο των μυκηναϊκών κτιρίων (**Πιν. 2β**) αποκαλύφθηκε κυρίως στα Β και Δ της σύγχρονης εκκλησίας των Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης, με σημαντικότερο το μικρό σε διαστάσεις Δωμάτιο Α (**Πιν. 11α-β**), το οποίο βρίσκεται στα ΝΔ του σύγχρονου ναού και στο οποίο διαπιστώθηκε αποκλειστικά λατρευτική χρήση (Konsolaki 2002, 27-29· Konsolaki Yannopoulou 2004, 62-68). Οι υπόλοιποι χώροι-δωμάτια εξυπηρετούσαν δραστηριότητες, που σχετίζονταν με τη λειτουργία του, ως αποθηκευτικοί, διοικητικοί χώροι ή χώροι σίτισης (Δήμου κ.α. 2003, 229-248· Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003β, 257-284· 2016α, 44· Konsolaki Yannopoulou 2017, 148).

Με το Δωμάτιο Α σχετίζονται τα Δωμάτια Β και C (**Πιν. 2β**), που βρίσκονται στα Β του, ενώ το Δωμάτιο D στα Ν, σχετίζεται με τις κατασκευές προς τα Δ. Στα Β του Δωματίου C υπάρχει μια μικρή κλειστή αυλή (Δωμάτιο F), η οποία πλαισιώνεται από τα Δωμάτια G και O, στα Α και Δ αντίστοιχα. Στα Β της περιοχής αυτής, υπάρχει ένας «διάδρομος» παράλληλος με τα Δωμάτια G, F, O, ο οποίος οριοθετείται στα Β από το Κτίριο W. Στα Ν, το Δωμάτιο O εφάπτεται με τα Δωμάτια J και E, τα οποία μαζί με τα Δωμάτια S,U,V στα Δ τους και Η, Ια, Ιβ και τον επιμήκη Χώρο L στα Ν, αποτελούν ένα κτιριακό συγκρότημα, το οποίο πλαισιώνει μια μεγάλη, σχεδόν ορθογώνια αυλή (Περιοχή Κ). Στα Α της εκκλησίας αποκαλύφθηκε ένα μικρότερο, σωζόμενο αποσπασματικά, σύνολο κτιρίων (Room Complex Y), ενώ 10μ. Β του Δωματίου W αποκαλύφθηκε ένα ξεχωριστό, ανεξάρτητο κτίριο, το Κτίριο Z, με τη μορφή μυκηναϊκού μεγάρου και προσανατολισμό προς τα Δ (Konsolaki Yannopoulou 2004, 61-62).

Στο εσωτερικό του Δωματίου Α (**Πιν. 11α-β**), βρέθηκε ένα βαθμιδωτό θρανίο, στη ΒΔ του γωνία, ένας λιθόστρωτος χώρος στο κέντρο περίπου, μια χαμηλή εξέδρα κατά μήκος του Ν τοίχου, καθώς και μια μικρή εστία κατασκευασμένη με ακατέργαστους λίθους στη ΝΑ του γωνία, στην οποία αποκαλύφθηκε ένα παχύ στρώμα τέφρας, που περιείχε καμένα οστά ζώων. Πάνω στο θρανίο, βρέθηκε μεγάλη συγκέντρωση πήλινων αντικειμένων, στα οποία περιλαμβάνονται 150 ειδώλια, πήλινα κέρατα καθοσίωσης, αγγεία που σχετίζονται με χοές και πόση υγρών, όπως

κάποιες αβαφείς κύλικες, ρυτά, τρία μικρογραφικά αγγεία, καθώς και ένα όστρεο Τρίτωνα (**Πιν.45α-γ**) (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 375· 2016α, 44-56· Konsolaki Yannopoulou 2004, 62-68· 2017, 146).

Από τα ειδώλια, τα περισσότερα αποτελούν αναπαραστάσεις ζώων, κυρίως βοοειδών, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ, αλλά και στην ΥΕ ΙΙΒ-Γ (**Πιν. IV-Γραφ. 10**). Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν δύο ειδώλια ίππων, που σπανίζουν στην μυκηναϊκή κοροπλαστική (**Πιν. 25α-β**). Οι ανθρώπινες μορφές εμφανίζονται αποκλειστικά σε συμπλέγματα με ζώα και διακρίνονται τρία ειδώλια, που έχουν ερμηνευτεί ως *ταυροκαθάπτες*, πέντε έφιπποι άνδρες, δέκα άρματα με έναν ή δύο επιβάτες και δεκαεφτά βοϊδάμαξες με οδηγό (**Πιν. 27**) (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 380-381). Από αυτά, ιδιαίτερα σημαντικό είναι ένα ειδώλιο του τύπου των *ταυροκαθαπτών* (**Πιν. 27β**), το οποίο έχει ερμηνευτεί ως απεικόνιση θεότητας, λόγω του μεγέθους του, της χειροποίητης κατασκευής του και της ιδιάζουσας σύνθεσής του, καθώς η ανδρική μορφή δεσπόζει στην κορυφή της κεφαλής του ζώου. Εικάζεται ότι θα ήταν στημένο στην κορυφή του βαθμιδωτού θρανίου, ώστε να αποτελεί το κέντρο εστίασης της λατρείας (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 377-378· 2016β, 48· Konsolaki Yannopoulou 2016, 49-57· 2017, 144).

Από τα ανθρωπόμορφα ειδώλια, ξεχωρίζει ένα ειδώλιο τύπου Ψ με κοίλο στέλεχος, το οποίο είναι το μόνο που φέρει σαφή χαρακτηριστικά γυναικείας μορφής και πιθανώς ερμηνεύεται ως σύντροφος της λατρευόμενης ανδρικής θεότητας του ιερού (**Πιν. 24α**) (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 381· Konsolaki Yannopoulou 2017, 144).

Στο εσωτερικό του Δωματίου Α, βρέθηκε επίσης ένα ομοίωμα πλοιαρίου (Wedde 2003, 285-300), πιθανώς αφιέρωμα ναυτικών, που συνδέει τη λατρευόμενη θεότητα με τη θάλασσα, καθώς και ομοιώματα επίπλων, όπως τράπεζες και τριποδικοί θρόνοι (**Πιν. 30α-β**) (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 382-383· Πολυχρονάκου Σγουρίτσα 2003, 301-309).

Ένα όστρεο Τρίτωνα, που σχετίζεται με τις χοές με θαλασσινό νερό και δύο ρυτά, προέρχονται από το Δωμάτιο Α, το ένα σε σχήμα κεφαλής χοίρου, που εικάζεται ότι χρησιμοποιούνταν για χοές με αίμα και συνδέονται με την ευφορία της γης (**Πιν. 45β-γ**) (Konsolaki 2002, 31-32· Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 54· Konsolaki Yannopoulou 2004, 67, υποσ. 39· 2017, 146, υποσ. 12-14). Άλλωστε, στο ιερό οι έμπυρες θυσίες χοιριδίων αποδεικνύονται από τα πολυάριθμα θραύσματα οστών και συνδέονται με θυσίες στον Ποσειδώνα και γενικότερα με θυσίες σε χθόνιες

θεότητες (Hamilakis 2003, 249-256· Hamilakis-Konsolaki Yannopoulou 2004, 138-143· Konsolaki Yannopoulou 2017, 147, υποσ. 20).

Από τα ευρήματα του Δωματίου Α, συμπεραίνεται ο επίσημος χαρακτήρας της θρησκείας στο ιερό, που ενισχύεται και από δύο άλλους χώρους, το Δωμάτιο Γ και το Κτίριο Ζ. Το Δωμάτιο Γ (**Πιν. 2β**), το οποίο αποτελεί μια μεγάλη υπόστυλη αίθουσα, 35τ.μ., στην οποία δεν βρέθηκαν στοιχεία καθημερινής χρήσης, καθώς εντοπίστηκαν πολλά σπασμένα αγγεία και αντικείμενα, σπασμένα επί τόπου στο εσωτερικό του. Η κύρια είσοδος βρισκόταν στο κέντρο της Δ πλευράς και η πρόσβαση γινόταν μέσω μιας μικρής αυλής. Στην πρόσοψη θα πρέπει να είχε δυο μικρούς κίονες, ενώ εποχιακά πιθανώς να χρησιμοποιούνταν για περιοδικές συγκεντρώσεις επίσημων προσώπων (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 56· Konsolaki Yannopoulou 2004, 70-72).

Το Κτίριο Ζ (**Πιν. 2β, 11β**), που αποτελεί ένα τυπικό μυκηναϊκό μέγαρο, με βαθύ πρόπυλο και προθάλαμο, από τον οποίο γινόταν η πρόσβαση στη μεγάλη αίθουσα με την κεντρική εστία. Πίσω από την αίθουσα υπήρχε μικρότερο δωμάτιο, που δεν επικοινωνούσε με αυτή. Στο κτίριο έχουν βρεθεί ευρήματα λατρευτικής χρήσης, όμως η λειτουργία του δε μπορεί να χαρακτηριστεί αμιγώς θρησκευτική, πιθανώς στέγαζε κάποιον ανώτατο αξιωματούχο, που διοικούσε το ιερό και επόπτευε την περιοχή των Μεθάνων ως τοποτηρητής (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 56· Konsolaki Yannopoulou 2004, 74-75· 2017, 148).

Ιδιαίτερης σημασίας είναι και τα ευρήματα του Δωματίου C (**Πιν. 2β, 48α-β**), καθώς σε αυτό βρέθηκε ένας πλούσια κτερισμένος κιβωτιόσχημος τάφος, που περιείχε τα υπολείμματα ενός εμβρύου και δύο νηπίων, ευρήματα που συνδέουν τη θεότητα με την προστασία του γένους, ιδιότητα με την οποία λατρευόταν ο Ποσειδώνας στην Τροιζήνα (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003β, 257-284).

Το ιερό των Μεθάνων, όπως προκύπτει από τα πλούσια οικοδομικά και κινητά ευρήματα, είναι ένα ιερό με υπερτοπικό χαρακτήρα και αποτελεί ένα θρησκευτικό κέντρο υψίστης σημασίας, ανάλογης με αυτό της Καλαυρείας των ιστορικών χρόνων, του οποίου έχει διατυπωθεί η άποψη ότι μπορεί να αποτελεί πρόδρομο (Konsolaki Yannopoulou 2017, 155). Ο Ποσειδώνας λατρεύεται σε αυτό τόσο με τη χθόνια, όσο και με την θαλάσσια υπόστασή του, ενώ του προσδίδεται και η ιδιότητα του πατρώου.

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Δήμου-Περδικάτσης κ.α 2003, 229-248· Hamilakis 2003, 249-256· Hamilakis- Konsolaki Yannopoulou 2004, 135-154· Konsolaki 2002, 25-36· Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 375-406· 2003β, 257-284· 2009, 497-518· 2016α, 43-74· 2016β, 38-47· Konsolaki Yannopoulou 2001, 213-220· 2004, 61-94· 2016, 49-57· 2017, 143-163· Wedde 2003, 285-300.

Δευτερεύουσα: Κατσωνοπούλου 2003, 117-126· Mee-Forbes (επιμ.) 1997· Πολυχρονάκου Σγουρίτσα 2003, 301-309· Wardle 2003, 317-331.

02.Ακοβίτικα Καλαμάτας, Μεσσηνία, Πελοπόννησος

Τοποθεσία: Ακοβίτικα Καλαμάτας.

Χρονολόγηση: 10^{ος}- 4^{ος} αι. π.Χ.

Είδος ιερού: Εξωαστικό ιερό.

Λατρευόμενες θεότητες: Ποσειδώνας, η λατρεία και άλλων θεοτήτων στο ιερό δεν μπορεί να αποκλειστεί, όμως η μέχρι τώρα έρευνα δεν είναι δυνατό να επιβεβαιώσει.

Πηγές: -

Επιγραφή: IG² V.1, 213.18–23.

Ιστορία της έρευνας:

Το 1938, κατά τη διάρκεια εργασιών του Υδραυλικού Ταμείου Παμίσου, έρχονται στο φως οι πρώτες ενδείξεις για την ύπαρξη ιερού στην περιοχή των Ακοβίτικων Καλαμάτας, όμως οι εργασίες διακόπτονται, λόγω του πολέμου. Κατά το 1958, ο τότε Έφορος Ν. Γιαλούρης (1959, 639-640) διενεργεί δοκιμαστικές τομές, καθώς εντοπίστηκαν αναθηματικά αγαλματίδια της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής εποχής σε παρακείμενα χωράφια, τα οποία παραδόθηκαν στο Μουσείο Καλαμάτας από την οικογένεια Πιέρρου (Kiderlen-Themelis 2010, 9, 130-131).

Το 1967, κατά τη διάρκεια αποστραγγιστικών και αντιπλημμυρικών έργων του ποταμού Άρι, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου. Τα έργα διακόπτονται από τον Γ. Παπαθανασόπουλο και την τότε ΛΗ΄ ΕΠΚΑ, ενώ το επόμενο έτος ξεκινά μικρής έκτασης και διάρκειας ανασκαφή, υπό τη διεύθυνση του Π. Θέμελη, ο οποίος

διενεργεί δοκιμαστικές τομές και σε απόσταση 150μ. από το εντοπισμένο κτίριο, όπου αποκαλύφθηκαν δύο Πρωτοελλαδικά μέγαρα. Οι ανασκαφές στο ιερό συνεχίζονται το 1969 από τον Γ. Παπαθανασόπουλο και ένα χρόνο αργότερα από την Θ. Καράγιωργα, στα Πρωτοελλαδικά μέγαρα.

Το 2005, ξεκίνησε ένα διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα, με επικεφαλής τους Π. Θέμελη και M. Kinderlen, μέσω του οποίου πραγματοποιήθηκαν γεωφυσικές και γεωλογικές έρευνες, προκειμένου να προσδιοριστούν τα όρια του ιερού και να ερευνηθεί η αρχαία ακτογραμμή, αλλά και να συγκεντρωθούν και να επανεξεταστούν τα παλαιότερα ευρήματα (Kinderlen-Themelis 2010, 37-62).

Το 2010 εκδόθηκε η δημοσίευση, η οποία περιλαμβάνει τα αποτελέσματα των παραπάνω ερευνών, αλλά και της ανασκαφής του 1969, ενώ η δημοσίευση των χάλκινων αγγείων από την παράδοση του 1958, αναμένεται από τον Ι. Μυλωνόπουλο (Kinderlen-Themelis 2010, 7, 9).

Περιγραφή ιερού:

Ο παραθαλάσσιος οικισμός των Ακοβίτικων, βρίσκεται 4 χλμ Δ από την πόλη της Καλαμάτας και σήμερα αποτελεί προάστιο της (Θέμελης 1969, 352). Το ιερό βρίσκεται σε απόσταση 500μ. από τον σύγχρονο οικισμό των Ακοβίτικων και 650μ. από την σημερινή ακτή, 8χλμ. από την αρχαία Θουρία και 3,5χλμ. από τις Αρχαίες Φαρές, τοποθετημένο στην αριστερή κοίτη του ποταμού Άρι, σε μια βαλτώδη περιοχή, που συχνά υπόκειται σε εκτεταμένες πλημμύρες (**Πιν. 8α-β**) (Kinderlen-Themelis 2010, 13-17) .

Στην περιοχή υπάρχουν τα σημαντικά λιμάνια της Πύλου, της Κυπαρισσίας και των Φαρών, ενώ 200μ. Β του ιερού έχουν ανασκαφεί δύο πρωτοελλαδικά μέγαρα, που συνδέονται με την επιλογή της θέσης του ιερού (Θέμελης 1970β, 303- 310· 1981, 16-20· Kinderlen-Themelis 2010, 7). Σύμφωνα με την τοπογραφική έρευνα, η διαδρομή χερσαίων μεταφορών, που ενώνει τη Μεσσηνία με την Ηλεία και την Αρκαδία, αλλά και την Λακωνία στα Α, θα πρέπει να περνούσε κοντά από το ιερό, ήδη από την Εποχή του Χαλκού (Kinderlen-Themelis 2010, 17-18).

Από την ανασκαφή του 1969, αποκαλύφθηκαν δύο κτίρια με αίθριο, τα οποία οικοδομήθηκαν στην ίδια θέση, αλλά σε διαφορετικές περιόδους, ενώ στην περιοχή στα Α, όπου συλλέχθηκαν τα ειδώλια του 1958, εικάζεται ότι βρισκόταν ο βωμός και το επίκεντρο λατρείας (Θέμελης 1969, 352-357). Η γεωφυσική έρευνα υπέδειξε θεμέλια και λείψανα παρακείμενων κτιρίων στα Α του ιερού, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν ανάλογες ενδείξεις για τα Β, Ν και Δ. Μια ολοκληρωμένη ανασύσταση των

κτιρίων, η ακριβής λειτουργία τους και χρονολόγησή τους δεν είναι δυνατή, λόγω της λιθολόγησης των θεμελίων και της ασαφούς στρωματογραφίας των ευρημάτων του 1969 (Kiderlen-Themelis 2010, 19-20).

Από την ανασκαφή του ιερού το 1969, αποκαλύφθηκε το Β και Δ τμήμα ορθογώνιου κτιρίου (Courtyard Building A), το οποίο και αποτελεί την πρώτη αρχιτεκτονική φάση του 6^{ου} αι. π.Χ. (**Πιν. 8β**) (Θέμελης 1969). Στο εσωτερικό του είχε ένα αίθριο και στο μέσο ένα πηγάδι (φρέαρ), ενώ περιβαλλόταν από στοές με δωρικούς κίονες και σκάλες. Ένας επιμήκης στενός θάλαμος με ξύλινη κιονοστοιχία, περιέκλειε τις στοές εξωτερικά. Το κτίριο είχε διαστάσεις 25,5μ. μήκ. x 20-22μ. πλ. και η ανωδομή του ήταν από πλινθόλιθους, ενώ στεγαζόταν με ενεπίγραφες κεραμίδες λακωνικού τύπου. Έχουν βρεθεί κεραμίδες από τουλάχιστον τέσσερις διαφορετικές στέγες, που χρονολογούνται από το 680/650-580/530 π.Χ., ενώ σε κάποιες από αυτές διατηρείται η επιγραφή ΔΑ[ΜΟΣΙΟΣ], φανερώνοντας την ύπαρξη δημόσιου κτιρίου (Kiderlen-Themelis 2010, 32, 89-94). Πιθανώς να υπήρχε και πρωιμότερη φάση αυτού του κτιρίου, καθώς βρέθηκαν παλαιότερα αρχιτεκτονικά λείψανα, που χρησιμοποιήθηκαν στην ανοικοδόμησή του. Το Κτίριο Α ίσως να κατέρρευσε έπειτα από πυρκαγιά (Kiderlen- Themelis 2010, 20- 21).

Μετά την καταστροφή του, στο ίδιο σημείο κτίστηκε δεύτερο κτίριο με την ίδια σχεδόν κάτοψη, όμως μεγαλύτερο σε διαστάσεις, 29.5μ x 40μ, που αποτελεί και τη δεύτερη φάση του ιερού, για την οποία δεν υπάρχει σαφής χρονολόγηση (**Πιν. 8β**) (Kiderlen-Themelis 2010, 21-22).

Η λατρευτική χρήση του χώρου ανάγεται παλαιότερα, καθώς στην περιοχή της ανασκαφής εντοπίστηκαν αγγεία πόσης και σίτισης, που υποδεικνύουν συγκεντρώσεις, που ίσως να σχετίζονται με το μετέπειτα ιερό χώρο και καλύπτουν την περίοδο από την Υπομυκηναϊκή ως την Πρωτογεωμετρική περίοδο (Θέμελης 1970β, 303-311· Kiderlen-Themelis 2010, 24). Η σχέση με την λατρεία ίσως υποδεικνύεται και από τα υπολείμματα πήλινων καλουπιών χύτευσης ποδιών από τρίποδες, που ανάγονται στο 900/825 π.Χ. και πιθανώς υποδεικνύουν την ύπαρξη εργαστηρίου (**Πιν. 34α-β**) (Θέμελης 1969, 352-357· Kiderlen-Themelis 2010, 24, 127-129). Ωστόσο, το αδιαμφισβήτητο εύρημα λατρείας είναι το μικρό χάλκινο ειδώλιο αλόγου (**Πιν. 26γ**) που χρονολογείται τον 9^ο αι. π.Χ. (Θέμελης 1970α, 109-125· Kiderlen-Themelis 2010, 23- 25, 129-130, M2· Mylonopoulos 2003, 247).

Από την ανασκαφή, αλλά και την παράδοση αντικειμένων το 1958, συλλέχθηκαν επίσης τμήματα από λέβητες και οβελούς. Αρκετά είναι και τα χάλκινα

αναθηματικά ειδώλια ταύρων και αλόγων, καθώς και ενός ιππόκαμπου, που χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. (**Πιν. 26δ**), ενώ χαρακτηριστικό εύρημα είναι και ένα τμήμα ασπίδας οπλίτη των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ. (**Πιν. 36δ**) (Θέμελης 1969· Kiderlen-Themelis 2010, 129-131, M9).

Ένα σύνολο από επιμήκη και πεπλατυσμένα μεταλλικά αντικείμενα και από αντικείμενα τριγωνικής σχεδόν διατομής, είχε ερμηνευτεί ως μεταλλικά ομοιώματα εξαρτημάτων λέμβων και πλοιαρίων, σε σχήμα κουπιού ή πηδαλίου, πιθανώς αφιερώματα ναυτικών και αλιέων (**Πιν. 31α-β**) (Θέμελης 1969, 356, εικ.6· Mylonopoulos 2003, 246-247). Ωστόσο, η νεότερη έρευνα τα ερμηνεύει ως τμήματα από μαχαιρίδια και σπάτουλες και χρονολογούνται ως τα αρχαϊκά χρόνια (**Πιν. IV-Γραφ. 11**) (Kiderlen-Themelis 2010, 132-136, M20-M26, M29-M33).

Η πλειονότητα της κεραμικής, συνίσταται κυρίως από αγγεία συμποσίου, που χρονολογούνται από τον 7^ο ως τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα αγγεία είναι κυρίως τοπικών εργαστηρίων, με λακωνικές επιρροές, με εξαίρεση τους αμφορείς μεταφοράς από τα νησιά και την Α. Ελλάδα, ενώ λείπουν οι εισαγωγές από την Αττική και την Κόρινθο (**Πιν. 44α**) (Kiderlen-Themelis 2010, 25, 33-34, 95-127).

Δύο ενεπίγραφα όστρακα αγγείων, επιβεβαιώνουν τη θρησκευτική χρήση του χώρου κατά τα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, ενώ από ένα από αυτά συνάγεται ότι η λατρευόμενη θεότητα ταυτίζεται με τον Ποσειδώνα, καθώς σε θραύσμα πήλινου μελαμβαφούς κυπέλλου του 7^{ου}/6^{ου} αι. π.Χ., βρέθηκε η επιγραφή ΠΙ]ΟΗΟΙΔΑ[ΝΙ (Θέμελης 1969, 335· 1970α, 116· Kiderlen-Themelis 2010, 25, 137-138· Mylonopoulos 2003, 246). Σημαντικό είναι και το χάλκινο ειδώλιο Κούρου, το οποίο χρονολογείται τον 7^ο αι. π.Χ. και πιθανώς να αναπαριστά τον Ποσειδώνα, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Θέμελης 1969, 352-357· 1970α, 109-125).

Είναι γνωστό από τις επιγραφές της Πύλου, πως ο Ποσειδώνας είναι κυρίαρχος θεός στα ιερά της Μεσσηνίας και της Τριφυλίας, ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια, όπως φαίνεται και από τα ιερά της Μίλας στη Μεσσηνία και του Σαμικού στην Ηλεία (Θέμελης 1969, 109-125· 1970, 352-357· Mylonopoulos 2003, 247). Με βάση τα ευρήματα της ανασκαφής, αλλά και την θέση του ιερού, ο Ποσειδώνας λατρευόταν και με τη θαλάσσια υπόστασή του, ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ., ενώ η χρήση του χώρου μαρτυρείται νωρίτερα.

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς (Kiderlen-Themelis 2010, 26-36, υποσ. 43), η ακτή χρησίμευσε ως χώρος ανθρώπινης δραστηριότητας, ήδη από την εποχή του

Χαλκού, ενώ και τον 10^ο αι. π.Χ., το ιερό αποτελεί σημείο κομβικό, τουλάχιστον για την ΝΑ Μεσσηνία. Ωστόσο, άλλοι μελετητές δεν συμβαδίζουν με αυτή την ερμηνεία.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Θέμελη (1969, 356· 1970α, 109-125), το ιερό σχετίζεται με τους περίοικους της Θουρίας ή τους προσοίκους των Φαρών, η δε Θουρία, διοργάνωνε τους αγώνες προς τιμή του θεού, τα λεγόμενα *Ποσειδία* (IG²V.1, 213.18–23) στα Ακοβίτικα (Kiderlen-Themelis 2010, 34-36, 144-145). Ωστόσο, κατά άλλους μελετητές, οι εν λόγω αγώνες διοργανώνονταν από τις αρχαίες Φαρές (Mylonopoulos 2003, 247, 251).

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Θέμελης 1969, 352-357· 1970α, 109-125· 1970β, 303-310· 1981, 16-20· Kiderlen-Themelis (επιμ.) 2010· Mylonopoulos 2003, 245-247, 251· Yalouris 1959, 246-247.

Δευτερεύουσα: Luraghi 2008, 121-123· Morgan 1990, 36, 100.

03.Γεραιστός, Καστρί Καρυστίας, Εύβοια

Χρονολόγηση: Αμφίβολη χρονολόγηση (8^{ος}/7^{ος} αι. π.Χ.-ρωμαϊκά χρόνια).

Τοποθεσία: ΝΑ Εύβοια, Καστρί Πλατανιστού του δήμου Καρύστου, ακρωτήριο Μαντήλι.

Είδος ιερού: Πιθανό εξωαστικό ιερό (;).

Λατρεύόμενες θεότητες: Ποσειδώνας, ίσως λατρεία ήρωα Γεραιστού και τιμές στο Δία και την Άρτεμη Βολοσία.

Πηγές: Απολλόδωρος: 3.212 (XV.8)· Αριστοφ.: *Ιππείς*, 561· Αρριανός: *Ανάβασις*, 2.1.2· Δημοσθένης: 4.34· Ευρυπ.: *Κύκλωπας*, 290-295, *Ορέστης*, 990-994· Ηροδ.: 7.7.1., 9.105· Θουκ.: 3.3.5· Λουκιανός: *Ζεύς Τραγωδός* 25· Ξενοφ.: *Ελλ.*, 3.4.4· Όμηρος: *Οδύσ.* γ' 169-172, γ' 177-179· Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων*, 8.22.27-30· Στράβων: 10.1.2, 7· Schol. Pind: *Ol.*, 13.159b· Στεφ. Βυζ.: *Λήμμα: Γεραιστός*· Τίτος Λίβιος: 31.45.10· Ψευδό-Σκύλαξ: *Περίπλους*, 85.

Επιγραφή: IG XII, 9.44+ MK 26· SEG 27, 608.

Ιστορία της έρευνας:

Η περιοχή της αρχαίας Γεραιστού είναι γνωστή, τόσο από τις αρχαίες πηγές, όσο και από τους περιηγητές του 18^{ου}, 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα (Χιδίρογλου 2012, 15-47). Πρώτος ο Leake (1835) στο Β' τόμο του έργου του *Travels in Northern Greece*, ταυτίζει το ακρωτήριο Μαντήλι ή Μάντελο με την αρχαία πόλη και το λιμάνι της Γεραιστού, το οποίο αναγνωρίζει αργότερα και ο Bursian, ο οποίος τοποθετεί το ιερό βορειότερα στο Ελληνικό Πλατανιστό.

Στις αρχές του 20^{ου} αι., πραγματοποιήθηκε μικρής διάρκειας ανασκαφή στην περιοχή του Ελληνικού, από τον Γ. Α. Παπαβασιλείου (1908, 101-113), ο οποίος χρονολόγησε το ευρισκόμενο ανάλημα στα τέλη του 6^{ου}/αρχές 5^{ου} αι. π.Χ. και το ερμήνευσε ως αθηναϊκό φρούριο. Ωστόσο, με βάση τις επακόλουθες έρευνες, ταυτίστηκε ως ανάλημα του ναού της Αθηνάς (Schumacher 1993, 55· Χιδίρογλου 2012, 243-246).

Ως τη δεκαετία του 1990, η αρχαιολογική έρευνα στη Ν. Εύβοια δεν ήταν τόσο διαδεδομένη, όσο στις υπόλοιπες περιοχές του νησιού (Χιδίρογλου-Χατζηδημητρίου 2006, 20-47). Η πρώτη ανασκαφική έρευνα στο Καστρί Πλατανιστού, πραγματοποιήθηκε κατά το 1972 από τον Α.Κ. Χωρέμη, ο οποίος αποκάλυψε, κατά τη διάνοιξη αγροτικής οδού, ένα δημόσιο ρωμαϊκό κτίριο με στοά, θεμελιωμένο σε κατάλοιπα του 4^{ου} αι. π.Χ. (Χωρέμης 1974, 28-32).

Από τα μέσα του 20^{ου} αι., οι αρχαιολογικές έρευνες αυξήθηκαν, λόγω της οικοδομικής και τουριστικής ανάπτυξης. Σωστικές ανασκαφές διενεργήθηκαν υπό τη διεύθυνση της τότε ΙΑ' ΕΠΚΑ, με επικεφαλής την Μ. Χιδίρογλου, κατά τα έτη 1997 και 2001-2005, στην ακτογραμμή της αρχαίας Γεραιστού, όπου και αποκαλύφθηκαν τμήματα κτιρίων, καθώς και οχυρωματικών και λιμενικών εγκαταστάσεων, που χρονολογούνται από την ύστερη κλασική ως τη ρωμαϊκή περίοδο (Χιδίρογλου 2009, 1079-1099).

Από τον Αύγουστο ως το Δεκέμβριο του 2018, διερευνήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Εύβοιας, τμήμα οικισμού με χρήση από τον 7^ο-3^ο αι. π.Χ., που βρίσκεται 1 χλμ. Δ του Καψουρίου της κοινότητας Καφηρέα του δήμου Καρύστου, στα ΒΔ του όρμου της Γεραιστού. Από τα ως τώρα ευρήματα, συμπεραίνεται η χρήση του χώρου και ως λατρευτικού και θεωρείται ότι, ίσως από το Καψούρι, να ξεκίνησε η λατρεία του Ποσειδώνα, πριν μεταφερθεί, μετά την πάταξη της πειρατείας, στην παράλια Γεραιστό (www.archaiologia.gr).

Περιγραφή ιερού:

Το Καστρί βρίσκεται 20χλμ. ΒΑ της Καρύστου, 3χλμ από το ακρωτήριο Μαντήλι και αποτελεί τον μόνο ασφαλή κόλπο στην περιοχή του Καφηρέα (Κάβο Ντόρο) (Πιν. 1). Η Γεραιστίς χώρα, εκτείνεται ως την κορυφογραμμή του όρους Κουκουβάγιες, που περικλείει από τα Β τη θέση, ενώ βορειότερα εντοπίζεται η Αρχάμπολη, όπου υπήρχαν μεταλλευτικές εγκαταστάσεις της Υστεροκλασικής περιόδου.

Το τοπωνύμιο της Γεραιστού, όσο και το φημισμένο ιερό, αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς (Χιδίρογλου 2012, 213-215), κυρίως λόγω της σημασίας του λιμανιού, που ήταν γνωστό για την εμπορική του κίνηση από τον 5^ο αι. π.Χ και αποτελούσε το μόνο ασφαλές σημείο μεταξύ της Άνδρου και της Εύβοιας, αλλά και ασφαλή σταθμό για τα πλοία προς το ΒΑ Αιγαίο και τις Μικρασιατικές ακτές (Schumacher 1993, 62).

Το Καστρί ταυτίστηκε με την αρχαία Γεραιστό από το 19^ο αι. και επιβεβαιώθηκε και αρχαιολογικά, μετά την ανακάλυψη σε αυτό μιας τιμητικής στήλης του 3^{ου} αι. π.Χ., σωζόμενης σε δυο τμήματα, η οποία είχε στηθεί στο ιερό του Γεραιστίου Ποσειδώνα και αναγράφονται σε αυτή τιμές για τον Καρυστινό δικαστή Χαρίανθο (Jacobsen-Smith 1968, 184-199). Η ταύτιση της περιοχής επιβεβαιώνεται και από την αποκάλυψη λειψάνων δημοσίου κτιρίου από τον Α. Χωρέμη και την αποκάλυψη ενεπίγραφης αναθηματικής λιθοπλίνθου, εντοιχισμένης στο κτίριο, στην οποία διακρίνονται τα γράμματα ΠΟΣΕ[ιδώνος] (SEG 27, 608) και συνδέεται με το ιερό (Χιδίρογλου 1996-1997, 185· 2009, 1089· 2012, 358· Χωρέμης 1974, 28-32).

Η θέση του ιερού εικάζεται ότι βρίσκεται στο κοντινό ακρωτήριο Μαντήλι ή πλησίον αυτού, καθώς στο Α άκρο του ακρωτηρίου, στα Β του κόλπου της Γεραιστού, έχει βρεθεί ένα ιωνικό μαρμάρινο κιονόκρανο και ένα στέλεχος περιρραντηρίου, όπως επίσης και ένα σημαντικό δημόσιο κτίριο των ελληνιστικών/ρωμαϊκών χρόνων (Χιδίρογλου 2012, 222-223· Chidiroglou 2017, 327, υποσ. 60). Επιπλέον, από την αναφορά του Λουκιανού (*Ζεύς Τραγωδός*, 25), έχει υποτεθεί ότι το άγαλμα του θεού θα πρέπει κρατούσε τρίαίνα.

Από τις πρόσφατες έρευνες στα ΒΔ του όρμου της Γεραιστού και 1χλμ Β από το Καψούρι Καρυστίας, αποκαλύφθηκε τμήμα οικισμού σε φυσικά οχυρή και δυσπρόσιτη θέση. Δεσπόζουσα θέση στον οικισμό κατείχε ένα μνημειώδες ασιδωτό κτίριο (Α), με μηκ. 11,67μ. x 7,20μ. πλ., το οποίο διαιρείται σε δύο χώρους και διακρίνονται τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις. Στα Α του κτιρίου και σε επαφή

με αυτό, αποκαλύφθηκαν τρεις μικρότεροι και αμελέστερης κατασκευής χώροι, που αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες, ενώ σε απόσταση 5μ. στα Ν του, εντοπίστηκαν κατάλοιπα δεύτερου αψιδωτού κτιρίου (B). Το αψιδωτό κτίριο (A) χρονολογείται τον 7^ο αι. π.Χ. (ή και προγενέστερα) και παρατηρείται συνεχής χρήση ως τον 3^ο αι. π.Χ., οπότε και εγκαταλείπεται οριστικά. Περιμετρικά του κτιρίου βρέθηκαν τεχνητά κοιλώματα, ενώ από τα κινητά ευρήματα και τα θραύσματα πίθων με μυθολογικές και πολεμικές παραστάσεις, συμπεραίνεται και η λατρευτική χρήση του χώρου, που συνδέεται πιθανώς με τον Ποσειδώνα. Ίσως να αποτελεί τον πρωιμότερο λατρευτικό χώρο, πριν την μεταφορά της λατρείας του στην Γεραιστό (www.archaiologia.gr).

Το ιερό του Ποσειδώνα στη Γεραιστό, πιθανώς να αποτελούσε πανάρχαιο θρησκευτικό κέντρο, που ήταν σε λειτουργία ως τα ρωμαϊκά χρόνια. Πολλοί σύγχρονοι ερευνητές, τοποθετούν τις αρχές της λατρείας στη Γεωμετρική ή στην Αρχαϊκή περίοδο (Schumacher 1993, 52· Crielaard 1995, 260-2). Παλαιότερα, ο Nillson (1906, 67-69) διατύπωσε την άποψη ότι, η λατρεία του Ποσειδώνα Γεραίστιου μεταδόθηκε, ως παλαιότερη, από τη Γεραιστό στο Ταίναρο και την Καλαυρεία κατά τους αρχαϊκούς χρόνους. Κατόπιν, ο Vian (1944, 97-117) υποστήριξε ότι στη Γεραιστό υπήρξε αρχαιότατη λατρεία ήρωα ή δαίμονα με το ίδιο όνομα, η οποία αργότερα συγχωνεύτηκε με τον Ποσειδώνα και έδωσε και το όνομα στο τοπωνύμιο, όμως ο Lerat (1946, 196-203) διαφώνησε με την άποψη αυτή (Perez 2007, 86-88). Το όνομα της Γεραιστού απαντάται σε διάφορες περιοχές του Αιγαίου χώρου, ενώ-τόσο βάσει των μυθολογικών στοιχείων, όσο και λόγω της λειτουργίας των ιερών ως ασύλων-είναι επιβεβαιωμένη η σύνδεση του ιερού, με αυτά του Ταϊνάρου και της Καλαυρείας (Schumacher 1993, 54· Χιδίρογλου 1996-1997, 185). Επίσης, στην Λακωνία, στην Τροιζηνία και στην Εύβοια, υπάρχει μήνας με το όνομα Γεραίστιος, ενώ μαρτυρούνται και οι Γεραίστιοι αγώνες (Schol. Pind: *Ol.*, 13.159b), οι οποίοι διεξάγονταν πιθανώς κατά το μήνα Απρίλιο, με την έναρξη της ναυσιπλοΐας (Mylonopoulos 2003, 91-92· Schumacher 1993, 52· Χιδίρογλου 1996-1997, 185· 2009, 1087-1088· Chidiroglou 2017, 327, υποσ. 63).

Κυρίαρχος θεός του ιερού, θεωρείται ο Ποσειδώνας, είναι όμως πιθανό σε αυτό να αποδίδονταν και τιμές στο Δία και στον ήρωα Γεραιστό, αλλά και στην Άρτεμη Βολοσία, σύμφωνα με μαρτυρία του Προκόπιου (*Υπέρ των πολέμων*, 8.22.27-30), όπου παραδίδεται ότι οι Αχαιοί, σύμφωνα με τη μυθολογική παράδοση, ανέθεσαν ένα λίθινο πλοίο προς τιμήν της (Χιδίρογλου 1996-1997, 179).

Ο Ποσειδώνας λατρευόταν και σε άλλα μέρη της Εύβοιας (Boffa-Leone 2017, 383-384), πιθανώς και στο ιερό του Δία στο Κηναίο στα ΒΔ του νησιού, αλλά και στο πιθανό Ιερό του Ποσειδώνα Αιγαίου στις Αιγές, οι οποίες τοποθετούνται, κατά μια άποψη, στην κεντρική Εύβοια. Επίσης, υπήρχε και δήμος που ονομαζόταν Ποσειδίο, στην ευρύτερη περιοχή Ιστιαίας /Ωρεου (Perez 2007, 88-93, 95).

Σύμφωνα με τις επιγραφικές και ιστορικές πηγές και την αρχαιολογική έρευνα της Καρυστίας, η Γεραιστός, λόγω της σπουδαιότητας του λιμανιού της, γνώρισε την αθηναϊκή, σπαρτιατική, μακεδονική και ρωμαϊκή επικυριαρχία, ενώ η επιγραφή των Κιμωλιατών μαρτυρά ότι ήταν στην επικυριαρχία της Καρύστου, τουλάχιστον από τον 3^ο αι. π.Χ. (Schumacher 1993, 62· Χιδίρογλου 1996-1997, 186). Τα μέχρι τώρα δεδομένα, επιβεβαιώνουν την ακμή της Γεραιστού από τα κλασικά ως τα ρωμαϊκά χρόνια και την εγκατάλειψή της κατά τη βυζαντινή/οθωμανική περίοδο (Χιδίρογλου 2009, 1089-1094).

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Crielaard 1995, 260-266· Jacobsen-Smith 1968, 184-199· Lerat 1946, 196-203· Nilsson 1906, 67-69· Παπαβασιλείου 1908, 101-113· Perez 2007, 82-104· Schumacher 1993, 51-69· Χιδίρογλου 2009, 1085- 1105· 2012· Chidiroglou 2017, 321-344· Χωρέμης 1974, 27-34· Vian 1944, 97-117.

Δευτερεύουσα: Boffa-Leone 2017, 381-390· Mylonopoulos 2003, 91-92· Χιδίρογλου 1996-97, 175-191· Χιδίρογλου-Χατζηδημητρίου (επιμ.) 2006.

04. Ισθμία (Ράχη), Κορινθία, Πελοπόννησος

Τοποθεσία: Πρόποδες Ράχης, ΒΔ Πελοπόννησος, Κορινθία.

Χρονολόγηση: 11^{ος} αι. π.Χ.-4^{ος} αι. μ.Χ.

Είδος ιερού: Εξωαστικό, Πανελλήνιο ιερό.

Λατρευόμενες θεότητες: Ποσειδώνας, λατρεία Αμφιτρίτης, ήρωα Μελικέρτη-Παλαίμονα, Κυκλώπων και Δήμητρας.

Πηγές: Πaus.: 1.44.7-8, 2.1.3-4, 2.1.5-7, 2.2· Hρόδ.: 6.92, 7.172, 8.121, 1.123, 9.81· Στράβων: 8.6.22· Θουκ.: 1.13.5, 5.18.10· Ξεν.: *Ελλ.* 4.5.1· Πλουτ.: *Πομπ.* 24.5, *Θησ.* 25.4· Αελ. Αριστ.: *Ισθμ.* 31.40 · Πολυβ. 18.46. 1-5 · Ψευδολουκ.: *Nero* 3.

Ιστορία της έρευνας:

Τα ορατά λείψανα στην περιοχή του Ισθμού, είναι γνωστά στους περιηγητές και τους μελετητές ήδη από τον 17^ο αι. (Gebhard-Gregory 2015, 6-7), όμως ο ναός στο ιερό των Ισθμίων εντοπίστηκε το 1952 από τον O. Broneer. Από το 1952, ως το 1967, διενεργήθηκε η συστηματική ανασκαφή, υπό τη διεύθυνση του Πανεπιστημίου του Σικάγο και υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, με επικεφαλής τον O. Broneer, ενώ η πρώτη δημοσίευση για το ιερό και την τοπογραφία γίνεται το 1971 και 1973 αντίστοιχα, από τον ίδιο (Brooner 1976, 39· Gebhard-Gregory 2015, 7).

Ανασκαφές στην περιοχή γύρω από το ιερό, διενεργήθηκαν και από το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, υπό την διεύθυνση του P.A. Clement και από το Πανεπιστήμιο του Οχάιο, υπό την διεύθυνση του T.E. Gregory. Το 1967, ο P.Clement αναλαμβάνει τις ανασκαφές στο ρωμαϊκό λουτρό, στα Β του ναού και στο φρούριο, ενώ μετά το θάνατό του, επικεφαλής ορίζεται ο T. Gregory.

Σημαντικές επακόλουθες έρευνες στο ιερό, πραγματοποιήθηκαν μεταξύ του 1985 και 1989 από το Πανεπιστήμιο του Σικάγο, υπό την διεύθυνση των E.R. Gebhard και F.P. Hemans, οι οποίοι συμπλήρωσαν και εν μέρει αναθεώρησαν τα προηγούμενα αποτελέσματα. Την περίοδο 1987-1988, ο F. Hemans διεξάγει τη γεωμορφολογική έρευνα της περιοχής σε συνεργασία με το Center for Remote Sensing του πανεπιστημίου της Βοστώνης.

Στην ευρύτερη περιοχή της Κορινθίας, διεξήχθη επίσης, κατά τα έτη 1999-2003, η συστηματική, επιφανειακή έρευνα γνωστή ως Eastern Korinthia

Archaeological Survey (EKAS), με επικεφαλής τους T.E. Gregory και F.P. Hemans και κατά το 2000-2003 τους T.E. Gregory και D. Pullen (Gebhard-Gregory 2015, 8).

Τα τελικά αποτελέσματα και τα συμπεράσματα των ανασκαφών, περιλαμβάνονται σε μία σειρά, που αποτελείται προς το παρόν, από δέκα ξεχωριστούς τόμους, που καλύπτουν όλες τις χρονικές περιόδους (Isthmia I-X), ενώ αναμένονται οι δημοσιεύσεις, που αφορούν στις αφιερώσεις οπλισμού και ειδωλίων.

Περιγραφή ιερού:

Το ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία, βρίσκεται σε μια βραχώδη περιοχή, στους πρόποδες του λόφου της Ράχης, περίπου 16χλμ. Α από την πόλη της Κορίνθου. Η θέση του ιερού έχει ιδιαίτερη γεωγραφική σημασία, καθώς βρίσκεται στο σταυροδρόμι, που ενώνει τον Κορινθιακό και τον Σαρωνικό κόλπο (**Πιν. 1, 3α**) (Pettegrew 2016, 47-59). Τρία σημαντικά λιμάνια περικλείουν το ιερό: το λιμάνι των Κεγχρεών στα Ν, στο Σαρωνικό Κόλπο, το λιμάνι του Λεχαιού στα Β, στο Κορινθιακό κόλπο και το λιμάνι του Σχοινούντα στα ΝΑ, κοντά στο σημερινό Καλαμάκι, που αποτελεί φυσικό λιμάνι στο Σαρωνικό κόλπο, ενώ στα ΒΔ υπήρχε ο δίορκος (Κουτσούμπα-Νακας 2013, 91-106· Pettergrew 2011, 549-574· 2016, 59-68· Sanders 1996, 423-428).

Στα ΝΑ του ιερού χώρου, στους πρόποδες της Ράχης, αποκαλύφθηκε, κατά την ανασκαφική περίοδο 1954-1956 και 1989, ο οικισμός, ο οποίος χρονολογείται τον 4^ο αι. π.Χ.. Αποκαλύφθηκαν σπίτια και εργαστήρια, ενώ από τα ευρήματα είναι φανερή η παραγωγή λαδιού, κρασιού και μελιού. Ο οικισμός καταστρέφεται το 198 π.Χ και από τότε εγκαταλείπεται (Anderson Stojanović 1996, 57-98· Gebhard-Gregory 2015, 65-81).

Το κέντρο του ιερού τοποθετείται σε πλάτωμα, που περικλείεται από ρέματα και απότομες πλαγιές στα Β και Α (**Πιν. 3β**). Διάφορες οδοί, που ενώνουν την Κόρινθο με τον Ισθμό, το διατρέχουν από τα ΒΔ (*North Terrace* 1-2), με την παλαιότερη να χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ. (Gebhard-Gregory 2015, 8, υποσ. 28), ενώ κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αι. π.Χ., των κλασικών αιώνων και στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., οι οδοί αυξάνονται και διευρύνονται (Frey-Gregory 2016, 485-488· Gebhard-Hemans 1992, 42· 1998, 17-22, 48-49· Gebhard-Hemans 1998, 408-415· Morgan 1999, 15). Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του, το ιερό υπέστη καταστροφές, είτε από πυρκαγιές, είτε από λεηλασίες και είναι συνήθεις οι περιπτώσεις τεχνητής

διαπλάτυνσης του χώρου, λόγω της διάβρωσης των εδαφών και για τη διευκόλυνση της οικοδόμησης (Gebhard-Hemans 1992, 4-5).

Η αρχή της λατρευτικής δραστηριότητας στην Ισθμία, τοποθετείται με ασφάλεια στην αρχή της Πρωτογεωμετρικής περιόδου (1050 π.Χ), βάσει των ευρημάτων, ενώ δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για οργανωμένη λατρευτική χρήση του χώρου κατά τα μυκηναϊκά χρόνια (**Πιν. 11β**) (Gebhard-Gregory 2015, 13-24· Gebhard-Hemans 1992, 6-9· Morgan 1999, 177-194, 435-437· 2002β, 259-261· 2013, 247-250).

Ο περίβολος, που οριοθετεί το ιερό τέμενος, φαίνεται να ακολουθεί το περίγραμμα του πλατώματος, ενώ αργότερα τον 6^ο αι. π.Χ, τα όριά του διευρύνονται προς Α και κατασκευάζονται δυο είσοδοι, η μια στα Β, κοντά στο δρόμο που οδηγεί στην Κόρινθο και μια στα Α προς το στάδιο (Gebhard 1993, 132· Gebhard-Hemans 1992, 47-48, 73-74· 1998, 51-57).

Ο αρχαϊκός ναός (**Πιν. 23β**), που χρονολογείται το 690/650 π.Χ., βρισκόταν στο κέντρο σχεδόν του πλατώματος και αποτελούσε ένα περίπτερο εκατόμπεδο ναό, με 7x18 κίονες, πρόναο με δύο κίονες, τοποθετημένους σε σειρά, σηκό με εσωτερική κεντρική κιονοστοιχία από 5 κίονες και εξαιρετικά ρηχό οπισθόδομο (Broneer 1971, 3-53· Gebhard-Hemans 1992, 25-40). Ήταν κατασκευασμένος από πωρόλιθο με πλήρη τετράκλινη κεραμοσκεπή, ενώ οι τοίχοι φέρουν παραστάδες και είναι διακοσμημένοι εξωτερικά (Gebhard 1993, 128· 2001, 41-61· Mylonopoulos 2003, 163-166). Η είσοδος στο σηκό, γινόταν από δυο θύρες και στο εσωτερικό του δεν βρέθηκε βάση αγάλματος. Η εύρεση τριών διαφορετικών δαπέδων, υποδεικνύει αναδιαμόρφωση ή επισκευές, κατά τα μέσα και το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. Ο ναός καταστρέφεται από πυρκαγιά το 460/450 π.Χ. και αποτελεί σημαντικό παράδειγμα για την μετάβαση στη μνημειακή αρχιτεκτονική (Gebhard 2001, 41-61· Gebhard-Gregory 2015, 39-58)

Ο ναός θα πρέπει να χρησίμευε και ως ένα είδος θησαυροφυλακίου, καθώς μετά την πυρκαγιά, ένα στρώμα από υπολείμματα παρέμεινε στο σημείο κάτω από το πάτωμα του μεταγενέστερου, κλασικού ναού (**Πιν. 23β**). Αυτό φαίνεται να άνηκε στο θησαυροφυλάκιο, καθώς αποκαλύφθηκαν τέσσερις αποθέτες, που περιλάμβαναν πολύτιμα αφιερώματα από αθλητές, οπλίτες, τεχνίτες, ψαράδες και γυναίκες. Πρόκειται κυρίως για νομίσματα, ειδώλια, τρίποδες, χάλκινα και πήλινα αγγεία, κυρίως αρύβαλλους, κοσμήματα, οπλισμό και αθλητικό εξοπλισμό, καθώς και διάφορα μικρού μεγέθους αφιερώματα και κάποια όστρεα, που χρονολογούνται από

τον 7^ο-5^ο αι. π.Χ. (Gebhard 1998, 91-115· Gebhard-Gregory 2015, 97-108· Theodoropoulou 2017, 82, 89).

Από τα σημαντικότερα ευρήματα αποτελεί το μαρμάρινο περιρραντήριο με περίπλοκο σχέδιο, το οποίο χρονολογείται στυλιστικά το 650/625 π.Χ. και σώθηκε από τη φωτιά, πιθανώς λόγω της θέσης του στον πρόναο. Ίσως να χρησίμευε για την κάθαρση πριν μπει κανείς στο ναό (Broneer 1971, 3, 55· Sturgeon 1987, 14-54· Gebhard 1993, 128).

Σημαντικές είναι και οι αφιερώσεις όπλων και τα κράνη του 8^{ου}, 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. (**Πιν. 35α-β**), που ήταν τοποθετημένα σε διάφορα σημεία εντός και γύρω από το ναό (Jackson, 1992, 141-144· Morgan, 1999, 161-166), καθώς και κάποια αναθηματικά πλακίδια του τύπου των Πεντεσκυφίων, που όμως ως τώρα είναι παντελώς άγνωστα (D'Agostino-Palmieri 2016, 156, υποσ. 4· Morgan 1994, 113, υποσ. 18· 1999, 340, υποσ. 147· Mylonopoulos 2003, 166, υποσ. 124).

Τον 5^ο αι. π.Χ., ο οποίος αποτελεί την περίοδο της κύριας ανοικοδόμησης στο ιερό, κτίζεται ο κλασικός δωρικός ναός (**Πιν. 14β**), στη θέση του αρχαϊκού, με πρόναο και οπισθόδομο δίστυλους εν παραστάσι και κιονοστοιχία 6x13, κατά το πρότυπο του ναού του Δία στην Ολυμπία, μόνο μικρότερος σε διαστάσεις (Broneer 1976, 41· Gebhard-Hemans 1998, 6-15). Ο σηκός είναι πιθανώς χωρισμένος σε δυο μέρη, με μια μονή κιονοστοιχία στο κέντρο, για τη διπλή λατρεία Ποσειδώνα και Αμφιτρίτης (Broneer 1971, 57- 173). Ο ναός καταστρέφεται και πάλι από πυρκαγιά στα 390 π.Χ., και επιδιορθώνεται, ενώ μόνο η υποδιαίρεση του σηκού αλλάζει και λαμβάνει τις δύο τυπικές σειρές κιόνων, χωρίζοντάς τον σε τρία μέρη (Gebhard-Hemans 1998, 6, 10-15).

Μπροστά στο ναό υπήρχε ο βωμός, μήκους 30μ., ο οποίος χρονολογείται τον 7^ο αι. π.Χ., ενώ κατά τον 5^ο αι. π.Χ. και μετά την ανοικοδόμηση του κλασικού ναού, διευρύνεται σε 40μ.x1,80μ., ενώ η μορφή του δεν είναι δυνατό να αποκατασταθεί (Broneer 1973, 72, 101· 1976, 40· Gebhard-Hemans 1992, 41· Mylonopoulos 2003, 167-168, 171).

Στην περιοχή, όπου χτίστηκε αργότερα ο βωμός, στα ΝΑ του κεντρικού πλατώματος (*East Terrace* 1-2), εντοπίζονται και οι πρώτες ενδείξεις της πρώιμης λατρείας (11^{ος}-10^{ος} αι. π.Χ.) (Gebhard-Hemans 1992, 9-21, 52-57). Η περιοχή στα ΝΑ, αποτελούσε αρχικά ένα μικρό τριγωνικό πλάτωμα, ενώ τα κυριότερα ευρήματα είναι αγγεία πόσης και σίτισης, αναμεμειγμένα με οστά ζώων και στάχτη. Από τα ευρήματα, φαίνεται ότι ίσως τα αγγεία σκόπιμα σπάζονταν μετά το γεύμα και

αφήνονταν στο χώρο, μαζί με τα απομεινάρια των θυσιών, ίσως ως μια πράξη καθαγίασης (Gebhard 1993, 125). Από την Πρωτογεωμετρική περίοδο σώζονται ειδώλια, ως επί το πλείστον ταύρων και κτερίσματα, κυρίως κοσμήματα, τα οποία είναι τοπικής προέλευσης, με εξαίρεση κάποια αγγεία αττικής επιρροής, κυρίως της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής περιόδου.

Κατά το δεύτερο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ., στο χώρο δημιουργείται πλάτωμα και κατασκευές για την προσωρινή στέγαση περισσότερων ατόμων, από τις οποίες σώζονται μόνο οι πασσαλότρυπες (**Πιν. 12γ-δ**) (Gebhard-Hemans 1992, 13-14· Gebhard 1993, 125· Mylonopoulos 2003, 162). Τα αφιερώματα της περιόδου είναι κυρίως χάλκινοι τρίποδες, όπλα και πανοπλίες, ενώ όσο αφορά στην κεραμική δεν υπάρχει σημαντική αλλαγή, ωστόσο τα αφιερώματα δεν είναι τόσο πλούσια, όσο στην Ολυμπία και στους Δελφούς των αντίστοιχων περιόδων (Gebhard 1993, 125-126· Morgan 2002α, 45-47, 49).

Το Α πλάτωμα, στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. επιμηκύνεται (*East Terrace 3*) και αποτελεί τον χώρο συγκέντρωσης και σύνδεσης μεταξύ του ναού και του σταδίου, το οποίο προστίθεται στο ιερό, σε άμεση γειτνίαση με το βωμό, στα ΝΑ του ναού, περίπου το 582 π.Χ., όταν εγκαθιδρύονται οι Πανελλήνιοι αγώνες (Gebhard-Hemans 1992, 61-68). Έχουν εντοπιστεί 5 λάκκοι στα Α του βωμού, που σχετίζονται με τις θυσίες και τα τελετουργικά γεύματα, ενώ λίγο μετά το 500 π.Χ., η περιοχή καλύπτεται με βότσαλα (*East Terrace 4*) (Gebhard-Hemans 1992, 71-73) και μετά την καταστροφή του αρχαϊκού ναού επισκευάζεται (*East Terrace 5-5a*) (Gebhard-Hemans 1992, 74-76). Κατά τη διάρκεια του 5^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ. γίνεται περαιτέρω διαπλάτυνση της περιοχής των θυσιών (*East Terrace 6-7* αντίστοιχα) (Gebhard-Hemans 1998, 26-32, 43-48).

Στα Β του ναού (*North Terrace 1-2*), μετά από την κατασκευή του αρχαϊκού ναού και του περιβόλου του, η περιοχή διαπλατώνεται, όπου εντοπίζονται οι κυριότερες οδοί, που περνούν από το ιερό (Gebhard-Hemans 1992, 42-47· 1998, 15-21).

Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο μεγάλου μεγέθους λάκκος (*Large Circular Pit A*), που εντοπίστηκε το 1957 από τον Broneer (1973, 22-24), σε απόσταση σχεδόν 43μ ΝΔ από το ναό και έχει 5μ. διάμετρο και 20μ. βάθος (**Πιν. 3β**). Αρχικά, κατασκευάστηκε ως πηγάδι, πιθανώς κατά τον 6^ο αι. π.Χ., στα πλαίσια διαπλάτυνσης και διεύρυνσης του ιερού χώρου, αλλά κατά τον 5^ο αι. π.Χ. καλύφθηκε ως αποθέτης υπολειμμάτων, κατά τη διάρκεια μιας επιχείρησης καθαρισμού, πριν από την

κατασκευή του κλασικού ναού (Gebhard-Gregory 2015, 83-94· Gebhard-Reese 2005, 131-132). Ο λάκκος έχει επτά επίπεδα κάλυψης και περιέχει διαφόρων ειδών ευρήματα, όπως πήλινα και μεταλλικά αγγεία, αρχιτεκτονικά μέλη, γλυπτική, καθώς και οπλισμό. Ανάμεσα στα ευρήματα του λάκκου, αλλά και από την περιοχή ΒΔ του ναού (*West Reservoir*), αποκαλύφθηκαν θραύσματα από κεραμίδες, που χρονολογούνται από τον 6^ο-3^ο αι. π.Χ. και υποδεικνύουν την ύπαρξη μικρών βοηθητικών κτιρίων, όπως θησαυρών, μικρών στοών ή προπυλαίων, τα οποία όμως δε σώζονται (Broneer 1973, 28-29· Hemans 1994, 61-83).

Η κατασκευή του σταδίου, στα ΝΑ του πλατώματος, το οποίο χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αι. π. Χ., αποτελεί αρχιτεκτονικά το δυσκολότερο εγχείρημα, καθώς πραγματοποιήθηκαν επίπονα και δαπανηρά κατασκευαστικά έργα, λόγω της κλίσης του εδάφους (**Πιν. 3β, 22δ**) (Gebhard 1987, 476· 1993, 129· 2002β, 228). Στο πρώιμο στάδιο έχει εντοπιστεί το σημείο εκκίνησης των αθλητών, καθώς και ανάχωμα για τις θέσεις των θεατών, ενώ αναγνωρίζονται τέσσερις οικοδομικές φάσεις (*Stadium I-IV*), οι δύο από τις οποίες ανήκουν στους κλασικούς αιώνες. Στην τρίτη οικοδομική φάση, του δεύτερου μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., ανήκει το πολύπλοκο τριγωνικό σύστημα εκκίνησης, το οποίο στην επόμενη φάση αντικαταστάθηκε από μια ευθεία γραμμή (Broneer 1973, 49-66), ενώ στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., κατασκευάζεται μεγαλύτερο στάδιο, στα ΝΑ του κεντρικού πλατώματος και σε 240μ. απόσταση από τον προκάτοχό του, με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ (Gebhard-Hemans 1992, 56-70· 1998, 33-40· Gebhard 1993, 131· Mylonopoulos 2003, 183). Πιθανή είναι και η ύπαρξη ιπποδρόμου, από τον 5^ο αι. π.Χ., τον οποίο ο ανασκαφέας (Broneer 1973, 117-122) τοποθετεί 2 χλμ. Δ του ιερού, λόγω της μορφολογίας του εδάφους (**Πιν. 3β**) (Mylonopoulos 2003, 183).

Στα ΒΑ του ιερού, στο χαμηλότερο πλάτωμα, βρίσκεται το θέατρο (**Πιν. 3β, 23γ-δ**), το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου}/αρχές 4^{ου} αι. π.Χ., έχει τραπεζοειδή ορχήστρα, ενώ μετά την πυρκαγιά του 390 π.Χ. ανακαινίζεται (Gebhard 1973, 9, 24-26· 1974, 428- 440). Σε αυτό τελούνταν κυρίως μουσικές παραστάσεις, ενώ δε σώζονται πολλά αρχιτεκτονικά λείψανα, καθώς αποδομήθηκε για την κατασκευή του Εξαμίλιου ή Ιουστινιάνειου τείχους (Gebhard 1973, 9-29· Mylonopoulos 2003, 183-4).

Στα ΒΔ του θεάτρου έχει αποκαλυφθεί το ρωμαϊκό λουτρό (**Πιν. 3β**), που χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. και κάτω από αυτό εντοπίστηκε παλαιότερη κλασική κατασκευή, που είχε μια μεγάλη δεξαμενή και χρονολογείται,

βάσει της κεραμικής, στο 360 π.Χ. Το κλασικό λουτρό ενσωματώθηκε στην μεταγενέστερη κατασκευή και αρχιτεκτονικά του μέλη χρησιμοποιήθηκαν στο Εξαμίλιο τείχος, το ίδιο και πολλά κτίρια του ιερού, όπως διοικητικές εγκαταστάσεις, βοηθητικοί χώροι και αθλητικές εγκαταστάσεις (γυμνάσιο, παλαίστρα), που δεν έχουν εντοπιστεί και πιθανολογείται ότι βρίσκονταν στην περιοχή γύρω και ανάμεσα στο λουτρό και το θέατρο (Frey-Gregory 2016, 440-441· Gregory 1995, 279-313).

Αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη δύο τεχνιτών υπόγειων σπηλαίων, που χρησίμευαν για τα συμπόσια (**Πιν. 22α-β**) (Broneer 1973, 33-46, πιν.15-19, 55-58· Gebhard 2002α, 63-74). Το ένα βρίσκεται στη ΒΑ γωνία του κύριου τεμένους (*NE Cave*) και το άλλο κοντά στο θέατρο (*Theater cave*). Η χρήση των σπηλαίων τοποθετείται στον 5^ο/4^ο αι. π.Χ και σε αυτά βρέθηκαν δύο ξεχωριστές αίθουσες με εδώλια από πηλό, που χρησιμοποιούνταν για τα συμπόσια, ενώ στο ΒΑ σπήλαιο εντοπίστηκε ο περίβολος ενός εξωτερικού βωμού. Τα δύο σπήλαια απέχουν μεταξύ τους 60 μ. και βρίσκονται κοντά στον βωμό. Μορφολογικά ομοιάζουν, καθώς αποτελούνται από δύο αίθουσες, στις οποίες η είσοδος γίνεται από μια μικρή κλίμακα, μέσω μιας αυλής, όμως το σπήλαιο του θεάτρου είναι μεγαλύτερο.

Κατά τη διάρκεια χρήσης του ΒΑ σπηλαίου, ο ενδιαμέσος διαχωριστικός τοίχος γκρεμίζεται και δημιουργείται μια χαμηλή εξέδρα, στην οποίας την επιφάνεια ανοίχθηκαν δύο ορθογώνιες κίστες βάθους 0,14μ., οι οποίες καλύφθηκαν από ένα κορινθιακό στρωτήρα και λίθους περιμετρικά (Gebhard 2002α, 67, εικ.7). Η μια περιείχε λίγα οστά, ενώ η δεύτερη βρέθηκε άδεια. Επίσης, στο εσωτερικό των αιθουσών και στα δύο σπήλαια έχουν βρεθεί κόγχες στους τοίχους, οι οποίες πιθανώς έχουν λατρευτική χρήση (Gebhard 2002α, 69).

Πάνω από την αυλή του ΒΑ σπηλαίου, βρέθηκε μικρός περίβολος βωμού, που περιέκλειε μια μικρή περιοχή 4,5x5.6μ., κατασκευασμένος από ισόδομα τετράγωνα και ανοιχτός από τη μια πλευρά (Gerhard 2002α, 68-69· Gerhard-Hemans 1998, 21-26, εικ. 11). Στο εσωτερικό δεν βρέθηκαν κατάλοιπα του βωμού, ωστόσο εντοπίστηκε μια ομφαλωτή φιάλη, ένα τμήμα ειδωλίου ταύρου, λίγα μεταλλικά θραύσματα και ελάχιστα οστά και φυτικά υπολείμματα (Gerhard 2002α, 68). Η εγγύτητα με το ΒΑ σπήλαιο, τα καθιστά μια ενότητα, ωστόσο είναι δύσκολο να διαπιστωθεί ο διάδρομος, μέσω του οποίου συνδέονται (Gerhard 2002α, 69). Ο περίβολος χρονολογείται τον 5^ο αι. π.Χ. και οι τοίχοι του είναι ορατοί τουλάχιστον ως το 146π.Χ.

Το σπήλαιο του θεάτρου (Gebhard 2002α, 69-71) είναι μεγαλύτερο και αποτελεί πιο επιμελημένη κατασκευή, ενώ παρατηρούνται και διαφορές μεταξύ των

δύο αιθουσών. Και οι δύο φέρουν από ένα δωμάτιο στα Β, που έχουν ερμηνευτεί ως κουζίνες. Η Δ αίθουσα του σπηλαίου είναι περισσότερο επιμελημένη και φέρει μεγαλύτερα και ψηλότερα θρανία, καθώς και διακοσμητικά στοιχεία στους τοίχους, ενώ το δωμάτιο της κουζίνας είναι ευρύτερο και φέρει λουτήρα (Gebhard 2002α, 69).

Η λατρεύομενη θεότητα, ήδη από τα πρώιμα χρόνια, ταυτίζεται με τον Ποσειδώνα, κυρίως από τον μεγάλο αριθμό πήλινων ειδωλίων ταύρων και αλόγων, που έχουν βρεθεί (**Πιν. 25γ-στ, 28α**) (Morgan 1999, 169-173· Gebhard-Gregory 2015, 109-118). Από τον 6^ο αι. π.Χ. υπάρχουν ενδείξεις, που φανερώνουν και τη πελάγια υπόστασή του (**Πιν. 30ε-ζ, 31γ**) (Gebhard-Gregory 2015, 111· Raubitschek 1998, 1-12) (**Πιν. IV-Γραφ. 12**). Η λατρεία της Αμφιτρίτης πιστοποιείται κατά τα ρωμαϊκά χρόνια και πιθανώς εισάγεται από τον 3^ο αι. π.Χ. Η λατρεία του Μελικέρτη-Παλαίμονα εισάγεται πιθανώς από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. (Rupp 1979, 64-72), ενώ πιστοποιείται αρχαιολογικά κυρίως κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, με την κατασκευή του πρώτου, μικρού κυκλικού ναού (Gebhard 1987, 476· Gebhard-Dickie 1998, 159-165· Gebhard-Hemans-Hayes 1998, 428-433, 436-444· Mylonopoulos 2003, 174-182, 196-197). Η λατρεία της Δήμητρας αποδεικνύεται τον 6^ο αι. π.Χ. στην περιοχή του οικισμού της Ράχης, αλλά και στο ιερό άλσος που βρισκόταν στα ΝΔ του ναού (**Πιν. 3β**) (Gebhard 1993, 123· Gebhard-Gregory 2015, 66).

Στο ιερό τελούνταν αγώνες, τα λεγόμενα *Ισθμια*, που σύμφωνα με το μύθο, θεωρούνται αρχικά ταφικοί αγώνες προς τιμήν του Μελικέρτη-Παλαίμονα, ενώ η ίδρυσή τους, ως Πανελλήνιοι, συνδέεται με άλλο μύθο και με το Θησέα. (Gebhard 1992, 73-79· 1993, 136-137· 2002β, 225-230).

Το ιερό της Ισθμίας, αποτελεί από την αρχή της ιστορίας του το κυριότερο σημείο συνάντησης και κέντρο πολιτικής, οικονομικής και θρησκευτικής δραστηριότητας, λόγω της σημαντικής γεωγραφικής θέσης του, που το καθιστά ένα από τα αρχαιότερα πανελλήνια ιερά και σημαντικό σταθμό μεταξύ Ελλάδας και Ασίας (Gebhard 1993, 135). Οι ελληνικές πόλεις συνεδρίασαν εδώ πριν την Περσική εισβολή, το 480 π.Χ., ενώ αφιέρωσαν, μετά την νίκη, μια Φοινικική τριήρη (Ηρόδ. 7.172, 8.121, 9.81). Άκμασε κατά τα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια, αλλά παραμελείται στο τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ το 146 π.Χ., μετά τη καταστροφή της Κορίνθου, θα παρακμάσει και οι αγώνες θα περιέλθουν στην δικαιοδοσία της Σικυώνας. Θα επανακάμψει κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ η λειτουργία του θα διαφοροποιηθεί τελείως τον 4^ο και 5^ο αι. μ.Χ. (Gebhard-Hemans-Hayes 1998, 405-456).

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Broneer 1971· 1973· 1976, 39-62· Frey-Gregory 2016, 437- 490· Gebhard 1973· 1987, 475-480· 1992, 73-79· 1993, 123-141· 1998, 91–115· 2001, 41-61· 2002α, 63-74· 2002β, 221-237· Gebhard-Dickie 1998, 159-165· Gebhard-Gregory (επιμ.) 2015· Gebhard-Hemans 1992, 1-77· 1998, 1-63· Gebhard-Hemans-Hayes 1998, 405-456· Gebhard-Reese 2005, 125–153· Gregory 1995, 279-313· Hemans 1994, 61-83· Jackson 1992, 141-144· Morgan 1999· 2002α, 45-51· 2002β, 251-271· 2013, 247-250· 2017, 193-211· Pettegrew 2016· Raubitschek 1998· Rupp 1979, 64-72.

Δευτερεύουσα: Anderson Stojanović 1996, 57-98· D'Agostino-Palmieri 2016, 155-182· Gebhard 1974, 428-440· Κουτσούμπα-Νάκας 2013, 91-106· Morgan 1994, 105-142· Mylonopoulos 2003, 160-198· Pettegrew 2011, 549-574· Sanders 1996, 423-428· Theodoropoulou 2017, 80-92.

05.Καλαυρεία, Πόρος, Σαρωνικός κόλπος.

Τοποθεσία: Πόρος (Καλαυρεία), περιοχή Παλάτια.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι. π.Χ-2^{ος} αι. μ.Χ.

Είδος ιερού: Αστικό ιερό.

Λατρεύόμενες θεότητες: Ποσειδών *Καλαυρεάτης* ή *Γεραίσιος* (;), λατρεία Αφροδίτης, Δία *Σωτήρα*, Ασκληπιού, ίσως Δήμητρας.

Πηγές: Στράβων: 8.6.14 (374)· Παυσ.: 1.8.2-3, 2.33.2-5· Πλούτ.: *Πομπ.* 24.5-6, *Δημ.* 29-30.

Επιγραφή: *IG* IV 840-843, 845.

Ιστορία της έρευνας:

Το ιερό είναι γνωστό από πολύ νωρίς στους περιηγητές, ήδη το 1676 ο Άγγλος περιηγητής G. Wheeler επισκέφτηκε τον Πόρο. Το 1765 ο Άγγλος R. Chadler επισκέφτηκε το ιερό και κατέγραψε τις εμπειρίες του στο βιβλίο του *Travels in Asia Minor and Greece*, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1817. Κατόπιν υπήρξαν και άλλοι περιηγητές, κυρίως από τη Γερμανία, Γαλλία και Αγγλία (Wells κ.α. 2004, 32-33).

Το 1894, οι Σουηδοί αρχαιολόγοι S.Wide και L. Kjellberg, καθώς και ο αρχιτέκτονας S. Kristenson, διενεργούν την πρώτη μικρής διάρκειας ανασκαφή, σε συνεργασία με το Γερμανικό Ινστιτούτο Αθηνών. Κύριο μέλημά τους είναι η αποτύπωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ενώ οι εργασίες τους δημοσιεύονται το 1895 στο *Mitteilungen* του Γερμανικού Ινστιτούτου Αθηνών (Wide-Kjellberg 1895, σ. 267-326) και αποτελούν μια σύντομη περιγραφή των κτιρίων και των ευρημάτων, ανάμεσα στα οποία είναι κορινθιακοί αρύβαλλοι και μικρογραφικά αγγεία, ειδώλια ίππων και ιππέων και μια μικρή χάλκινη τρίαινα (Wells-Penttinen κ.α. 2004, 29,33-35). Το 1930, ο Γερμανός αρχαιολόγος G. Welter, έκανε μετρήσεις στα ορατά θεμέλια και μελέτησε εκ νέου την αρχιτεκτονική, χωρίς όμως να διενεργήσει ανασκαφές (Welter 1944).

Μετά από τις πρώτες ανασκαφές, το ενδιαφέρον των μελετητών μειώθηκε, ίσως λόγω της άσχημης διατήρησης των καταλοίπων ή λόγω της έλλειψης οικονομικών πόρων, ώσπου κατά το 1997, ξεκίνησαν νέες έρευνες από το Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών, που αφορούσαν κυρίως στον καθαρισμό του χώρου και στις εργασίες αρχειοθέτησης.

Κατά τις περιόδους 2003-2005 και 2007 και εξής, ξεκινά ένας νέος κύκλος ανασκαφικής έρευνας, υπό την διεύθυνση των B. Wells και A. Penttinen, μετά από πρόσκληση της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και ενώ ο χώρος είχε απαλλοτριωθεί από το 1978. Πρόκειται για μια διεθνή, διεπιστημονική έρευνα, που είναι γνωστή ως «Ερευνητικό Πρόγραμμα Καλαυρείας» και περιλαμβάνει δύο μέρη με τίτλο: «Το φυσικό περιβάλλον και η καθημερινή ζωή στο ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρεία» και «Η θάλασσα, η πόλη και ο θεός», ενώ τα αποτελέσματά της δημοσιεύονται στο επιστημονικό περιοδικό του Σουηδικού Ινστιτούτου Αθηνών, τα *Opuscula Atheniensia*/Opuscula (Θεοδωροπούλου 2009, 54).

Το 2004 και το 2006, πραγματοποιήθηκε η γεωφυσική έρευνα από τον Απ. Σαρρή και την ομάδα του από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο (Papadopoulos κ.α. 2006, 75-90) .

Περιγραφή ιερού:

Ο Πόρος βρίσκεται στα ΝΑ του Σαρωνικού κόλπου, πολύ κοντά στις ακτές της Πελοποννήσου και αποτελείται από δύο νησιά, τη Σφαιρία στα Ν, όπου βρίσκεται η πόλη του Πόρου και το σύγχρονο λιμάνι και το μεγαλύτερο και πιο αραιοκατοικημένο, την Καλαυρεία στα Β. Το ιερό του Ποσειδώνα βρίσκεται στο

κέντρο του νησιού Καλαυρεία, 6 χλμ. ΒΑ από την πόλη του Πόρου, σε ένα οροπέδιο ανάμεσα στα βουνά Βίγλα και προφήτης Ηλίας, στην περιοχή Παλάτια, σε υψόμετρο περίπου 200μ. απομακρυσμένο από τη θάλασσα (**Πιν. 2α**).

Στα Ν του σύγχρονα περιφραγμένου χώρου, έχουν εντοπιστεί λείψανα οικιών, που ανήκουν στην αρχαία πόλη της Καλαυρείας, ενώ στα Β διακρίνεται ο κόλπος της Βαγιονιάς, όπου πιθανώς βρισκόταν το αρχαίο λιμάνι της πόλης, καθώς ο Wide το 1864 εντόπισε λείψανα αρχαίων νηοστασίων (Wells-Penttinen κ.α. 2004, 34).

Το τέμενος του Ποσειδώνα, που βρίσκεται στη ΒΑ γωνία του χώρου (**Πιν. 10β**), αποτελείται από το ναό, το βωμό και τον περίβολο και έναν υπαίθριο χώρο στα ΝΔ του, που πλαισιώνεται από κτίρια-στοές, παραταγμένες σε σχήμα «Π» (Κτίρια Α, Β, C, D). Στα Δ του χώρου βρίσκεται το πρόπυλο (Κτίριο Ε) και ένα κτίριο, που χαρακτηρίστηκε αρχικά ως *Βουλευτήριο* (Κτίριο F) και αποτελεί μια μεγάλου μεγέθους στοά σε σχήμα «Π». Το ιερό έχει τρεις σημαντικές οικοδομικές φάσεις, στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., στο τέλος του 6^{ου}/αρχές 5^{ου} αι. π.Χ. και στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ εντοπίζονται ίχνη και πρωιμότερης λατρευτικής δραστηριότητας (Θεωδοροπούλου 2009, 56).

Στα Ν της περιοχής του τεμένους και Ν του σύγχρονου δρόμου, εντοπίστηκαν λείψανα από οικίες, στην περιοχή που βρίσκεται το λεγόμενο *Ηρώο του Δημοσθένη* ή *Ασκληπιείο*, (Κτίριο G), ενώ στα Ν του Κτιρίου D εντοπίστηκε, κατά τις ανασκαφές του 2007, και το Κτίριο I (Θεωδοροπούλου 2009, 56). Ανάμεσα στα Κτίρια D, E, F στα Ν, τοποθετείται, σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα, η Αγορά της αρχαίας πόλης της Καλαυρείας (Papadopoulos-Sarris κ.α. 2006, 82-89· Pettinent- Wells κ.α. 2009, 89-90· Wells-Penttinen κ.α. 2008, 43), ενώ στα ΒΔ του ιερού τοποθετούνται τα νεκροταφεία (**Πιν. 10β**).

Το υλικό, που χρησιμοποιήθηκε εν μέρει για την κατασκευή των κτιρίων του ιερού, είναι μαλακός κιτρινωπός και πιο σκληρός γκριζωπός ασβεστόλιθος, που προέρχονται πιθανώς από τα λατομεία, που έχουν εντοπιστεί Β και Ν του ιερού.

Κατά το πέρασμα των χρόνων, έχουν διαπιστωθεί εκτεταμένες, σύγχρονες ανθρωπογενείς επιχώσεις και διαταράξεις. Η ανασκαφή του 1894 άφησε σωρούς χωμάτων, τα οποία διαβρώθηκαν και άφησαν τα ίχνη τους κυρίως στο Κτίριο Α και Ν από αυτό. Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι., στο Δ τμήμα του ιερού, κτίστηκε αγροικία πάνω από τα αρχαία κτίσματα, προκαλώντας καταστροφές κυρίως στο Κτίριο F, ενώ το 1970, η κατασκευή του σύγχρονου δρόμου κατέστρεψε μέρος του Ν τμήματος, κυρίως το Κτίριο G (Wells-Penttinen κ.α. 2004, 35, 41). Όλα αυτά τα γεγονότα,

συντέλεσαν στο να είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η πραγματική έκταση του ιερού, που δεν αντιστοιχεί στη σύγχρονη περίφραξη. Επιπρόσθετα, από το ναό, όπως και από τα περισσότερα κτίρια, σώζονται μόνο τα θεμέλια, καθώς πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως και οικοδομικό υλικό του ιερού, επαναχρησιμοποιήθηκαν σε σύγχρονα κτίρια, όπως στο Μοναστήρι της Ύδρας (Θεωδοροπούλου 2009, 56).

Ο ναός χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου}/αρχές 5^{ου} αι. π.Χ. και, παρόλο που σώζονται μόνο τα θεμέλιά του και τμήμα του περιβόλου, έχει αποκατασταθεί η αρχιτεκτονική μορφή του. Πρόκειται για έναν περίπτερο ναό με 6x12 κίονες και περίβολο με δύο εισόδους, στα Ν και Α. Δεν βρέθηκαν υπολείμματα, που θα μπορούσαν σαφώς να υποδεικνύουν έναν προκάτοχό του, αν και έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα της Εποχής του χαλκού και από τα τέλη του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ., που μαρτυρούν λατρευτικές δραστηριότητες (Mylonopoulos 2003, 71-72· Wells-Penttinen κ.α. 2004, 38-39).

Στα Δ-ΒΔ του περιβόλου του ναού, εντοπίζεται η ονομαζόμενη Περιοχή Ρ, όπου ερευνήθηκαν τα υπολείμματα ενός μεγάλου κτιρίου, στο οποίο βρέθηκε ένας βωμός, καθώς και θραύσματα αγγείων πόσης της Εποχής του Χαλκού, κάτω από ένα παχύ στρώμα της Αρχαϊκής εποχής (**Πιν. 12α-β**) (Wells 2003, 339-340· Wells-Penttinen κ.α. 2004, 41-49· 2008, 68-71). Κατά τις ανασκαφές του 2010 και 2011, εντοπίστηκαν τρεις μικροί χρυσοί δίσκοι και δύο μικρογραφικοί χάλκινοι πελέκεις, που ερμηνεύτηκαν ως αφιερώματα (**Πιν. 39α, 41δ**) (Pettinent κ.α. 2012α, 2012β).

Ήδη κατά τις ανασκαφές του 1894, βρέθηκαν κάποια θραύσματα μυκηναϊκών αγγείων, στην ευρύτερη περιοχή του ναού και αναθήματα, που οδήγησαν τους ανασκαφείς να τα ερμηνεύσουν ως ύπαρξη λατρευτικής δραστηριότητας ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια (Wide-Kjellberg 1895, 297-302). Η άποψη αυτή δίχασε τους ερευνητές, καθώς δεν ήταν ξεκάθαρο αν συνδέονταν με τη λατρεία ή αν επρόκειτο για ταφικά ευρήματα (Hägg 2003, 333-336· Mazarakis Ainian 1997, 322· Welter 1941, 45· Wells 2011, 211-220· Wells-Penttinen κ.α. 2004, 60-63).

Στα ΝΑ του ναού, εντοπίστηκε η ονομαζόμενη Περιοχή Η, η οποία είναι πιο σύνθετη, καθώς αντιπροσωπεύει περισσότερες περιόδους (**Πιν. 10α**) (Penttinen-Wells κ.α. 2009, 89-134). Στη περιοχή αυτή, αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαϊκού τοίχου, καθώς και ένα μεγάλο σύστημα αποστράγγισης της Ελληνιστικής εποχής. Στην επίχωση του χώρου, βρέθηκαν αφιερώματα διαφόρων περιόδων, όπως ένα ειδώλιο Συριακού τύπου της Εποχής του Χαλκού (**Πιν. 40α**) (Wells 2009, 143-149) και ένας ημιτελής, αναθηματικός κίονας κατά χώραν, που πιθανώς αποτελεί αθηναϊκή

αφιέρωση (Pakkanen 2009, 167-179· Penttinen-Wellsκ.α. 2009, 131). Επίσης, αποκαλύφθηκε μια πλήρης ενεπίγραφη βάση, με αφιέρωση των αγαλμάτων του Πτολεμαίου και της Αρσινόης από τους κατοίκους της Πελοποννησιακής Αρσινόης στον Ποσειδώνα (Wallensten-Pakkanen 2009, 155-165).

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η μεγάλη απόθεση αρχαϊκών ευρημάτων (H010) σε σχέση με τον αρχαϊκό τοίχο, ο οποίος πιθανώς αποτελούσε το όριο της ιερής περιοχής από τα Ν-ΝΑ, καθώς και μια δεύτερη απόθεση (H008), πολύ κοντά στην Α είσοδο του περιβόλου (Alexandridou 2012). Η απόθεση H010 περιείχε θραύσματα αγγείων, πήλινα ειδώλια, μεταλλικά αντικείμενα και οργανικά κατάλοιπα, όλα εναποθετημένα, μετά από την χρήση τους, εκτός του ιερού χώρου. Κάποια από τα όστρακα των αγγείων αντιστοιχούν σε θραύσματα, που προέρχονται από την Περιοχή Ρ, στα Δ του τεμένους (Alexandridou 2013, 82-83).

Κατά κύριο λόγο, η κεραμική χρονολογείται στις αρχές του 7^{ου} ως τον 5^ο αι. π.Χ., με λιγοστές εξαιρέσεις (Alexandridou 2013, 86-87) και προέρχεται κυρίως από αγγεία συμποσίου, πόσης, σίτισης και μεταφοράς (Alexandridou 2013, 87-109). Τα σχήματα είναι κυρίως κορινθιακά, αλλά και κάποια παραδείγματα από το Άργος και τη Λακωνία. Κυριαρχούν τα μικρογραφικά αγγεία, οι κοτυλίσκες και οι σφαιρικοί αρύβαλλοι, ενώ σημαντικές είναι και οι πυξίδες (Alexandridou 2013, 87-89, 91-92, 96-101). Έχουν βρεθεί και τμήματα αττικών αμφορέων μεταφοράς, του τέλους του 7^{ου}/αρχών 6^{ου} αι. π.Χ. (Alexandridou 2012· 2013, 105-107). Όσον αφορά στα ειδώλια, κυριαρχούν τα ζωόμορφα, κυρίως αλόγων, αλλά και ενός ελαφιού, πτηνών και φιδιών. Συχνά είναι επίσης τα ομοιώματα τροχών και επίπλων, καθώς και τα πήλινα *κουλούρια* (**Πιν. 28δ, 30γ-δ**) (Alexandridou 2013, 105-115).

Η δεύτερη απόθεση χρονολογείται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., είναι μικρότερη και φέρει λιγότερα ευρήματα, καλύτερα διατηρημένα, που αποκαλύφθηκαν κατά χώρα. Κυριαρχούν οι μικρογραφικοί λύχνοι, αλλά έχουν βρεθεί και κοτυλίσκες, δύο αρύβαλλοι και ένα ρυτό στη μορφή καθιστού λαγού, καθώς και ένα χάλκινο βραχιόλι. Τα ευρήματα φαίνεται να είναι τοποθετημένα εσκεμμένα, μετά από κάποια συγκεκριμένη τελετουργική δραστηριότητα, σε αντίθεση με την μεγαλύτερη απόθεση, που σχετίζεται με τον καθαρισμό και την αναδιοργάνωση του ιερού χώρου, όπως και η περιοχή Ρ (Alexandridou 2012· Pakkanen 2015, 25-48).

Από τα κτίρια-στοές, τα οποία σώζονται αποσπασματικά, το Κτίριο Α χρονολογείται πιθανώς στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., το Κτίριο Β στις αρχές του 4ου αι.

π.Χ και τα υπόλοιπα στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., ενώ το Κτίριο Ε, στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., και το Κτίριο F στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. (**Πιν. 10α**).

Το Κτίριο Α βρίσκεται στα Ν του ναού και πρόκειται για μια στοά του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ., με πρόσοψη από δωρική κιονοστοιχία και εσωτερική ιωνική κιονοστοιχία τεσσάρων κίωνων. Το Κτίριο Β, που βρίσκεται στα Ν του Κτιρίου Α και σε άμεση γειτνίαση, είναι πολύ άσχημα διατηρημένο και πιθανώς έχει την ίδια κάτοψη με αυτό.

Απέναντι από το Κτίριο Α και στο Α τμήμα του χώρου, βρίσκεται το Κτίριο C, που χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. και αποτελεί στοά με δωρική εξωτερική κιονοστοιχία και ιωνική εσωτερική από πέντε κίονες. Είναι κτισμένο από δύο ειδών λίθους και κορινθιακού τύπου στέγη. Τα ευρήματα από το εσωτερικό του κτιρίου, είναι διάσπαρτα και περιορισμένα, ενώ ιδιαίτερης σημασίας είναι ο εσωτερικός τοίχος του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ., που το διατρέχει και αποτελεί συνέχεια του τοίχου του Κτιρίου D, ο οποίος αποτελεί μέρος της επιπεδοποίησης του χώρου, που συντελέστηκε κατά τα αρχαϊκά χρόνια, για τη διεύρυνση του ιερού (Wells-Penttinen κ.α. 2005, 196-200). Σημαντικότερο εύρημα του Κτιρίου C αποτελεί η επιγραφή δωρεάς-αφιέρωσης στον Ποσειδώνα (*IG IV 841*), που όρισε τη λειτουργία του κτιρίου ως χώρο ανάρτησης (Wells-Penttinen κ.α. 2005, 183, 202· Wide-Kjellberg 1895, 287-293).

Το σημαντικότερο από τα κτίρια του ιερού αποτελεί το Κτίριο-στοά D, το οποίο βρίσκεται στα ΝΔ του χώρου και στα Ν του Κτιρίου C (**Πιν. 10β**). Είναι ένα ιδιόμορφο αρχιτεκτονικά κτίριο, το οποίο αποτελείται στα Β από μία επιμήκη στοά, που χρονολογείται τον 6^ο/5^ο αι. π.Χ. και από ένα τραπεζιόσχημο κτίριο με επιμέρους δωμάτια και μια τριγωνική αυλή στα Ν του, που χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., όταν η στοά πιθανώς παύει να λειτουργεί (Wells-Penttinen κ.α. 2004, 49, 75· 2005, 135). Το κτίριο D έχει καθαρά λατρευτική χρήση, ενώ τα δύο μεγαλύτερα δωμάτια, στο κέντρο σχεδόν του κτιρίου, έχουν ερμηνευτεί ως εστιατόρια (Wells-Penttinen κ.α. 2004, 76). Η λατρευτική δραστηριότητα στο χώρο πιστοποιείται, βάσει των ευρημάτων, από τον 8^ο αι. π.Χ. ως την ελληνιστική περίοδο (Wells-Penttinen κ.α. 2005, 135, 181-182). Κάτω από το μεταγενέστερο Κτίριο D, αποκαλύφθηκαν λείψανα κτιρίων του 8^{ου} αι. π.Χ. (*Wall 09*), καθώς και τρεις αποθέτες του τρίτου τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ. (*Feature 07, 08, 09*), στο Δ- ΝΔ τμήμα του κτιρίου (**Πιν. 14α**) (Wells 2011 214-215· 2015, 137- 145· Wells-Penttinen κ.α. 2005, 150-159· 2008, 49- 51).

Η περιοχή περιφράχτηκε με αναλημματικούς τοίχους κατά τον 7^ο/6^ο αι. και χρησίμευε για την τέλεση εορταστικών γευμάτων, πρακτική που συνέχισε και μετά την ανέγερση του κτιρίου, τον 4^ο αι. π.Χ., καθώς σε αυτό εντοπίστηκαν δύο βωμοί, στο ΒΑ ορθογώνιο δωμάτιο, αλλά και ένας στα ΝΔ (*Feature* 01, 02, 05), όπως και έδρανα κλινών και πολυάριθμα σπασμένα αγγεία στο δάπεδό του, καθώς και οργανικά κατάλοιπα, που παραπέμπουν σε τέλεση τελετουργικών συμποσίων (**Πιν. 20β-γ**) (Θεοδωροπούλου 2009, 56· Wells 2011, 213-214· 2015, 145).

Η ύπαρξη ίσως δεύτερου λατρευτικού κτιρίου στην Καλαυρεία δεν είναι παράξενη, καθώς υπάρχουν στοιχεία για τη λατρεία του Δία Σωτήρα (*IG* IV 840) και της Αφροδίτης (*IG* IV 844) στο ιερό. Ίσως στο Κτίριο D να λατρεύονταν κάποια γυναικεία θεότητα (Wells-Penttinen κ.α. 2004, 77· 2005, 135).

Στο 165 π.Χ. χρονολογούνται τα ευρήματα, που υποδεικνύουν ένα μεγάλο και πολυπληθές τελετουργικό γεύμα, που έλαβε χώρα κοντά στο Κτίριο D (**Πιν. 45δ, στ**). Κάποια από τα υπολείμματα αυτού του γεύματος, όπως θραύσματα αγγείων και οστών, θάφτηκαν σε ένα τριγωνικό χώρο στα ΝΔ του κτιρίου (Wells-Penttinen κ.α. 2004, 29-87· 2005, 164-179, 182). Ανάμεσα στα ευρήματα, ήταν θραύσματα αγγείων συμποσίου και υπολείμματα ζώων, ψαριών και όστρεων, καθώς και κινητά ευρήματα, όπως βαρίδια και νομίσματα (Mylona 2014· Mylona-Ntinou κ.α. 2013). Η κύρια δραστηριότητα ήταν τα τελετουργικά δείπνα, κυρίως κατά την ελληνιστική περίοδο, αλλά και κατά τα αρχαϊκά χρόνια (Wells-Penttinen κ.α. 2008, 78).

Στο ΒΔ χώρο του Κτιρίου D, αποκαλύφθηκε μια δεξαμενή της αρχαϊκής περιόδου, η οποία αποτελούσε μέρος ενός συστήματος τουλάχιστον δυο συνδεδεμένων δεξαμενών (*Feature* 03-04), η οποία κατά τα ύστερα ελληνιστικά/ρωμαϊκά χρόνια (μετά το 50 π.Χ.), εγκαταλείφθηκε και σφραγίστηκε με χώμα και πέτρες (**Πιν. 45δ-ε**). Στο εσωτερικό της, βρέθηκαν οργανικά υπολείμματα και πολυάριθμα γυάλινα αγγεία (Wells-Penttinen κ.α. 2005, 180· 2008, 36-8, 41, 48, 89-94). Αξιοσημείωτο είναι ότι, στα οργανικά κατάλοιπα, συγκαταλέγεται ποικιλία υπολειμμάτων ζώων, ασυνήθιστων προς κατανάλωση ή θυσία, όπως σκύλοι, φίδια, αυγά πουλιών, ιπποειδή κ.α. (**Πιν. 46**) (Mylona 2013, 149-166· 2014· Mylona-Ntinou κ.α. 2013, 194-197).

Στην Περιοχή I, η οποία βρίσκεται κοντά στο πρόπυλο και Ν του Κτιρίου D, αποκαλύφθηκε το Κτίριο I με επιμέρους δωμάτια, που χρονολογείται στον 2^ο-1^ο αι. π.Χ. (**Πιν. 10β**). Το κτίριο είναι κτισμένο πάνω σε πρωιμότερο κτίριο του 4^{ου} αι. π.Χ. και έχει μεικτή οικιακή και εμπορική χρήση. Στην περιοχή βρέθηκαν ευρήματα, που

σχετίζονται με το θαλάσσιο στοιχείο, όπως κατάλοιπα ψαριών και όστρεων, καθώς και εργαλείων, που σχετίζονται με το ψάρεμα (Mylona 2015, 397-399).

Το ιερό αποτελούσε και διακεκριμένο χώρο ασύλου (Pakkanen 2008, 238-243· 2011, 120-124· Schumacher 1993, 62-87· Sinn 1993, 88-109) και έδρα Αμφικτιονίας (Constantakopoulou 2007, 29-37· Mylonopoulos 2003, 430-431). Οι απόψεις για τη χρονολόγησή της ίδρυσής της διαφέρουν (Hägg 2003, 333-336· Harland 1925, 160-171· Kelly 1966, 113-119· Mylonopoulos 2006, 133-136). Η αμφικτιονία εκφυλίζεται κατά τα κλασικά χρόνια, για να αναβιώσει με δευτερεύοντα, κυρίως θρησκευτικό ρόλο, κατά τα ελληνιστικά (*IG IV* 842), ως την καταστροφή του ιερού. Ο πιθανός μυκηναϊκός της προκάτοχος, ίσως να είχε έδρα κάποια γειτονική περιοχή, όπως τα Μέθανα ή τη νησίδα Μόδι (Κύρου 2003, 349-362· Konsolaki Yannopoulou 2017, 143-163).

Το ιερό της Καλαυρείας, βρισκόταν υπό την επιρροή της Τροιζήνας κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αι. π.Χ. ως το 323π.Χ., οπότε και αποκτά ανεξαρτησία, ενώ κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, πολλές φορές πολιορκήθηκε και κατακτήθηκε από τους Αθηναίους. Κατά τον 1^ο αι. π.Χ, το ιερό καταστρέφεται από τους πειρατές της Κιλικίας, παραμένει ωστόσο ενεργό κατά το τέλος της ελληνιστικής περιόδου, ίσως και στις αρχές των ρωμαϊκών χρόνων, ως το 50 π.Χ. (Θεοδοροπούλου 2009, 56· Mylonopoulos 2003, 70).

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Alexandridou 2012· 2013, 81-150· Θεοδοροπούλου 2009, 54-57· Hägg 2003, 333-336· Harland 1925, 160-171· Kelly 1966, 113-119· Κύρου 2003, 349-362· Mylona 2013, 149-166· 2014· 2015, 385-417· Mylona-Ntinou κ.α. 2013, 187-204· Pakkanen 2009, 167-179· Pakkanen 2008, 233-262· 2011, 111-134· Papadopoulos-Sarris κ.α. 2006, 75-90· Penttinen-Wells κ.α. 2009, 89-134· Schumacher 1993, 62-87· Wallensten -Pakkanen 2009, 155-165· Wells 2003, 337-347· 2009, 143-149· 2011, 211-220· 2015, 137-155· Wells-Penttinen κ.α. 2004, 29-87· 2005, 127-215· 2008, 31-129· Welter 1941· Wide-Kjellberg 1895, 267-326.

Δευτερεύουσα: Constantakopoulou 2007, 29-38· Konsolaki Yannopoulou 2017, 143-163· Mazarakis Ainian 1997, 322· Mylonopoulos 2003, 70-81· 2006, 121-155· Pakkanen 2015, 25-48· Sinn 1993, 88-109.

06. Κιόνια, Τήνος, Κυκλάδες.

Χρονολόγηση: 4^{ος} αι. π.Χ.- 3^{ος} αι. μ. Χ.

Είδος ιερού: Εξωαστικό ιερό.

Τοποθεσία: ΝΔ Τήνος, παραλία Κιόνια.

Λατρευόμενες θεότητες: Ποσειδώνας και Αμφιτρίτη, λατρεία Απόλλωνα *Προστατήριου* και της Αρτέμιδος *Ηγεμονίας Ορθωσίας*.

Πηγές: Στράβων: 10.5.11.

Ιστορία της έρευνας:

Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον για την Τήνο αρχίζει στο τέλος του 19^{ου} αι., καθώς ο πρώτος, που αναζητά τη θέση του ιερού του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης, είναι ο Ιταλός αρχαιολόγος G. Patroni (1895). Ωστόσο, η υπόδειξη της θέσης ανήκει στον L. Ross, το 1837 και στον Τήνιο λόγιο και γιατρό Επ. Γεωργαντόπουλο, ο οποίος δημοσίευσε τη μελέτη του, που εκδόθηκε μετά το θάνατό του, το 1899 (Ετιέν κ.α. 2013, 20-21).

Η συστηματική αρχαιολογική έρευνα στο ιερό, ξεκινά στις αρχές του 20^{ου} αι., από τους Βέλγους αρχαιολόγους H. Demoulin και P. Graindor, οι οποίοι ήταν μέλη της Γαλλικής Αρχαιολογικής σχολής. Ο H. Demoulin, κατά τα έτη 1902-1903, διενήργησε δοκιμαστικές ανασκαφικές έρευνες σε παραλιακά αγροκτήματα, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν ο ναός, τα υδραγωγεία και τα λουτρά, η Κρήνη, καθώς και καταλύματα και επιγραφές (Demoulin 1902, 339-439· 1903, 233· 1904, 65). Συνεχιστής του υπήρξε ο συνάδερφός του P. Graindor, κατά τις ανασκαφές του οποίου, που διενεργήθηκαν το 1903, 1905 και 1907, αποκαλύφθηκαν ο βωμός και η Ιερά οδός, ο περίβολος, και το πρόπυλο (Étienne κ.α. 1986, 1-11· Ετιέν κ.α. 2013, 21).

Οι ανασκαφικές έρευνες στο ιερό, συνεχίστηκαν κατά τα έτη 1973, 1975-1976, 1978 και πάλι υπό την αιγίδα της Γαλλικής σχολής και υπό τη διεύθυνση των R. Étienne και P. Amandry. Κατόπιν, εκδόθηκε η τελική δημοσίευση του ιερού (Étienne κ.α. 1986· Étienne 1990), ενώ ο A. Ορλάνδος (1937, 608-620) δημοσίευσε την πρωτότυπη Κρήνη, την οποία και αναγνώρισε ανάμεσα στα ανεσκαμμένα τμήματα, ενώ το 2006 δημοσιεύτηκε η μελέτη του P. Alberi, που αφορούσε στο ηλιακό ρολόι του ιερού (Ετιέν κ.α. 2013, 21).

Περιγραφή ιερού:

Το ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης βρίσκεται στην παραλία Κιόνια, στο ΝΔ τμήμα του νησιού, στον κόλπο του Σταυρού και απέχει 2,5χλμ. Δ της αρχαίας και σύγχρονης πόλης της Τήνου (**Πιν. 1**). Η αρχαία πόλη εντοπίζεται στο λόφο, όπου βρίσκεται σήμερα η βασιλική της Ευαγγελίστριας και διαθέτει οχύρωση και λιμάνι, ενώ ιδρύεται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., ταυτόχρονα με το ιερό στα Κιόνια (Ετιέν κ.α. 2013, 49, 53-54, 123-127).

Προς τα Β των Κιονίων, υψώνονται απότομες πλαγιές, που τις πλαισιώνουν τρεις ορμητικοί χείμαρροι, ένας εκ των οποίων εκβάλει στα Α του ιερού. Η θέση του είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς βρίσκεται στο στενό πέρασμα ανάμεσα στην Τήνο και τη Σύρο, που αποτελεί ακόμα και σήμερα τον κύριο θαλάσσιο δρόμο από την Αθήνα και την Εύβοια, προς τις Β και τις κεντρικές Κυκλάδες και την Κρήτη, ενώ αποτελούσε κατά τα αρχαία χρόνια και τον τελευταίο σταθμό των ταξιδιωτών προς τη Δήλο.

Στο ιερό δεν εντοπίζονται ίχνη πρωιμότερης λατρείας, πριν το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. (Étienne κ.α. 1986, 180-181), ενώ διακρίνονται πέντε κύριες οικοδομικές φάσεις, από τον 4^ο αι. π.Χ.- 2^ο αι. μ.Χ. Στην προμνημειακή φάση (μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.), ανήκουν 6 λατρευτικοί βόθροι, ο μεγαλύτερος εκ των οποίων βρίσκεται κάτω από το Κτίριο D, καθώς και τμήματα τοίχων, που περνούν κάτω από το ναό E (**Πιν. 5**) (Étienne κ.α. 1986, 28-29, 187-188· Ετιέν κ.α. 2013, 136).

Στο πρώτο πρόγραμμα μνημειοποίησης, που τοποθετείται στα τέλη του 4^{ου}/αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., ανήκουν η Κρήνη, ο ναός E1, τα εστιατόρια Q και τα Κτίρια R-U στα ΒΑ, ενώ αργότερα προστίθεται μια δεξαμενή στο Β τμήμα της Κρήνης και τα μνημεία I και M. Το δεύτερο πρόγραμμα χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου}/αρχές 2^{ου} αι. π.Χ. και σε αυτό ανήκουν ο ναός E2 και η κυρίως αναδιαμόρφωση του κέντρου του ιερού. Στο τρίτο οικοδομικό πρόγραμμα, β' μισό 2^{ου}/αρχές 1^{ου} αι. π.Χ., ανήκει η στοά, ενώ το ιερό αναπροσαρμόζεται. Το τέταρτο χρονολογείται στο τέλος του 1^{ου}/αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ. και το πέμπτο πρόγραμμα στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., στα οποία προστίθενται κυρίως οι Θέρμες (Étienne κ.α. 1986, 187-200· Ετιέν κ.α. 2013, 136-142).

Ο χώρος έχει χωριστεί αρχαιολογικά σε τέσσερις επιμέρους τομείς. Ο Τομέας I καλύπτει τη ΒΔ πλευρά του ιερού, όπου βρίσκεται η Κρήνη και το Κτίριο Β στα Ν της, ο Τομέας II καλύπτει το κέντρο του ιερού, το ναό και το βωμό, καθώς και τα κτίρια ανάμεσά τους. Στον Τομέα III ανήκουν τα Κτίρια M, O, Q, καθώς και το Δ.

άκρο της Στοάς, ενώ στον Τομέα IV ανήκουν τα Κτίρια R-U στα Α του ιερού και η στοά L.

Ο ναός (**Πιν. 5, 19α-Κτίριο E1/E2**) βρισκόταν στα ΝΔ του τεμένους και ήταν ένα ορθογώνιο οικοδόμημα με πρόναο και σηκό, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ στα τέλη του 3^{ου}/αρχές 2^{ου} αι. π.Χ., κατά τη διάρκεια της ανακαίνισης του ιερού, αντικαθίσταται από μεγαλοπρεπέστερο, αμφιπρόστυλο, δωρικό κτίριο, με τέσσερις κίονες σε κάθε στενή πλευρά. Ο δεύτερος ναός, διατηρεί μέρος της επτάβαθμης κλίμακας στα Ν και Α, που αποτελεί αρχιτεκτονική ιδέα Ρόδιων καλλιτεχνών, ενώ με κλίμακα συνδέεται και με την Κρήνη-Εξέδρα στα Β. Από τον 3^ο αι. π.Χ., στεγάζονταν σε αυτόν τα αγάλματα των δύο θεών, έργο του Αθηναίου Τελεσίνου, ενώ ήταν διακοσμημένος με θέματα, που σχετίζονται με τη λατρεία τους και με ιδιαίτερα χαρακτηριστικούς τους υπερμεγέθεις ιππόκαμπους, των οποίων η ακριβής θέση βρίσκεται προς συζήτηση (Étienne κ.α. 1986, 93-106, 162-165, 269-286· Ετιέν κ.α. 2013, 137, 150-151).

Μπροστά από τον ναό βρισκόταν ο βωμός (J), όπου και κατέληγε η Ιερά οδός, ενώ ανάμεσα στο ναό και το βωμό υπήρχε πλακόστρωτη αυλή (**Πιν. 5, 21γ**). Ο βωμός ήταν ένα μεγαλοπρεπές οικοδόμημα σε σχήμα «Π» με παραστάσεις, από ντόπιο λευκό και γκριζωπό μάρμαρο, πλούσια διακοσμημένο από τον Αγασία της Εφέσου και έχει μορφολογικά επιρροές από την Μ. Ασία (Étienne κ.α. 1986, 107-126, 170-175· Ετιέν κ.α. 2013, 151-152). Πλησίον του βρέθηκε και το μαρμάρινο ηλιακό ρολόι, που χρονολογείται το 2^ο αι. π.Χ. και αποτελεί έργο του Μακεδόνα Ανδρόνικου της Κύρρου (Κυρρήστου) (Alberi 2006, 1-54).

Στα Α του βωμού στήθηκε η «Εξέδρα της Ναυσίου Χρυσογόνου», που ήταν ανάθημα επιφανούς οικογένειας της Τήνου και στήριζε πέντε χάλκινα αγάλματα, ενώ ανάμεσα στο ναό και το βωμό διακρίνονται βάσεις και θεμέλια αναθημάτων διαφόρων περιόδων (**Πιν. 5**) (Étienne 1990, 196· Étienne κ.α. 1986, 141-145· Ετιέν κ.α. 2013, 148-150).

Στα Α του ναού αποκαλύφθηκε το Κτίριο D (**Πιν. 5**), το οποίο αποτελεί ένα μικρό, ορθογώνιο, μονόχωρο κτίριο, που κατασκευάστηκε το 2^ο/1^ο αι. π.Χ. από μάρμαρο και γνεύσιο, για να στεγάσει αρχαιότερο λατρευτικό βόθρο, ο οποίος ίσως χρησίμευε για σπονδές, καθώς υπήρχε πρόσβαση σε αυτόν (Ετιέν κ.α. 2013, 152-154).

Στα Β του ναού βρίσκεται η Κρήνη-Εξέδρα, η οποία αποτελεί ιδιότυπο, τοπικού χαρακτήρα αρχιτεκτόνημα, το οποίο ανήκει στη Α' οικοδομική φάση (τέλη

4^{ου}/αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.) και εξυπηρετούσε τις ιαματικές λειτουργίες του ιερού (**Πιν. 5, 23α**). Αποτελούνταν από δύο πλευρικές τετράγωνες δεξαμενές και μια κεντρική στρογγυλή εξέδρα, ενώ στο πίσω μέρος υπήρχε μια μεγάλη τετράγωνη δεξαμενή, η οποία κατά το 2^ο αι. π.Χ. μετατράπηκε σε οικία. Η Κρήνη ήταν κατασκευασμένη από μάρμαρο, η πρόσοψή της κοσμούσαν με δωρική κιονοστοιχία και ήταν διακοσμημένη με φατνώματα, που έφεραν το μακεδονικό άστρο (Étienne κ.α. 1986, 73-92, 159-162· Ετιέν κ.α. 2013, 142-144· Ορλάνδος 1937, 608-620).

Ανάμεσα στην Κρήνη και το ναό, στα ΒΔ, βρίσκεται το Κτίριο Β (**Πιν. 5**), το λεγόμενο *θεραπευτήριο* ή *άβατον*, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και είναι ένα μεγάλο κτίριο με πολλές επιμέρους αίθουσες. Ίσως η χρήση του να ήταν ανάλογη με παρόμοια κτίρια, που υπάρχουν στα Ασκληπιεία ή να διαδραμάτιζε το ρόλο, που αργότερα αποδόθηκε στη στοά (Ετιέν κ.α. 2013, 144-145).

Στον Α χώρο του τεμένους, βρίσκεται το μεγάλο Κτίριο Q, το οποίο έχει ταυτιστεί ως εστιατόριο, καθώς στα Β του βρέθηκαν πολλά μαγειρικά σκεύη και ταυτίζεται με το κτίσμα, που περιγράφει ο Στράβωνας (10.5.11) (**Πιν. 5**). Το κτίριο χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., όμως καταστράφηκε κατά τα ρωμαϊκά χρόνια για να κτιστούν οι Θέρμες N και δεν είναι δυνατό να αποκατασταθεί πλήρως. Με βάση την κάτοψή του, πρόκειται για ένα μεγάλο κτίριο με δυο άνισες ορθογώνιες αίθουσες, που χωρίζονται με ένα διάδρομο (Étienne κ.α. 1986, 165-169). Στα Β του υπήρχαν τα μαγειρεία (Κτίριο O) και στα ΒΔ ένα ακόμα Κτίριο M, του οποίου η χρήση παραμένει άγνωστη (Ετιέν κ.α. 2013, 155-156).

Το Ν όριο του Τεμένους οροθετείται από την μεγάλη στοά (L), η οποία χρονολογείται στο 2^ο αι. π.Χ. Ήταν ένα επίμηκες κτίριο, 170μ. μήκους, με διπλή πρόσοψη στα Β και Ν από δωρικές κιονοστοιχίες (**Πιν. 5**). Ίσως χρησίμευε ως χώρος υποδοχής των επισκεπτών (Étienne κ.α. 1986, 127-140, 176-177· Ετιέν κ.α. 2013, 157), ενώ στα ΒΑ της υπάρχει σύνολο κτιρίων (Κτίρια R-U), των οποίων η χρήση και η χρονολόγηση δεν είναι ασφαλής, όμως έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως πρόκειται για οικίες των συντελεστών και λειτουργών του ιερού (Ετιέν κ.α. 2013, 159).

Η λατρεία και η σύνδεση του Ποσειδώνα με τις Κυκλάδες είναι εμφανής και μέσα από τους μύθους. Λατρεύεται ως *Φύκιος* στη Μύκονο, ως *Ναυκλάριος* στη Δήλο, ως *Πελάγιος* στη Θήρα, ως *Φιλόχωρος* και *Ιατρός* στην Τήνο κ.ο.κ., όμως το ιερό του στα Κιόνια αποτελεί το μοναδικό στον Κυκλαδικό χώρο (Étienne κ.α. 1986, 181-187) και αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο και σημαντικότερο ιερό των Κυκλάδων μετά από τη Δήλο. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ποσειδώνας εμφανίζεται ως

κύρια θεότητα του ιερού, καθώς δεν υπάρχουν παραδόσεις, που να τον συνδέουν συχνά με την Τήνο, ενώ λατρεύεται και ως θεός θεραπευτής-ιατρός, γεγονός που δε συμβαίνει αλλού και είναι σύνναος με την Αμφιτρίτη. Προς τιμήν τους γιορτάζονται και τα λεγόμενα *Ποσειδώνια* ή *Ποσείδια*, ενώ από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., το ιερό καθιερώνεται και ως ιερό-άσυλο (Schumacher1993, 57).

Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του, τίθεται υπό την κυριαρχία της Ερέτριας, της Αθήνας, της Σπάρτης, αλλά και των Μακεδόνων. Στην κυριαρχία της Ρόδου θα περιέλθει την περίοδο 200-146 π.Χ., κατά την οποία θα φθάσει σε μεγάλη ακμή, θα αποτελέσει τόπο συνάθροισης του Κοινού των Νησιωτών και η φήμη του θα εξαπλωθεί σε όλη την Ελλάδα, την Κάτω Ιταλία και τα παράλια της Μ. Ασίας και της Αφρικής. Από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., η Τήνος υποτάσσεται στην Ρωμαϊκή κυριαρχία, ενώ το ιερό εγκαταλείπεται οριστικά κατά τον 3^ο αι. μ.Χ. (Φιλανιώτου 2005, 223-225).

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Demoulin 1902, 339-439· 1903, 233· 1904, 65· Graindor 2000· Étienne-Braun-Queyrel 1986· Étienne 1990· Ετιέν-Κούρου-Σημαντώνη Μπουρνιά 2013· Ορλάνδος 1937, 608-620· Patroni 1895.

Δευτερεύουσα: Étienne 2011, 14-22· Schumacher 1993, 51-69· Φιλανιώτου 2005, 223-225.

07. Μικρή Δραγονάρα ή Αντιδραγονέρα, Κύθηρα, ΝΑ Πελοπόννησος

Τοποθεσία: Α των Κυθήρων, Μικρή Δραγονάρα ή Αντιδραγονέρα.

Χρονολόγηση: Αμφίβολη χρονολόγηση (τέλος 4^{ου}-τέλος 1^{ου} αι. π.Χ.).

Είδος ιερού: Εξωαστικό ιερό.

Λατρευόμενες θεότητες: Ποσειδώνας *Γαιήοχος* ή *Εννοσίχθων*.

Πηγές: -

Ιστορία της έρευνας:

Κατά τη δεκαετία του 1995, ο ιστορικός και περιηγητής Α. Κύρου, διαπιστώνει την ύπαρξη αρχαιοτήτων στη περιοχή της Μικρής Δραγονάρας. Παρατήρησε μεγάλη συγκέντρωση αρχαίων οστράκων, κυρίως από αμφορείς των ελληνιστικών χρόνων (Τσαραβόπουλος 2002, 764).

Το 1996-1997, διενεργούνται ανασκαφές από την τότε ΚΣΤ' ΕΠΚΑ, με επικεφαλής τον Α. Τσαραβόπουλο. Οι ανασκαφές είναι μικρής έκτασης και περιορίζονται μόνο στον επιφανειακό καθαρισμό, καθώς δεν υπάρχουν μεγάλες προσχώσεις, λόγω της μορφολογίας του εδάφους (Τσαραβόπουλος 2002, 764).

Από το 1994-2000, το Ινστιτούτο Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών, διεξήγαγε υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα σε ναυάγιο, στις Β ακτές της Αντιδραγονέρας (Θεοδούλου-Κουρκουμέλης 2002, 725-740· Κουρκουμέλης 1999, 243-248· Kourkouvelis 2001, 139-144).

Περιγραφή ιερού:

Το σύμπλεγμα των δύο νησίδων, της Μεγάλης και Μικρής Δραγονάρας ή Αντιδραγονέρας, βρίσκεται στο Α άκρο του νησιού των Κυθήρων και σε μικρή απόσταση από αυτό (**Πιν. 1, 9α**). Η Μικρή Δραγονάρα βρίσκεται πιο Β, είναι ορατή από το ακρωτήριο Μαλέα και σε απόσταση μερικών εκατοντάδων μέτρων από το ανατολικότερο ακρωτήριο των Κυθήρων, το Σταυρό. Η θέση του νησιού αποτελεί σταθμό για τη ναυσιπλοΐα, καθώς ελέγχει την έλευση από το Αιγαίο και την Αν. Μεσόγειο προς τα Δ και Ν και αντίστροφα, ενώ παράλληλα, στο νησί των Κυθήρων εντοπίζονται τέσσερις θέσεις λατομείων (Κοκορού-Αλενρα κ.α. 2009, 177-188).

Το μήκος της Αντιδραγονέρας είναι 700μ. Α-Δ και το μέγιστο πλάτος της 250μ., το έδαφός της είναι ιδιαίτερα βραχώδες και χωρίς βλάστηση, οι ακτές της είναι δύσκολα προσπελάσιμες και είναι γεμάτες τεκτονικές ρηγματώσεις (Πετρόχειλος 184, 33-37). Το Α και Δ τμήμα της νησίδας έχει υψομετρική διαφορά, λόγω των 5 ρηγμάτων, ενώ στο μεγαλύτερο ρήγμα, που βρίσκεται ανάμεσά τους, είναι ορατό ένα έγκοιλο (10μ. x 2,5μ.), στο οποίο ανοίγει ένα σπηλαιώδες όρυγμα προς Β (Τσαραβόπουλος 2002, 763-764· Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 128-129· Θεοδούλου-Κουρκουμέλης 2002, 725). Γύρω από το έγκοιλο (**Πιν. 9β**), εντοπίστηκε πληθώρα οστράκων και διενεργήθηκε η περιορισμένη σε βάθος ανασκαφή. Στο χώρο βρέθηκαν όστρακα ελληνιστικών κυρίως αγγείων, όπως αμφορέων, αλλά και

μικρότερων αναθηματικών, όπως κυλίκων και λύχνων, καθώς και τμήματα πήλινων πλακιδίων.

Στην περιοχή δε βρέθηκαν ίχνη θεμελίωσης κτίσματος, όμως ανάμεσα στα όστρακα, εντοπίστηκε πληθώρα κεραμίδων και σιδερένιων ήλων, που υποδεικνύουν ότι πιθανώς υπήρξε κάποιος πρόχειρα στεγασμένος χώρος, όπου λειτουργούσε το ανοιχτό υπαίθριο ιερό. Σε κοντινή απόσταση από το έγκοιλο προς τα Α, εντοπίστηκε μεταγενέστερο κτίσμα, πιθανώς εκκλησία, το δάπεδο του οποίου είναι στρωμένο με κεραμίδες (Τσαραβόπουλος 2002, 763-764· Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 130).

Εκτός από το πλήθος των οστράκων, τα σημαντικότερα ευρήματα της ανασκαφής είναι τα 234 χάλκινα νομίσματα από διάφορες περιοχές του Μεσογειακού χώρου, ένα ασημένιο νόμισμα από τη Ρόδο, 17 δακτυλιόλιθοι-σφραγιδόλιθοι, καθώς και πολλά, σχεδόν κατεστραμμένα σιδερένια δακτυλίδια (**Πιν. 38γ, 41ε**) (Τσαραβόπουλος 2002, 765-766· Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 133-136). Οι δακτυλιόλιθοι, που συγκρατούνταν στα σιδερένια δακτυλίδια, είναι από ημιπολύτιμους λίθους και υαλόμαζα και κοσμούνται με ανθρωπόμορφες, ζωόμορφες και θρησκευτικές παραστάσεις (**Πιν. IV-Γραφ. 14**) (Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 133).

Η χρήση του ιερού τοποθετείται, βάσει ευρημάτων, στο τέλος του 4^{ου} ως τον 1^ο αι. π.Χ. και η λατρευόμενη θεότητα ταυτίζεται με τον Ποσειδώνα Γαιήοχο σε μια περίοδο, που έχει εδραιωθεί και η πελάγια υπόστασή του, ενώ η λατρεία του στην περιοχή δικαιολογείται, λόγω των εμφανών σεισμικών ρηγμάτων, αλλά και της λακωνικής επιρροής και παρουσίας στα Κύθηρα και της άμεσης γειτνίασης με το Ταίναρο (Πετρόχειλος 1984, 112-126· Tsaravopoulos 2009, 141-147· Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 127, 137).

Έχει διατυπωθεί η άποψη, χωρίς να έχει επιβεβαιωθεί, ότι το έγκοιλο και η υπόγεια συνέχειά του, ίσως να παραπέμπουν σε ψυχοπομπείο και επίσης ότι, το πλήθος των πυραμιδοειδών αγκύρων, που βρέθηκαν στα Β της νησίδας, από ναυάγιο πλοίου του 4^{ου} αι. π.Χ., πιθανώς υποδεικνύουν μόνιμο αγκυροβόλιο (Τσαραβόπουλος 2002, 766). Οι απόψεις αυτές δεν έχουν επιβεβαιωθεί, καθώς ο ελλιμενισμός στις ακτές της νησίδας θα ήταν αδύνατος (Kourkoumelis 2001, 244) και πιθανώς οι άγκυρες να χρησίμευαν ως ρεμέτζα, προκειμένου να πλησιάσουν τα πλοία στην ακτή (Τσαραβόπουλος-Φράγκου, 2017, 129).

Από τα ευρήματα της κεραμικής, προκύπτει επίσης ότι, το πλοίο που ναυάγησε, πιθανώς έκανε στάση στο ιερό για να αποφύγει την κακοκαιρία ή την

πειρατεία και πιθανότατα οι ναυτικοί να κατέθεσαν τις προσφορές τους σε αυτό, καθώς πολλά ευρήματα ομοιάζουν ως προς την προέλευση και χρονολόγηση με τα ευρήματα του ναυαγίου (Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 131· Θεοδούλου-Κουρκουμέλης 2002, 728).

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Τσαραβόπουλος 2002, 763-773· Tsaravopoulos 2009, 141-147· Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 127-143.

Δευτερεύουσα: Θεοδούλου-Κουρκουμέλης 2002, 725-740· Kokorou-Alevra κ.α. 2009, 177-188· Κουρκουμέλης 1999, 243-248· Kourkoumelis 2001, 139-144· Πετρόχειλος 1984.

08. Μολύκρειο, Ελληνικό Βελβίνας, Αιτωλοακαρνανία.

Τοποθεσία: Ελληνικό Βελβίνας, ΝΑ Αιτωλοακαρνανία.

Χρονολόγηση: Αμφίβολη χρονολόγηση (8^{ος} αι. π.Χ.-3^{ος} αι. π.Χ.) (;)

Είδος Ιερού: Εξωαστικό ιερό ή στην ακρόπολη (;).

Λατρευόμενες θεότητες: Ποσειδώνας και Αθηνά (;).

Πηγές: Θουκ.: 2.84, 4.86, 3. 102· Πaus.: 9.31.6· Πλούτ.: *Hθ.* 162.

Ιστορία της έρευνας:

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι ήδη γνωστά στους περιηγητές του 19^{ου} αι., ωστόσο την ταύτιση της περιοχής με το αρχαίο Μολύκρειο, προτείνει πρώτος ο Leake (1830,150), βασιζόμενος στις αρχαίες πηγές. Το 1897, τα αρχαία κατάλοιπα επισημαίνονται από τον Άγγλο W.Woodhouse (1837, 324-330), ενώ το 1916, ο Κ. Ρωμαίος (1916, 46) αναφέρεται στη κρηπίδα ενός μεγάλου ναού. Οι πρώτες περιορισμένες αρχαιολογικές έρευνες, πραγματοποιούνται από τον Α. Ορλάνδο (1922-1925, 55-64), ο οποίος αποτύπωσε τοπογραφικά όλα τα ορατά και εν μέρει αποκαλυφθέντα κατάλοιπα.

Από το 2006 και εξής, πραγματοποιούνται οι συστηματικές πανεπιστημιακές ανασκαφές, με επικεφαλής την Α. Μουστάκα, καθηγήτρια κλασικής αρχαιολογίας

του ΑΠΘ και τον Ν. Καλτσά, διευθυντή του ΕΑΜ, σε συνεργασία με την τότε ΛΣΤ' ΕΠΚΑ και τον αρχιτέκτονα Μ. Κορρέ. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα, που αποτύπωσε ο Α. Ορλάνδος και πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες έρευνες, οι οποίες απέφεραν νέα δεδομένα. Το 2012, αποκαλύφθηκε το στάδιο, που συνέβαλε στην κατανόηση της λειτουργίας και στην ερμηνεία του ιερού.

Περιγραφή ιερού:

Το αρχαίο Μολύκρειο έχει ταυτιστεί πιθανώς με την περιοχή Ελληνικό Βελβίνας, η οποία βρίσκεται μεταξύ Ναυπάκτου και Αντιρρίου (**Πιν. 1, 9γ-δ**). Η αρχαία Μολυκρεία αναφέρεται από τον Στράβωνα ως γειτονική της Μακύνειας, ενώ ο Πausanias (9.31.6) αναφέρει ένα ναό του Ποσειδώνα, τον οποίο συνδέει με το φόντο του ποιητή Ησίοδου. Ο Θουκυδίδης (2.84) αναφέρεται στο ιερό του Ποσειδώνα, στο οποίο οι Αθηναίοι θυσίασαν μετά τη νίκη τους στη ναυμαχία της Ναυπάκτου το 429 π.Χ. και οι Σπαρτιάτες την ίδια χρονιά ανέθεσαν ένα πλοίο.

Το ιερό βρίσκεται στο οροπέδιο, πάνω στην κορυφή ενός βουνού, ύψους 510 μ., εκτός των ορίων της Ναυπάκτου και σε απόσταση 15χλμ. ΒΔ της, σε θέση στρατηγικής σημασίας, πάνω από το πέρασμα Ρίου-Αντιρρίου και σε οπτική επαφή τόσο με το Κορινθιακό, όσο και με τον Πατραϊκό κόλπο (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 135· Σαράντη 2009, 388-389). Εκτείνεται σε ένα στενόμακρο πλάτωμα και περιβάλλεται από περίβολο, ενώ στα Ν και εκτός του περιβόλου, έχει ανασκαφεί μεγάλου μεγέθους δεξαμενή (**Πιν. 9δ**) (Ορλάνδος 1922-1925, 55-64).

Στα ΝΔ του ιερού χώρου, ερευνήθηκε μικρός ναός (**Πιν. 9δ, 19β-Ναός Α'**), με διαστάσεις 10,25μx 5μ., ο οποίος φέρει τρεις πεσσούς ή κίονες στην Α πλευρά της πρόσοψης και στέγη με μεικτή κεράμωση, από κορινθιακού και λακωνικού τύπου κεραμίδες. Στο βάθος του σηκού, έχει εντοπιστεί το βάθρο του χάλκινου λατρευτικού αγάλματος, το οποίο ο Ορλάνδος είχε ταυτίσει ως βωμό (Ορλάνδος 1922-1925, 55-64). Το κτίριο έχει δύο οικοδομικές φάσεις, με τη δεύτερη να ορίζει ως *terminus ante quem* τον 3^ο αι. π.Χ., από ένα θησαυρό αργυρών νομισμάτων ποικίλης προέλευσης και χρονολόγησης, ενώ η πρώτη φάση δεν είναι εύκολο να καθοριστεί χρονολογικά, όμως από τους μελετητές θεωρείται πολύ πρωιμότερη (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 141-142).

Στα Α-ΝΑ του Ναού Α', εντοπίστηκε κατά τις νεότερες έρευνες, μεγαλοπρεπής βωμός μήκους 11μ.-14μ, του οποίου η αποκατάσταση βρίσκεται σε

εξέλιξη, ωστόσο στον περίγυρό του έχουν βρεθεί αετωματικοί κρατευτές με ανθεμωτά ακρωτήρια, καθώς και τμήματα ειδωλίων πεπλοφόρων (**Πιν. 9δ**) (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 140, 143).

Στο Β τμήμα του πλατώματος, αποτυπώθηκε από τον Ορλάνδο ένας μεγάλος, περίπτερος ναός (Ναός Β') με ασυνήθιστο προσανατολισμό Β-Ν, ο οποίος φέρει πρόναο και οπισθόδομο με δύο κίονες εν παραστάσι και περιστύλιο με 6x13 κίονες (**Πιν. 9δ**). Αρχικά ταυτίστηκε με τον ναό του Ποσειδώνα και χρονολογήθηκε τον 4^ο αι. π.Χ., ενώ θεωρείται ανολοκλήρωτος (Ορλάνδος 1922-1925, 55-64). Στο πλάτωμα μπροστά από το ναό, αλλά και σε κοιλότητες στα θεμέλιά του, βρέθηκαν χάλκινα και σιδερένια όπλα, τα οποία χρονολογούνται στα ύστερα αρχαϊκά/πρώιμα κλασικά χρόνια (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 143).

Στα Α του μεγάλου ναού, ερευνήθηκε από τον Ορλάνδο επιμήκης διπλή στοά (**Πιν. 9δ**), με κιονοστοιχίες στην Α και στη Δ πλευρά, η οποία αρχικά ερμηνεύτηκε ως εργαστηριακός χώρος για την κατασκευή του ναού, άποψη που αναθεωρήθηκε από τις επόμενες έρευνες (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 146, υποσ. 21).

Στον κενό χώρο ανάμεσα στους δύο ναούς, ανασκάφηκε ένα ορθογώνιο κτίριο με έξι δωμάτια (Κτίριο Γ'), το οποίο είχε μόνο αποτυπωθεί στο τοπογραφικό του Ορλάνδου. Τα τέσσερα δωμάτια μοιάζουν ως χώροι υποδοχής και τα δύο ως αποθήκες. Βάσει των ευρημάτων, κάλυπτε εμπορικές και αγροτικές ανάγκες, ενώ σε ένα γωνιακό δωμάτιο βρέθηκαν ένας πήλινος λουτήρας και ένα περιρραντήριο με ψηλό πόδι (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 142). Επίσης, ένα δεύτερο μικρό, μονόχωρο, ορθογώνιο κτίριο, εντοπίστηκε στα Ν της στοάς (Κτίριο Δ') .

Κατά την έρευνα του 2012, κατά μήκος της Α πλευράς του χώρου, αποκαλύφθηκε ένα στάδιο με λίθινες κερκίδες, αφετηρία με βαλβίδα μονής αύλακας και τέρμα, που χρονολογείται τον 5^ο αι. π.Χ. (**Πιν. 9δ, 22γ**). Η ύπαρξη του συμβάλλει στην κατανόηση των κτιρίων μεταξύ των δύο ναών, καθώς και στη λειτουργία της στοάς (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 145-6). Το ιερό είναι πιθανό να συνδέεται και με τα *Ρίεια*, τους αγώνες, που διεξάγονταν προς τιμή του Ποσειδώνα και στα οποία τελούνταν αγώνες παγκρατίου, πάλης και πυγμαχίας. Ο χώρος μεταξύ των δύο ναών, πιθανώς να χρησίμευε για την συγκέντρωση φυλετικών ομάδων, με τις οποίες μπορεί να συνδέεται η ίδρυση του σταδίου και των αγώνων, αλλά και με το Κοινό των Αιτωλών, όπως φανερώνει επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ., πάνω σε χάλκινο έλασμα, που βρέθηκε στην περιοχή (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 144, 147).

Με βάσει τα κινητά ευρήματα και την ύπαρξη δύο ναών στο ιερό, γίνεται φανερό ότι υπάρχει διπλή λατρεία, μιας γυναικείας και μιας ανδρικής θεότητας. Οι μελετητές προτείνουν ότι, ο μικρότερος και προγενέστερος ναός, που είναι σε άμεση σχέση με το βωμό και το στάδιο, πιθανώς να είναι αφιερωμένος στον Ποσειδώνα, ενώ ο μεγαλύτερος ημιτελής ναός, να είναι αφιερωμένος στη Αθηνά (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 143, 147).

Η περιοχή, που κατά τα αρχαϊκά χρόνια υπήρξε αποικία των Κορινθίων, αποτέλεσε σημαντικό εμπορικό κέντρο, καθώς βρίσκεται στην είσοδο του Κορινθιακού κόλπου, ενώ αργότερα περιήλθε στη κατοχή των Αθηναίων και, μετά τη μάχη της Χαιρώνειας, στην κατοχή των Αιτωλών.

Είναι σίγουρο πως, καθώς η έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη, οι υποθέσεις για την λατρεία και την ταύτιση του χώρου, είναι δυνατό να τεκμηριωθούν περαιτέρω ή και να απορριφθούν.

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Leake 1830· Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 135-149· Ορλάνδος 1922-1925, 55-64· Ρωμαίος 1916, 46· Woodhouse 1897.

Δευτερεύουσα: Σαράντη 2009, 388-399.

09. Νικολαΐκα, Αχαΐα, ΒΔ Πελοπόννησος.

Τοποθεσία: ΝΑ του Αιγίου, χωριό Νικολαΐκα, Δήμου Διακοφτού Αχαΐας.

Χρονολόγηση: 10^{ος} αι. π.Χ.-4^{ος} αι. π.Χ.

Είδος ιερού: Αστικό Ιερό.

Λατρευόμενες θεότητες: Ποσειδών *Ελικώνιος*.

Πηγές: Αιλιανός: 11.19· Διοδ.: 15.49.1-3· Όμηρος: *Ιλ.*, 2.8.201-4, 20.403-5· Πανσ.: 7.24.5-6, 12· Στράβων: 8.7.2.

Ιστορία της έρευνας:

Από το 1950-1974, πραγματοποιήθηκαν τέσσερις σημαντικές ερευνητικές προσπάθειες για τον εντοπισμό της αρχαίας Ελίκης, από ξένους και Έλληνες ερευνητές, με πρωτοβουλία του Σπ. Μαρινάτου, οι οποίες έλαβαν χώρα στην

υποθαλάσσια περιοχή στα ΒΔ παράλια του Κορινθιακού κόλπου και περιλάμβαναν υποβρύχιες έρευνες και έρευνες με Sonar.

Από το 1988, οι έρευνες επεκτάθηκαν και στη χερσαία περιοχή της Αιγιαλείας από το διεθνές διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα, με την ονομασία *Helike Project*, με σκοπό τον ακριβή εντοπισμό της πόλης της αρχαίας Ελίκης και την έρευνα της περιοχής της, υπό τη διεύθυνση της Ντ. Κατσωνοπούλου και του S. Soter (Katsonopoulou-Soter 1999, 531-563· Soter-Katsonopoulou 2011, 584-610).

Κατά το 2004, αποκαλύφθηκε στα Νικολαίικα ένα ιερό των γεωμετρικών χρόνων, που αποδίδεται στον Ποσειδώνα *Ελικώνιο*, κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών σε οικόπεδο, κοντά στην παλαιά εθνική οδό, στα Δ του ποταμού Κερυνίτη. Οι συστηματικές ανασκαφές διενεργήθηκαν από τη τότε ΣΤ' ΕΠΚΑ, υπό τη διεύθυνση της Ε. Κόλια και Α. Γκαδόλου, κατά το 2004 και κατόπιν το 2006-2009 (Κόλια-Γκαδόλου 2007, 71).

Περιγραφή ιερού:

Η παραλιακή πεδιάδα, που εκτείνεται ανάμεσα στους ποταμούς Σελινούντα και Κερυνίτη (**Πιν. 10α**), στα ΝΑ του Αιγίου, στην Αχαΐα, αποτελούσε τη χώρα της αρχαίας Ελίκης, σημαντικής πόλης της Αιγιαλείας, η οποία ιδρύθηκε κατά τα μυκηναϊκά χρόνια και καταστράφηκε από σεισμό και πλημμύρα το 373 π.Χ. (Κόλια-Γκαδόλου 2007, 71· Kontopoulos κ.α. 2017, 203-213). Στα Δ γειτνιάζει με το Αίγιο και στα Α με τη Βούρα, ενώ στην επικράτειά της ανήκε και η σημαντική πόλη της Κερύνειας (Κατσωνοπούλου 1998, 31-66). Έχουν εντοπιστεί οικιστικοί ορίζοντες στην ευρύτερη περιοχή, μεταξύ των ποταμών Σελινούντα και Κερυνίτη, με έντονη ανθρώπινη δραστηριότητα, που αποδεικνύεται βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων, από την Πρωτοελλαδική περίοδο, ως τη νεότερη αρχαιότητα (Katsonopoulou-Soter 1999, 531-563· Soter-Katsonopoulou 2011, 584- 610).

Το σημαντικότερο ιερό στα Νικολαίικα, που αποδίδεται στον Ποσειδώνα, βάσει των ευρημάτων, βρίσκεται εντός της χώρας της αρχαίας Ελίκης, στη ΝΔ ακτή του Κορινθιακού κόλπου και αποδεικνύει μακραίωνη λατρεία, από την πρωτογεωμετρική ως την κλασική εποχή (Kolias 2011, 227-228, 246· Kolias-Gadolou 2011, 199). Συγκεκριμένα, το ιερό βρίσκεται στο χωριό Νικολαίικα (**Πιν. 10α**), στα ΝΑ του Αιγίου, όπου εντοπίστηκε αψιδωτό κτίριο των γεωμετρικών χρόνων σε οικόπεδο, που ως τότε, δεν είχαν ανασκαφεί αρχαιότητες. Στην γύρω περιοχή του ιερού, έχουν βρεθεί οικιστικά κατάλοιπα και εκτεταμένα νεκροταφεία της

μυκηναϊκής εποχής, που ταυτίζουν τη θέση με τη μυκηναϊκή Ελίκη (Kolia 2011, 201-204· Κόλια-Γκαδόλου 2007, 71· Kolia-Gadoulou 2011, 191), ενώ σε όμορο τετράγωνο, στα ΒΑ του γεωμετρικού αψιδωτού κτιρίου, βρέθηκαν κατάλοιπα δεύτερου γεωμετρικού κτιρίου, που πιθανώς ανήκει στον οικισμό (Kolia 2011, 203-204).

Το αψιδωτό κτίριο στα Νικολαίικα (**Πιν. 13β-γ**), το οποίο ταυτίζεται ως ναός, βάσει της μορφολογίας του και των παρακείμενων ευρημάτων (Mazarakis Ainian 1997, 388), χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. (α' οικοδομική φάση κτιρίου) (Kolia-Gadoulou 2011, 192), ωστόσο θεωρείται πιθανή η λατρευτική χρήση του χώρου, ήδη από τον 10^ο/9^ο αι. π.Χ. (Kolia 2011, 221). Το κτίριο παύει να χρησιμοποιείται στο β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. (Gadoulou 2017α, 283· 2017β, 210-215).

Το αψιδωτό κτίριο έχει προσανατολισμό Α-Δ, η αψίδα του θα πρέπει να βρίσκονταν στα Δ και η είσοδος του στα Α, ενώ η τοξωτή απόληξη του Α τοίχου αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη προστώου (β' οικοδομική φάση), που χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική/πρώιμη αρχαϊκή περίοδο (αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.), κατασκευασμένη από προσεκτικά δουλεμένους λιθόπλινθους από ψαμμίτη (Κόλια-Γκαδόλου 2007, 71-72· Kolia 2011, 231, 228-231).

Κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του Ν τοίχου, βρέθηκαν τέσσερις ορθογώνιες βάσεις από ψαμμίτη, που θα χρησίμευαν τόσο για την στήριξη των τοίχων, όσο και της στέγης και αντίστοιχα, θα πρέπει να υπήρχαν και στο Β μακρύ τοίχο, από τον οποίο όμως σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα του. Στον άξονα του ναού, βρέθηκαν τρεις τετράπλευρες βάσεις από ψαμμίτη, που θα στήριζαν την ξύλινη κεντρική κιονοστοιχία (Κόλια-Γκαδόλου 2007, 72· Kolia 2011, 206).

Το δάπεδο του ναού, από πατημένο καστανέρυθρο χώμα και στις δύο οικοδομικές φάσεις, σώζεται αποσπασματικά (Kolia 2011, 212). Οι τοίχοι αποτελούνται, είτε από πλακοειδείς λίθους, είτε ακανόνιστους ποτάμιους λίθους σε δυο σειρές με χώμα ανάμεσα τους, ενώ η ανωδομή είναι από ωμές πλίνθους. Η στέγη του, σύμφωνα με την αποκατάσταση των μελετητών, θα πρέπει να ήταν κατασκευασμένη από καλάμια, πηλό και ξύλα (Kolia 2011, 230).

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, το 2006, εντοπίστηκε στο κέντρο σχεδόν του γεωμετρικού κτιρίου, μια πλίνθινη, τετράπλευρη κατασκευή, που ταυτίστηκε με βωμό (Kolia 2011, 212· Κόλια-Γκαδόλου 2007, 72· Kolia-Gadoulou 2011, 193-194). Αποτελείται από έξι επάλληλες στρώσεις ωμοπλίνθων καστανέρυθρου χρώματος, που εναλλάσσονται με στρώσεις ανοιχτού κιτρινωπού χρώματος (**Πιν. 20α**). Η κατασκευή του βωμού είναι προγενέστερη του κτιρίου, στις αρχές 8^{ου} αι. π.Χ., ενώ στο ίδιο

μέρος, όπου κτίστηκε ο βωμός, έχει εντοπιστεί στρώμα καύσης πρωιμότερης υπαίθριας λατρείας (Kolia 2011, 213-215, 231-236· Κόλια-Γκαδόλου 2007, 72· Gadolou 2017α, 282).

Ο βωμός ήταν επικαλυμμένος με καστανέρυθρο και κιτρινωπό πηλό και η περιοχή γύρω από αυτόν, περιείχε έντονες καύσεις, θραυσμένα οστά ζώων, τμήματα και όστρακα από αγγεία πόσης και σίτισης, μεταλλικά αντικείμενα, καθώς και ειδώλια ίππων και ομοιώματα τροχών (Kolia 2011, 215-219). Από τα ευρήματα, γίνεται φανερό ότι, στην περιοχή αυτή, τελούνταν οι θυσίες, αλλά και τελετουργικά γεύματα. Είναι πιθανό επίσης, το γκριζόμαυρο χρώμα γύρω από το βωμό να προήλθε από τον καθαρισμό και την αποκατάσταση των πλίνθων μετά από κάθε θυσία (Kolia 2011, 233).

Στο ιερό βρέθηκαν ειδώλια ζώων, κυρίως αλόγων (**Πιν. 26β**), πολυάριθμα ομοιώματα τροχών, καθώς και τα 5 ομοιώματα οικίσκων (**Πιν. IV-Γραφ. 15**). Τα ομοιώματα τροχών, απαντώνται πρώτη φορά στην Αχαΐα και αντιπροσωπεύονται από δυο τύπους, είτε δισκοειδείς με οπή στο κέντρο, είτε με ακτίνες, ενώ προέρχονται από όλα σχεδόν τα ανασκαφικά στρώματα του ιερού, κυρίως δε από το γκριζόμαυρο χρώμα του βωμού (**Πιν. 28β-γ**) (Kolia 2011, 215-219). Από τα ομοιώματα των οικίσκων, το σημαντικότερο ανάθημα είναι ένα ομοίωμα δίρριχτης στέγης οικίσκου ή ναΐσκου, που φέρει εικονιστική παράσταση μιας αρματοδρομίας στη μια πλευρά, όπου διακρίνεται ο τρίποδας, ως έπαθλο των αγώνων, καθώς και την παράσταση απαγωγής στην άλλη και συλλέχθηκε και αυτό από το γκριζόμαυρο χρώμα του βωμού (**Πιν. 29**) (Gadolou 2011, 247-273· 2015, 267-276).

Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε όμορο οικοδομικό τετράγωνο, στα ΒΑ του ιερού, εντοπίστηκε αψιδωτό γεωμετρικό κτίριο, το οποίο πιθανώς να ανήκει στο ιερό ή στον οικισμό, που ίσως εκτεινόταν γύρω από αυτό (Kolia 2011, 203). Επιπρόσθετα, στα Α του αψιδωτού κτιρίου, κοντά στην είσοδο, βρέθηκαν πλήθος πρωτογεωμετρικών οστράκων, καθώς και κατάλοιπα ενός πρωτογεωμετρικού κτιρίου ή κατασκευής, που θα πρέπει να καταστράφηκε για την ανέγερση του γεωμετρικού ναού (Gadolou 2017α, 280· Kolia 2011, 221).

Σε δοκιμαστική τομή στα Α του Β τοίχου του αψιδωτού κτιρίου, βρέθηκαν πλήθος κεραμικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων με ανάγλυφη, γραπτή και ανθεμωτή διακόσμηση, καθώς και σπόνδυλοι δωρικών κιόνων, που χρονολογούνται στην αρχαϊκή περίοδο (Gadolou 2017α, 283· Kolia 2011, 226-228). Σύμφωνα με την ανασκαφεία (Kolia 2014, 409-445), τα ευρήματα προέρχονται από την ανωδομή

κτιρίου και υποδεικνύουν την ύπαρξη αρχαϊκού ναού (560/550 π.Χ.), ο οποίος διαδέχθηκε τον γεωμετρικό και πιθανώς καταστράφηκε από το σεισμό, καθώς βρέθηκαν όστρακα σκύφου, που χρονολογούνται στην αρχή του 4^{ου} αι. π.Χ. (**Πιν. 15**) Στην ίδια περίπου περιοχή, βρέθηκε και περόνη ιταλικού τύπου του 7^{ου}/6^{ου} αι. π.Χ., που φανερώνει τις επαφές με την Κ. Ιταλία (**Πιν. 39δ**) (Kolia 2011, 227).

Η κεραμική, που περισυλλέχθηκε από το ιερό, καλύπτει από την ΠΡΓ περίοδο, ως τις αρχές της ΠΑ περίοδο, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός των αγγείων ανήκει στην ΥΓ φάση. Το σύνολο της κεραμικής, αντιπροσωπεύει κυρίως τα αχαϊκά εργαστήρια, ενώ οι εισαγωγές περιορίζονται σε κάποια δείγματα πρωτοκορινθιακής κεραμικής. Τα περισσότερα σχήματα ανήκουν σε αγγεία πόσης και σίτισης, όπως κάνθαροι, αμφορίσκοι, κύλικες και πινάκια, αλλά και άωτα αμφικωνικά αγγεία, που σχετίζονται με τις προσφορές υγρών. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι και ο αριθμός των αγγείων τύπου «Πρωτοθάψου» και «Θάψου», συνολικά 70, ένα εκ των οποίων βρέθηκε στην περιοχή του βωμού, τοποθετημένο ανάμεσα σε δύο λίθους. Ιδιαίτερα σημαντικά είναι και τρία θραύσματα ΥΓ σφαιρικής οινόχους, που φέρουν απεικόνιση χορευτικής τελετουργικής πομπής, πιθανώς ανδρικής (**Πιν. 43δ**) (Gadoulou 2015, 268-269, εικ. 2· Kolia-Gadoulou 2011, 195- 197, εικ. 15).

Με βάση τα ευρήματα, αλλά και δεδομένου ότι είναι γνωστή η λατρεία του Ποσειδώνα στην Ελική, ο ναός στα Νικολαίικα θα μπορούσε να αποτελεί το γεωμετρικό ναό του θεού (Κόλια-Γκαδόλου 2007, 73), ενώ σύμφωνα με τα ευρήματα, κυρίως γύρω από το βωμό, το τελετουργικό της λατρείας περιελάμβανε πομπικούς χορούς, θυσίες ζώων και σπονδές, που συνοδεύονταν από τελετουργικά γεύματα, καθώς και αρματοδρομίες προς τιμήν του θεού (Gadoulou 2017α, 282).

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι, μετά την καταστροφή, η πόλη της Ελικής συνεχίζει να υπάρχει, καθώς οι επακόλουθες έρευνες έχουν εντοπίσει εκτεταμένα ελληνιστικά κατάλοιπα στα Δ της πεδιάδας (Katsonopoulou 2017, 28), ενώ το ιερό στα Νικολαίικα δεν έχει σχέση με το περίφημο κλασικό ιερό του Ποσειδώνα *Ελικώνιον*, το οποίο πιθανώς καταστράφηκε από την πλημμύρα (Κατσωνοπούλου 1998, 48- 49· Katsonopoulou 2017, 20). Ίσως αυτό το ιερό μετά την καταστροφή, να μεταφέρθηκε σε ασφαλέστερο μέρος, στην περιοχή του Αγ. Γεωργίου στην ακρόπολη, κοντά στο Ριζόμυλο, όπου διατηρούνται κατάλοιπα, που χρονολογούνται τόσο πριν, όσο και μετά την καταστροφή (**Πιν. 10α**) (Katsonopoulou 2017, 27-28).

Από τις αρχαίες πηγές, αλλά και τα νομίσματα, πληροφορούμαστε και για το χάλκινο άγαλμα του Ποσειδώνα στο κλασικό ιερό (Katsonopoulou 2013, 31-40). Οι

αρχαίες πηγές, αποδίδουν το ιερό του Ποσειδώνα *Ελικώνιου* ως ένα τέμενος σε ιερό άλσος, με ένα βωμό και άγαλμα, ωστόσο οι περισσότερες είναι γραμμένες στους αιώνες μετά την καταστροφή. Είναι πιθανό να υπήρχαν δυο αγάλματα του θεού στην περιοχή, το ένα στο λιμάνι και το άλλο τοποθετημένο στο ιερό (Katsonopoulou 2017, 21- 25, 28). Η αναφορά του ιερού στις πηγές, τονίζει την αρχαιότητα της λατρείας, καθώς ήδη από την εποχή του Χαλκού, το ιερό είχε διευρυμένη φήμη, ενώ τελούνταν και αγώνες, τα *Πανιώνια*.

Το ιερό του Ποσειδώνα *Ελικώνιου*, αποτέλεσε τη θρησκευτική και πολιτική έδρα της περιοχής ήδη από την εποχή των Ιώνων και παρέμεινε και μετά την κατοίκηση των Αχαιών (Katsonopoulou 2017, 27), λειτουργούσε δε και ως άσυλο, γνωστό πιθανώς και εκτός των ορίων της Αχαΐας (Katsonopoulou 2009, 5-6· Mylonopoulos 2003, 38-39· 2006, 126-129).

Επίσης, σύμφωνα με τη Γκαδόλου (Gadoulou 2017β, 212- 213, 218), στην Αχαΐα υπήρξε, ήδη από τη Μέση Γεωμετρική περίοδο, ένα είδος πολιτικής οντότητας, υπό τη μορφή θρησκευτικής ένωσης, στο ιερό της Άρτεμις στο Άνω Μαζαράκη, ενώ και στα Νικολαΐκα υπάρχουν ενδείξεις κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.

Η καταστροφή της Ελίκης συνδέεται μυθολογικά με την οργή του Ποσειδώνα, καθώς θεωρείται ως τιμωρία για την ασέβεια προς τους απεσταλμένους Ίωνες (Katsonopoulou 2009, 3-4). Μετά την καταστροφή της πόλης, θρησκευτικό κέντρο της Αχαΐας γίνεται το Αίγιο (Κατσωνοπουλου 1998, 31-66· Katsonopoulou 2017, 28). Η λατρεία του Ποσειδώνα Ελικώνιου, μεταφέρθηκε από τους Ίωνες τις Αιγιαλείας στην Μυκάλη της Μ. Ασίας, μετά την εκδίωξή τους από την Αχαΐα, όπου και έγινε το κέντρο της Ιωνικής Δωδεκάπολης (Schilardi 1998, 283-322).

Το επίθετο *Ελικώνιος* συναντάται τόσο Βοιωτία, όσο και στη Μ. Ασία, στο Πανιώνιο της Μυκάλης, αλλά και στη Σινώπη του Εύξεινου Πόντου και συνδέεται μεταξύ άλλων, κατά μία άποψη, με το δέντρο τύπου ιτιάς, που είναι χαρακτηριστικό της περιοχής της Αιγιαλείας (Katsonopoulou 2009, 7· 2017, 21) ή κατά άλλους, με το ομώνυμο όρος της Βοιωτική Ογχηστού, περιοχής που συνδέεται με τον Ποσειδώνα.

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Gadoulou 2011, 247-273· 2015, 267-276· 2017α, 279- 291· 2017β, 212-220· Kolia 2011, 201-246· 2014, 409-445· Κόλια-Γκαδόλου 2007, 71-73· Kolia-Gadoulou

2011, 191-209· Κατσωνοπούλου 1998, 31-66· Katsonopoulou 2009, 2-14· 2013, 31-40· 2017, 17-33· Katsonopoulou-Soter 1998, 153-162· Schilardi 1998, 283-322.

Δευτερεύουσα: Katsonopoulou-Soter 1999, 531-563· Kontopoulos-Katsonopoulou-Koutsios 2017, 203-213· Mylonopoulos 2003, 35-40· 2006, 121-155· Soter-Katsonopoulou 2011, 584-610.

10. Πανιώνιο, Ακρωτήριο Μυκάλης, ΝΔ Μ. Ασία.

Τοποθεσία: ΝΑ της Σάμου, δυτικά παράλια Μ. Ασίας.

Χρονολόγηση: Αρχαϊκό Πανιώνιο (λόφος Çatallar Tepe), ύστερο κλασικό Πανιώνιο (λόφος Otomatik Tepe).

Είδος Ιερού: Εξωαστικό ιερό.

Λατρευόμενες θεότητες: Ποσειδώνας *Ελικώνιος*.

Πηγές: Διόδ.: 15.49.1· Ηροδ.: *Κλειώ*, 142.1-4, 1.148· Όμηρος: *Ιλ.*, 20.403· Πaus.: 7.25.4· Στράβων: 14.1.20.

Ιστορία της έρευνας:

Η περιοχή της αρχαίας Μυκάλης, αποτέλεσε πεδίο έρευνας, ήδη από τον 19^ο αι., για τον εντοπισμό του Πανιωνίου, ιερού του Ποσειδώνα *Ελικώνιου*, όσο και της Καρικής Μελίας και της περιοχή της, που αποτέλεσε πεδίο διαμάχης μεταξύ των ιωνικών πόλεων.

Το 1673, ανακαλύφθηκε μια επιγραφή στο εκκλησάκι της Παναγίας, στο λόφο Otomatik Tepe, στα ΒΑ της οροσειράς της Μυκάλης, 1.2 χλμ Α από τον σημερινό οικισμό του Guzelcamli, η οποία και είναι χαμένη σήμερα (Lohmann 2013, 109· 2017, 48). Το 1898, ο Wiegand (1904, 23-24) διατύπωσε την άποψη ότι, ίσως η περιοχή να ταυτίζεται με το Πανιώνιο, ενώ στο τέλος της δεκαετίας του 1950, οι Kleiner και Hommel (1967, 18-37) επιβεβαιώνουν την υπόθεση αυτή, μετά από ανασκαφές, καθώς αποκαλύφθηκαν εκεί ένας βωμός και το λεγόμενο *Βουλευτήριο*. Η άποψη τους αμφισβητήθηκε έντονα από τις επακόλουθες έρευνες, κυρίως βάσει ζητημάτων, που αφορούσαν στη χρονολόγηση των καταλοίπων και στις μαρτυρίες των πηγών (Lohmann 2012α, 36-37· 2017, 48- 50).

Την ίδια περίοδο, οι Kleiner και Hommel διενήργησαν σωστικές ανασκαφές στην περιοχή του Kale Tepe, στα ΝΔ του Guzelcamli, όπου και ταύτισαν τον οικισμό

της καρικής Μελίας (Kleiner G. κ.α. 1967). Ήδη, όμως, από το 1906, ο Willamowitz Moellendorff (1906, 43) είχε ταυτίσει το κυκλικό οχυρωματικό τείχος στη κορυφή του Kale Tepe, ως Καρικό φρούριο. Η άποψη τους αμφισβητήθηκε έντονα, γιατί δεν αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα οικιστικά κατάλοιπα, που να αποδίδουν το μέγεθος της σημαντικής Μελίας, περιοχής που αποτέλεσε πεδίο διαμάχης, κυρίως μεταξύ της Πριήνης και της Σάμου (Lohmann 2012α, 35, 39· 2013, 110· 2017, 47).

Το 2001, ξεκίνησε η επιφανειακή έρευνα της αρχαίας Μυκάλης στην ομώνυμη οροσειρά, από την ομάδα του Γερμανού αρχαιολόγου Lohmann. Το 2004, εντοπίστηκε ένας αρχαϊκός ναός των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ., ο οποίος ταυτίστηκε με το αρχαϊκό Πανιώνιο, στην ΝΔ πλευρά της οροσειράς, στο λόφο του Çatalar Tepe, καθώς και οικισμός του 7^{ου} αι. π.Χ., που ταυτίστηκε με την Μελία. Οι ανασκαφές διήρκησαν από το 2005-2007, ενώ η περιοχή είχε ήδη συληθεί. Το 2009 έγιναν επιπρόσθετες έρευνες, κυρίως στον οικισμό (Lohmann 2013, 112).

Ο Lohmann διατύπωσε την άποψη ότι, τα κατάλοιπα στο Guzelçamli, που αποκάλυψαν οι Kleiner και Hommel, ανήκουν στο δεύτερο Πανιώνιο της ύστερης κλασικής περιόδου, το οποίο ιδρύθηκε ως μία προσπάθεια αναβίωσης της λατρείας και έμεινε ανολοκλήρωτο (Lohmann 2013, 119). Η ταύτιση του Lohmann για το αρχαϊκό Πανιώνιο στο Çatalar Tepe, αμφισβητήθηκε έντονα από τον Hedra, ο οποίος το 2006 υποστήριξε ότι πρόκειται για τον ναό του Δία και ο οικισμός για την Μυκαλισσό (Hedra 2006, 43-102).

Περιγραφή ιερού:

Η χερσόνησος της Μυκάλης βρίσκεται στη Δ ακτή της Μ. Ασίας, στα ΝΑ της Σάμου και καταλαμβάνεται από το ομώνυμο βουνό, το σημερινό Dilek Dağları, που δημιουργεί ένα φυσικό όριο μεταξύ της Β και Ν Ιωνίας (**Πιν. 1**). Η οροσειρά της αρχαίας Μυκάλης, εκτείνεται από το σημερινό Söke, ως το ακρωτήριο Dırburnu (αρχαίο Τρωγίλιον). Γύρω από την οροσειρά, βρίσκονται σημαντικές αρχαίες ιωνικές πόλεις όπως η Πριήνη, η Μίλητος και η Μυούς στα Ν, η Έφεσος στα Β και η Σάμος στα Α.

Το ιερό βρίσκεται στο κέντρο περίπου της οροσειράς, στην κορυφή του Çatalar Tepe, στα ΒΔ της Πριήνης, σε υψόμετρο 780μ. και έχει την εποπτεία του μεγαλύτερου μέρους της περιοχής της Ιωνίας (**Πιν. 6**). Η θέση του είναι αρκετά απομονωμένη και με άσχημη προσβασιμότητα (Lohmann 2012α, 33, 38· 2017, 45). Στην περιοχή ανακαλύφθηκε μια ευρεία οχυρωμένη θέση, 5 εκταρίων, στα όρια της

οποίας εντοπίστηκε ο αρχαϊκός ναός των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ. (570-560 π.Χ.). Ο οικισμός έχει ταυτιστεί με την Καρική Μελία, η οποία καταστράφηκε στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ, στο λεγόμενο Μελιακό πόλεμο, πριν την ανέγερση του αρχαϊκού ναού (Lohmann-Özgül 2017, 59-76).

Ο αρχαϊκός ναός είναι εκατόμπεδος, με προσανατολισμό στα Α (**Πιν. 16α-β**). Έχει πρόναο με δύο σειρές από τέσσερις κίονες και βάθος 8.65μ., έναν σχεδόν τετράγωνο κυρίως ναό με δύο κίονες εν παραστάσι, διαστάσεων 8.05μ. x 7.57μ. και ένα ορθογώνιο δωμάτιο στα Δ, με μια κεντρική σειρά τριών κιόνων, το οποίο έχει είσοδο μόνο από τα Δ και διαστάσεις 10.59μ. x 7.57μ. (Lohmann κ.α. 2007, 130). Αξιοσημείωτο είναι ότι ο ναός δεν έχει περίσταση, πρόστυλο ή κρηπίδα (Hulek 2017, 77, 87). Οι τοίχοι του είναι πήλινοι, με λίθινα θεμέλια και η στέγη ήταν ξύλινη και είχε ακροέραμα με λεοντοκεφαλές και διάκοσμο με συνεχή πλεγμένη κορδέλα (**Πιν. 16γ-δ**), ενώ διατηρούνται και τμήματα των δύο μαρμάρινων θυρών (Hulek 2017, 79-80, 85-86· Lohmann 2013, 113· Lohmann κ.α. 2007, 132, 136). Οι κίονες είναι ιωνικοί, χωρίς ραβδώσεις στα τύμπανα και τα κιονόκρανα είναι εγχάρακτα, ενώ πατούν απευθείας στο στυλοβάτη και δε φέρουν άβακα (**Πιν. 17α**) (Hulek 2017, 80-85· Lohmann κ.α. 2007, 135, 157-162). Ο βωμός, που βρισκόταν στα Α του ναού, καταστράφηκε από τις λαθρονασκαφές και διατηρούνται ελάχιστα κατάλοιπα της θεμελίωσης (Lohmann κ.α. 2007, 130, 150).

Αξιοσημείωτα στοιχεία του ναού είναι τόσο ο παλαιότερος ναΐσκος (**Πιν. 16α-β, 17γ**), που διατηρήθηκε κάτω από τον αρχαϊκό ναό, όσο και το Δ δωμάτιο, που είναι ενσωματωμένο στο ναϊκό οικοδόμημα (**Πιν. 16α-β, 17β**) (Lohmann 2012α, 39-46). Στα θεμέλια του κυρίως ναού, υπήρχε ο παλαιότερος ναΐσκος, που εξυπηρετούσε τόσο τη λατρεία, όσο και τη διεξαγωγή συμποσίων και ο οποίος χρονολογείται τον 7^ο αι. π.Χ. και είναι σύγχρονος με τον οικισμό. Διατηρεί στο εσωτερικό του ένα βάθρο-τράπεζα στα Δ και ένα κυκλικό βωμό στα Α, κοντά στην είσοδο, ενώ σύμφωνα με την αποκατάσταση των μελετητών, θα πρέπει να ήταν ένα σχετικά απλό και χαμηλό κτίριο, με επίπεδη στέγη και διαστάσεις 4.85μ. x 3.4μ. (**Πιν. 17γ**) (Lohmann κ.α. 2007, 142). Για την ανέγερση του αρχαϊκού ναού καλύφθηκε με χώμα, που περιείχε όστρακα τελετουργικών αγγείων και αγγείων πόσης και παλαιότερα αναθήματα, κυρίως μεταλλικά, όπως περόνες, ασημένια σκουλαρίκια και αιχμές από βέλη, οβελούς, αλλά και δύο πήλινα ειδώλια πολεμιστών και ενός λιονταριού (**Πιν. 24η, 26η**), καθώς και οστά και όστρεα, ευρήματα τα οποία τον χρονολογούν στα 640/600 π.Χ. (Lohmann κ.α. 2007, 143-147· Lohmann 2013, 116-117). Προφανώς, θα πρέπει

να αποτελούσε παλαιότερο χώρο λατρείας, που φαίνεται να καταστράφηκε μαζί με τον οικισμό (Lohmann κ. α. 2007, 138· Lohmann-Özgül 2017, 68-69).

Ο Δ χώρος, αποτελεί το μεγαλύτερο δωμάτιο του συνόλου και έχει ερμηνευτεί ως *λέσχη*, τόπος συνάθροισης και συμποσίων της Ιωνικής Συμπολιτείας (**Πιν. 16α-β, 17β**) (Hulek 2017, 88· Lohmann 2012α, 42- 46· 2012β, 101-103· Lohmann κ.α.2007, 136). Έχουν βρεθεί τμήματα από οπλισμό, όπως αιχμές, τμήματα θώρακα και ασπίδας (**Πιν. 35στ**) (**Πιν. IV-Γραφ. 16**), τα οποία ήταν πιθανώς κρεμασμένα στους τοίχους, καθώς και τμήματα αγγείων συμποσίου, κυρίως αγγεία πόσης αττικής και ιωνικής προέλευσης, ενώ πιθανώς, κατά μήκος των τοίχων του, υπήρχαν έδρανα (**Πιν. 17β**) (Lohmann 2012α, 96-125).

Σημαντικό είναι ένα θραύσμα αττικού μελανόμορφου αγγείου, που αποδίδεται στον ζωγράφο του Τλήσων και χρονολογεί το ιερό ως τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. (**Πιν. 43στ**) (Lohmann κ.α. 2007, 150-156· Lohmann 2012α, 46· 2013, 116).

Ο ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά και κατόπιν από σεισμό το 550 π.Χ. και δεν ξαναχτίστηκε, ενώ λεηλατήθηκε κατά τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, αλλά και κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αι. (Hulek 2017, 78). Είναι πιθανό, μετά από την καταστροφή του αρχαϊκού Πανιωνίου, ο χώρος λατρείας να μεταφέρθηκε στα ΒΑ της ακροπόλεως, γεγονός που συμβαδίζει με την περιγραφή του Ηροδότου και αποδεικνύεται πιθανώς και αρχαιολογικά από την ύπαρξη κτιρίου (ΜΗ 1), στο οποίο βρέθηκαν αγγεία πόσης του μέσου 6^{ου} αι. π.Χ. (Lohmann-Özgül 2017, 61-62, 72).

Στο Otomatik tepe (πρώην προφ. Ηλίας), στα ΒΑ της Μυκάλης εντοπίζεται το νεώτερο Πανιώνιο, σύμφωνα με τις επακόλουθες έρευνες, το οποίο μεταφέρθηκε εκεί, μετά την καταστροφή του αρχαϊκού, σε μια προσπάθεια αναβίωσης της λατρείας (Lohmann 2017, 48-52).

Στο λόφο, έχουν ανασκαφεί τα λείψανα ενός ορθογώνιου βωμού και μια ημικυκλική εξέδρα με έδρανα και μορφή θεάτρου, που ερμηνεύτηκε ως *Βουλευτήριο* (**Πιν. 48γ-δ**). Τα κατάλοιπα χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα του πρώιμου 6^{ου} αι. π.Χ. (Lohmann 2017, 49· Kleiner κ.α. 1967, 22-28, 75, 96). Επιπρόσθετα, τα κατάλοιπα στη περιοχή δείχνουν ότι η ανοικοδόμηση έμεινε ανολοκλήρωτη και το ιερό δε λειτούργησε ποτέ (Lohmann 2017, 49).

Το ιερό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, τόσο για τη λατρεία του Ποσειδώνα *Ελικώνιου*, όσο και στην ενίσχυση και εδραίωση της ταυτότητας και της συνοχής των Ιώνων. Οι Ίωνες της Αιγιαλείας εκδιωκόμενοι από την Αχαΐα, αποίκησαν τα Δ παράλια της Μ. Ασίας και μετέφεραν εκεί την λατρεία του Ποσειδώνα *Ελικώνιου*,

ενώ τελούσαν και τα *Πανιώνια* προς τιμήν του (Katsonopoulou 2009, 3-5). Σύμφωνα με τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα, η χρονολογία της μεταφοράς της λατρείας θεωρείται το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. και όχι τα χρόνια πριν από την καταστροφή της Ελίκης (Katsonopoulou 2017, 26-28, υποσ. 41).

Το ιερό αποτέλεσε κέντρο της *Ιωνικής Συμπολιτείας ή Δωδεκάπολης*, η οποία απαρτιζόνταν αρχικά από την Σάμο, την Πριήνη, την Έφεσο και τη Μίλητο και αργότερα εισχώρησαν και οι υπόλοιπες πόλεις (Lohmann 2017, 47).

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Hedra 2006, 43-102· Hulek 2017, 77-98· Kleiner κ.α. 1967· Lohmann κ.α. 2007, 59-178· Lohmann 2012α, 32-50· 2012β, 96-125· 2013, 109-122· 2017, 45-58· Lohmann- Özgül 2017, 59-76· Wiegand-Schrader 1904· Willamowitz Moellendorff 1906, 128-151.

Δευτερεύουσα: Katsonopoulou 2009, 2-14· 2017, 17-33.

11. Πεντεσκούφια, Κορινθία, Πελοπόννησος.

Τοποθεσία: ΝΔ της Ακροκορίνθου.

Χρονολόγηση: 7^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.

Είδος Ιερού: Ιερό άλσος (;).

Λατρενόμενες θεότητες: Ποσειδώνας.

Πηγές: -

Ιστορία της έρευνας:

Το 1879, από παράνομες ανασκαφές, έρχονται στο φως πάνω από 1000 ζωγραφισμένα, πήλινα, αναθηματικά πλακίδια 2,5 χλμ. ΝΔ της Ακροκορίνθου. Το 1905, διεξάγεται μικρής έκτασης ανασκαφή από την Αμερικανική Αρχαιολογική σχολή (Hasaki-Nakas 2017, 66· Washburn 1906). Τα πλακίδια έχουν δημοσιευτεί μερικώς (Basch 1987· Frutwängler 1885· Geagan 1970, 31-48· Palmieri 2016), ενώ τα περισσότερα από αυτά βρίσκονται σήμερα στα μουσεία του Βερολίνου, αλλά και του Παρισιού και στο μουσείο της Κορίνθου.

Περιγραφή:

Τα Πεντεσκούφια βρίσκονται σχεδόν 2,5 χλμ. ΝΔ της Ακροκορίνθου (**Πιν. 1**). Πιθανώς στην περιοχή βρισκόταν ένα ιερό άλσος, αφιερωμένο στον Ποσειδώνα (Παυσ. 2.2.4), που ήταν σε χρήση από τα μισά του 7^{ου} αι. π.Χ. ως το 525 π.Χ., όπως υποδεικνύεται από τη χρονολόγηση των πλακιδίων, καθώς στην περιοχή δεν έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (Frutwängler 1885, 47· D'Agostino-Palmieri 2016, 157· Palmieri 2009, 86, υποσ. 5).

Τα πήλινα αναθηματικά πλακίδια, βρέθηκαν σπασμένα και θαμμένα στην κοίτη ενός ρέματος, ενώ μερικά βρέθηκαν έντονα καμένα, γεγονός που οδήγησε στην άποψη ότι, πιθανώς, το άλσος καταστράφηκε από φωτιά (Mylonopoulos, 2003, 201). Τα περισσότερα είναι ζωγραφισμένα στην μια, αλλά και στις δύο πλευρές, πάνω σε μικρή επιφάνεια, μήκους 0,10μ.χ0,14μ. πλάτος και 0,05μ. βάθος και φέρουν θρησκευτικές, μυθολογικές παραστάσεις, καθώς και παραστάσεις από την καθημερινή ζωή. Πολλά φέρουν οπές ανάρτησης, πιθανόν για να κρεμιούνται στα δέντρα, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις, η εικονογραφία στις δυο πλευρές μπορεί να σχετίζεται (D'Agostino-Palmieri 2016, 156· Hasaki-Nakas 2017, 66).

Η ταύτισή τους ως αναθήματα στον Ποσειδώνα, ενισχύεται τόσο από την εικονογραφία, όσο και από τις επιγραφές, που κάποια από τα πλακίδια φέρουν, ενώ πιθανή είναι η λατρεία του Ποσειδώνα και της Αθηνάς (Mylonopoulos 2003, 202-203· Palmieri 2009, 97).

Στα περισσότερα πλακίδια απεικονίζεται ο Ποσειδώνας, ενδεδυμένος ή γυμνός, γενειοφόρος ή όχι, με τα χαρακτηριστικά της εξουσίας του, την τρίαινα ή το δελφίνι. Εκπροσωπείται επίσης και ως αναβάτης και κάποιες φορές συνοδευόμενος και από άλλους θεούς, όπως την Αμφιτρίτη, την Αθηνά και το Δία (D'Agostino-Palmieri 2016, 158-161). Σε αρκετά πλακίδια υπάρχουν απεικονίσεις ταύρων, πλοίων, αλλά και κλιβάνων. Οι αναπαραστάσεις πλοίων είναι περιορισμένες, σε σχέση με το σύνολο των πλακιδίων, όμως εξαίρουν τον πελάγιο χαρακτήρα του Ποσειδώνα (**Πιν. 32α, 32ε-στ, 33α**) (Basch 1987, 234-239· Hasaki-Nakas 2017, 66-72· Palmieri 2009, 86-93, 97-98).

Αξιοσημείωτο είναι ότι, σε αρκετά από τα πλακίδια, απεικονίζεται όλη η διαδικασία της εργασίας των κεραμέων, από την εξόρυξη ως την διακόσμηση και τη μεταφορά των προϊόντων κεραμικής (**Πιν. 32β-δ**). Σε ένα από αυτά, απεικονίζονται σκηνές, που αφορούν άμεσα στο εμπόριο (Palmieri 2009, 94-97), ενώ σε έξι πλακίδια

με διπλή απεικόνιση, συνδυάζονται εικονογραφικά ο Ποσειδώνας, πλοία και αγγειοπλάστες (D'Agostino-Palmieri 2016, 168-174· Hasaki-Nakas 2017, 68).

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Basch 1987· D'Agostino-Palmieri 2016, 155-182· Frutwängler 1885· Geagan 1970, 31-48· Hasaki-Nakas 2017, 66-72· Mylonopoulos 2003, 201-204· Palmieri 2009, 85-104· 2016· Washburn 1906, 19-20.

12. Ποσειδί, χερσόνησος Κασσάνδρας, Χαλκιδική.

Τοποθεσία: Χερσόνησος Παλλήνης, αρχαία Μένδη, ακρωτήριο Ποσειδί.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι. π.Χ.-2^{ος} αι. π.Χ.

Είδος ιερού: Εξωαστικό ιερό (πιθανώς).

Λατρευόμενες θεότητες: Ποσειδώνας.

Πηγές:-

Ιστορία της έρευνας:

Η θέση της αρχαίας Μένδης ταυτίζεται από τον W.M. Leake (1967, 156-157) σύμφωνα με τις αναφορές του Λίβιου (1.44.11· 1.31.45) και του Θουκυδίδη (1.4.129), ο οποίος αποδίδει και το τοπωνύμιο «Ποσειδώνιον» (Moschonissioti 1998, 256).

Η ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Μένδη, ξεκινά την περίοδο 1986-1994, από την τότε ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, υπό την διεύθυνση της Ι. Βοκοτοπούλου, σε συνεργασία, μεταξύ άλλων, με την Σ. Μοσχονησιώτη. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, ερευνήθηκαν τέσσερις τομείς: η Ακρόπολη της «Βίγλας» στα ΝΑ, το «Προάστειο» στα Ν παράλια, το παράλιο νεκροταφείο στο ΝΑ τμήμα της θέσης και το ιερό στο ακρωτήριο Ποσειδί. Η συστηματική ανασκαφική έρευνα στο ιερό, διαρκεί από το 1989-1994 (Βοκοτοπούλου 1989, 416-417· Vokotopoulou 1996, 319-328· Moschonissioti 1998, 256).

Περιγραφή ιερού:

Τα ιερά του Ποσειδώνα στο ακρωτήριο Ποσειδί της Χαλκιδικής, βρίσκεται στην Χερσόνησο της Παλλήνης (ή Κασσάνδρας), μέσα στην εδαφική επικράτεια της αρχαίας Μένδης και 4χλμ. Δ από την αρχαία πόλη (**Πιν. 1**).

Η Μένδη αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς ως αποικία των Ερετριέων (Θουκ. 4.123.1· Στράβων 10.1.8) και αποτελεί μια από τις σημαντικότερες αποικίες, σε περιοχή με συνεχή ανθρώπινη δραστηριότητα από την υπομυκηναϊκή ως την ύστερη ελληνιστική περίοδο (Mazarakis Ainian 1997, 43-44, 308· 2012, 54-57· Moschonissioti 1998, 255-256· 2017, 355-363· Papadopoulos 1996, 151-181· Tiverios 2008, 13-17· Vokotopoulou 1996, 321), ενώ το ιερό της αποδεικνύεται ανασκαφικά, ήδη από το 12^ο αι. π.Χ., ως ένα από τα πρωιμότερα ιερά στον βόρειο ελλαδικό χώρο. Ωστόσο, εντύπωση αποτελεί το γεγονός ότι δεν υπάρχει αναφορά στο ιερό από κανένα αρχαίο ιστορικό ή γεωγράφο.

Η περιοχή της Χαλκιδικής και ειδικότερα της Μένδης είναι ιδιαίτερα πλούσια, με καλλιεργήσιμες εκτάσεις, μεταλλεύματα και ξυλεία (Moschonissioti 2017, 363) και παράλληλα βρίσκεται σε ιδιαίτερα σημαντική γεωγραφική θέση, καθώς είναι σχετικά κοντά, με τις ακτές της Εύβοιας, αλλά και σε καίριο σημείο στο Θερμαϊκό κόλπο για την ναυσιπλοΐα, τόσο προς το Β, όσο και προς Α (Hammond 1998, 397-399· Mazarakis Ainian 2012, 53-65· Tiverios 2008, 1-154).

Το πιθανώς εξωαστικό ιερό του Ποσειδώνα, εκτείνεται στην επίπεδη αμμουδιά του ακρωτηρίου Ποσειδί, σε μια στενή λωρίδα μικρής έκτασης, 150μ.χ60μ., πολύ κοντά στη θάλασσα (**Πιν. 7α**) (Βοκοτοπούλου 1991, 303). Η γεωμορφολογία της περιοχής έχει μεταβληθεί σημαντικά, λόγω των αποθέσεων και μετατοπίσεων της άμμου, αλλά και των σεισμικών ρηγμάτων της περιοχής.

Στο ιερό έχουν αποκαλυφθεί τέσσερα κτίρια, μεγέθους ως 20μ.-25μ. περίπου, τοποθετημένα σε πυκνή διάταξη, χωρίς κενό μεταξύ τους, λόγω της στενότητας του χώρου, ενώ τα περισσότερα εφάπτονται, χωρίς όμως να διακόπτουν ή να καταργούν τη χρήση του αρχαιότερου (**Πιν. 7β**). Σώζονται όλα στο επίπεδο των θεμελίων, ενώ έχουν λιθολογηθεί και κατά την αρχαιότητα, αλλά και σε νεότερες περιόδους.

Το πρωιμότερο κτίριο αποτελεί το αψιδωτό Κτίριο ΣΤ', το οποίο χρονολογείται τον 11^ο αι. π.Χ. και βρίσκεται στα ΝΑ του ανασκαμμένου χώρου (**Πιν. 7β, 13α**). Πρόκειται για ένα μονόχωρο, αψιδωτό στη Β πλευρά του κτίριο και ανοιχτό στη Ν, καθώς οι απολήξεις στις μακριές πλευρές του προστατεύονται με όρθιες πλάκες. Είχε λίθινη θεμελίωση από μεγάλες κροκάλες και πλίνθινη ανωδομή,

ενισχυμένη από ξύλινους πασσάλους, ενώ το δάπεδό του ήταν από πατημένο κιτρινωπό πηλό (Βοκοτοπούλου 1993, 401-412· 1994, 271). Η λειτουργία του διακόπηκε καθόλη τη διάρκεια του 9^{ου} αι. π.Χ., πιθανώς από θεομηνία, ενώ το κτίριο είχε αποκλειστικά λατρευτική χρήση (Βοκοτοπούλου 1994, 270· Moschonissioti 1998, 267).

Το Κτίριο ΣΤ' περιέκλειε, χωρίς να καταστρέψει, μια εσχάρα, έναν κατάγειο βωμό βάθους 0,50μ., που χρονολογείται το 12^ο αι. π.Χ. και αποτελεί την πρωιμότερη ένδειξη λατρείας στο ιερό (**Πιν. 21α**) (Βοκοτοπούλου 1994, 272-273). Οι θυσίες συνεχίστηκαν στον ίδιο χώρο ως τον 5^ο αι. π.Χ., δημιουργώντας ένα βωμό στάχτης ύψους 1,85μ., ο οποίος συγκρατούνταν κατά περιόδους με λιθοσωρούς από πέτρες και βότσαλα, καθώς και με καμπύλους περιβόλους, ενώ κατά τον 5^ο αι. π.Χ., δημιουργήθηκε μια ορθογώνια αναλημματική κατασκευή (Κτίριο Ε'), σχεδόν στο κέντρο του κτιρίου, από την οποία σώζεται ο Δ και μέρος του Ν τοίχου (Βοκοτοπούλου 1992, 443-445· 1993, 402· 1994, 271-274· Moschonissioti 1998, 265).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πρωτογεωμετρικός λιθόστρωτος υπαίθριος χώρος στα Ν και Α του κτιρίου, όπου αποκαλύφθηκαν αλληπάλληλα στρώματα έμπυρων θυσιών, από τα ύστερα μυκηναϊκά ως τα ελληνιστικά χρόνια και από τον οποίο προέρχονται πολυάριθμα θραύσματα αγγείων, κυρίως πρωτογεωμετρικών αμφορέων, διακοσμημένων με ομόκεντρους κύκλους (Βοκοτοπούλου 1992, 444-445· 1993, 401-412· 1994, 271-274· Moschonissioti 1998, 265-267).

Η περιοχή χρησιμοποιείται πιο εντατικά κατά την διάρκεια των κλασσικών και ελληνιστικών χρόνων, όπου κατασκευάζονται δύο ορθογώνιοι βωμοί (**Πιν. 21α-β**). Ο πρώτος κτιστός βωμός βρέθηκε στην είσοδο του κτιρίου και φέρει αναθηματική επιγραφή στον *Πόντιο* Ποσειδώνα, προσωνύμιο του ως προστάτη των ναυτικών και των ναυτιλομένων εμπορών, ενώ ο δεύτερος, 6μ. στα Ν του, αποτελούνταν από τέσσερις όρθιες πλάκες, το εσωτερικό των οποίων ήταν γεμάτο βότσαλα, πιθανώς για υγρές θυσίες. Και οι δύο χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. (Βοκοτοπούλου 1993, 404, 406· Μοσχονησιώτη 1993, 344-345· Moschonissioti 1998, 265).

Το χώρο των θυσιών περιέκλειαν δεκαεφτά αγωγοί χοών, πήλινοι σωλήνες ή ζεύγη ελληνιστικών λακωνικών καλυπτήρων, που χρονολογούνται τον 4^ο αι. π.Χ. και επέτρεπαν την ροή των υγρών βαθιά μέσα στη γη, επιβεβαιώνοντας και τη χθόνια υπόσταση του Ποσειδώνα (**Πιν. 21δ**) (Mazarakis Ainian 1997, 44· Moschonissioti

1998, 265). Είναι αξιοσημείωτο ότι, η χρήση αγωγών αυτής της μορφής, παρατηρείται πρώτη φορά σε ιερό (Βοκοτοπούλου 1993, 404).

Στα Β του Κτιρίου ΣΤ', αποκαλύφθηκε το Κτίριο Γ', το οποίο και εφάπτεται με αυτό. Πρόκειται για ένα οβάλ κτίριο, με δύο αψίδες στη Β και Ν στενή πλευρά του και χρονολογείται στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., ενώ πρέπει να ήταν σε χρήση ως τον 2^ο αι. π.Χ. (Πιν. 7β). Έχει παρόμοιο προσανατολισμό, με μια μικρή απόκλιση, με το Κτίριο ΣΤ' και είναι λίγο μεγαλύτερο από αυτό, ενώ είναι κατασκευασμένο σύμφωνα με το Λέσβιο αρχαϊκό σύστημα (Βοκοτοπούλου 1991, 304). Το δάπεδό του είναι από συμπαγή κίτρινο πηλό, το οποίο ενισχύεται με λευκό κονίαμα, μετά από επισκευή του 3^{ου} αι. π.Χ., δημιουργώντας έναν αναβαθμό, πιθανώς για την δημιουργία εδράνων και κλινών (Βοκοτοπούλου 1991, 305-306· Moschonissioti 1998, 265). Η πρωιμότερη φάση του κτιρίου χρονολογείται στα τέλη του 7^{ου}/αρχές 6^{ου} αι. π.Χ. και πρόκειται για ένα αψιδωτό κτίριο (Βοκοτοπούλου 1992, 444· Moschonissioti 1998, 265).

Στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται το Κτίριο Β', στα ΝΔ του χώρου, του οποίου η χρήση δεν έχει διαπιστωθεί (Πιν. 7β). Έχει ορθογώνια κάτοψη και ο προσανατολισμός του διαφοροποιείται από τα άλλα κτίρια, προς Α-Δ. Φαίνεται να είναι σε χρήση ως τους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ στα ΒΑ αυτού προστίθεται, κατά τον 4^ο αι. π.Χ., ένα δωμάτιο (Κτίριο Δ'), όταν πια έχει παύσει να χρησιμοποιείται (Βοκοτοπούλου 1990, 402· 1991, 309· Moschonissioti 1998, 265).

Στα Δ του Κτιρίου Γ' και εφαπτόμενο με το Δ μακρύ τοίχο του, κτίστηκε το Κτίριο Α', με τον ίδιο προσανατολισμό (Πιν. 7β). Το κτίριο αυτό χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. και ενσωμάτωνε τμήμα των θεμελίων του Κτιρίου Β', χωρίς να τα καταστρέψει, γεγονός που τεκμηριώνει ότι τα κτίρια λειτουργούσαν παράλληλα. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο, ναόσχημο κτίριο, που έχει πρόδομο, επιμήκη σηκό, ενώ όλο το εσωτερικό του και οι τοίχοι του ήταν καλυμμένοι από συμπαγή κιτρινωπό πηλό (Βοκοτοπούλου 1990, 402· 1991, 309). Είναι θεμελιωμένο πάνω σε λάκκο θυσιών του 6^{ου} αι. π.Χ., καθώς ο χώρος πιθανώς να σχετίζεται με το Κτίριο Γ' και να χρησιμοποιήθηκε ως υπαίθριος χώρος για θυσίες, κατά τη περίοδο ακμής του ιερού, προκειμένου να καλυφθούν οι αυξημένες ανάγκες (Βοκοτοπούλου 1991, 309-310). Ιδιαίτερα κάτω από τον πρόναο και το Ν τμήμα του σηκού, βρέθηκαν εσχάρες και πυρές, που περιείχαν οστά και όστρεα, καθώς και αναθήματα και πολυάριθμα θραύσματα αγγείων, αττικών και κορινθιακών (Βοκοτοπούλου 1990, 402-403· 1991, 309-310).

Αξιοσημείωτο είναι ότι, από τα ποικίλα αναθήματα, απουσιάζουν τα χάλκινα και πήλινα ειδώλια, με εξαίρεση ένα ροδοιωνικό ειδώλιο νάνου-αγαθού δαίμονα, που είχαν οι ναυτικοί ως προστασία (**Πιν. 40δ**) (Βοκοτοπούλου 1990, 403). Από την περιοχή αυτή, προέρχονται και τα πολυάριθμα ενεπίγραφα όστρακα, κυρίως αττικών και ιωνικών κυλίκων, που συνέβαλλαν στην ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας με τον Ποσειδώνα και στη λήψη πληροφοριών για τους αναθέτες του ιερού, συνήθεια η οποία παύει σταδιακά ως τον 5^ο αι. π.Χ (**Πιν. 43γ-δ**) (Βοκοτοπούλου 1991, 310· Moschonissioti 1998, 263).

Κατά τη διάρκεια χρήσης του Κτιρίου Α', η περιοχή των θυσιών μετατοπίζεται στα Ν του, ενώ δημιουργούνται αρχαϊκοί απορριμματικοί αποθέτες, από τους οποίους προέρχονται κεραμίδες διακοσμημένες με την τρίαινα του Ποσειδώνα, αλλά και με ερωτικά σφραγίσματα, σωζόμενες αποσπασματικά. Στην περιοχή αυτή, η ελληνιστική κεραμική συνυπάρχει με νομίσματα του 4^{ου} και του 3^{ου} αι. π.Χ., όπου διακρίνονται ένα από τη Μεσημβρία του Πόντου, τη Ρόδο και τη Θάσο (Βοκοτοπούλου 1994, 269).

Βάσει των ευρημάτων, η λατρευόμενη θεότητα ταυτίζεται με τον Ποσειδώνα, ο οποίος λατρεύεται τόσο με την πελάγια, όσο και με την χθόνια υπόστασή του, ενώ η παρουσία του είναι έντονη, τόσο στη Χαλκιδική όσο και στην Β. Ελλάδα εν γένει. Εκτός από τη Μένδη, ιερό του υπήρχε και στην γειτονική Ποτίδα, η οποία έφερε και το όνομα του θεού, ενώ από τον Ηρόδοτο (8.115.2.) αναφέρεται ιερό του και στην περιοχή του Στρυμονικού κόλπου στα Α (Tiverios 2008, 43-45, υποσ. 195, 64-65, υποσ. 288). Σύμφωνα με τον Knoepfler (2000, 349), δεν έχει ακόμα διαπιστωθεί με ακρίβεια αν ο Ποσειδώνας αποτελεί την κύρια θεότητα της Μένδης, αλλά η λατρεία του είναι πιθανότερο να μεταφέρθηκε από τους Ερετριείς αποίκους, παρά να προϋπήρχε στην Μένδη ή να υιοθετήθηκε από αυτούς από τους ντόπιους από τη γειτονική Ποτίδα.

Κατά τη διάρκεια των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, το ιερό παύει να λειτουργεί οριστικά, ενώ κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, ο χώρος καλύπτει τις ανάγκες κεραμικών εργαστηρίων (Βοκοτοπούλου 1990, 402· 1991, 305-308· Moschonissioti 1998, 266-267).

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Βοκοτοπούλου 1989, 416-417· 1990, 401-403· 1991, 303-318· 1992, 443-450· 1993, 401-413· 1994, 269-274· Μοσχονησιώτη 1993, 344-345· 1994, 458· Moschonissioti 1998, 255-271· 2012, 385- 398· 2017, 355-364.

Δευτερεύουσα: Hammond 1998, 393-399· Knoepfler 2000, 335-349· Leake 1967· Mazarakis Ainian 1997, 43-44, 308· 2012, 53-65· Papadopoulos 1996, 151-181· Tiverios 2008, 1-154· Vokotopoulou 1996, 319-328.

13. Σούνιο, Αττική, Στερεά Ελλάδα.

Τοποθεσία: ΝΑ. Αττική, ακρωτήριο Σουνίου (Κάβο Κολώνες).

Χρονολόγηση: Τέλος 8^{ου} /αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.-1^{ος} αι. π.Χ.

Είδος ιερού: Εξωαστικό ιερό.

Λατρενόμενες θεότητες: Ποσειδώνας *Σωτήρ* και Αθηνά *Σουνιάδα*.

Πηγές: Ηροδ.: 6.87.8, 8.121.7· Θουκ.: 8.4.1· Όμηρος: *Οδύσσεια*, γ' 276-285· Πaus.: 1.1.1., 10.25.2· Στράβων: 9.2.3· Ψευδοσκύλαξ: *Περίπλους*, 57.6.

Επιγραφές: IG II² 1270, IG II² 1300.

Ιστορία της έρευνας:

Ο ναός του Ποσειδώνα στο Σούνιο, είναι γνωστός σε πολλούς περιηγητές, ήδη από το 17^ο αι. Ο Blouet (1831-1835), όπως προηγουμένως το 1812 οι αρχαιολόγοι και οι αρχιτέκτονες της Εταιρείας των Dilettanti, επιχείρησε την αποτύπωση και μελέτη των ερειπίων, προχωρώντας επίσης σε μερική ανασκαφή των προπυλαίων του ιερού (Tataki 1985, 31· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 16-17).

Η συστηματική έρευνα του ναού, ξεκίνησε το 1884-1885 από τον Γερμανό αρχαιολόγο και αρχιτέκτονα Dörpfeld (1884, 324-337), διευθυντή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Ο Dörpfeld διενήργησε τις πρώτες, περιορισμένες σε έκταση, ανασκαφές και ανακάλυψε τον παλαιότερο πωρολιθικό αρχαϊκό ναό, κάτω από τον υπάρχοντα κλασικό (Paga-Milles 2016, 658).

Κατά την περίοδο 1897-1915, πραγματοποιήθηκαν συστηματικές ανασκαφές από Β. Στάη, ο οποίος, με δαπάνη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και σε συνεργασία με τον Ορλάνδο, ανάσκαψε το τείχος, το ιερό και τον οικισμό και δημοσίευσε τις σημειώσεις του στα Πρακτικά και στην Αρχαιολογική Εφημερίδα (Στάης 1897-1913· 1917· 1920). Ταύτισε το ιερό ως ιερό του Ποσειδώνα (Στάης 1900β, 131, *IG* II² 1270), καθώς μέχρι τον 20^ο αι. θεωρούνταν λαθεμένα ως ναός της Αθηνάς, από την αναφορά του Πausανία και ερεύνησε και το ιερό της Αθηνάς, καθώς και τους αποθέτες (Καλλιγιάς 1992, 301· Paga-Miles 2016, 661, υποσ. 6-7· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 11-12, 17-28).

Ο αρχαϊκός ναός μελετήθηκε περαιτέρω το 1960 από τον Dinsmoor Jr., ο οποίος μελέτησε και διεύρυνε κυρίως τις σημειώσεις του Dörpfeld, ενώ πραγματοποίησε και επιτόπια έρευνα, η οποία διήρκησε από το 1967-1969 (Paga-Miles 2016, 661).

Το 1994, διενεργήθηκαν περαιτέρω ανασκαφές, κυρίως στο φρούριο του Σουνίου από την Αρχαιολογική Εταιρεία. Στις επακόλουθες έρευνες, περιλαμβάνονται οι μελέτες των Goette (2000) και Σαλλιώρα Οικονομάκου (2004), που αφορούν στις αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες στην ευρύτερη περιοχή του Σουνίου και στο δήμο του. Επιπρόσθετα, το 2010-2012, τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη του αρχαϊκού ναού στο πεδίο, μελετήθηκαν περαιτέρω και με τη χρήση σύγχρονων μεθόδων από τις Paga και Miles (2016, 657-710). Τα ευρήματα από τους σημαντικούς αποθέτες στο ιερό του Ποσειδώνα και της Αθηνάς μελετήθηκαν από τη Θεοδωροπούλου Πολυχρονιάδη (Theodoropoulou Polychroniadis 2015).

Κατά την αρχαιότητα, στα χρόνια του Πausανία, ο ναός της Αθηνάς είχε λιθολογηθεί και πολλά μέλη του είχαν μεταφερθεί στην Αγορά της Αθήνας, όπως και τμήματα από το ναό του Ποσειδώνα (Dinsmoor 1974, 210-238· 1975, 52-53· 1982, 410-452). Το ιερό υπέστη και άλλες σύγχρονες παρεμβάσεις, επίσης και μια καταστροφή, πιθανώς από σεισμό ή από τη δύναμη των ανέμων (Στάης 1900, 114-115· 1920, 21).

Οι εργασίες για την διαμόρφωση του χώρου στη περιοχή του Σουνίου ξεκίνησαν από το 1875, όμως η εικόνα του ιερού διαμορφώθηκε το 1950, μετά τις επεμβάσεις από την αρχαιολογική υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του αρχιτέκτονα-αρχαιολόγου Ορλάνδου (1915· 1917· 1953-1954), ενώ οι εργασίες της τελικής

διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου, πραγματοποιήθηκαν και κατά τα έτη 2007-2013.

Περιγραφή Ιερού:

Το ακρωτήριο του Σουνίου, αποτελεί τη σημαντικότερη τόσο στρατηγικά, όσο και εμπορικά περιοχή της Αττικής, που εξασφάλιζε την άμυνα των Αθηναίων και τη μεταφορά εμπορευμάτων, αλλά και τον έλεγχο της σημαντικής περιοχής της Λαυρεωτικής, με τα πλούσια λατομεία και τα μεταλλεία αργύρου (**Πιν. 1**) (Paga-Miles 2016, 689-691). Το ίδιο το όνομα του Σουνίου, φανερώνει τη σημασία της θέσης για την ασφάλεια των θαλάσσιων μετακινήσεων και την προστασία της ενδοχώρας (Παπαθανασόπουλος 1983, 113· Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 15). Η γεωγραφική και πολιτική σημασία της τοπογραφικής θέσης του ακρωτηρίου, αναφέρεται στις αρχαίες πηγές, ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 8-16).

Το ακρωτήριο του Σουνίου, με τα ιερά και το φρούριο, αποτελεί μια από τις οχτώ οικιστικές ενότητες, που απαρτίζουν τον περίφημο δήμο του Σουνίου (Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 42-50) και ήταν οχυρωμένο με τείχος, που το περιέκλειε από τα Β-ΒΑ και το απομόνωνε από στεριάς (**Πιν. 4**).

Το φρούριο έχει μήκος περίπου 400μ. και περικλείει έκταση περίπου 35 στρ., που περιλαμβάνει τον ιερό χώρο και ένα μικρό οικισμό, με είσοδο στα ΒΔ, που συνδέεται με το λιμάνι στα Β (**Πιν. 4α**). Η χρονολόγηση του τείχους δεν είναι ακριβής, πιθανόν να ενισχύθηκε στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης (8.4), για να διασφαλιστεί η διακίνηση, κυρίως των σιτηρών, από την Εύβοια. Κατά μήκος του φρουρίου είχαν δημιουργηθεί πύργοι, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του καταλαμβάνει ο οικισμός, ο οποίος έχει μεγάλη χρονική διάρκεια και τα ορατά λείψανα χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια (**Πιν. 4β**) (Dinsmoor 1975, 29-37· Goette 2001, 152-161· Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 14· Tataki 1985, 22· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 18-19).

Τα λιμάνια του Σουνίου, βρίσκονταν στα ΒΔ και Α του φρουρίου και αποτελούν τόσο στρατιωτική, όσο και εμπορική βάση, ενώ για την προστασία, τη στάθμευση και τη συντήρηση των πλοίων, είχαν κατασκευαστεί νεώσοικοι (**Πιν. 4**) (Dinsmoor 1975, 35· Kenny 1947, 194-200· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 13-14).

Το ιερό του Ποσειδώνα είναι κτισμένο στο ΝΑ άκρο, στο υψηλότερο σημείο, σε ύψος 80μ. πάνω από τη θάλασσα και σε απόσταση 69 χλμ. από την πόλη της Αθήνας (**Πιν. 4β**). Στα ΒΑ του ιερού, σε απόσταση 500μ, πάνω σε χαμηλότερο λόφο, βρίσκεται το τέμενος της Αθηνάς (Dinsmoor 1975, 37-51· Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 44).

Ο ιερός χώρος του Σουνίου, ανήκει σε ένα ευρύτερο δίκτυο ιερών του Ποσειδώνα στο Σαρωνικό κόλπο (Καλαυρεία, Τήνος, Γεραιστός, Ισθμία), που ελέγχουν τους εμπορικούς, θρησκευτικούς ή πολεμικούς θαλάσσιους δρόμους, καθώς βρίσκεται σε κομβικό σημείο, που ενώνει την Αττική με τις Κυκλάδες, την Εύβοια, την Ρόδο και την Κρήτη, ως την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή (Paga-Miles 2016, 689-691). Η σημασία του ιερού εξαιρείται από το γεγονός ότι αποτελεί το πρώτο και πιο απομακρυσμένο εξωαστικό ιερό των Αθηνών, αλλά και από το εμφανώς πολυδάπανο και δύσκολο εγχείρημα της ανοικοδόμησης ενός ιερού σε ένα τόσο απόκρημνο σημείο (Goette 2000, 27· Paga-Miles 2016, 668· Papatheodorou-Geraga κ.α. 2014, 357-371).

Το τέμενος του Ποσειδώνα καταλαμβάνει έκταση 9 στρ., σε μια τεχνητά ισοπεδωμένη έκταση και μαζί με το φρούριο, αποτελεί την ακρόπολη του Σουνίου (**Πιν. 4β**). Ορίζεται από περίβολο με κοίλη τη Ν πλευρά του, που περιλαμβάνει το ναό με το πρόπυλο στα Β και δύο δωρικές στοές, μία μεγάλη στα Β και μία μικρότερη στα Δ, οι οποίες και πιθανώς χρησιμεύουν για την παραμονή των επισκεπτών. Οι στοές ενώνονται σε σχήμα «Γ» και σώζονται μόνο στο επίπεδο των θεμελίων (Dinsmoor 1975, 28-29· Goette 2000, 25-26· Καλλιγιάς, 1992, 302· Tataki 1985, 32· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 19-20).

Το πρόπυλο χρονολογείται το 438 π.Χ και είχε τρεις εισόδους, μια κεντρική για τα τροχοφόρα και τα ζώα, που οδηγούνταν σε θυσία και δύο μικρότερες για τους πεζούς (Dinsmoor 1975, 25-28· Goette 2000, 24-25· Tataki 1985, 32· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 20).

Κατά την ύστερη αρχαϊκή περίοδο (500/480 π. Χ.), κτίζεται ο μνημειακός ναός από πωρόλιθο, στο Ν άκρο του τεμένους, ο οποίος καταστρέφεται από τη λεηλασία των Περσών το 480 π.Χ., πριν ολοκληρωθεί και στεγαστεί (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 20). Ο ναός ήταν αφιέρωμα μετά τη νίκη του Μαραθώνα και αποτελούσε ένδειξη της αναγνώρισης της σημασίας της θάλασσας (Paga-Miles 2016, 685, 687-668).

Πολλά αρχαϊκά πωρολιθικά αρχιτεκτονικά μέλη έχουν επαναχρησιμοποιηθεί, κυρίως στα θεμέλιά του νεότερου κλασικού ναού, στο τεχνητό πλάτωμα και σε αναλημματικούς τοίχους στα Δ, αλλά και στο ναό της Αθηνάς. Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά μέλη, που σώζονται, έχουν εντοπιστεί και ταυτιστεί συνολικά 69 τμήματα από μέρη του κρηπιδώματος του αρχαϊκού ναού, των τυμπάνων των κιόνων, του θριγκού, καθώς και κάποια τμήματα τοίχων (Paga-Miles 2016, 664-668).

Από τα υπάρχοντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, είναι δυνατή η ανασύσταση του αρχαϊκού ναού, όμως δεν έχουν διατηρηθεί κατάλοιπα του βωμού (Goette 2000, 26). Ο ναός είχε περίσταση 6x13 κίονες, πρόναο και οπισθόδομο δίστυλους εν παραστάσι, σηκό με εσωτερική διπλή δωρική κιονοστοιχία από 5 κίονες και κρηπίδα τριών κλιμάκων. Ο πρόναος δημιουργεί την αίσθηση της ψευδοδίπτερης πρόσοψης, χαρακτηριστικό που πιθανώς συνδέεται με τους ναούς των Κυκλάδων και της Μ. Ασίας (Paga-Miles 2016, 669-672, 685, υποσ. 48).

Στα ερείπια του αρχαϊκού ναού, κτίζεται το 444/440 π.Χ., πάνω σε τεχνητό πλάτωμα, ο μαρμάρινος δωρικός ναός, ο οποίος είναι περίπτερος, με 6x13 κίονες, με πρόναο και οπισθόδομο, δίστυλους εν παραστάσι (**Πιν. 18α**). Η κάτοψή του είναι η ίδια με τον προγενέστερο αρχαϊκό, μόνο που είναι μεγαλύτερος σε διαστάσεις και ήταν οικοδομημένος από μάρμαρο Αγριλέζας και πλούσια διακοσμημένος (Dinsmoor 1974, 210-238· 1975, 17-23· Paga-Miles 2016, 685-686· Plommer 1950, 78-94· 1960, 218-233· 1976, 113-116). Χαρακτηριστικό είναι ότι οι κίονές του είναι λεπτοί, χωρίς ένταση και με λιγότερες ραβδώσεις, 16 αντί 20 (Ορλάνδος 1953-1954, 1-18· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 21). Ιδιαίτερης σημασίας είναι η ιωνική ζωφόρος, που κοσμούσε εσωτερικά τις τέσσερις πλευρές της Α πρόστασης, διαφορετικά από το Ηφαιστείο και τον Παρθενώνα. Ήταν κατασκευασμένη από παριανό μάρμαρο και πιθανώς φιλοτεχνημένη από παριανούς τεχνίτες, περίπου την περίοδο 447/442 π.Χ. και έφερε εικονογραφημένες παραστάσεις από την Κενταυρομαχία, τη Γιγαντομαχία και τους άθλους του Θησέα (Dinsmoor 1975, 23· Leventi 2009, 121-133).

Ιδιαίτερα σημαντικοί είναι οι αποθέτες-βόθροι και οι εκτεταμένες αποθέσεις εκκαθάρισης, που δημιουργήθηκαν μετά την λεηλασία των Περσών. Οι βόθροι, που εντοπίστηκαν από το Στάη, ο ένας στα Α του ναού της Αθηνάς και ο άλλος στα ΝΑ του ναού του Ποσειδώνα, χρονολογούνται στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. και στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα (Στάης 1907, 102-103· 1917, 194). Οι αποθέτες περιείχαν πλούσια αφιερώματα, κυρίως από τον 6^ο αι. π.Χ. και μετά, γεγονός που κατατάσσει

το ιερό στα πιο φημισμένα και πολυσύχναστα. Περιείχαν πήλινα ειδώλια, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα, μεταλλικά αντικείμενα, όπως κοσμήματα και όπλα, σφραγίδες, φυλακτά, σκαραβαίους, πήλινα ανάγλυφα και γραπτά αναθηματικά πλακίδια, τμήματα αγγείων και γλυπτών (Goette 2000, 21· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 24-103).

Οι αποθέτες ανασκάφηκαν από το Στάη το 1907 και 1912 και στις δημοσιεύσεις του, αναφέρει κάποια επιλεγμένα αντικείμενα (Στάης 1912· 1917), ωστόσο στις σημειώσεις του υπάρχει συχνά έλλειψη στοιχείων, που αφορούν στον ακριβή εντοπισμό του εκάστοτε ευρήματος και της περιγραφής του, των συμφραζομένων του ή της στρωματογραφίας. Επίσης, πολλά από τα αναφερόμενα ευρήματα δεν κατέστη δυνατό ακόμα να εντοπιστούν και να ταυτιστούν στις αποθήκες του ΕΑΜ (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 3-7).

Ανάμεσα στα ευρήματα **(Πιν. IV-Γραφ.16)**, που εντοπίστηκαν στην απόθεση του ναού του Ποσειδώνα, είναι αιγυπτιακοί σκαραβαίοι και ένα ειδώλιο του Σύριου θεού Reshef, της ΥΕΙΠΒ περιόδου (Hanfmann 1962, 236-237), που συνδέουν το ιερό με την εγγύς Ανατολή, καθώς και ένας φακοειδής ΥΜΙ σφραγιδόλιθος με παράσταση ταύρου **(Πιν. 40β-γ, 41α)**. Το μικρό χάλκινο αγαλμάτιο-ειδώλιο, αναπαριστά τον Σύριο θεό των καταιγίδων και αποτελεί περίαπτο ή φυλακτό, σύμφωνα όμως με την Ζ. Θεοδοροπούλου Πολυχρονιάδη (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 88), χρονολογείται στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., ενώ ο σφραγιδόλιθος πιθανώς αποτελούσε κειμήλιο και υποδεικνύει αρχαιότερες επαφές με την Κρήτη (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 118).

Σημαντικά είναι επίσης και τα ανάγλυφα ή γραπτά αναθηματικά πλακίδια, που βρέθηκαν και στις δύο αποθέσεις. Από την περιοχή του αποθέτη του ναού της Αθηνάς, ξεχωρίζει η παράσταση, που απεικονίζει πολεμικό πλοίο με πέντε οπλίτες και ένα πηδαλιούχο σε εξέχουσα θέση, που έχει αποδοθεί στο ζωγράφο του Αναλάτου (Ambramson 1979, 9· Θεοδοροπούλου Πολυχρονιάδη 2014, 95· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 64-66· Στάης 1917, 208-209). Η παράσταση συνδέθηκε από πολλούς μελετητές με το μύθο και τη λατρεία του ήρωα Φρόντη, πηδαλιούχο του Μενελάου, ο οποίος πέθανε και θάφτηκε στο Σούνιο, πριν από την εγκαθίδρυση της λατρείας του Ποσειδώνα και της Αθηνάς (Ambramson 1979 9,14-15· Παπαθανασόπουλος 1983, 90-91· Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 116) ή μετά από αυτή (Antonaccio 1995, 167-169).

Δύο αναθηματικά πλακίδια, το ένα από το ναό του Ποσειδώνα και το άλλο από το ναό της Αθηνάς, αναπαριστούν σκηνή από τελετουργίες και χορούς, όπως και μορφές σε άρματα, ενώ πολλά στιλιστικά στοιχεία είναι κοινά με τα πλακίδια από τα Πεντεσκούφια της Κορίνθου (Θεοδοροπούλου Πολυχρονιάδη 2014, 98, 101-102) .

Τα αναθηματικά πλακίδια από το ναό του Ποσειδώνα, είναι κυρίως ανάγλυφα και λιγότερα σε αριθμό. Τα πέντε από αυτά απεικονίζουν την ίδια παράσταση του Ηρακλή αντιμέτωπο με λέοντα, τρία συνδέονται με την Άρτεμη και δύο έχουν ταυτιστεί ως απεικόνιση του Ποσειδώνα **(Πιν. 33β-γ)** (Θεοδοροπούλου Πολυχρονιάδη 2014, 99-102· Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 58-64, 120).

Η κεραμική από τους αποθέτες-βόθρους, συνίσταται κυρίως από αγγεία και θραύσματα αγγείων από κορινθιακά και αττικά εργαστήρια, ενώ έχουν ταυτιστεί και δυο από λακωνικά. Τα σχήματα, που επικρατούν, είναι κυρίως οι αρύβαλλοι, αλλά και τα αλάβαστρα, οι οinoχοΐσκες, οι αμφορίσκοι και οι λήκυθοι (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 258-272).

Από τις αποθέσεις εκκαθάρισης, αποκαταστάθηκαν τμήματα από δεκατρία αγάλματα κούρων, τέσσερα από μια φυσική σχισμή κοντά στην είσοδο του ναού του Ποσειδώνα και εννέα από το ναό της Αθηνάς. Τα περισσότερα είναι φυσικού μεγέθους και δύο κολοσσιαία, τα οποία χρονολογούνται από το 600/500 π.Χ. (Παπαθανασόπουλος 1983, 20-25). Είναι πιθανό οι Κούροι να ήταν τοποθετημένοι στα Ν του ναού του Ποσειδώνα, στην Α στενή πλευρά του, για να είναι ορατοί από τη θάλασσα (Dinsmoor 1975, 11-12· Goette 2000, 19-20· Paga-Miles 2016, 686).

Τα ευρήματα από τις αποθέσεις-βόθρους είναι ιδιαίτερα σημαντικά, καθώς και συμβάλλουν στη διασαφήνιση της πρώιμης λατρείας στα ιερά, κυρίως όσον αφορά στα πλακίδια και τα τμήματα των Κούρων, αλλά και στην υπογράμμιση του υπερτοπικού χαρακτήρα τους (Θεοδοροπούλου Πολυχρονιάδη 2014, 91-107). Εφόσον τα περισσότερα αποτελούν αναθήματα, προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες και για τους αναθέτες και επισκέπτες του ιερού. Είναι αξιοσημείωτο ότι, από τα ευρήματα του Σουνίου, λείπουν τα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, καθώς και ευρήματα, που να στοιχειοθετούν τις θυσίες. Επιπλέον, τα ευρήματα που χρονολογούνται στον 5^ο αι. π.Χ., είναι αισθητά λιγότερα σε αριθμό, γεγονός που δεν συνάδει με την ανάπτυξη των ιερών και την ανέγερση των κλασικών ναών.

Ενδείξεις εγκατάστασης στο ακρωτήριο υπάρχουν ήδη από τα Πρωτοελλαδικά χρόνια (Goette 2000, 18· Tataki 1985, 16), ενώ ο Όμηρος μαρτυρεί την ιερότητα του χώρου τουλάχιστον από την ΥΕΙΙΒ. Παρόλο που δεν

αποδεικνύεται αρχαιολογικά, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά μέλη, είναι πολύ πιθανό να υπάρχει πρωιμότερη λατρεία με κάποιο βωμό ή ναῖσκο, όπως φαίνεται και από τα αφιερώματα των αποθέσεων (Dinsmoor 1975, 8· Paga-Miles 2016, 686· Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 33· Theodoropouloulou Polychroniadis 2015, 119).

Στα Β του ιερού της Αθηνάς, εντοπίστηκε ένας μικρότερος και πρωιμότερος κυκλικός περίβολος, καθώς και ένα όρυγμα σε απόσταση 37μ. ΝΑ, που θεωρείται ως βόθρος ή άδυτο και χρονολογείται από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., ενώ αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως πηγάδι και τα οποία συνδέονται είτε με τον ήρωα Φρόντη ή με την Αθηνά (Καλλιγιάς 1992, 305-308· Paga-Miles 2016, 686· Theodoropouloulou Polychroniadis 2015, 105-107).

Σύμφωνα με τον Γ. Παπαθανασόπουλο (1983, 92-95), η προναϊκή φάση του ιερού του Σουνίου, σηματοδοτείται από τη λατρεία στον ήρωα Φρόντη, ενώ η αφιέρωση των Κούρων συνδέεται με τη λατρεία των Διόσκουρων, που είναι διαδεδομένη στην Αττική, καθώς λατρεύονται ως προστάτες των ναυτικών, αλλά και ως χθόνιες θεότητες.

Η ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας με τον Ποσειδώνα, αποδεικνύεται, μεταξύ άλλων, από το ανάγλυφο πλακίδιο του 6^{ου} αι. π.Χ., που τον απεικονίζει και από την επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ., που ανακαλύφθηκε από τον Στάη (Theodoropouloulou Polychroniadis 2015, 119). Στο ακρωτήριο του Σουνίου λατρεύονταν και άλλες θεότητες, καθώς έχουν βρεθεί ενεπίγραφα βάθρα της Αφροδίτης *Ποντίας* και του Απόλλωνα (Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 118, 166), ενώ πιθανή είναι και η λατρεία της Αρτέμιδος και του Δία, αλλά και του Ηρακλή (Θεοδοροπούλου Πολυχρονιάδη 2014, 103, 120-122· Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 118-119· Theodoropouloulou Polychroniadis 2015, 15, 117, 120-122).

Από τον 7^ο ως το 2^ο αι. π.Χ., το ιερό του Ποσειδώνα είναι ιδιαίτερα ακμαίο, ενώ από τον 5^ο αι. π.Χ. πραγματοποιούνται κάθε πέντε χρόνια γιορτές, που αναφέρονται από τον Ηρόδοτο (6.87-88) ως «πεντετηρίς επί Σουνίω» και πιθανώς συνοδεύονται από αγώνες με πλοία (Tatakis 1985, 29· Theodoropouloulou Polychroniadis 2015, 13, υποσ. 47), ενώ δε μαρτυρούνται ιππικοί αγώνες. Ο Ηρόδοτος (8.121) αναφέρει ότι, μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, οι Αθηναίοι αφιέρωσαν ένα φοινικικό πλοίο, το οποίο και στήθηκε στο ναό και πιθανώς καταστράφηκε μαζί με αυτόν (Tatakis 1985, 20, 22· Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004, 14). Ακόμη, μετά από την ανάμειξη των Αθηναίων στις εσωτερικές διαμάχες των Αιγινητών, το Σούνιο

μετατρέπεται σε χώρο κατοίκησης και ασύλου των εξόριστων δημοκρατών Αιγινητών (Paga-Miles 2016, 690).

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Blouet 1831-1838· Dinsmoor Jr. 1974, 210-238· 1975· Dörpfeld 1884, 324-337· Goette 2000· Hanfmann 1962, 236-237· Καλλιγάς 1992, 301-312· Leventi 2009, 121-133· Ορλάνδος 1915, 1-27· 1917, 213-226· 1953-1954, 1-18· Paga-Miles 2016, 657-710· Παπαθανασόπουλος 1983· Plommer 1950, 78-94· 1960, 218-233· 1976, 113-116· Σαλλιώρα Οικονομάκου 2004· Στάης 1897, 16-18· 1898, 92-94· 1899, 13-14, 98-100· 1900α, 51-52· 1900β, 113-150· 1903, 13-14· 1906, 49, 85-86· 1907, 102-104· 1908, 63· 1909, 117-118· 1917, 168-213· 1920, 10-28· Tataki 1985· Θεοδωροπούλου Πολυχρονιάδη 2014, 91-107· Theodoropoulou Polychroniadis 2015.

Δευτερεύουσα: Abramson 1979, 1-19· Antonaccio 1995· Dinsmoor Jr. 1982, 410-452· Goette 2001, 152-161· Kenny 1947, 194-200· Papatheodorou κ.α. 2014, 357-371.

14. Ταίναρο, Λακωνία, Πελοπόννησος.

Τοποθεσία: Στο Ν άκρο της Μάνης, ακρωτήριο Ταίναρο, Πόρτο Στέρνες.

Χρονολόγηση: Αμφίβολη χρονολόγηση (αρχαϊκό τέμενος και υστεροελληνιστικός ναός-χρήση ως τον 2^ο αι. π.Χ.)

Είδος Ιερού: Εξωαστικό ιερό.

Λατρευόμενες θεότητες: Ποσειδώνας *Ταινάριος*, *Πόντιος*, *Ασφάλιος*.

Πηγές: Απολλ.: 2.5.12· Διοδ.: 11.45.4· Ηροδ.: 1.23· Θουκ.: 1. 128, 1. 133· Πανσ.: 3.25.4-5, 4.24.5, 7.25.3· Πίνδαρος: *Πιθιόνικος* 4.44· Πλουτ.: *Ηθ.* 56., *Άγης* 16.7, *Πομπ.* 24· Πολυβ.: 9.34.9-10· Στράβων: 8.5.1· Σχ. Αριστοφάνη: *Αχαρνείς* 510, *Ιππείς* 1225.

Επιγραφή: *IG V 1, 1228-1233.*

Ιστορία της έρευνας:

Οι πληροφορίες για το ιερό, πηγάζουν από τις φιλολογικές και ιστορικές πηγές και από τα υπάρχοντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα, αλλά και

τις μελέτες των ερευνητών, καθώς δεν έχουν πραγματοποιηθεί ως σήμερα συστηματικές ανασκαφές. Όπως παραθέτει ο Μυλονόπουλος (Mylonopoulos 2003, 231), ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή των F. Bölte, C. Bursian, W. Cummer, Λ. Μόσχου, Ν. Παπαχατζή και R. Schumacher, όσο αφορά στην κατανόηση της αρχιτεκτονικής του ιερού και στην τοπογραφία του χώρου, αλλά και στη λειτουργία του. Η ταύτιση, ωστόσο, του ιερού τεμένους του Ποσειδώνα, ανήκει στους C. Bursian (1853, 777) και A. M. Woodward (1906) (Παπαχατζής 1976, 103-105).

Περιγραφή ιερού:

Το ακρωτήριο Ταίναρο βρίσκεται στην Πελοπόννησο, στο νοτιότερο άκρο της ηπειρωτικής Ελλάδας, ανάμεσα στον Λακωνικό και τον Μεσσηνιακό κόλπο (**Πιν. 1, 8γ**). Η θέση του ακρωτηρίου είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη ναυσιπλοΐα, καθώς βρίσκεται σε καίριο σημείο στην πορεία προς τη Δύση, ενώ η πρόσβαση είναι ευκολότερη από τη θάλασσα (Παπαχατζής 1976, 102-103). Το ιερό και η ελληνιστική Κώμη των περίοικων Ταιναρίων τοποθετείται στον κόλπο των Αγ. Ασωμάτων, 1.5 χλμ. Β από το ακρωτήριο και συγκεκριμένα ανάμεσα στους όρμους των Ασωμάτων και Στέρνες.

Η αρχή της λατρείας του Ποσειδώνα στο Ταίναρο δεν είναι δυνατό να προσδιορισθεί με ακρίβεια, λόγω της έλλειψης ανασκαφών στο χώρο του ιερού, ωστόσο η πρώτη αναφορά σε αυτό γίνεται στον ύμνο στον Απόλλωνα, του 7^{ου} αι. π.Χ. (Παπαχατζής 1976, 109, 113). Η ύπαρξή του παραδίδεται, μεταξύ άλλων, από τον Πausanias (3.25. 4-5, 8), οποίος αναφέρεται σε ένα ναό, που μοιάζει με σπηλιά και στο άγαλμα του θεού, καθώς και σε μια πηγή, μέσα από την οποία μπορούσε κανείς να δει λιμάνια και πλοία. Ο Στράβωνας (8.5.1) αναφέρεται σε ιερό μέσα σε άλσος, πολύ κοντά στην παραλία, ενώ ο Πλούταρχος (*Hθ.* 560E) το αναφέρει και ως Ψυχοπομπείο (Mylonopoulos 2003, 230-231).

Το ιερό τέμενος του Ποσειδώνα *Ταινάριον*, τοποθετείται πολύ κοντά στην παραλία του Πόρτο Στέρνες, όπου έχουν εντοπιστεί ένα σπήλαιο και τα κατάλοιπα ενός ορθογώνιου κτιρίου με κοινό περίβολο. Το σπήλαιο έχει σήμερα διαστάσεις μικρότερες από ότι στην αρχαιότητα και έχει συνδεθεί με την Πύλη του Άδη. Η είσοδός του βρίσκεται στα Α και στο εσωτερικό διατηρούνται κόγχες λαξευμένες στο φυσικό βράχο (**Πιν. 18β-γ**) (Μόσχου 1975, 168-170).

Πλησίον και προς τα Δ του σπηλαίου, σώζονται τα θεμέλια ενός μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου (Κτίριο Β') του 5^{ου} αι. π.Χ. από ασβεστόλιθο (Cumer 1978, 39),

το οποίο χωρίζεται σε δυο μέρη από ένα διάδρομο πλάτους 2,60μ., ενώ στα Β αυτού υπάρχει δεύτερο κτίριο (**Πιν. 18β-αρ.7**), που πιθανώς να χρησίμευε ως βοηθητικός χώρος (Μόσχου 1975, 170-171· Mylonopoulos 2003, 232-233· 2006, 142). Το ιερό υπέστη δύο καταστροφές, το 240 π.Χ. από τους Αιτωλούς και τον 1^ο αι. π.Χ. από τους πειρατές της Κιλικίας (Μόσχου 1975, 171).

Στα Β του τεμένους σώζεται τμήμα λαξευμένης τάφρου (**Πιν. 18β-αρ.8**), με μήκος 83,6μ., πλάτος 1,70μ. και ύψος 1,5μ., που θεωρείται ότι συνδέεται με την λειτουργία του ως ψυχοπομπείου (Μόσχου 1975, 171-172· Παπαχατζής 1976, 110, υποσ. 1), ενώ στα ΝΑ, έχουν εντοπιστεί λείψανα, πιθανώς δημόσιων ή βοηθητικών κτιρίων (**Πιν. 18β, αρ.11α-11λ**) (Μόσχου 1975, 173). Το κτίριο Β' δεν πιστεύεται να είναι αρχαιότερο των όψιμων αρχαϊκών χρόνων, καθώς η λατρεία των χθόνιων θεοτήτων και η λειτουργία ψυχοπομπείων παρακμάζει ήδη από τα κλασικά χρόνια (Μόσχου 1975, 171· Παπαχατζής 1976, 109-110).

Στα ΝΔ, σε απόσταση 65μ. και πάνω σε χαμηλό λόφο, ύψους 10-12μ, ανάμεσα στον όρμο των Αγ. Ασωμάτων και το Πόρτο Στέρνες, υπάρχει η μεταβυζαντινή εκκλησία των Αγ. Ασωμάτων (**Πιν. 18β, 19γ-δ**) (Κτίριο Α'), της οποίας η αρχιτεκτονική θυμίζει σπήλαιο, καθώς είναι καμαροσκεπάστη, ενώ πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη έχουν χρησιμοποιηθεί για την ανέγερσή της. Η έρευνα τοποθετεί εκεί τον ύστερο ελληνιστικό ναό, όπως μαρτυρά και ο Β τοίχος του παρεκκλησιού, ο οποίος βρίσκεται κατά χώραν, ενώ το εκκλησάκι αποτελεί την Γ' φάση οικοδόμησης του κτιρίου. Στην αψίδα υπάρχουν δύο ιωνικά κιονόκρανα, που χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική ή ρωμαϊκή περίοδο (Cummer 1978, 40· Mylonopoulos 2003, 234· Παπαχατζής 1976, 110, υποσ. 3).

Από τα υπάρχοντα κατάλοιπα, φαίνεται ότι το αρχαίο κτίσμα ήταν ναόσχημο, χωρισμένο σε δύο χώρους και είσοδο στα ΒΑ, ενώ ήταν κτισμένο σύμφωνα με το ψευδοϊσοδομικό σύστημα, από πορόλιθο και τοπικό γκρίζο μάρμαρο (Μόσχου 1975 163-167, σχ. 4). Θεωρείται ότι πιθανώς το ιερό να επεκτάθηκε με την ανέγερση ναού στο λόφο των Αγ. Ασωμάτων, ενώ ο κύριος χώρος λατρείας να παρέμενε το κτίριο στην παραλία (Mylonopoulos 2003, 235· 2006, 144· Παπαχατζής 1976, 103-105, 110).

Στα Β-ΒΑ του χώρου των Αγ. Ασωμάτων, εντοπίστηκαν τα θεμέλια τεσσάρων κτιρίων (**Πιν. 18β, αρ.2α- 2δ**), των οποίων δε σώζεται η ανωδομή και πιθανώς αποτελούσαν βοηθητικούς χώρους, ενώ κατά μήκος της παραλίας, στη Δ

πλευρά του κόλπου των Στέρνων, έχουν εντοπιστεί νεώσοικοι (**Πιν. 18β, αρ.3α-3γ**) (Μόσχου 1975, 167, σχ. 3).

Σε έκταση περίπου 70μ. γύρω από τον όρμο των Ασωμάτων, εκτείνεται ένα τμήμα του πρώτου οικισμού των Ταιναριαστών, καθώς έχουν εντοπιστεί κτίρια (**Πιν. 18β, αρ.12-13-15-17**) αξιόλογης αρχιτεκτονικής, με εσωτερικές κλίμακες και πλήθος δεξαμενών, ενταγμένα σε σημαντικό πολεοδομικό σύστημα (Μόσχου 1975, 173-177, σχ. 2, 3· Mylonopoulos 2006, 144· Παπαχατζής 1976, 112).

Στο χώρο του ιερού είχαν βρεθεί χάλκινα αγαλματίδια ίππων και ταύρων, τα οποία έχουν χαθεί σήμερα και σώζονται πολλές επιγραφές του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ., οι οποίες συνδέονται με την απελευθέρωση των Ειλώτων, που αναζήτησαν άσυλο στο ιερό (Μόσχου 1975, 171, υποσ. 16· Mylonopoulos 2003, 236-237· 2006, 145· Παπαχατζής 1976, 105· Schumacher 1993, 58).

Ο Ποσειδώνας λατρεύεται με την χθόνια και με την πελάγια υπόστασή του, όπως μαρτυρά τόσο η θέση του ιερού, όσο και η επίκληση *Πόντιος*. Το ιερό συνδέεται επίσης και με τον Κάτω Κόσμο με τον μύθο του Ηρακλή και του Κέρβερου, καθώς και με την ιστορία του Λέσβιου ποιητή Αρίωνα, ενώ είναι γνωστό στην ιστοριογραφία και ως ιερό-άσυλο (Mylonopoulos 2003, 229-230, 237-239· Παπαχατζής 1976, 105-107· Schumacher 1993, 58-60). Στο ιερό πραγματοποιούνταν τα *Ταινάρια*, γιορτές που περιλάμβαναν εορτασμούς και αγώνες στην παραλία (Mylonopoulos 2003, 238· 2006, 144· Παπαχατζής 1976, 113-115· Schumacher 1993, 58).

Το ιερό του Ταινάρου, απέκτησε εξέχουσα πολιτική σημασία μετά το 195 π.Χ. και την απελευθέρωση των περιοίκων και την ίδρυση του Κοινού των Λακεδαιμονίων. Ο λατρευτικός τόπος του Ποσειδώνα *Ταινάριου*, έγινε ένα από τα δύο θρησκευτικά κέντρα της ομοσπονδίας και χρησιμοποιούνταν ως το 2^ο αι. μ.Χ. (Mylonopoulos 2003, 239· 2006, 145-146).

Βιβλιογραφία:

Κύρια: Bölte 1932, 2030-2049· Bursian 1853, 771-795· Cummer 1978, 35-43· Μόσχου 1975, 160-177· Mylonopoulos 2003, 229-239· 2006, 121-155· Παπαχατζής 1976, 102-125· Schumacher 1993, 51-69· Woodward 1906, 238-267.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ:

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ABSA	<i>Annual of the British school at Athens</i>
ActaAth	<i>Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series</i>
AA	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
AEM	<i>Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών</i>
AEMΘ	<i>Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
AntK	<i>Antike Kunst</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
CSCA	<i>California Studies in Classical Antiquity</i>
Hesperia	<i>Hesperia. Journal of the American school of Classical Studies at Athens</i>
Kernos	<i>Revue Internationale et Pluridisciplinaire de religion greque antique</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
ISTMITT	<i>Istabuler Mitteilungen</i>
JdI	<i>Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts</i>
MDAI(A)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes, Athenische Abteilung</i>
OJA	<i>Oxford journal of Archaeology</i>
OpAth	<i>Opuscula Atheniensia</i>
Opuscula	<i>Opuscula. Annual of the Swedish Institutes in Athens and Rome</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.</i>
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
Temenos	<i>Nordic Journal of Comparative Religion</i>

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αι.	αιώνας
α.κ.	αριθμός καταλόγου
αν.	αναφορά
βάθ.	βάθος
βλ.	βλέπε
γραφ.	γράφημα
εικ.	εικόνα
επιμ.	επιμέλεια
κ.ε.	και εξής
μ.	μέτρο
μήκ.	μήκος
μτφρ.	μετάφραση
ν.	νούμερο
ό.π.	όπως παραπάνω
πίν.	πίνακας
πλ.	πλάτος
π.χ.	παραδείγματος χάριν
π.Χ.	προ Χριστού
σ.	σελίδα
υποσ.	υποσημείωση
σχ.	σχέδιο
τευχ.	τεύχος
τομ.	τόμος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abramson, H., 1979. A Hero Shrine for Phrontis at Sounion? *CSCA* 12, σ. 1-19.
- Alexandridou, A., 2012 (υπό έκδοση). Dedicating and Sacralising in the Archaic Sanctuary of Poseidon at Kalaureia on Poros. [Διαδίκτυο] Διαθέσιμο μέσω: <<https://ouc.academia.edu/AlexandraAlexandridou>> [Πρόσβαση 21/08/2018].
- Alexandridou, A., 2013. Archaic Pottery and Terracottas from the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia. *Opuscula* 6, σ. 81-150.
- Anderson Stojanović, V., 1996. The University of Chicago Excavations in the Rachi Settlement at Isthmia 1989. *Hesperia* 65.1, σ. 57-98.
- Antonaccio, C.M., 1995. *An archaeology of Ancenstors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*. Boston-London: Rowman & Littlefield.
- Αρχαιολογία και Τέχνες, 2019, Τμήμα αρχαίου οικισμού εντοπίστηκε στη Ν. Εύβοια. [Διαδίκτυο] Διαθέσιμο μέσω: <www.archaiologia.gr> [Πρόσβαση 30/01/2018].
- Βαλαβάνης, Π., 2017. *Ιερά και αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: ΚΑΠΟΝ.
- Basch, L., 1987. *Le musée imaginaire de la marine antique*. Athènes: Institut Hellénique pour la préservation de la tradition nautique.
- Blouet, G.A., 1831-1838. *Expédition Scientifique de Morée. Ordonées par le gouvernement français: Architecture, sculptures, inscriptions et Vues du Peloponnèse, des Cyclades et de l' Atlantique, Vol.3*. Paris. [Διαδίκτυο] Διαθέσιμο μέσω: <<https://gallica.bnf.fr/>> [Πρόσβαση 20/09/2018].
- Boffa, J-Leone, B., 2017. Euboean Myths and Cults outside Euboea: Poseidon and Briareos/Aigaion. Στο: Tankosić Ž.-Mavridis F.-Kosma M. (επιμ.), *An Island between Two Worlds: The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times. Proceedings of International Conference, Eretria, 12-14 July 2013. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens, Τομ. 6*. Norwegian Institute at Athens, σ. 381-390.
- Bölte, F., 1932. Tainaron. *RE IV A* 2, σ. 2030-2049.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1989. Ανασκαφή Μένδης. *AEMΘ* 3, σ. 416–417.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1990. Μένδη-Ποσειδί. *AEMΘ* 4, σ. 401–403.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1991. Ποσειδί. *AEMΘ* 5, σ. 303-318.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1992. Ποσειδί. *AEMΘ* 6, σ. 443–450.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1993. Ποσειδί. *AEMΘ* 7, σ. 401–413.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1994. Ποσειδί. *AEMΘ* 8, σ. 269–274.
- Broneer, O., 1971. *Isthmia I: Temple of Poseidon*. Princeton: ASCSA publications.

- Broneer, O., 1973. *Isthmia II: Topography and architecture*. Princeton: ASCSA publications.
- Broneer, O., 1976. The Isthmia Sanctuary of Poseidon. Στο: U. Jantzen (επιμ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern. Internationales Symposion im Olympia vom 10 bis 12 Oktober 1974 anlässlich der Hundertjahrfeier der Abteilung Athen und der deutschen Ausgrabungen in Olympia*. Tübingen: Verlag E. Wasmuth, σ. 39-62.
- Burkert, W., 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία: Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή*, Μπεξεντάκος Π.Ν. (μτφρ.). Θεσσαλονίκη: Καρδαμίτσα.
- Bursian, K., 1853. Über das Vorgebirge Taenaron. *AbhMünchen* 7, σ. 771-795.
- Chandwick, J.-Ventris M., 1973. *Documents in Mycenaean Greek*, 2^η έκδοση. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chidioglou, M., 2017. Karystos revisited: Interaction networks of an Aegean island polity (sources and finds). Στο: Tankosić Ž.-Mavridis F.-Kosma M. (επιμ.), *An Island between Two Worlds: The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times. Proceedings of International Conference, Eretria, 12-14 July 2013. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens, Τομ. 6*. Norwegian Institute at Athens, σ. 321-344.
- Crielaard, J. P., 1995. Homer, History and Archaeology: Some Remarks on the Date of the Homeric World. Στο: Crielaard J. P.(επιμ), *Homeric Questions, Essays in Philosophy, Ancient History and Archaeology, Including the Papers of a Conference organized by the Netherlands Institute at Athens, 15 May 1993*, Amsterdam, σ. 260-266.
- Constantakopoulou, C., 2007. *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*. Oxford University Press, σ. 29-38.
- Cummer, W., 1978. The Sanctuary of Poseidon at Tainaron Lakonia. *MDAI(A)* 93, σ. 35-43.
- D'Agostino, B.-Palmieri, M.G., 2016. Potters, Hippeis and Gods at Penteskouphia (Corinth), 7th to 6th Centuries BC. Στο: Bintliff J.-Rutter K. (επιμ.), *The Archaeology of Greece and Rome, Studies in Honour of A. Snodgrass*. Edinburgh University Press, σ. 155-182.
- Demoulin, H., 1902. Fouilles de Tenos. *BCH* 26, σ. 339.
- Demoulin, H., 1903. Fouilles de Tenos. *BCH* 27, σ. 233.
- Demoulin, H., 1904. Fouilles de Tenos. *Muse Belge* 5, σ. 65.
- De Poligniac, F., 2000. *Η Γένεση της Αρχαίας Ελληνικής Πόλης: Λατρείες, Χώρος και Κοινωνία: 8^{ος}-7^{ος} αι. π.Χ.*, Κυριαζόπουλος Ν. (μτφρ.). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.
- Δήμου, Ε.-Περδικάτσης, Β.-Οικονόμου, Γ.-Κονσολάκη Γιαννοπούλου, Ε. 2003. Ορυκτολογική μελέτη μεταλλικών και άλλων υλικών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από την ανασκαφή του Αγ. Κωνσταντίνου Μεθάνων. Στο: Κονσολάκη

- Γιαννοπούλου Ε. (επιμ.), *Αργοσαρωνικός: Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Ιστορίας και αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Τομ. Α'. Αθήνα, σ. 229-248.
- Dinsmoor, W.B. Jr., 1974. The Temple of Poseidon: a Missing Sima and other Matters. *AJA* 78, σ. 210-238.
- Dinsmoor, W.B. Jr., 1975. *Guide to Sounion*, Athens.
- Dinsmoor, W.B. Jr., 1982. Anchoring two Floating Temples. *Hesperia* 51, σ. 410-452.
- Dörpfeld, W., 1884. Der Tempel von Sunion. *MDAI(A)* 9, σ. 324-337.
- Étienne, R., 1990. *Tenos II: Tenos et les Cyclades*, Paris.
- Étienne, R., 2011. Tenos-Delos: Reflexions su quelques problems d'histoire et d'archeology. Στο: Palaghia O.-Goette H.R. (επιμ.), *Sailing to Classical Greece. Papers on Greek Art, Archaeology and Epigraphy, presented to P. Themelis*, Oxbow Books, σ. 14-22.
- Étienne, R.-Braun, J.B.-Queyrel, F. 1986. *Tenos I: Le sanctuaire De Poseidon et d'Amprhitrite*, Paris.
- Ετιέν, Ρ.-Κούρου, Ν.-Σημαντώνη Μπουρνιά, Ε. 2013. *Η Αρχαία Τήνος*, Αθήνα.
- Farnell, L.R., 1907. *The Cults of the Greek States*, Τομ. 4. Oxford: Clarendon Press.
- Frey, G. M-Gregory, T.E. 2016. Old Excavations-New Interpretations: The 2008-2013 Seasons of the Ohio state Excavations at Isthmia. *Hesperia* 85, σ. 437-490.
- Frutwängler, A. 1885. *Beschreibung der Berliner Vasensammlung im Antiquarium*, Berlin.
- Gadolou, A., 2011. A Late Geometric architectural model with figure decoration from Ancient Helike, Achaia. *ABSA* 106.1, σ. 247-273.
- Gadolou, A., 2015. Narrative art and ritual, in the Sanctuary of Poseidon Helikonius in Ancient Helike, Achaia. Στο: Vlachou V. (επιμ.), *Pots, Workshops and Early Iron Age Society: Functions and Role of Ceramics in ancient Greece, Proceedings of an International Symposium held at the Université libre de Bruxelles, 14-16 Novembre 2013, Études d'Archéologie* 8. Bruxelles: CReA-Partimoine, σ. 267-276.
- Gadolou, A., 2017α. The Formation of Religious Landscapes in Achaia during the Early Historical Era (10th-7th centuries B.C.): Political structures and Social Identities. Στο: Mazarakis Ainian A.-Alexandridou A.-Charalambidou X. (επιμ.), *Regional Stories towards a new perception of the Early Greek World, Acts of an International Symposium in Honor of professor Jan Bouzek, Volos 18-21 June 2015*, Volos: University of Thessaly press, σ. 279-291.
- Gadolou, A., 2017β. Achaia's Interaction and Mobility in the Area of the Corinthian Golf during the 7th century B.C. Στο: Charalambidou X.-Morgan C. (επιμ.),

Interpreting the 7th century B.C.: Tradition and Innovation, Oxford: Archaeopress. σ. 212-220.

Geagan, H.A, 1970. Mythological Themes on the plaques from Penteskouphia, *AA (Jdl)* 85, σ. 31-48.

Gebhard, E.R., 1973. *The Theater at Isthmia*, Chicago.

Gebhard, E.R., 1974. The Form of the orchestra in the early Greek Theatre. *Hesperia* 43.4, σ. 428-440.

Gebhard, E.R., 1987. The Early Sanctuary of Poseidon at Isthmia. *AJA* 91.3, σ. 475-480.

Gebhard, E.R., 1992. The Early Stadium at Isthmia and the Founding of the Isthmian Games. Στο: Coulson W.-Kyrieleis H. (επιμ.), *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games (5-9 September, 1988)*. Αθήνα, σ. 73-79.

Gebhard, E.R., 1993. The Evolution of a Pan-Hellenic Sanctuary: From Archaeology towards History at Isthmia, στο: Marinatos N.-Hägg R. (επιμ.), *Greek Sanctuaries, New Approaches*. London. σ. 123-141.

Gebhard, E.R., 1998. Small dedications in the Archaic Temple of Poseidon at Isthmia, Στο: Hägg R. (επιμ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993*. *ActaAth.* 8°, 15. Stockholm: Åströms Förlag. σ. 91-115.

Gebhard, E.R., 2001. The Archaic Temple at Isthmia: Techniques of Construction, Στο: Bietak M. (επιμ.), *Archaische griechische Tempel und Altägypten*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. σ. 41-61.

Gebhard, E.R, 2002. Caves and Cults at the isthmian Sanctuary of Poseidon. Στο: Hägg R. (επιμ.), *Peloponnesian Sanctuaries and Cults, Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish institute at Athens, 11-13 June 1994*. *ActaAth.* 8°, 48. Stockholm: Åströms Förlag. σ. 63-74.

Gebhard, E.R, 2002β. The Beginnings of Panhellenic Games at the Isthmus. Στο: Kyrieleis H. (επιμ.), *Olympia 1875-2000, 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen, Internationales Symposium, Berlin 9-11 November 2000*. Mainz am Rhein. σ. 221-237.

Gebhard, E.R- Dickie, M.W. 1998. Melikertes-Palaimon: Hero of the Isthmian Games. Στο: Hägg. R. (επιμ.), *Ancient Greek Hero Cult, Proceedings of the Fifth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 21-23 April 1995*. *ActaAth.* 8°, 16. Stockholm: Svenska Institutet i Athen. σ. 159-165.

Gebhard, E.R.-Gregory, T.E. (επιμ.) 2015. Bridge of the Untiring Sea: The Corinthian Isthmus from Prehistory to Late Antiquity. *Hesperia Supplement* 48, Princeton: ASCSA.

Gebhard, E.R-Hemans, F.P. 1992. University of Chicago Excavations at Isthmia, 1989: I. *Hesperia* 61.1, σ. 1-77.

- Gebhard, E.R.-Hemans, F.P. 1998. University of Chicago Excavations at Isthmia, 1989: II. *Hesperia* 67.1, σ. 1–63.
- Gebhard, E.R.-Hemans, F.P.-Hayes, J.W. 1998. University of Chicago Excavations at Isthmia, 1989: III. *Hesperia* 67.4, σ. 405-456.
- Gebhard, E.R.- Reese, D. 2005. Sacrifices for Poseidon and Melikertes-Palaimon at Isthmia. Στο: Hägg R.-Alroth B. (επιμ.), *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian: Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 25-27 April 1995, ActaAth.* 8°, 18. Stockholm. σ.125–153.
- Goette, H.R., 2000. “Ο αξιόλογος Δήμος Σούνιον”, *Landeskundliche Studien in Südost- Attica, Internationale Archäologie* 59. Rahden: Verlag Marie Leidorf.
- Goette, H.R., 2001. Cape Sounion and the Macedonian Occupation. Στο: Palagia O.-S.V. Tracy (επιμ.), *The Macedonians in Athens: 322-229 B.C., Proceedings of an international Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001.*Oxbow Books. σ. 152-161.
- Graindor, P., 2000. *Οι ανασκαφές της Τήνου το 1905*, Κονταξή Α. (μτφρ.), Αθήνα.
- Gregory, T.E., 1995. The Roman Bath at Isthmia, Preliminary Report 1972-1992. *Hesperia* 64.3, σ. 279-313.
- Hägg, R., 2003. Some reflections on the sanctuary of Poseidon in Kalaureia in the Bronze age. Στο: Κονσολάκη Γιαννοπούλου Ε. (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Τομ. Α΄.Αθήνα. σ. 333-336.
- Hamilakis, Y., 2003. Animal sacrifice and Mycenaean societies: Preliminary thoughts on the zooarchaeological evidence from the sanctuary at Ag. Konstantinos, Methana. Στο: Κονσολάκη Γιαννοπούλου Ε. (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Τομ. Α΄.Αθήνα. σ. 249-256.
- Hamilakis, Y.-Konsolaki Yannopoulou, E. 2004. Pigs for the Gods: Burnt Animal Sacrifices as Embodied Rituals at a Mycenaean Sanctuary. *OJA* 23.2, σ.135-154.
- Hammond, N. G. L., 1998. Eretria's colonies in the area of the Thermaic Gulf, *ABSA* 93, σ. 393-399.
- Hanfmann, G., 1962. A Syrian from Sounion. *Hesperia* 31.3, σ. 236-237.
- Hard, R., 2004. *The Routledge Handbook of Greek Mythology*. London-New York: Routledge.
- Harland, J. P., 1925. The Calaurian Amphictyony. *AJA* 29.2., σ. 160-171.
- Hasaki, E.-Nakas, Y. 2017. Ship iconography on the Penteskouphia Pinakes from Archaic Corinth (Greece). Pottery Industry and Maritime Trade. Στο: Gawronski G.-Van Holk A.-Schokkenbroek J. (επιμ), *Ships and Maritime*

Landscapes, Proceedings of the 13th International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Amsterdam 2012. Barkhuis Publishing. σ. 66-72.

Hedra, A., 2006. Panionion-Melia, Mykalessos-Mykale, Perseus und Medusa. Überlegungen zur Besiedlungsgeschichte der Mykale in der frühen Eisenzeit. *ISTMITT* 56, σ. 43-102.

Hemans, F.P., 1994. Greek Architectural Terracottas from the sanctuary of Poseidon at Isthmia. *Hesperia Supplement*. 27, σ. 61-83.

Hulek, F., 2017. The Architecture of the Middle Archaic Temple at mount Çatallar Tepe. Στο: Κατσωνοπούλου Ντ. (επιμ.), *Helike V: Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία, Ποσειδών: ο Θεός των σεισμών και των Υδάτων, Λατρεία και Ιερά, Πρακτικά Ε' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αίγιον 4-6 Οκτ. 2013.* Αθήνα: The Helike Society. σ. 77-98.

Θέμελης, Π., 1969. Ιερόν Ποσειδώνος εις Ακοβίτικα Καλαμάτας. *AAA* 2, σ. 352-357.

Θέμελης, Π., 1970α. Αρχαϊκή επιγραφή εκ του Ιερού του Ποσειδώνος εις Ακοβίτικα. *ΑΔ* 25, Α' μέρος-μελέτες, σ. 109-125.

Θέμελης, Π., 1970β. Πρωτοελλαδικόν μέγαρον εις Ακοβίτικα Μεσσηνίας. *AAA* 3.3, σ. 303-310.

Θέμελης, Π., 1981. Το Πρωτοελλαδικό Μέγαρο στα Ακοβίτικα της Μεσσηνίας και το πρόβλημα της καταγωγής του. *Τριφυλιακή Εστία, Τομ. Ζ', Τευχ. 37-38 (Γενάρης-Μάρτης 1981)*, σ. 16-20.

Θεοδούλου, Τ.-Κουρκουμέλης, Δ. 2002. Το ναύαγιο της Αντιδραγονέρας στα Κύθηρα. Στο: Tzalas H. (επιμ.), *TROPIS VII: Proceedings of the 7th International Symposium on Ships Construction in Antiquity, Pylos, 26-29 August 1999*, Τομ. II. Αθήνα. σ. 725-740.

Θεοδωροπούλου, Τ., 2009. Το Ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρεία. *Αρχαιολογία και Τέχνες, τευχ. III (Ιούν. 2009)*, σ. 54-57.

Θεοδοροπούλου Πολυχρονιάδη, Ζ., 2014. Αναθήματα από τα Ιερά του Σουνίου: Πήλινα πλακίδια από τους αποθέτες των ιερών της Αθηνάς και του Ποσειδώνα. Στο: Γιαννικούρη Α. (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον Αιγιακό χώρο από τους Γεωμετρικούς Χρόνους ως την Αρχαϊκή Περίοδο, Διεθνές Συνέδριο στη Μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος 26-29 Νοεμ. 2009, Τομ. II.* Αθήνα. σ. 91-107.

Jackson, A., 2016. *Annual Report on the 2016 Study Season*. [Διαδίκτυο] Διαθέσιμο μέσω: <<https://lucian.uchicago.edu/blogs/isthmia/annual-reports>> [Προσβαση: 20/09/2018].

Jackson, A., 1992. Arms and Armour at the Panhellenic Sanctuary of Poseidon at Isthmia. Στο: Coulson W.-Kyrieleis H. (επιμ.), *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games (September, 1988)*. Athens: DAIA. σ.141-144.

Jacobsen, T.W.-Smith, P.M. 1968. Two Kimolian Dikast Decrees from Geraistos in Euboeia. *Hesperia* 37, σ.184-199.

- Κακριδής, Ι.Θ., 1986. *Ελληνική Μυθολογία: Οι Θεοί, Τόμ.3*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών. σ. 114-128.
- Καλλιγιάς, Π., 1992. Πρώιμη ιστορία των ιερών του Σουνίου. Στο: Σωτηρίου Κ.Δ.-Φιλίππου Αγγέλου Π.Ι. (επιμ.), *Πρακτικά Δ. Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Αφιέρωμα Eugene Vanderpool, Καλύβια Αττικής 30 Νοεμβρίου, 1-3 Δεκεμβρίου 1989*. Καλύβια Αττικής: Επιμορφωτικός σύλλογος Καλυβίων. σ. 301-312.
- Καράγιωργα, Θ., 1972. Μίλα. *ΑΔ 27, Χρονικά Β1*, σ.258-262.
- Κατσωνοπούλου, Ντ., 1998. Τοπογραφικά της Αιγιαλείας. Στο: Katsonopoulou D.-Soter S.-Schilardi D. (επιμ.), *Helike II, Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία (Ancient Helike and Aigialeia), Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αίγιον, 1-3 Δεκεμβρίου 1995*, Τομ. Ι. Αθήνα: The Helike Society. σ. 31-66.
- Κατσωνοπούλου, Ντ., 2003. Παρατηρήσεις στη Λατρεία του Ποσειδώνος στην Τροιζηνία. Στο: Κονσολάκη Γιαννοπούλου Ε. (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά Ι^{ου} Συνεδρίου Ιστορίας και αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Τομ. Α'. Αθήνα. σ. 117-126.
- Katsonopoulou, D., 2009. The Pan-Ionic Cultland Sanctuary of Helikonios Poseidon in Helike of Achaea, Greece. *The Institute of Linguistic Studies, Russian Academy of Sciences*. Russia: St. Petersburg. σ. 2-14.
- Katsonopoulou, D., 2013. Towards a Re-evaluation of the Helike Bronze Coins of Poseidon. *Numismatica e Antichità Classiche 42*, σ. 31-40.
- Katsonopoulou, D., 2017. Further Insights on the Cult of Poseidon Helikonios in Helike. Στο: Κατσωνοπούλου Ντ. (επιμ.), *Helike V: Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία, Ποσειδών: ο Θεός των σεισμών και των Υδάτων, Λατρεία και Ιερά, Πρακτικά Ε' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αίγιον 4-6 Οκτ. 2013*, Μέρος Ι. Αθήνα: The Helike Society. σ. σ. 17-33.
- Katsonopoulou, D.-Soter S. 1998. Geophysical Observations on the hill of Ag. Georgios. Possible site of the Acropolis of Helike. Στο: Katsonopoulou D.-Soter S.-Schilardi D. (επιμ.), *Helike II, Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία (Ancient Helike and Aigialeia), Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αίγιον, 1-3 Δεκεμβρίου 1995*, Τομ. Ι. Αθήνα: The Helike Society. σ. 153- 162.
- Katsonopoulou, D.-Soter S. 1999. Occupation Horizons found in the Search for the Ancient Greek city of Helike. *Geoarchaeology 14.6*, σ. 531-563.
- Kelly, T., 1966. The Calaurian Amphictiony. *AJA 70*, σ. 113-119.
- Kenny, E.J.A., 1947. The Ancient Docks on the Promontory of Sounion. *ABSA 42*, σ. 194-200.
- Kerenyi, C., 1985. *The Gods of the Greeks*. Thames-Hudson. σ. 181-190.
- Kiderlen, M.-Themelis, P. (επιμ.) 2010. *Das Poseidonheiligtum bei Akovitika in Messenien: Struktur und Entwicklungszusammenhang eines regionalen Zentrum. Ergebnisse einer Notgrabung 1969 und einer Nachuntersuhung mit Prospektion 2005*. Wiesbaden: Reichert Verlag.

- Kleiner G.-Hommel P.-Muller Weiner W. 1967. *Panionion und Melie*. Berlin: Walter der Gruyter.
- Knoepfler, D., 2000. Poséidon à Mendè: un culte Éretrien? Στο: Αδάμ Βελένη Π. (επιμ.), *MYPTOS, Μελέτες στη μνήμη της Ι. Βοκοτοπούλου*. Θεσσαλονίκη. σ. 335-349.
- Kokorou Alevra, G.-Efsthathopoulos, A.-Poupaki, E.-Chatziconstantinou, A. 2009. Ancient Quarries of Kythera. Στο: Jockey Ph. (επιμ.), *La Pierre dans tous ses etats, 8ème Colloque International Aix-en Provence, France 12/18 Juin 2006*, σ. 177-188.
- Kolia, E., 2011. A sanctuary of the Geometric Period in ancient Helike, Achaia. *ABSA 106.1*, σ. 201–246.
- Kolia, E., 2014. Archaic Terracotta Reliefs from Ancient Helike. *Hesperia 83*, σ. 409-445.
- Κόλια, Ε.-Γκαδόλου, Α. 2007. Ναός Γεωμετρικών Χρόνων στην Περιοχή της Αρχαίας Ελίκης. *Αρχαιολογία και Τέχνες, τευχ.104*, σ. 71-73.
- Kolia, E.-Gadolou, A. 2011. Ναός Γεωμετρικών χρόνων στα Νικολαίικα Αχαΐας: Πρώτη Παρουσίαση της Ανασκαφής. Στο: Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *The “Dark Ages” Revisited, Acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Τομ.1. Βόλος. σ. 191-209.
- Konsolaki, E., 2002. A Mycenaean Sanctuary on Methana. Στο: Hägg R. (επιμ.), *Peloponnesian Sanctuaries and Cults, Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish institute at Athens, 11-13 June 1994. ActaAth. 8°, 48. Stockholm: Åströms Förlag*. σ. 25-36.
- Konsolaki Yannopoulou, E., 2001. New evidence for the practice of Libations in the Aegean Bronze Age. Στο: Laffineur R.-Hägg R. (επιμ.), *POTNIA, Deities and religion in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 8th international Aegean Conference/ 8e Rencontre égéenne internationale, Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000, Aegeum 22. Liege*. σ. 213-220.
- Κονσολάκη Γιαννοπούλου, Ε., 2003α. Τα μυκηναϊκά Ειδώλια από τον Αγ. Κωνσταντίνο Μεθάνων. Στο: Κονσολάκη Γιαννοπούλου Ε. (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1^{ov} Συνεδρίου Ιστορίας και αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Τομ. Α΄.Αθήνα. σ. 375-406.
- Κονσολάκη Γιαννοπούλου, Ε., 2003β. Ταφές νηπίων στο μυκηναϊκό ιερό του Αγίου Κωνσταντίνου στα Μέθανα. Στο: Κονσολάκη Γιαννοπούλου Ε. (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1^{ov} Συνεδρίου Ιστορίας και αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Τομ. Α΄. Αθήνα. σ. 257-284.
- Konsolaki Yannopoulou, E., 2004. Mycenaean Religious Architecture: The Archaeological Evidence of Ayios Konstantinos Methana. Στο: Wedde M. (επιμ.), *Celebrations: Sanctuaries and Vestiges of Cult Activity. Selected papers and discussions from the 10th Anniversary Symposium of the Norwegian*

Istitute at Athens, 12-16 May 1999. Papers from the Norwegian Istitute at Athens, 6. Bergen: Norwegian Istitute at Athens. σ. 61-94.

- Κονσολάκη Γιαννοπούλου, Ε., 2009. Νέα Προϊστορικά ευρήματα από την Τροιζηνία, Στο: Βασιλοπούλου Β.- Σ. Κατσαρού Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών αρχαιοτήτων: το Έργο μιας δεκαετίας 1994-2003. Πρακτικά συνεδρίου Αθήνα, 18-20 Δεκ 2003.* Μαρκόπουλο. σ. 497-518.
- Konsolaki Yannopoulou, E., 2016. The symbolic significance of the terracottas from the Mycenaean sanctuary at Ayios Konstantinos, Methana. Στο: Alram Stern E.- Blakolmer F.-Deger Jalkotzy S.-Laffineur R.-Weilhartner J. (επιμ.), *Metaphysis, Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, 22–25 April 2014.* Leuven. σ. 49-57.
- Κονσολάκη Γιαννοπούλου, Ε., 2016α. Επισκόπηση της Λατρείας του Ποσειδώνος στην Τροιζηνία. *AE 2016, 155*, Περίοδος 5^η, σ. 43-74.
- Κονσολάκη Γιαννοπούλου, Ε., 2016β. Το Μυκηναϊκό Ιερό στα Μέθανα-Η λατρεία στο λόφο του Αγ. Κωνσταντίνου. *Αρχαιολογία και Τέχνες, τευχ. 121 (Αύγ. 2016)*, σ. 38-47.
- Konsolaki Yannopoulou, E., 2017. The Beginning and the Development of Poseidon's cult in Troizenia. Στο: Κατσωνοπούλου Ν. (επιμ.), *Helike V: Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία, Ποσειδών: ο Θεός των σεισμών και των Υδάτων, Λατρεία και Ιερά, Πρακτικά Ε' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αίγιο 4-6 Οκτ. 2013*, Μέρος II. Αθήνα: The Helike Society. σ. 143-163.
- Kontopoulos N.-Katsonopoulou D.-Koutsios A. 2017. Another approach to the Destruction of 373 B.C. Στο: Κατσωνοπούλου Ν. (επιμ.), *Helike V: Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία, Ποσειδών: ο Θεός των σεισμών και των Υδάτων, Λατρεία και Ιερά, Πρακτικά Ε' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αίγιο 4-6 Οκτ. 2013*, Μέρος II. Αθήνα: The Helike Society. σ. 203-213.
- Κουρκουμέλης, Δ., 1999. Σύνολο πυραμιδοειδών αγκυρών από το ναυάγιο της Αντιδραγονέρας στα Κύθηρα. Στο: Tzalas H. (επιμ.), *TROPIS V: Proceedings of the 5th International Symposium on Ships Construction in Antiquity, Nauplia 26-28 August 1993.* Αθήνα. σ. 243-248.
- Kourkoumelis, D., 2001. The Antidragonera wreck (Kythera, end of 4th century B.C.). Στο: *Proceedings of the International Congress Islands in Archaeology, Starnberg 1998, Archaologie unter Wasser 3.* σ. 139-144.
- Κουτσούμπα, Δ.-Νάκας, Γ. 2013. Δίολκος ένα σημαντικό τεχνικό έργο της αρχαιότητας. Στο: Kissas K-W.D. Niemeier (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese: topography and history from prehistoric times until the end of antiquity: Proceedings of the international conference, organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the German Archaeological Institute, Athens, held at Loutraki, March 26 – 29 2009, Athenaia 4.* München: Hirmer. σ. 91-106.

- Κύρου, Α., 2003. Η Αμφικτυονία της Καλαυρείας: Απαρχές και Εξέλιξη ενός Πανάρχαιου Θεσμού. Στο: Κονσολάκη Γιαννοπούλου Ε. (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Τομ. Α'. Αθήνα. σ. 349- 362.
- Λάλα, Δ.-Μ., 2015. *Ιερά και λατρείες στα Δωδεκάνησα: Η Ρόδος και τα νησιά του Ροδιακού κράτους (4^{ος}- 1^{ος} αι. π.Χ.)*. Διδακτορική Διατριβή. ΕΚΠΑ 2015.
- Leake, W.M., 1830. *Travels in the Morea II*. London.
- Leake, W.M., 1967. *Travels in Northern Greece III*. Amsterdam.
- Lerat, L., 1946. Geraistos et les Geraistai. *RA* 25, σ. 196-203.
- Leventi, I., 2009. Interpretations of the Ionic Frieze of the Temple of Poseidon at Sounion. Στο: Schultz F.-Von den Hoff R. (επιμ.), *Structure, Image, Ornament, Architectural Sculpture in the Greek World, Proceedings of an international Conference held at the American school of Classical Studies at Athens, 27-18 November 2004*. Oxford Books. σ. 121-133.
- Lohmann, H. κ.α., 2007. Forschungen und Ausgrabungen in der Mykale 2001-2006. *ISTMITT* 57, σ. 59-178.
- Lohmann, H., 2012α. Ionias and Carians in the Mykale: The Discovery of Carian Melia and the Archaic Panionion. Στο: Cifani G.-Stoddart S. (επιμ.), *Landscape, ethnicity and Identity in the Archaic Mediterranean Area*. Oxford: Oxbow Books. σ. 32-50.
- Lohmann, H., 2012β. "... und es blitzet von Erz der große Saal": Zum Bankettsaal des archaischen Panionion. Στο: Günther L.-M. (επιμ.), *Tryphe und Kultritual im Archaischen Kleinasien –ex oriente luxuria?*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. σ. 96-125.
- Lohmann, H., 2013. Melia und das Archaische Panionion am Çatalar Tepe in der Mykale. *DerAnschnitt 25-Anatolian Metal IV*, σ. 109-122.
- Lohmann, H., 2017. The Discovery of the Sanctuary of Poseidon Helikonios in the Mykale (Dilek Dağları). Στο: Κατσωνοπούλου Ντ. (επιμ.), *Helike V: Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία, Ποσειδών: ο Θεός των σεισμών και των Υδάτων, Λατρεία και Ιερά, Πρακτικά Ε' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αίγιο 4-6 Οκτ. 2013*, Μέρος Ι. Αθήνα: The Helike Society. σ. 45-58.
- Lohmann, H.-Özgül Ö., 2017. The Fortified Carian Settlement of Melia at Çatalar Tepe. Στο: Κατσωνοπούλου Ντ. (επιμ.), *Helike V: Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία, Ποσειδών: ο Θεός των σεισμών και των Υδάτων, Λατρεία και Ιερά, Πρακτικά Ε' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αίγιο 4-6 Οκτ. 2013*, Μέρος Ι. Αθήνα: The Helike Society. σ. 59-76.
- Luraghi, N., 2008. *The Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and Memory*, Cambridge.
- Μάνθος, Α., 1979. Εύρηματα επιφανείας από τὸν Γαλησσᾶ τῆς Σύρου. *AAA* 12, σ. 46.

- Μαράντου, Ε., 2013. *Θεότητες, λατρεία και χωροθεσία λατρευτικών τόπων στην κεντρική και νότια Πελοπόννησο (Γεωμετρικοί-Αρχαϊκοί-Κλασικοί χρόνοι)*. Διδακτορική Διατριβή. Ιόνιο πανεπιστήμιο 2013.
- Mazarakis Ainian, A., 1997. *From Rulers' Dwellings to Temples: Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100–700 B.C.)*, Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Mazarakis Ainian, A., 2012. Euboean mobility towards the north: new evidence from the Sporades. Στο: Μ. Ιακωβου (επιμ.), *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age, The Legacy of Nicolas Coldstream*. Nicosia. σ. 53- 65.
- Mee, C.-Forbes, H. (επιμ.) 1997. *A Rough and Rocky Place: The Landscape and Settlement History of the Methana Peninsula, Greece, Results of the Methana Survey Project Sponsored by the British School at Athens and the University of Liverpool*. Liverpool University Press.
- Meyer, M., 2017. *Athena, Göttin von Athen. Kult und Mythos auf der Akropolis bis in Klassische Zeit. Wiener Firschungen zur Archäologie 16*. Vienna: Phoibos Verlag.
- Meyer, M., 2018. To cheat or not to cheat. Poseidon's eris with Athena in the West Pediment of the Parthenon. *Electra 4*, σ. 51-77.
- Mitten, D.G., 1966. Two male terracotta figurines from the Isthmian Sanctuary of Poseidon. *AntKunst 9*, σ.1-6.
- Morgan, C., 1990. Athletes and Oracles. The transformation of Olympia and Delphi in the eighth century BC. Cambridge.
- Morgan, C., 1993. The origins of pan-Hellenism. Στο: Marinatos N.-Hägg R. (επιμ.), *Greek Sanctuaries, New Approaches*. London. σ. 14-27.
- Morgan, C., 1994. The evolution of a sacral landscape: Isthmia, Perachora and the early Corinthian state. Στο: Osborne R.-Alcock S.E. (επιμ.), *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Oxford. σ. 105–142.
- Morgan, C., 1999. *Isthmia VIII: The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary*. Princeton: ASCSA publications.
- Morgan, C., 2002α. The Corinthian Aristocracy and Corinthian Cult during the 8th Century B. C. Στο: Hägg R. (επιμ.), *Peloponnesian Sanctuaries and Cults, Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish institute at Athens, 11-13 June 1994*. ActaAth. 8°, 48. Stockholm: Åströms Förlag. σ. 45-51.
- Morgan, C., 2002β. The Origins of the Isthmian Festival: Points of Comparison and Contrast. Στο: Kyrieleis H. (επιμ.), *Olympia 1875-2000, 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen, Internationales Symposium, Berlin 9 - 11 November 2000*. Mainz am Rhein, σ. 251-271.
- Morgan, C., 2013. The Late Bronze Age-Early Iron Age at the Isthmian Sanctuary. Στο: Kissas K.-Niemeier W.D. (επιμ.), *The Corinthia and the Northeast Peloponnese: Topography and History from Prehistoric times until the end of*

Antiquity: Proceedings of the international conference, organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the German Archaeological Institute, Athens, held at Loutraki, March 26 - 29, 2009, Athenaia 4. München: Hirmer, σ. 247-250.

Morgan, C., 2017. Corinthian Sanctuaries and the question of Cult Buildings. Στο: Charalambidou X.-Morgan C. (επιμ.), *Interpreting the 7th century B.C.: Tradition and Innovation*. Oxford: Archaeopress. σ. 193-211.

Μοσχονησιώτη, Σ., 1993. Ποσειδί. *ΑΔ* 48, *Χρονικά Β2*, σ. 344-345.

Μοσχονησιώτη, Σ., 1994. Ιερό Ποσειδών. *ΑΔ* 49, *Χρονικά Β2*, σ. 458.

Moschonissioti, S., 1998. Excavation at Ancient Mende. Στο: Bats M.-B. D'Agostino (επιμ.), *EUBOICA L'Eubea e la presenza Euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del Convegno Internazionale di Napoli 13-16 Novembre 1996. Collection Centrale J. Bérard 16/ Annali dell' Istituto Orientale di Napoli: sezione di Archeologia e Storia Antica, Quaderno 12*. Napoli. σ. 255-271.

Μοσχονησιώτη, Σ., 2012. *Εργαστήριο γραπτής κεραμικής της Μένδης, από τον 8^ο-5^ο αι. π.Χ.: Τα ευρήματα του Νεκροταφείου*. Διδακτορική Διατριβή. ΕΠΚΑ 2012.

Moschonissioti, S., 2017. The city of Mende during the late eighth and seventh centuries BC. Στο: Charalambidou X.-Morgan C. (επιμ.), *Interpreting the 7th century B.C.: Tradition and Innovation*. Oxford: Archaeopress. σ. 355- 364.

Μόσχου, Λ., 1975. Τοπογραφικά Μάνης. *ΑΑΑ* 8.2., σ. 160-177.

Μουστάκα, Α.-Καλτσάς, Ν. 2016. Οι ανασκαφές στο αρχαίο Μολύκρειο μετά τον Α Ορλάνδο. Στο: Παλαγιά Ο. (επιμ.), *Ναύπακτος: Η αρχαία πόλη και η σημασία της κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και τα ελληνιστικά χρόνια*. Αθήνα: Ίδρυμα Μπότσαρη. σ. 135-149.

Mylona, D., 2013. Dealing with the unexpected: Unusual animals in an Early Roman Cistern Fill in the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia, Poros. Στο: Ekroth G.-Wallensten J. (επιμ.), *Bones, Behavior and Belief: The Zooarchaeological Evidence as a source of Ritual Practice in Ancient Greece and Beyond, ActaAth- 4^ο, 55*. Stockholm. σ.149-166.

Mylona, D., 2015. From Fishbones to Fishermen: Views from the Sanctuary of Poseidon in Kalaureia. Στο: Haggis D.C.-Antonaccio C.M. (επιμ.), *Classical Archaeology in Context: Theory and Practice in Excavation in the Greek World*. σ. 385-487.

Mylona, D.-Ntinou M.-Pakkanen P.- Pentinnen A.- Serjeantson D.-Theodoropoulou T. 2013. Integrating Archaeology and Science in a Greek Sanctuary: Issues of practice and Interpretation in the study of Bioarchaeological remains from the Sanctuary of Poseidon in Kalaureia. Στο: Voutsaki S.-Valamoti S.M. (επιμ.), *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World, towards a better Intergration of Archaeology and Science, Proceedings of an International Conference held at the Netherlands Institute of Athens on 22-24 March 2010, PHAROS Supplement 1*. σ. 187-204.

- Mylonopoulos, I., 1998. Poseidon Der Ederschütterer, religiöse Interpretationen von Erd-und Seebeben. Στο: Olhausen E.-Sonnabend H. (επιμ.), *Naturkatastrophen in der Antikenn Welt, Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums*. Stuttgart: F.S. Verlag. σ. 82-89.
- Mylonopoulos, I., 2003. *Πελοπόννησος Οικητήριον Ποσειδώνος, Heiligtümer und Kulte des Poseidon auf der Peloponnese, Kernos Supplement 13*. Liege.
- Mylonopoulos, I., 2006. Von Helike nach Tainaron und von Kalaureia nach Samicon: Amphiktyonische Heiligtümer des Poseidon auf der Peloponnese. Στο: Freitag K.-Funke P.-Haake M. (επιμ.), *Kult –Politik-Ethnos Überregionale Heiligtümer im Spannungsfeld von Kult und Politik, Kolloquium Münster, 23-24 Nov.200*. Stuttgart: F. Steiner Verlag. σ. 121-155.
- Nilsson, M.P., 1906. *Griechische Feste von Religiöser Bedeutung (mit Ausschluss der Attischen)*. Leipzig. σ. 67-69.
- Nilsson, M.P., 1927. *The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion*. Lund: C. W. K. Gleerup.
- Ορλάνδος, Α., 1915. Το αέτωμα του εν Σουνίω ναού του Ποσειδώνος. *ΑΔ. 1915, Τομ.Ι*, σ. 1-27.
- Ορλάνδος, Α., 1917. Του εν Σουνίω ναού του Ποσειδώνος τοίχοι και οροφή. *ΑΕ 1917*, σ. 213-226.
- Ορλάνδος, Α., 1922-5. Ανασκαφαί εν Μολυκρείο της Αιτωλίας. *ΑΔ, Παράρτημα 55-56*.
- Ορλάνδος, Α., 1937. Η Κρήνη του εν Τήνω Ιερού του Ποσειδώνος και της Αμφιτρίτης. *ΑΕ. 1937, Μέρος Β΄*, σ. 608-620.
- Ορλάνδος, Α., 1953-1954. Η Γραπτή αρχιτεκτονική διακόσμησης του εν Σουνίω ναού του Ποσειδώνος. *ΑΕ. 1953-4 Μέρος Γ΄*, σ. 1-18.
- Paga, J.-Miles, M. 2016. The Archaic Temple of Poseidon at Sounion. *Hesperia* 85, σ. 657-710.
- Pakkanen, J., 2009. A Tale of Three Drums: An Unfinished Archaic Votive Column in the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia. *Opuscula* 2, σ. 167–179.
- Pakkanen, P., 2008. From Polis to Borders: Demarcation of Social and Ritual Space in the Sanctuary of Poseidon in Kalaureia, Greece. *Temenos* 44.2, σ. 233-262.
- Pakkanen, P., 2011. Polis within a Polis: Crossing the Border of Official and Private Religion at the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia on Poros. Στο: Haysom M.-Wallensten J. (επιμ.), *Current Approaches to Religion in Ancient Greece. Papers Presented at a Symposium at the Swedish Institute at Athens, 17-19 April 2008, ActaAth21*. Stockholm. σ. 111-134.
- Pakkanen, P., 2015. Depositing Cult-Considerations of what makes a Cult Deposit. Στο: Pakkanen P.-Bocher S. (επιμ.), *Cult Material from Archaeological Deposits to Interpretation of Early Greek Religion. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens 21*. Helsinki. σ. 25- 48.

- Palmieri, M.G., 2009. Navi mitiche, artigiani e commerci sui pinakes corinzi da Penteskouphia: alcune riflessioni. Στο: Camia F.-Privitera S. (επιμ.), *OBELOI: Contatti, scambi e valori nel Mediterraneo antico, Studi offerti a Nicola Parise. Tekmeria 11*, SAIA. σ. 85-104.
- Palmieri M. G. 2016, *Penteskouphia: immagini e parole dipinte sui pinakes corinzi dedicati a Poseidon, Tripodes 15*. Atene: SAIA.
- Παπαβασιλείου, Γ.Α., 1908. Ανασκαφαί εν Εύβοια. *ΠΑΕ*, σ. 101-113.
- Papadopoulos, J.K., 1996. Euboians in Macedonia? A Closer Look. *Oxford Journal of Archaeology* 15.2, σ. 151-181.
- Papadopoulos, N.G.-Sarris A. κ.α., 2006. Contribution of multiplexed electrical resistance and magnetic techniques to the archaeological investigations at Poros, Greece. *Archaeological Introspection* 13.2 σ. 75-90.
- Παπαθανασοπουλος, Γ., 1983. *Σούνιον ἱρόν*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα.
- Papatheodorou, G.-Geraga M. -Christodoulou D.-Iatrou M.-Fakiris E.-Heath S.- Baika K. 2014. A Marine Geoarchaeological Survey, Cape Sounion, Greece: Preliminary Results. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 14.1, σ. 357-371.
- Παπαχατζής, Ν., 1976. Ποσειδών Ταινάριος. *ΑΕ* 1976, σ. 102-125.
- Παπαχατζής, Ν., 1987. *Η θρησκεία στην Αρχαία Ελλάδα*. Εκδοτική Αθηνών, σ. 67-113.
- Patroni, G., 1895. Sulle Antichita di Tinos. *AthMitt* 20, σ. 397-404.
- Penttinen, A.-Wells, B. κ.α. 2009. Report on the Excavations in the years 2007 and 2008 Southeast of the Temple of Poseidon at Kalaureia. *Opuscula* 2, σ. 89-134.
- Penttinen, A., 2012α. *The excavations of 2010. The Kalaureia research program*. [Διαδίκτυο] Διαθέσιμο μέσω: <www.kalaureia.org> [Πρόσβαση 22/11/2017].
- Penttinen, A., 2012β. *The excavations of 2011. The Kalaureia research program*. [Διαδίκτυο] Διαθέσιμο μέσω: <www.kalaureia.org>[Πρόσβαση 22/11/2017].
- Perez, M.A., 2007. *Λατρείες και ιερά των Ευβοέων: Γεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή*, Τομ.1.Διδακτορική Διατριβή. ΙΑΚΑ Βόλος.
- Πετρόχειλος, Ι.Ε., 1984. *Τα Κύθηρα από την Προϊστορική εποχή ως τη Ρωμαιοκρατία*. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Pettegrew, D.K., 2011. The Diolkos of Corinth. *AJA* 115, σ. 549-574.
- Pettegrew, D.K., 2016. *The Isthmus of Corinth: Crossroads of the Mediterranean World*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Plommer, W.H., 1950. Three Attic Temples. Part III: The Temple of Poseidon. *ABSA* 45, σ. 78-94.

- Plommer, W.H., 1960. The Temple of Poseidon on Cape Sounion: Some Further Questions. *ABSA* 55, σ. 218-233.
- Plommer, H., 1976. Sounion: Another Time Around. *ABSA* 71, σ. 113-116.
- Πολυχρονάκου Σγουρίτσα, Ν., 2003. Μυκηναϊκά πηλίνα ομοιώματα επίπλων. Στο: Κονσολάκη Γιαννοπούλου Ε. (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Ιστορίας και αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Τομ. Α΄. Αθήνα. σ. 301-309.
- Ραπτόπουλος, Σ., 2000. *ΑΔ* 50 (1995), *Χρονικά Β2*, σ. 461.
- Ραπτόπουλος, Σ., 2005. Ανασκαφικά ευρήματα Διστόμου-Αντικύρας 1999-2003. *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Εταιρίας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 16-19 Σεπτ. 2005*, υπό έκδοση.
- Raubitschek, I., 1998. *Isthmia VII: The Metal Objects 1952-1989*. Princeton: ASCSA publications.
- Rupp, D.W., 1979. The Lost Classical Palaimonion Found? *Hesperia* 48.1, σ. 64-72.
- Ρωμαίος, Κ., 1916. *ΑΔ2, Παράρτημα*, σ. 46.
- Σαλλιωρα Οικονομάκου, Μ., 2004. *Ο αρχαίος δήμος του Σουνίου*. Αθήνα.
- Sanders, G., 1996. Portage of ships across the Isthmus. Στο: Tzalas H. (επιμ.), *TROPIS IV: Proceedings of the 4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Center for the Acropolis Studies, 28-31 August 1991*. Athens, σ. 423-428.
- Σαράντη, Φ., 2009. Αιτωλία: Από τον Εύηνο ως το Μόρνο. Στο: Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία : Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα. σ. 388-399.
- Schachermeyr, F., 1950. *Poseidon und die Entstehung des griechischen Götterglaubens*. Bern.
- Schilardi, D., 1998. Helike and Ionia. Στο: Katsonopoulou D.-S. Soter-D. Schilardi (επιμ.), *Helike II, Αρχαία Ελίκη και Αιγιαλεία (Ancient Helike and Aigialeia), Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αίγιον, 1-3 Δεκεμβρίου 1995*, Τομ. Ι. Αθήνα. σ. 283- 322.
- Schumacher, R.W.M., 1993. Three Related sanctuaries of Poseidon: Geraistos, Kalaureia and Tainaron. Στο: Marinatos N.-Hägg R. (επιμ.), *Greek Sanctuaries: New Approaches*. London: Routledge. σ. 51-69.
- Seyrig, H.-Bon, A. 1929. Le sanctuaire de Poseidon a Thasos. *BCH* 53, σ. 317-350.
- Simon, E., 1996. *Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων*. Πινγκιάτογλου Σ. (επιμ.-μτφρ.), Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Sinn, U., 1993. Greek Sanctuaries as Places of Refuge. Στο: Marinatos N.-Hägg R. (επιμ.), *Greek Sanctuaries: New Approaches*. London: Routledge. σ.88-109.

- Soter, S.-Katsonopoulou, D. 2011. Submergence and Uplift of Settlements in the Area of Helike, Greece, from the Early Bronze Age to Late Antiquity. *Geoarchaeology* 26.4, σ. 584- 610.
- Στάης, Β., 1897. Ανασκαφαί εν Σουνίω. *ΠΑΕ*, σ. 16-18.
- Στάης, Β., 1898. Ανασκαφαί εν Σουνίω. *ΠΑΕ*, σ. 92-94.
- Στάης, Β., 1899. Ανασκαφαί εν Σουνίω. *ΠΑΕ*, σ. 13-14, 98-100.
- Στάης, Β., 1900α. Ανασκαφαί εν Σουνίω. *ΠΑΕ*, σ. 51-52.
- Στάης, Β., 1900β. Ανασκαφαί εν Σουνίω. *Α.Ε.*, σ. 113-150.
- Στάης, Β., 1903. Ανασκαφαί εν Σουνίω. *ΠΑΕ*, σ. 13-14.
- Στάης, Β., 1906. Ανασκαφαί εν Σουνίω. *ΠΑΕ*, σ. 49,85-86.
- Στάης, Β., 1907. Ανασκαφαί εν Σουνίω. *ΠΑΕ*, σ. 102-104.
- Στάης, Β., 1908. Ανασκαφαί εν Σουνίω. *ΠΑΕ*, σ. 63.
- Στάης, Β., 1909. Ανασκαφαί εν Σουνίω. *ΠΑΕ*, σ. 117-118.
- Στάης, Β., 1917. Σουνίου Ανασκαφαί. *Α.Ε.*, σ. 168–213.
- Στάης, Β., 1920. *Το Σούνιον και οι ναοί Ποσειδώνος και Αθηνάς*, *ΑΕ* σ. 10–28.
- Tataki, A.B., 1985. *Sounion: The Temple of Poseidon*. Εκδοτική Αθηνών.
- Theodoropoulou, T., 2017. A Sea of Luxury: Luxury Items and Dyes of Marine Origin in the Aegean during the 7th century B.C. Στο: Charalambidou X.-Morgan C. (επιμ.), *Interpreting 7th century B.C.: Tradition and Innovation*. Oxford: Archaeopress. σ. 80-92.
- Theodoropoulou Polychroniadis, Z., 2015. *Sounion Revisited: the sanctuaries of Poseidon and Athena at Sounion in Attica*. Oxford: Archeopress.
- Tiverios, M., 2008. Greek Colonization of the Northern Aegean. Στο: Tsetschladze G.R. (επιμ.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Τομ.ΙΙ. Leiden/Boston. σ. 1-154.
- Τσαραβόπουλος, Α., 2002. Μικρή Δραγονάρα Κυθήρων: Ιερός σταθμός στο πέρασμα των πλοίων από το Ακρωτήριο Μαλέα. Στο: Tzalas H. (επιμ.), *TROPIS VII: Proceedings of the 7th International Symposium on Ships Construction in Antiquity, Pylos, 26-29 August 1999*. Τομ. ΙΙ, σ. 763-773.
- Tsaravopoulos, A., 2009. The Laconian Influence on the religious history of ancient Kythera. *Studia Archeologiae et Historiae Antiquae*. Chişinău, σ. 141-147.
- Τσαραβόπουλος, Α.-Φράγκου, Γ. 2017. Το Ιερό του Ποσειδώνος στη Μικρή Δραγονάρα Κυθήρων. Στο: Κατσωνοπούλου Ντ. (επιμ.), *Helike V: Αρχαία Ελική και Αιγιαλεία, Ποσειδών: Ο Θεός των σεισμών και των Υδάτων, Λατρεία και Ιερά, Πρακτικά Ε' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αίγιο, 4-6 Οκτωβρίου 2013, Μέρος Α'.* Αθήνα, σ. 127-143.

- Φιλανιώτου, Ο., 2005. Τήνος, στο: Βλαχόπουλος Α.Γ. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*. Αθήνα: : Εκδόσεις Μέλισσα. σ. 223-225.
- Vian, F., 1944. Les Géants de la mer. *RA* 22, σ. 97-117.
- Vokotopoulou, J., 1996. Cities and Sanctuaries of the Archaic Period in Chalkidike. *ABSA* 91, σ. 319-328.
- Wallensten, J.-Pakkanen, J. 2009. A New Inscribed Statue Base from the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia. *Opuscula* 2, σ. 155-165.
- Wardle, K.A., 2003. The Cult Center at Mykenae and other Sanctuaries in the Argo-Saronic Gulf and the NE Peloponnese: Location and Status. Στο: Κονσολάκη Γιαννοπούλου Ε. (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Ιστορίας και αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Τομ. Α'. Αθήνα, σ. 317- 332.
- Washburn, O.M., 1906. Excavations at Corinth in 1905. *AJA* 10.1, σ. 19-20.
- Wedde, M., 2003. The boat model from the Late Helladic IIIA-B sanctuary at Agios Konstantinos (Methana) and its typological contex., στο: *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Ιστορίας και αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Τομ. Α', Κονσολάκη Γιαννοπούλου Ε. (επιμ.), Αθήνα, σ. 285-300.
- Wells B. 2003, The Sanctuary of Poseidon at Kalaureia: The new Investigations of 1997. Στο: Κονσολάκη Γιαννοπούλου Ε. (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Ιστορίας και αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Τομ. Α'. Αθήνα, σ. 337-347.
- Wells, B., 2009. A Smiting God Figurine found in the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia. *Opuscula* 2, σ. 143-149.
- Wells, B., 2011. Kalaureia in the Early Iron Age: Evidence of early cult. Στο: Mazarakis Ainian A. (επιμ.), *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Τομ. 1. Βόλος. σ. 211-220.
- Wells, B., 2015. New Beginnings? Preparations of Renewal of Cult at Kalaureia and Asine. Στο: Pakkanen P.-Bocher S. (επιμ.), *Cult Material from Archaeological Deposits to Interpretation of Early Greek Religion, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens*, 21. σ. 137-155.
- Wells, B.-Penttinen, A.-Billot, M.F. 2004. Investigations in the Sanctuary of Poseidon in Kalaureia 1997-2001. *OpAth* 28 (2003), σ. 29-87.
- Wells, B.-Penttinen, A. κ.α 2005. The Kalaureia Excavation Project: The 2003 Season. *OpAth* 30, σ. 127-215.
- Wells, B.-Penttinen, A.-Hjohlman, J. 2008. The Kalaureia Excavation Project: The 2004 and 2005 Seasons. *OpAth* 31-32 (2006-2007), σ. 31-129.
- Welter, G., 1941. *Troizen und Kalaureia*. Berlin.

- Welter, G., 1962. *Αίγινα, Μέρος Α' (3000π.Χ. – 395 π.Χ.)*, Κουλικούρδη Γ.Π. (επιμ.). Αθήνα.
- Wide, S.-Kjellberg, L. 1895. Ausgrabungen auf Kalaureia, *AM* 20, σ. 267-326.
- Wiegand, Th.-Schrader, H. 1904. *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in der Jahren 1895-8*. Berlin: Verlag Georg Reimer.
- Willamowitz Moellendorff, U., 1906. Panionion, *Kleine Schriften V, vol.1, Geschichte, Epigraphie, Archäology*, Berlin: Academie Verlag, σ. 128-151.
- Woodhouse, W.J., 1897. *Aetolia. Its Geography, Topography and Antiquities*, Oxford.
- Woodward, A.M., 1906. Taenarum and Southern Maina. *ABSA* 13, σ. 238-267.
- Χιδίρογλου, Μ., 1996-1997. Οι λατρείες της αρχαίας Καρύστου. *AEM* 32, σ. 175-191.
- Χιδίρογλου, Μ., 2009. Γεραίστιοί τε καταφυγαί. Γεραιστός Καρυστίας. Τα πρώτα πορίσματα των ανασκαφών. Στο: Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ.), *2^ο ΑΕΘΣΕ, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, 16-19 Μαρτίου 2006*, Τομ.ΙΙ. Βόλος. σ. 1085-1105.
- Χιδίρογλου, Μ., 2012. *Η Αρχαία Καρυστία. Συμβολή στην ιστορία και αρχαιολογία της περιοχής από τη γεωμετρική έως και την αυτοκρατορική εποχή*. Αθήνα.
- Χιδίρογλου, Μ.-Χατζηδημητρίου, Α. (επιμ.) 2006. *Αρχαιότητες της Καρυστίας*. Χιδίρογλου Μ. (μτφρ.), Κάρυστος: Εκδόσεις Κόσμος.
- Χωρέμης, Α.Κ., 1974. Ειδήσεις εξ Ευβοίας. *AAA* 7.1, σ. 27-34.
- Yalouris N. 1959. Chroniques des fouilles Akovitika. *BCH* 83, σ. 639-640.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικόνα εξωφύλλου:** Ισθμία, ομοίωμα πλοιαρίου με επιβάτες: <https://gr.pinterest.com>
- Πιν.1α:** Χάρτης, όπου σημειώνονται οι θέσεις των εξεταζόμενων ιερών.
- Πιν.2α:** Χάρτης Τροιζηνίας (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 44, εικ.1).
- Πιν.2β:** Μέθανα, σχέδιο κάτοψης των μυκηναϊκών κτιρίων γύρω από την εκκλησία των Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης, αποτύπωση Ν. Καλλιοτζή (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 46, εικ.3).
- Πιν.3α:** Χάρτης Ανατ. Κορινθίας (Gebhard-Gregory 2015, Σχ.Α).
- Πιν.3β:** Ισθμία, κάτοψη ιερού (Gebhard-Gregory 2015, Σχ.Β).
- Πιν.4α:** Σούνιο, γενική κάτοψη (Tataki 1985, 30).
- Πιν.4β:** Σούνιο, κάτοψη ιερού Ποσειδώνα (Tataki 1985, 33).
- Πιν.5:** Τήνος, κάτοψη ιερού Κιονίων (Étienne κ.α. 1986, Σχ. VIII).
- Πιν.6:** Μυκάλη, γενική κάτοψη οικισμού Μελίας και Πανωνίου (Lohmann κ.α. 2007, 169, εικ.53).
- Πιν.7α:** Ποσειδί Χαλκιδικής, αεροφωτογραφία: <http://paths.web.auth.gr>.
- Πιν.7β:** Ποσειδί Χαλκιδικής, κάτοψη ιερού (Moschonissioti 1998, 261, εικ.10).
- Πιν.8α-β:** Ακοβίτικα Μεσσηνίας, χάρτης και κάτοψη κτιρίου (Kiderlen-Themelis 2010, 162, εικ.5 και Σχ.2005).
- Πιν.8γ:** Ταίναρο Λακωνίας, γενική κάτοψη χώρου,
- Πιν.9α-β:** Κύθηρα, Αντιδραγονέρα, χάρτης και έγκοιλο ανασκαφής (Τσαρβάπουλος-Φράγκου 2017, 128, εικ.1· 130, εικ.5).
- Πιν.9γ-δ:** Μολύκρειο Αιτωλοακαρνανίας, χάρτης και κάτοψη ιερού (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 136, εικ.1· 140, εικ.4).
- Πιν.10α:** Νικολαίικα Αχαΐας, χάρτης σημαντικότερων θέσεων (Kolia 2011, 202, εικ.2).
- Πιν.10β:** Καλαυρεία, Πόρος, κάτοψη ιερού: <https://www.scribd.com/document>
- Πιν.11α-β:** Μέθανα, Δωμάτιο Α με τις λατρευτικές εγκαταστάσεις στα Α και σχεδιαστική αποτύπωση (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016β, 46, εικ.13· Konsolaki Yannopoulou 2004, 78, εικ.2).
- Πιν.11γ:** Μέθανα, το μεγαροειδές Κτίριο Ζ από τα Δ (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2009, 513, εικ.17).
- Πιν.11δ:** Ισθμία, διασπορά οστράκων της ύστερης Εποχής του Χαλκού (Morgan 2013, 248, εικ.1).
- Πιν.12α-β:** Καλαυρεία, Πόρος, περιοχή Ρ στα Δ του περιβόλου και λεπτομέρεια: <https://www.scribd.com/document>
- Πιν.12γ-δ:** Ισθμία, *East terrace I* κατά τον 8^ο αι. π.Χ, όπου σημειώνεται η θέση όπου βρέθηκαν οι πασαλότρυπες και λεπτομέρεια (Gebhard-Hemans 1992, 14, εικ.4), <https://lucian.uchicago.edu>
- Πιν.13α:** Ποσειδί Χαλκιδικής, αψιδωτό Κτίριο ΣΤ': <http://paths.web.auth.gr>.
- Πιν.13β-γ:** Νικολαίικα Αχαΐας, αεροφωτογραφία γεωμετρικού κτιρίου και σχέδιο κάτοψης (Kolia 2011, 205-206, εικ.4-5).
- Πιν.14α:** Καλαυρεία, Πόρος, Κτίριο D, γεωμετρικοί αποθέτες και διασπορά των καταλοίπων των γεωμετρικών αμφορέων και μυκηναϊκών κρατήρων στις αποθέσεις (Wells-Penttinen κ.α. 2008, 69, εικ.39).
- Πιν.14β:** Ισθμία, σχέδιο χρονολογικών περιόδων τεμένους και Παλαιμωνίου (Gebhard-Gregory 2015, Σχ.Δ).
- Πιν.15α-β:** Νικολαίικα Αχαΐας, σχεδιαστική αναπαράσταση τομής στα Β του ναού (σχέδιο Γ. Παπαθανασίου-Ο. Αναστασοπούλου) και λεπτομέρεια του

- στρώματος των κεραμίδων και των πήλινων αρχιτεκτονικών τμημάτων κατά χώραν (φωτογρ: Ε. Πολυμένου) (Kolia 2014, 412, εικ.3-4).
- Πιν.15γ:** Νικολαίικα Αχαΐας, σπασμένο ακροκέραμο από το στρώμα των κεραμίδων κατά χώραν, φωτογρ. Ε.Κόλια (Kolia 2014, 413, εικ.5).
- Πιν.15δ:** Νικολαίικα Αχαΐας, αποκατάσταση κεφαλής Σφίγγας (Kolia 2014, 417, εικ.11a-d).
- Πιν.15ε:** Νικολαίικα Αχαΐας, πιθανή αποκατάσταση αετώματος (Kolia 2014, 433, εικ.27).
- Πιν.16α-β:** Πανιώνιο Μυκάλης, Κάτοψη αρχαϊκού ναού και Δ. δωματίου-λέσχη στο λόφο του Catalar Tere και σχεδιαστική αναπαράσταση (Lohmann κ.α. 2007, 131, εικ.26· 136, εικ.30).
- Πιν.16γ-δ:** Πανιώνιο Μυκάλης, αποκατάσταση στέγης και ακροκέραμο (Lohmann 2013, 115-116, εικ.10-11).
- Πιν.17α:** Πανιώνιο Μυκάλης, τμήμα κιονόκρανου (Lohmann κ.α. 2007, 161, εικ.43).
- Πιν.17β:** Πανιώνιο Μυκάλης, πιθανή αποκατάσταση λέσχης (Lohmann 2012β, 116, εικ.3).
- Πιν. 17γ:** Πανιώνιο Μυκάλης, παλαιότερος ναΐσκος κάτω από το σηκό (Lohmann 2013, 117 εικ.12).
- Πιν.18α:** Σούνιο, κάτοψη ναού (Paga-Miles 2016, 659, εικ. 2).
- Πιν.18β:** Ταΐναρο, τοπογραφικό σχέδιο ιερού: 1. Αγ. Ασώματοι-Κτίριο Α', 2α-δ. Κτίρια, 3α-γ. Νεώσοικοι, 4. Σπηλιά, 5. Κτίριο Β', 6. Περίβολος, 7. Χαράδρα. 8. Κτίριο, 9-10. Δρόμος-Διώρυγα, 11α-λ. Κτίρια (Μόσχου 1975, 163, σχ.3).
- Πιν.18γ:** Αρχαϊκό τέμενος-Κτίριο Β' (λεπτομέρεια) (Μόσχου 1975, 168. σχ.5).
- Πιν.19α:** Κιόνια Τήνου, κάτοψη ελληνιστικού ναού (Étienne κ.α. 1986).
- Πιν.19β:** Μολύκρειο, κάτοψη ναού Α' (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 141, εικ.5).
- Πιν.19γ-δ:** Ταΐναρο, Κτίριο Α' - Αγ. Ασώματοι (Μόσχου 1975, 165, σχ.4, εικ.1).
- Πιν.20α:** Νικολαίικα Αχαΐας, βωμός (Kolia 2011, 214, εικ.17).
- Πιν.20β-γ:** Καλαυρεία, Πόρος, βωμοί στο Κτίριο D:
<https://www.scribd.com/document/>.
- Πιν.21α-β:** Ποσειδί Χαλκιδικής, ανιδωτό κτίριο ΣΤ' και βωμοί (Βοκοτοπούλου 1993, 403,σχ.1· 411, εικ.9· 1990 409, εικ.13).
- Πιν.21γ:** Κιόνια Τήνου, ελληνιστικός βωμός (Étienne κ.α. 1986).
- Πιν.21δ:** Ποσειδί Χαλκιδικής, αγωγός χοών (Βοκοτοπούλου 1993, 412, εικ.10).
- Πιν.22α-β:** Ισθμία, *NE Cave* και *Theater Cave* (Broneer 1973, πιν.56-57).
- Πιν.22γ:** Μολύκρειο, στάδιο-αφετηρία (Μουστάκα-Καλτσάς 2016, 144, εικ.8).
- Πιν.22δ:** Ισθμία, στάδιο-αφετηρία (Βαλαβάνης 2017, 288, εικ.408-410).
- Πιν.23α:** Κιόνια Τήνου, Κρήνη-Εξέδρα (Étienne κ.α. 1986, πιν.7).
- Πιν.23β:** Ισθμία, θησαυρός αρχαϊκού ναού (Gebhard 1998, 93, εικ.2).
- Πιν.23γ-δ:** Ισθμία, ορχήστρα πρώιμου θεάτρου (Gebhard 1974, 439, εικ.5) και κάτοψη: <http://www.diazoma.gr/theaters>
- Πιν.24α:** Μέθανα, ψιόσχημο ειδώλιο (Κονσολάκη Γιαννοπούλου, 2016, 54, εικ.14).
- Πιν.24β:** Ισθμία, ψιόσχημα ειδώλια (Morgan 1999, πιν.68-69, F2,4-5).
- Πιν.24γ:** Καλαυρεία, ψιόσχημο ειδώλιο (Penttinen-Wells κ.α. 2009, 113, εικ.24).
- Πιν.24δ:** Ισθμία, *πηινόμορφο* ειδώλιο (Morgan 1999, F8, πιν.70).
- Πιν.24ε:** Ισθμία, χάλκινο, ανθρωπόμορφο ειδώλιο (Raubitschek 1998, 7, ν.17, πιν.3).
- Πιν.24στ-ζ:** Ισθμία, ανθρωπόμορφα ειδώλια (Mitten 1966, εικ.Ι-2,4).

- Πιν.24η:** Πανιώνιο, πήλινα ειδώλια πολεμιστών (Lohmann κ.α. 2007, 139 εικ.32).
- Πιν.25α-β:** Μέθανα, πήλινα ειδώλια αλόγου και ταύρου (Κονσολάκη Γιαννοπούλου, 2016, 49, εικ.6-7).
- Πιν.25γ-δ:** Ισθμία, πήλινα ειδώλια ταύρων, (Morgan 1999, F21, πιν.72· Gebhard-Gregory 2015, 111, πιν.7.2b).
- Πιν.25ε-στ:** Ισθμία, χρυσό και χάλκινο ειδώλιο ταύρου (Gebhard 1998, 98, εικ.4· Raubitschek, 1998, πιν.1).
- Πιν.26α:** Ισθμία, χάλκινο ειδώλιο αλόγου (Raubitschek, 1998, ν.8, πιν.2).
- Πιν.26β:** Νικολαίικα, πήλινο ειδώλιο αλόγου (Kolia 2011, 217, εικ.22).
- Πιν.26γ-δ:** Ακοβίτικα, χάλκινο ειδώλιο αλόγου (Kiderlen-Themelis 2010, 253, εικ.158) και χάλκινου ιππόκαμπου: <https://www.archaiologia.gr>
- Πιν.26ε-ζ:** Ισθμία, πήλινα ειδώλια σκύλου και πτηνού (Gebhard-Gregory 2015, 111, εικ.7.2c-d) και χάλκινο δελφίνι (Raubitschek, 1998, ν.34, πιν.7).
- Πιν.26η:** Μυκάλη, πήλινο ειδώλιο λέοντα (Lohmann κ.α. 2007, 144, εικ.33).
- Πιν.27α-β:** Μέθανα, πήλινο ειδώλιο ιππέα και *ταυροκαθάρπτη* (Κονσολάκη Γιαννοπούλου, 2016, 49, εικ.8-9).
- Πιν.27γ-δ:** Μέθανα, πήλινα ειδώλια αρμάτων (Κονσολάκη Γιαννοπούλου, 2016, 51, εικ.10, 12α-β).
- Πιν.27ε:** Μέθανα, πήλινο ειδώλιο βοϊδάμαξας (Κονσολάκη Γιαννοπούλου, 2016, 51, εικ.11).
- Πιν.28α:** Ίσθμια, πήλινο ειδώλιο ιππέα: <https://lucian.uchicago.edu>.
- Πιν.28β-γ:** Νικολαίικα, τύποι πήλινων ομοιωμάτων τροχών (Kolia 2011, 219-220, εικ.28-29).
- Πιν.28δ:** Καλαυρεία, πήλινο ομοίωμα τροχού (Alexandridou 2012, 117, εικ.95).
- Πιν.28ε-στ:** Ισθμία, πήλινα (Morgan 1999, πιν.74) και χάλκινα ομοιώματα τροχών (Raubitschek 1998, ν.41-42, πιν.8-9).
- Πιν.29:** Νικολαίικα, πήλινο ομοίωμα στέγης οικίσκου (Gadoulou 2015, 270, εικ.4-8).
- Πιν.30α-β:** Μέθανα, πήλινα ομοιώματα τριποδικών τραπεζών (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003α, 403-404, εικ.34β, 35α).
- Πιν.30γ:** Καλαυρεία, πήλινο ομοίωμα επίπλου (Alexandridou 2012, 117, εικ.98).
- Πιν.30δ:** Καλαυρεία, πήλινο *κουλούρι* (Alexandridou 2012, 117, εικ.99).
- Πιν.30ε-στ:** Ισθμία, πήλινα ομοιώματα πλοιαρίων, (Gebhard-Gregory 2015, 112, εικ.7.3b · <https://gr.pinterest.com>).
- Πιν.30ζ:** Ισθμία, χάλκινο ομοίωμα πλοιαρίου: <https://lucian.uchicago.edu>.
- Πιν.31α:** Ακοβίτικα, τμήματα σιδερένιων μαχαϊριδίων (Kiderlen-Themelis 2010, 248, M20-M27, εικ.150).
- Πιν.31β:** Ακοβίτικα, τμήματα από σιδερένιες σπάτουλες (Kiderlen-Themelis 2010, 249 εικ.151).
- Πιν.31γ:** Ισθμία, πήλινα ομοιώματα υποδημάτων (Morgan 1999, 175, F36-F38, πιν.74).
- Πιν.32α:** Πεντεσκούφια, πήλινο αναθηματικό πλακίδιο (D'Agostino-Palmieri 2016, 159, εικ.7.1).
- Πιν.32β-δ:** Πεντεσκούφια, πήλινα αναθηματικά πλακίδια με παραστάσεις κεραμέων (D'Agostino-Palmieri 2016, 160-161, 171, εικ.7.2. ,7.4b, 7.13).
- Πιν.32ε-στ:** Πεντεσκούφια, πήλινα αναθηματικά πλακίδια με παραστάσεις πλοίων (Palmieri 2009, 88, εικ.1-2).
- Πιν.33α:** Πεντεσκούφια, πήλινο αναθηματικό πλακίδιο με παράσταση πλοίου και τον Ποσειδώνα (Palmieri 2009, 95, 4α-β).

- Πιν.33β:** Σούνιο, πήλινα ανάγλυφα αναθηματικά πλακίδια με τον Ηρακλή (Theodoropoulou Polychroniadi, 2014, 100, εικ.7).
- Πιν.33γ:** Σούνιο, αναθηματικό πλακίδιο με τον Ποσειδώνα ως ιππέα (Theodoropoulou 2015, 62, ν.146).
- Πιν.34α-β:** Ακοβίτικα, πήλινες μήτρες χάλκινων ποδιών τριπόδων (Kiderlen-Themelis 2010, εικ.154, 156).
- Πιν.34γ:** Καλαυρεία, τμήμα χάλκινου λέβητα από τρίποδα (Wells-Penttinen κ.α. 2008, 84, εικ.50).
- Πιν.34δ-ε:** Ισθμία, τμήματα ποδιών χάλκινων τριπόδων (Morgan 1999, 159, M14, M18, πιν.66).
- Πιν.34στ:** Ισθμία, τμήμα χάλκινου τρίποδα (Raubitschek 1998, ν.296, πιν.46).
- Πιν.35α-β:** Ισθμία, τμήματα από χάλκινα κράνη: <https://lucian.uchicago.edu>.
- Πιν.35γ:** Ισθμία, τμήμα από διακόσμηση χάλκινης ασπίδας: <https://lucian.uchicago.edu>.
- Πιν.35δ-ε:** Σούνιο, αιχμές δοράτων και βέλη (Theodoropoulou Polychroniadi 2015, 98-99, ν.244-251).
- Πιν. 35στ:** Μυκάλη, τμήμα θώρακα (Lohmann 2012, 119-120, εικ.8-9).
- Πιν.36α-β:** Καλαυρεία, σαυρωτήρας και αιχμή βέλους (Penttinen-Wells κ.α. 2009, 113, εικ.24· 118, εικ.30).
- Πιν.36γ:** Μολύκρειο, σιδερένιοι σαυρωτήρες: <http://www.enet.gr>.
- Πιν.36δ-ε:** Ακοβίτικα τμήμα χάλκινης ασπίδας (Kiderlen-Themelis 2010, 253, M9 εικ.159).
- Πιν.37α-β:** Ισθμία, γεωμετρικές και αρχαϊκές χάλκινες περόνες (Raubitschek 1998, ν.177α-β, 179α-β, 181, 184, πιν.34).
- Πιν.37γ-δ:** Ισθμία, χρυσή γεωμετρική περόνη και χρυσή κλασική κεφαλή περόνης (Raubitschek 1998, ν.178, πιν.34· ν.195, πιν.35).
- Πιν.37ε:** Ισθμία, χάλκινες γεωμετρικές πόρπες (Raubitschek 1998, ν.197, 198, 200, πιν.35).
- Πιν.38α:** Ισθμία, χάλκινα γεωμετρικά δαχτυλίδια (επάνω) και αργυρά αρχαϊκά (κάτω) (Raubitschek 1998, ν.224, 226, 243, 246, πιν.38-39).
- Πιν.38β:** Σούνιο, γεωμετρικά χάλκινα σπειροειδή δαχτυλίδια (Theodoropoulou Polychroniadi 2015, 94, ν.229-230).
- Πιν.38γ:** Κύθηρα, σφραγιδόλιθοι σιδερένιων δαχτυλιδιών (Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 132, εικ.11-14).
- Πιν.39α-β:** Καλαυρεία, χρυσοί δίσκοι και διακοσμητικά κοσμήματα (<https://www.scribd.com/document/>· Wells-Penttinen κ.α. 2008, 77-78, εικ.44).
- Πιν.39γ-δ:** Νικολαίικα, δαχτυλίδι, μικρογραφική ασπίδα και πόρπη (Kolia 2011, 216, 227, εικ.19, 22).
- Πιν.39γ:** Πανιώνιο, κατηγορίες κοσμημάτων (Lohmann κ.α 2007, εικ.32-33).
- Πιν.40α:** Καλαυρεία, χάλκινο ειδώλιο-φυλακτό τύπου *Reshef* (Wells 2009, 144, εικ.1).
- Πιν.40β:** Σούνιο, χάλκινο ειδώλιο-φυλακτό τύπου *Reshef* (Theodoropoulou Polychroniadi 2015, 89, ν.216).
- Πιν.40γ:** Σούνιο, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια-φυλακτά από φαγεντιανή (Theodoropoulou Polychroniadi 2015, 76-77, ν.177-181).
- Πιν.40δ:** Ποσειδί, πήλινο ειδώλιο-φυλακτό νάνου-αγαθού δαίμονα (Βοκοτοπούλου 1990, 410, εικ.15).
- Πιν.41α-β:** Σούνιο (α) και Ισθμία (β), σφραγιδόλιθοι (Theodoropoulou Polychroniadi 2015, 280· Gebhard 1998, 103, εικ.11).

- Πιν.41γ-δ:** Σούνιο (γ) και Καλαυρεία (δ), μικρογραφικοί πελέκεις (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 100, ν.253· <https://www.scribd.com/document/>) .
- Πιν.41ε:** Κύθηρα, διασπορά περιοχών από όπου προέρχονται τα νομίσματα (Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 133, εικ.15).
- Πιν.42α:** Σούνιο, λίθινα και μαρμάρινα βάρη (Theodoropoulou Polychroniadis 2015, 87, ν.213-215).
- Πιν.42β:** Καλαυρεία, βάρος για δίχτυα και αγκίστρι (Penttinen-Wells 2009, 115, εικ.26· Mylona 2015, 339, εικ.14.4).
- Πιν.42γ:** Ισθμία, αγκίστρια, βάρη και βελόνα για δίχτυα (Raubitschek 1998, ν.420, 453-456, πιν.65, 71-72).
- Πιν.43α-γ:** Ποσειδί, πρωτογεωμετρικό κύπελο, βάση ενεπίγραφου σκύφου (Βοκοτοπούλου 1993, 412, εικ.11-12) και ιωνική ενεπίγραφη κύλικα (Βοκοτοπούλου 1990, 410, εικ.16).
- Πιν.43δ:** Νικολαίικα, όστρακα οινοχόης με αναπαράσταση χορού (Kolia 2011, 236, εικ.49).
- Πιν.43ε:** Ισθμία, αρύβαλλοι και χειροποίητα αγγεία από τους αποθέτες του αρχαϊκού ναού (Gebhard 1998, 101, εικ.7-8).
- Πιν.43στ:** Πανιώνιο Μυκάλης, κύλικα του ζωγράφου του Τλήσων και σκεύος «κυκεώνα» (Lohmann 2012, 117-118, εικ.4-5).
- Πιν.44α:** Ακοβίτικα, τμήματα αγγείων (Kiderlen-Themelis 2010, 244-245, εικ.128, 131, 139-142).
- Πιν.44β:** Κύθηρα, όστρακα μεγάρικων σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση και ροδιακή λαβή αμφορέα (Τσαραβόπουλος-Φράγκου 2017, 131-132, εικ.7, 10).
- Πιν.45α-γ:** Μέθανα, εσωτερικό Δωματίου Α, ευρήματα κατά χώραν και (δεξιά) ρυτό και όστρεο Τρίτωνα (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 47, 54, εικ.5. 15· 2016β, 42, εικ.5).
- Πιν.45δ-στ:** Καλαυρεία, Κτίριο D, αποθέτης *Feature 03*, τριγωνική περιοχή *Dining Deposit* (Mylona 2015, 393, εικ.14.3· <https://www.scribd.com/document/>).
- Πιν.46:** Καλαυρεία, α) οστά νεογέννητων σκύλων, β) οστά φιδιών, γ) υπολείμματα αυγών (Mylona 2013, 152-153, εικ.3-5), δ) οστά ψαριών, ε) όστρεα (Mylona 2015, 391, 402, εικ.14.2, 14.5).
- Πιν.47α-β:** Μέθανα, περιοχή Ογά, ορόσημο του Ποσειδώνα *Φυταλμίου* και βωμός των κλασικών χρόνων (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 58, εικ.16-17).
- Πιν.47γ-δ:** Καλαυρεία, κόλπος Βαγονιάς, ενεπίγραφη βάση αναθήματος στη Αφροδίτη και επιφανειακά λείψανα αρχαίου κτιρίου στην παραλία (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2016α, 72-73, εικ.22-23).
- Πιν.48α-β:** Μέθανα, Κτίριο C και κιβωτιόσχημη παιδική ταφή (Κονσολάκη Γιαννοπούλου 2003β, 277, 280, εικ.2, 6).
- Πιν.48γ-δ:** Μυκάλη, υστεροκλασικό Πανιώνιο, τμήμα βωμού και *Βουλευτήριο* (Lohmann 2017, 50-51, εικ.5-6).

ΠΙΝΑΚΕΣ

Προσωνύμια	Περιοχές
<i>Αναξ</i>	Πεντεσκούφια
<i>Ασφάλιος</i>	Ταίναρο, Σπάρτη, Θήρα, Ρόδος, Σύρος, Τήνος, Λίνδος
<i>Βασιλεύς</i>	Τροιζηνία, Νάξος, Αθήνα, Αίγινα
<i>Γαιήοχος ή Εννοσίχθων</i>	Κύθηρα, Θήρα
<i>Γενέθλιος ή Γενέσιος</i>	Σπάρτη, Άργος
<i>Γεραίσιος</i>	Γεραιστός, Καλαυρεία (;), Τροιζηνία, Κάλυμνος, Κως
<i>Δωματίτης</i>	Σπάρτη
<i>Ελικώνιος</i>	Ελίκη, Μυκάλη, Ογχηστός
<i>Επακταίος</i>	Σάμος
<i>Επόπτης</i>	Μεγαλόπολη
<i>Ιατρός</i>	Τήνος
<i>Ίππιος</i>	Ισθμία, Αρκαδία, Ογχηστός, Λίνδος
<i>Ίσθμιος</i>	Ισθμία, Σικυώνα
<i>Καλαυρεάτης</i>	Καλαυρεία, Αττική
<i>Μεσοπόντιος</i>	Ερεσός
<i>Ναυκλάριος</i>	Δήλος
<i>Πελάγιος</i>	Αθήνα, Θήρα
<i>Πόντιος</i>	Ποσειδί, Ταίναρο
<i>Πορθμίος</i>	Κάρπαθος
<i>Προκλύστιος</i>	Άργος
<i>Σαμίος</i>	Σαμικό Ηλείας
<i>Σωτήρ</i>	Σούνιο, Εύβοια, Θεσσαλία
<i>Ταινάριος</i>	Ταίναρο, Σπάρτη
<i>Φύκιος ή Τεμενίτης</i>	Μύκονος
<i>Φυτάλμιος</i>	Τροιζήνα, Ρόδος, Κνίδος, Ίος

Πιν.Ι: Προσωνύμια του Ποσειδώνα που αναφέρονται στο κείμενο, ανά περιοχή.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΕΡΩΝ

α.κ.	ΙΕΡΟ	ΠΡΟΣΩΝΥΜΙΟ	ΣΥΛΛΑΤΡΕΙΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
01	Αγ. Κων/νος Μεθάνων, Τροιζηνία, Πελοπόννησος	-	Ίσως μια γυναικεία πάρεδρος	14 ^{ος} -13 ^{ος} αι. π.Χ.
05	Καλαυρεία, Πόρος, Σαρωνικός κόλπος	Καλαυρεάτης Γεραίσιτος (;)	Ίσως μια γυναικεία πάρεδρος	12 ^{ος} αι. π.Χ.-2 ^{ος} αι. μ.Χ.
12	Ποσειδί, Κασσάνδρα, Χαλκιδική	Πόντιος	-	12 ^{ος} αι. π.Χ.-2 ^{ος} αι. π.Χ.
04	Ισθμία (Ράχη), Κορινθία, Πελοπόννησος	Ισθμίος Τιππιος	Αμφιτρίτη	11 ^{ος} αι. π.Χ.-4 ^{ος} αι. μ.Χ.
02	Ακοβίτικα Καλαμάτας, Μεσσηνία, Πελοπόννησος	-	-	10 ^{ος} -4 ^{ος} αι.π.Χ.
09	Νικολαίικα, Αχαΐα, Πελοπόννησος	Ελικώνιος	-	10 ^{ος} - 4 ^{ος} αι. π.Χ.
13	Σούνιο, Αττική, Στερεά Ελλάδα	Σωτήρ	Αθηνά Σουνιάδα	Τέλος 8 ^{ου} /αρχές 7 ^{ου} αι. π.Χ.-1 ^{ος} αι. π.Χ.
11	Πεντεσκούφια, Κορινθία, Πελοπόννησος	Άναξ (;)	Αθηνά (;)	7 ^{ος} -6 ^{ος} αι. π.Χ.
03	Γεραιστός, Καστρί Καρυστίας, Εύβοια	Γεραίσιτος	-	Αμφίβολη χρονολόγηση (8 ^{ος} /7 ^{ος} αι. π.Χ.- ρωμαϊκά).
06	Κιόνια, Τήνος, Κυκλάδες	Ιατρός	Αμφιτρίτη	4ος αι. π.Χ.- 3ος αι. μ. Χ.
07	Μικρή Δραγονάρα ή Αντιδραγονέρα, Κύθηρα, Πελοπόννησος	Γαιήοχος ή Εννοσίχθων	-	Αμφίβολη χρονολόγηση (τέλος 4 ^{ου} -τέλος 1 ^{ου} αι. π.Χ.).
08	Μολύκρειο, Ελληνικό Βελβίνας, Αιτωλοακαρνανία	-	Αθηνά	Αμφίβολη χρονολόγηση (8 ^{ος} αι. π.Χ.-3 ^{ος} αι. π.Χ.) (;)
10	Πανιώνιο, Ακρ.Μυκάλης, Μ. Ασία	Ελικώνιος	-	Αμφίβολη χρονολόγηση (αρχαϊκό Πανιώνιο, λόφος Çatallar Tepe- ύστερο κλασικό Πανιώνιο, λόφος Otomatik Tepe)
14	Ταίναρο, Λακωνία, Πελοπόννησος	Ταινάριος Πόντιος Ασφάλιος	-	Αμφίβολη χρονολόγηση (αρχαϊκό τέμενος και υστεροελληνιστικός ναός-χρήση ως τον 2 ^ο αι. π.Χ.)

Πιν.Π: Συνοπτικός, χρονολογικός πίνακας των 14 ιερών, που αφορούν στην εργασία.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ ΚΑΙ ΝΑΩΝ									
ΙΕΡΑ	14 ^{ος} -13 ^{ος} αι. π.Χ.	12 ^{ος} αι. π.Χ.	11 ^{ος} αι. π.Χ.	8 ^{ος} αι. π.Χ.	7 ^{ος} αι. π.Χ.	6 ^{ος} αι. π.Χ.	5 ^{ος} αι. π.Χ.	4 ^{ος} αι. π.Χ.	3 ^{ος} αι. π.Χ.
Αγ. Κων/νος Μεθάνων,	Δωμάτιο Α, Β, C, G και η περιοχή F, Κτίριο Z	-	-	-	-	-	-	-	-
Γεραιστός, Καψούρι Εύβοιας	-	-	-	-	Αψιδωτό κτίριο (ίσως και πρωιμότερα)	-	-	-	-
Ισθμία (Ράχη), Κορινθία,	-	-	-	-	εκατόμπεδος δωρικός ναός 690-650 π.Χ	-	Κλασικός δωρικός ναός	-	-
Καλαυρεία, Πόρος,	-	Περιοχή Ρ στα ΝΔ του ναού- κατάλοιπα κτιρίου	-	Θεμέλια κτιρίου κάτω από Κτίριο D	-	Ναός (τέλη 6 ^{ου} - αρχές 5 ^{ου} αι. π.Χ.)	-	-	-
Κιόνια, Τήνος,	-	-	-	-	-	-	-	Κτίριο E1	Κτίριο E2 Αμφιπρόστυλος δωρικός; νός
Μολύκρειο, Αιτωλοακαρναν ία	-	-	-	-	(;) πλάκες σε ελλειψοειδή διάταξη κάτω από το Ναό Α΄	-	-	-	Ναός Α΄
Νικολαΐκα, Αχαΐα,	-	-	-	Αψιδωτό κτίριο (τέλος 8 ^{ου} αι. π.Χ.)	-	Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δωρικού ναού (560/550 π.Χ)	-	-	-
Πανιώνιο, Ακρ.Μυκάλης	-	-	-	-	-	Εκατόμπεδος ιωνικός ναός (570/560π.Χ.)	-	Υστεροκλασικό Πανιώνιο	-
Ποσειδί, Χαλκιδική	-	-	Αψιδωτό κτίριο ΣΤ΄	-	Αρχαϊκό οβάλ Κτίριο Γ	-	Δωρικός ναός- Κτίριο Α	-	-
Σούνιο, Αττική	-	-	-	-	-	-	Αρχαϊκός δωρικός ναός (500/480 π.Χ.) Κλασικός δωρικός ναός (444/440 π.Χ.)	-	-
Ταΐναρο, Λακωνία	-	-	-	-	-	-	Αρχαϊκό τέμενος	Υστεροκλασικός Ναός	-

Πιν. ΙΙΙ: Χρονολογικός πίνακας λατρευτικών κτιρίων και ναών.

Πιν.ΙV.

α.κ.	Ιερά	Κατηγορίες αναθημάτων							
		Ειδώλια	Ομοιώματα	Οπλισμός	Τρίποδες	Κοσμήματα	Αναθημ. πλακίδια	Νομίσματα	Αγγεία
01	Μέθανα	+	+						
02	Ακοβίτικα	+			+				
03	Γεραιστός								
04	Ισθμία	+	+	+	+	+	+	+	+
05	Καλαυρεία	+	+	+	+	+			+
06	Κιόνια								
07	Κύθηρα					+	+	+	+
08	Μολύκρειο	+		+				+	
09	Νικολαίικα	+	+			+			+
10	Πανιώνιο	+		+		+			
11	Πεντεσκούφια						+		
12	Ποσειδί	+						+	+
13	Σούνιο	+	+	+		+	+	+	
14	Ταίναρο	+							

Πιν.ΙV: Συνοπτικός πίνακας κατηγοριών αναθημάτων.

Πιν. V.

Γεωγραφική περιοχή	α.κ.	Ιερά	Ειδώλια									
			Σχηματοποιημένα	Ανθρωπόμορφα	Ζωόμορφα			Συμπλέγματα				Ειδώλια-φυλακτά
					Ταύροι	Άλογα	Λοιπά	Ιππείς	Άρματα	Αμαξες	Ταυροκαθάπτες	
Αργοσαρωνικός	1	Μέθανα	7	-	100+	2	-	5	10	17	3	-
	3	Γεραιστός	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	4	Ισθμία	6	7	24	3+	4+ (κύνες-πτηνά-δεελφίνια)	255 (μαζί με αλόγων)	-	-		-
	5	Καλαυρεία	1	3	-	4	3+ (πτηνών, ελαφιού, φιδιού)	-	-	-	-	1
	6	Κιόνια	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	11	Πεντεσκούφια	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	13	Σούνιο	-	-	1	4	-	-	-	-	-	8 (τα 3 ζωόμορφα)
Κορινθιακός	8	Μολύκρειο	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	9	Νικολαίικα	-	-	x	1	-	-	-	-	-	-
Ν. Πελ/σος	2	Ακοβίτικα	-	2	2	1	1 (ιππόκαμπος)	-	-	-	-	-
	7	Κύθηρα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	14	Ταίναρο	-	-	x	x	-	-	-	-	-	-
Β.Ελλάδα	12	Ποσειδί	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Μ.Ασία	10	Πανιώνιο	-	2	-		1(λιοντάρι)	-	-	-	-	-

Πιν. V.: Συνοπτικός πίνακας ευρημάτων ειδωλίων ανά ιερό*.

Σύνολο: 479

Πιν. VI.

Γεωγραφική περιοχή	α.κ.	Ιερά	Ομοιώματα						Αναθηματικά Πλακίδια
			Οικίσκοι	Έπιπλα	Κουλούρια	Τροχοί	Πλοία	Υποδήματα	
Αργοσαρωνικός	1	Μέθανα	-	5	-	-	1	-	-
	3	Γεραιστός	-	-	-	-	-	-	-
	4	Ισθμία	-	-	-	5	24	3	x
	5	Καλανρεία	-	1	3	1	-	-	-
	6	Κιόνια	-	-	-	-	-	-	-
	11	Πεντεσκούφια	-	-	-	-	-	-	1030
	13	Σούνιο	-	-	-	-	-	1	11
Κορινθιακός	8	Μολύκρειο	-	-	-	-	-	-	-
	9	Νικολαίικα	5	-	-	86	-	-	-
Ν. Πελ/σος	2	Ακοβίτικα	-	-	-	-	13	-	-
	7	Κύθηρα	-	-	-	-	-	-	x
	14	Ταίναρο	-	-	-	-	-	-	-
Β.Ελλάδα	12	Ποσειδί	-	-	-	-	-	-	-
Μ.Ασία	10	Πανιώνιο	-	-	-	-	-	-	-
									Σύνολο: 1189

Πιν. VI.: Σύνολο ομοιωμάτων και αναθηματικών πλακιδίων ανά ιερό.

Πιν.VII.

Γεωγραφική περιοχή	α.κ.	Ιερά	Οπλισμός									Τρίποδες
			Κράνη	Ασπίδες	Θώρακες	Περικνημίδες	Όπλα	Σαυρωτήρες	Ξίφη	Αιχμές δοράτων	Αιχμές Βελών	
Αργοσαρωνικός	3	Γεραιστός	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	4	Ισθμία	225	32	-	60	100	-	-	-	-	8
	5	Καλαυρεία	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1+ (και τμημ. από λέβητες)
	6	Κιόνια	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	11	Πεντεσκούφια	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	13	Σούνιο	-	-	-	-	-	-	-	2	6	-
Κορινθιακός	8	Μολύκρειο	-	x	-	-	-	x	x	x	-	-
	9	Νικολαίικα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ν. Πελ/σος	2	Ακοβίτικα	-	1	-	-	-	-	-	-	-	50(Πηλ.μήτρες)
	7	Κύθηρα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	14	Ταίναρο	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Β.Ελλάδα	12	Ποσειδί	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Μ.Ασία	10	Πανιώνιο	-	-	1	-	-	1	-	11	8	-
Σύνολο: 508												

Πιν.VII.: Σύνολο αναθημάτων οπλισμού και τριπόδων ανά ιερό*.

Γεωγραφική περιοχή	α.κ.	Ιερά	Κοσμήματα							Νομίσματα
			Ενώτια	Βραχιόλια	Δακτυλίδια	Ζώνες	Περόνες	Πόρπες	Χάντρες	
Αργοσαρωνικός	3	Γεραιστός	-	-	-	-	-	-	-	-
	4	Ισθμία	11	-	19	12	14	8	x	x
	5	Καλαυρεία	-	1	2	-	1	-	1	x
	6	Κιόνια	-	-	-	-	-	-	-	-
	11	Πεντεσκούφια	-	-	-	-	-	-	-	-
	13	Σούνιο	-	-	9	-	-	-	1+	x
Κορινθιακός	8	Μολύκρειο	-	-	-	-	-	-	-	x
	9	Νικολαίικα	-	-	2	-	2	1	6+	-
Ν. Πελ/σος	2	Ακοβίτικα	-	-	-	-	-	-	-	-
	7	Κύθηρα	-	-	17	-	-	-	-	234
	14	Ταίναρο	-	-	-	-	-	-	-	-
Β.Ελλάδα	12	Ποσειδί	-	-	-	-	-	-	-	3
Μ.Ασία	10	Πανιώνιο	3	-	-	-	4	12	-	-

Σύνολο: 354

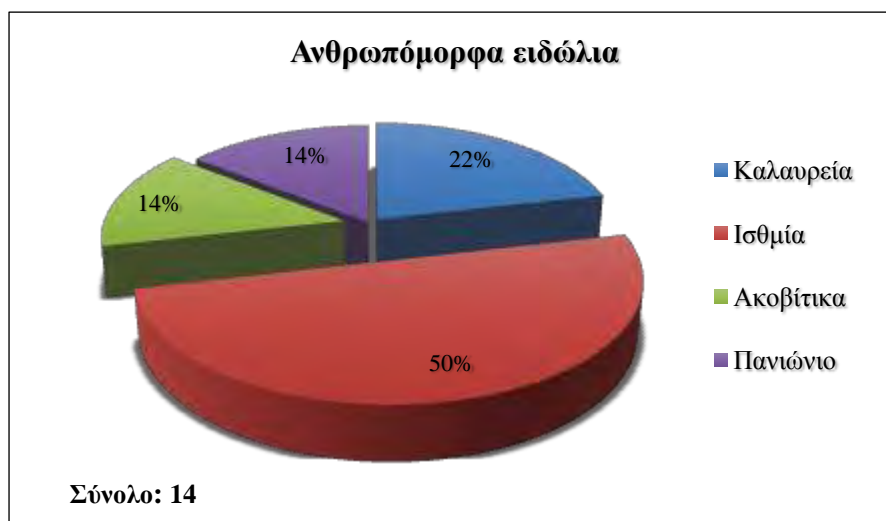
Πιν.VIII.: Σύνολο αναθημάτων κοσμημάτων και νομισμάτων ανά ιερό*.

*Όπου x = άγνωστος ο ακριβής αριθμός των αναθημάτων.

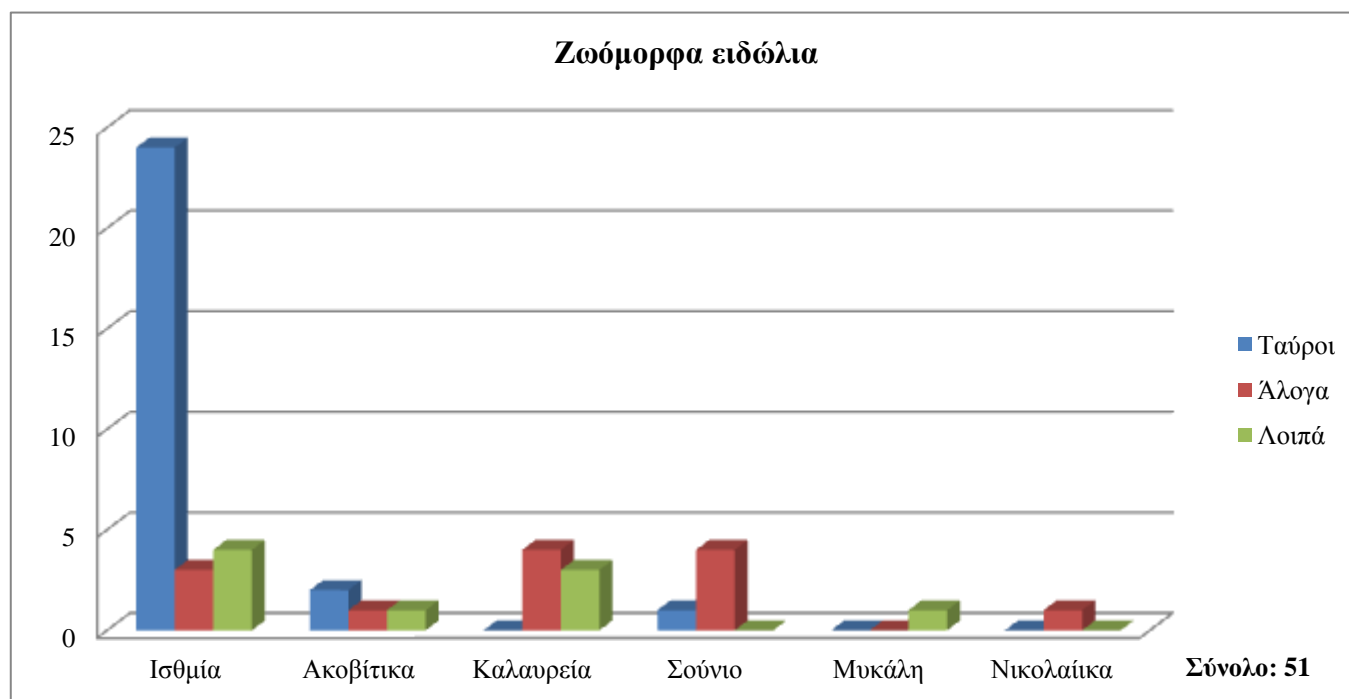
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Γραφ.1.: Σύνολο σχηματοποιημένων ειδωλίων.

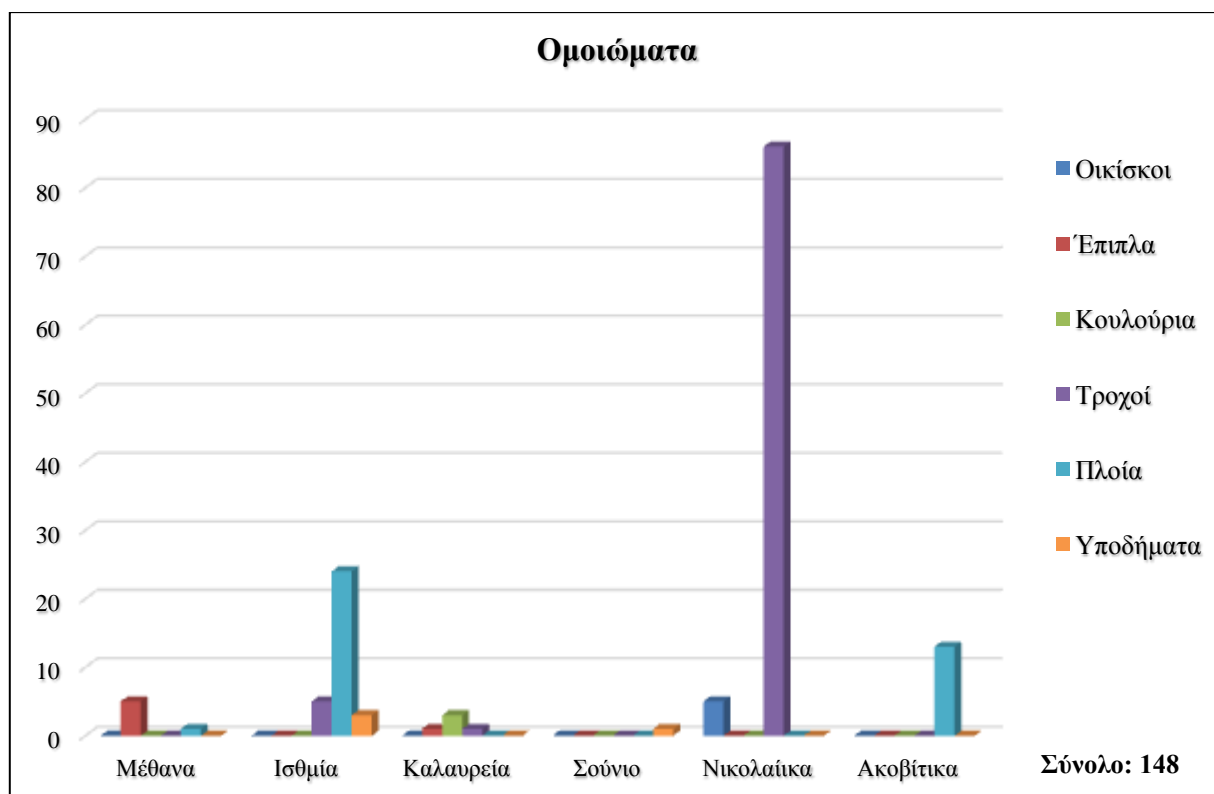
Γραφ.2.: Σύνολο ανθρωπόμορφων ειδωλίων ιερών.

Γραφ.3.: Σύνολο ζωόμορφων ειδωλίων ανά ιερό.

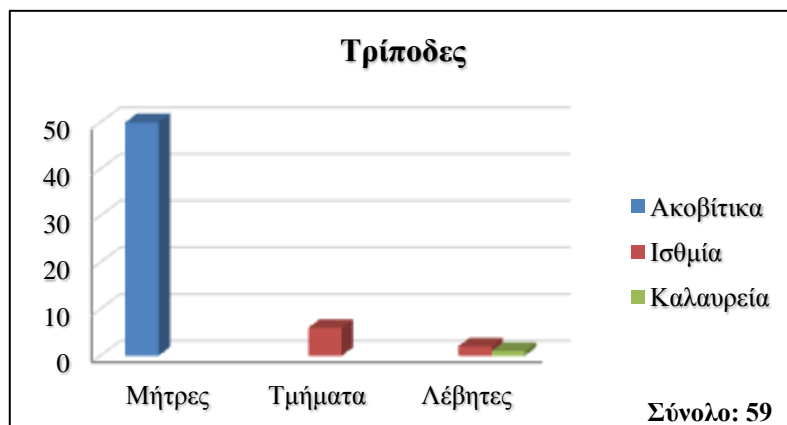
Γραφ.4.: Ομοιώματα τροχών ανά ιερό.

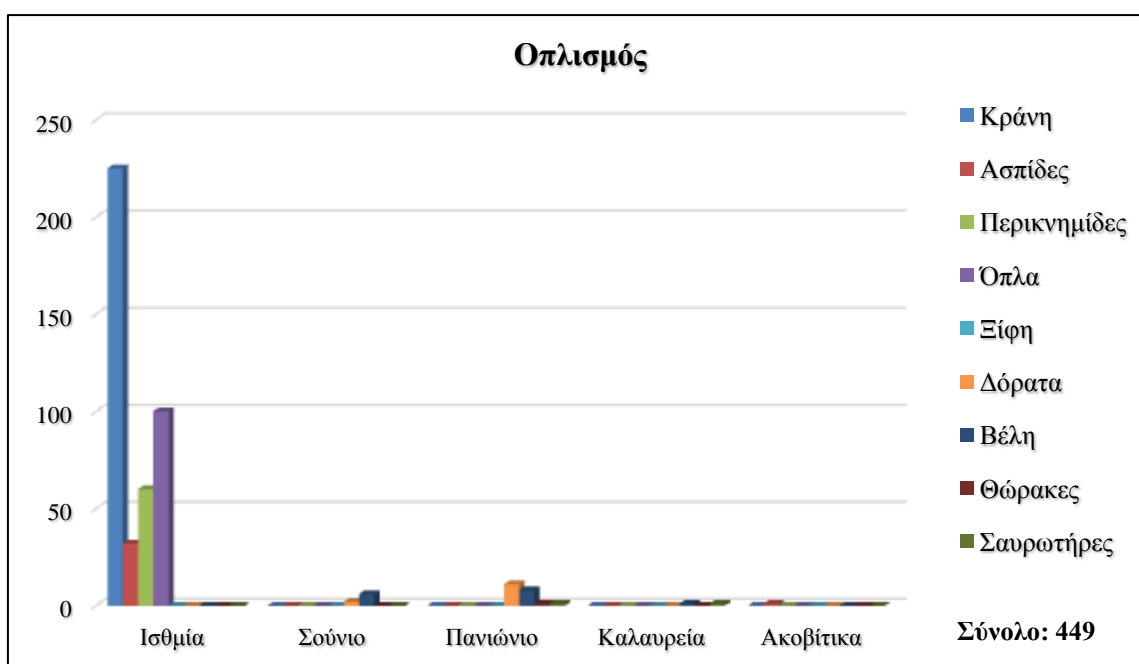
Γραφ.5.: Κατηγορίες ομοιωμάτων ανά ιερό.

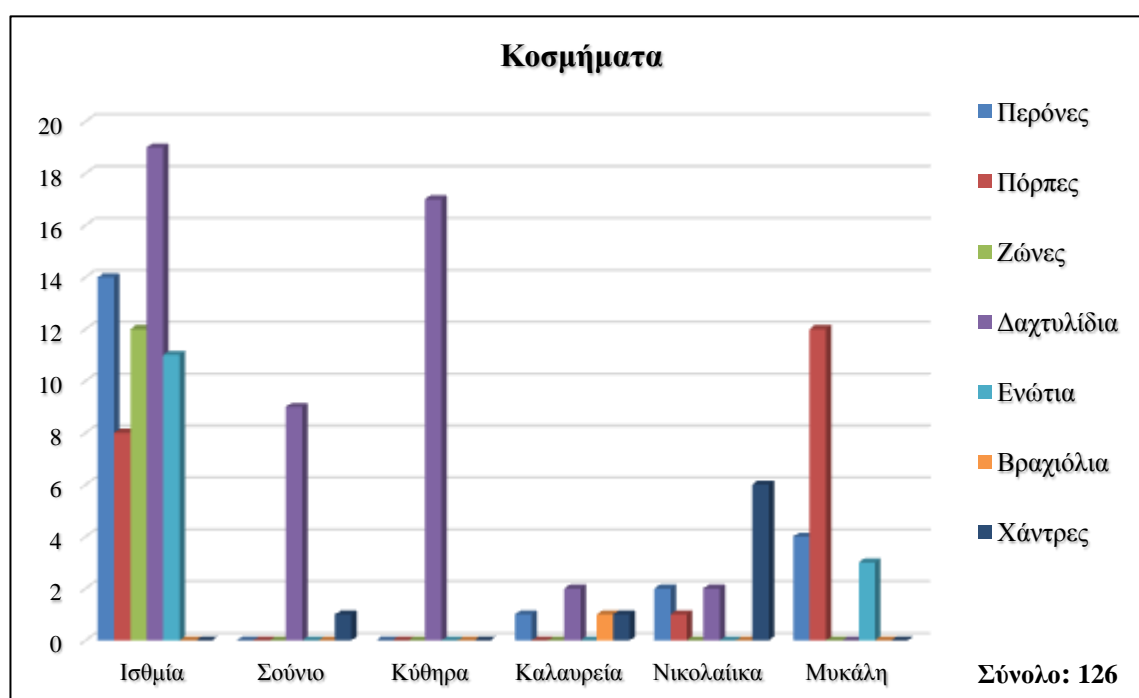
Γραφ.6.: Αναθηματικά πλακίδια ανά ιερό.

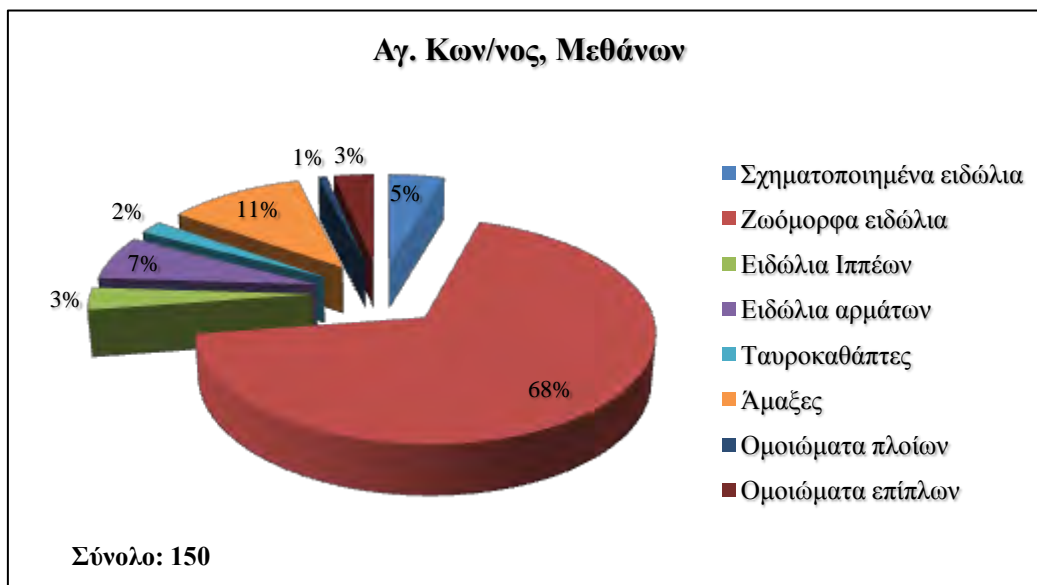
Γραφ.7.: Ευρήματα τμημάτων τριπόδων ανά ιερό.

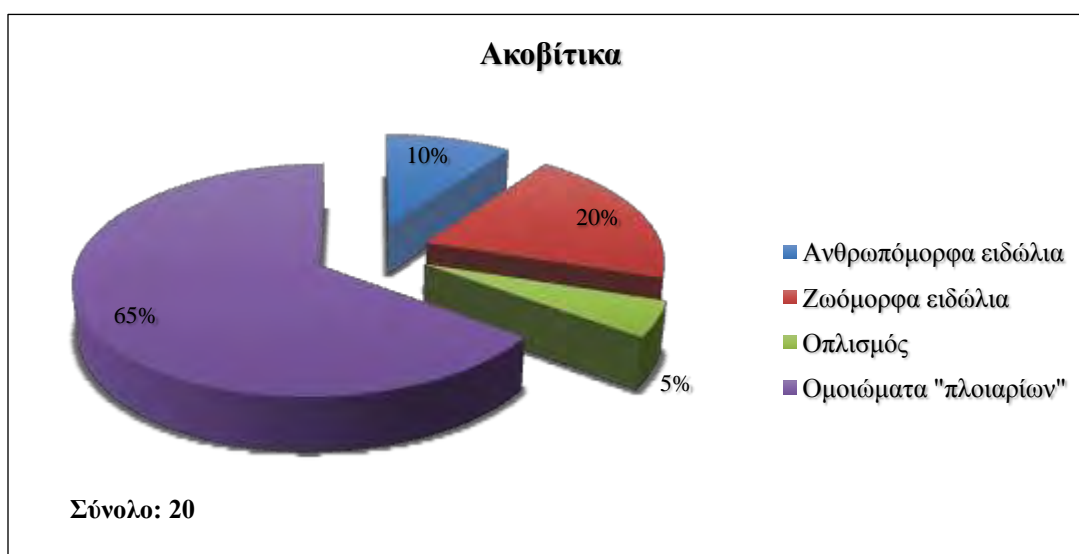
Γραφ.8.: Σύνολο αναθημάτων οπλισμού ανά ιερό.

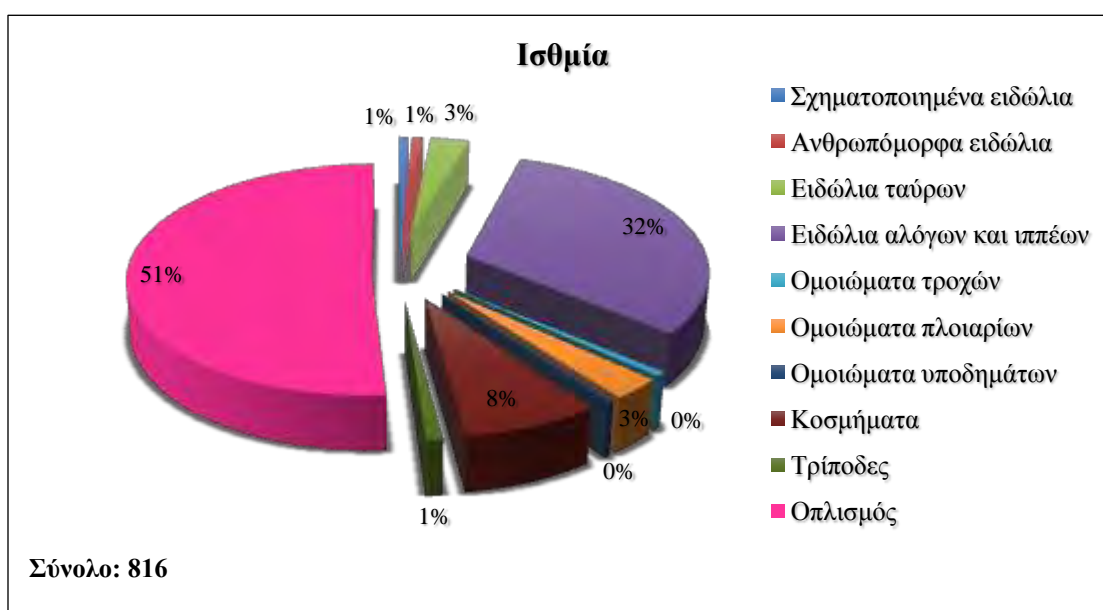
Γραφ.9.: Σύνολο αναθημάτων κοσμημάτων ανά ιερό.

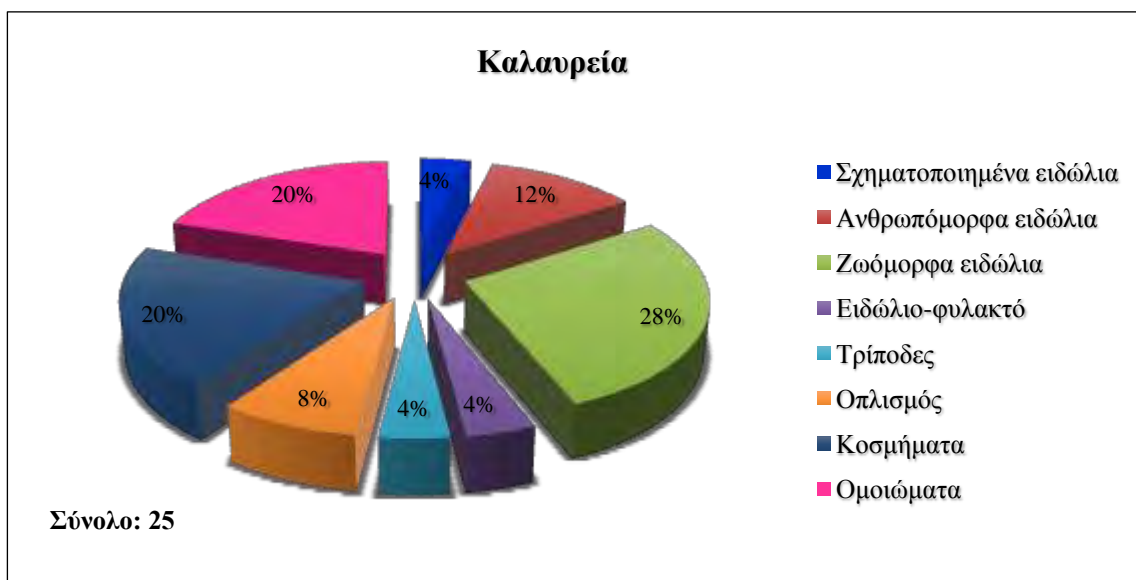
Γραφ.10.: Σύνολο αναθημάτων από το ιερό των Μεθάνων, ανά κατηγορία.

Γραφ.11.: Σύνολο αναθημάτων από το ιερό των Ακοβίτικων, ανά κατηγορία.

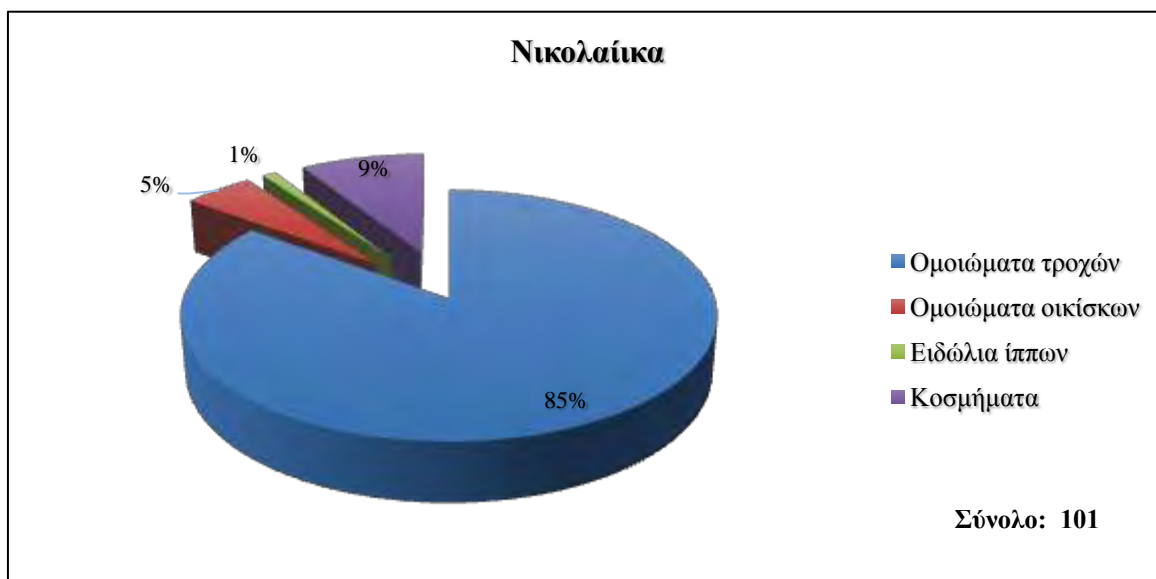
Γραφ.12.: Σύνολο αναθημάτων από το ιερό της Ισθμίας, ανά κατηγορία.

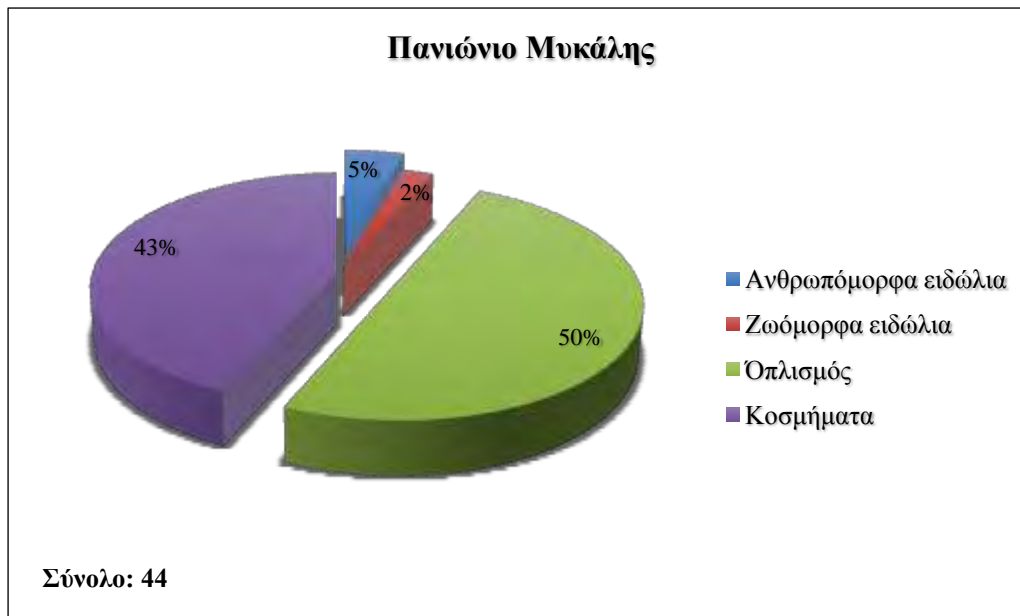
Γραφ.13: Σύνολο αναθημάτων από το ιερό της Καλαυρείας, ανά κατηγορία.

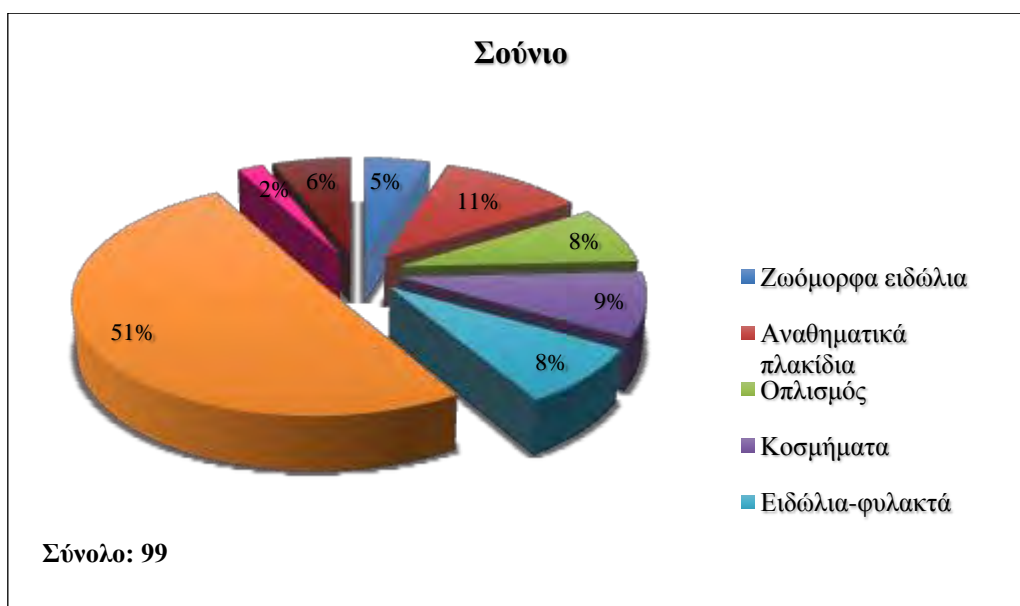
Γραφ.14: Σύνολο αναθημάτων από το ιερό των Κυθήρων, ανά κατηγορία.

Γραφ.15: Σύνολο αναθημάτων από το ιερό των Νικολαίικων, ανά κατηγορία.

Γραφ.16: Σύνολο αναθημάτων από το ιερό της Μυκάλης, ανά κατηγορία.

Γραφ.17: Σύνολο αναθημάτων από το ιερό του Σουνίου, ανά κατηγορία

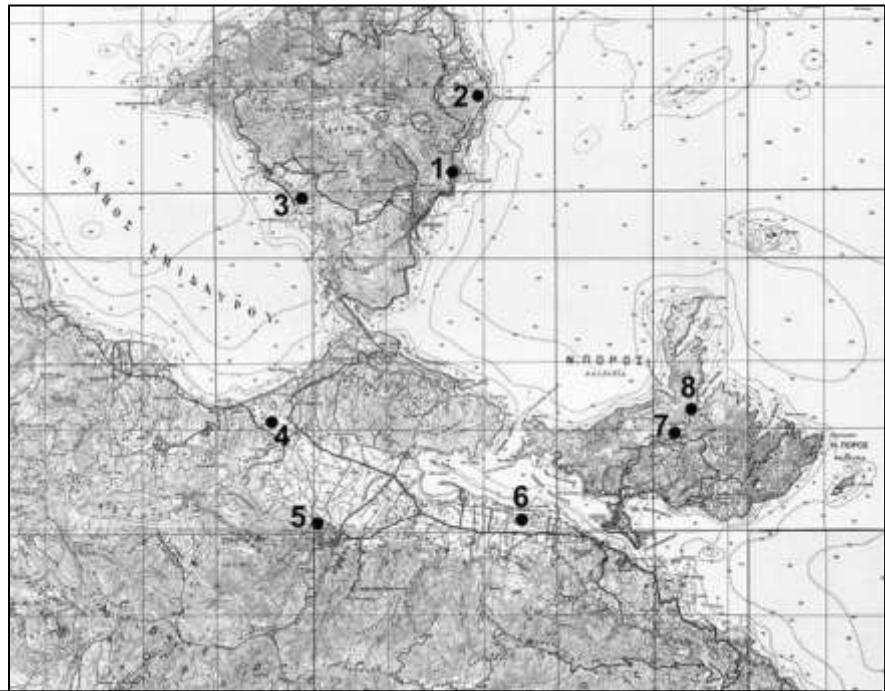
ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

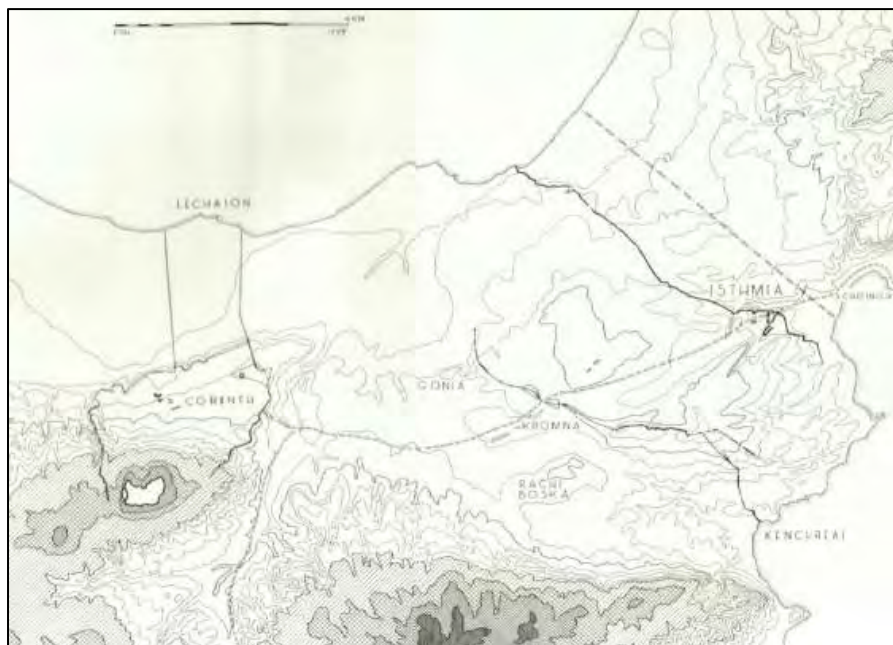
1. Άγιος Κων/νος Μεθάνων.	8. Μολύκρειο, Αιτωλοακαρνανία.
2. Ακοβίτικα Μεσσηνίας.	9. Νικολαίικα, Αχαΐα.
3. Γεραιστός, Καστρί Καρυστίας.	10. Μυκάλη, Μ.Ασία.
4. Ισθμία, Κορινθία.	11. Πεντεσκούφια, Κόρινθος.
5. Καλαυρεία, Πόρος.	12. Ποσειδί, Χαλκιδική.
6. Κιόνια, Τήνος.	13. Σούνιο, Αττική.
7. Μικρή Δραγονάρα ή Αντιδραγονέρα, Κύθηρα.	14. Ταίναρο, Λακωνία.

Πιν.2α: Χάρτης Τροιζηνίας

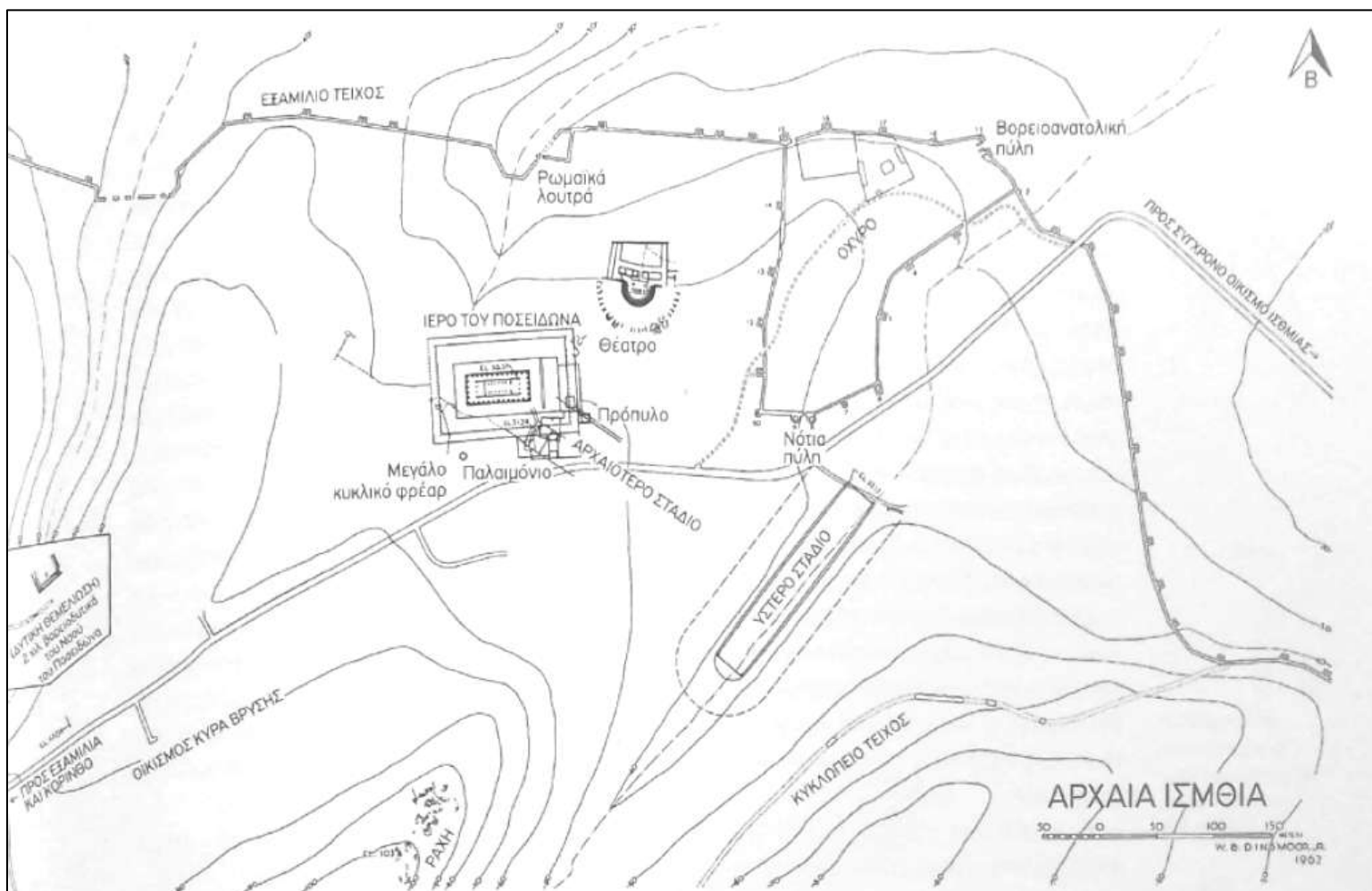
- 1) Αγ. Κων/νος.
- 2) Περιοχή Ογά.
- 3) Παλαιόκαστρο.
- 6) Μεγάλη Μαγούλα Γαλατά.
- 7) Ιερό Ποσειδώνα στην Καλαυρεία.
- 8) Κόλπος Βαγονιάς.

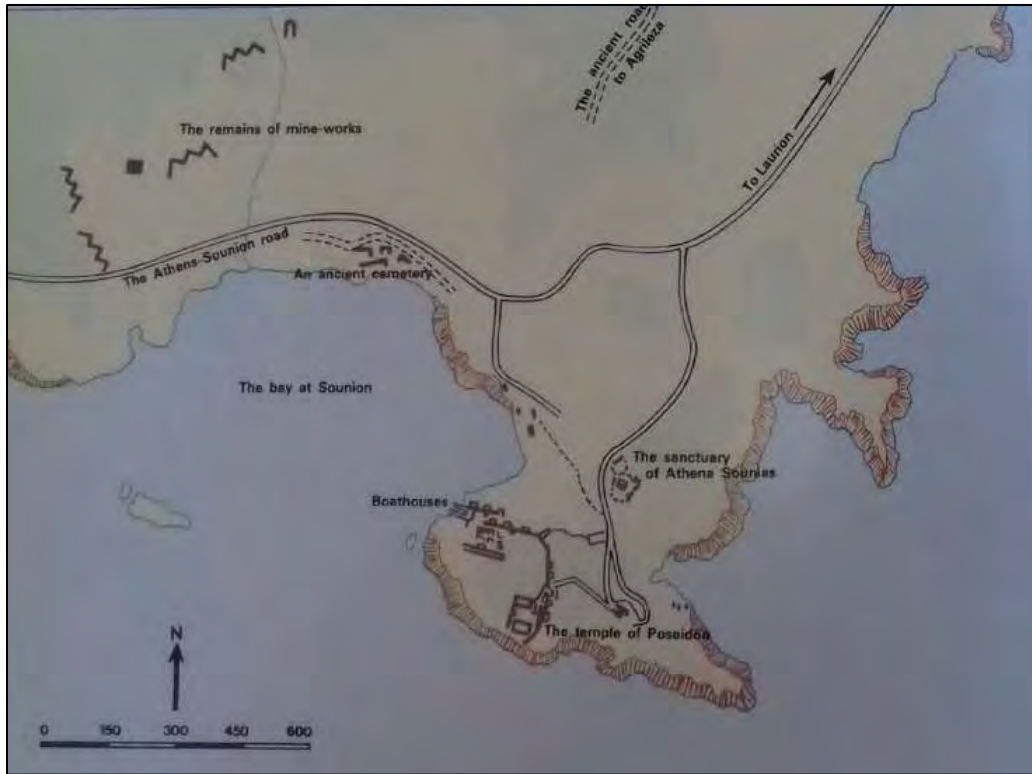
Πιν.2β: Μέθανα. Κάτοψη ιερού στον Αγ. Κων/νο.

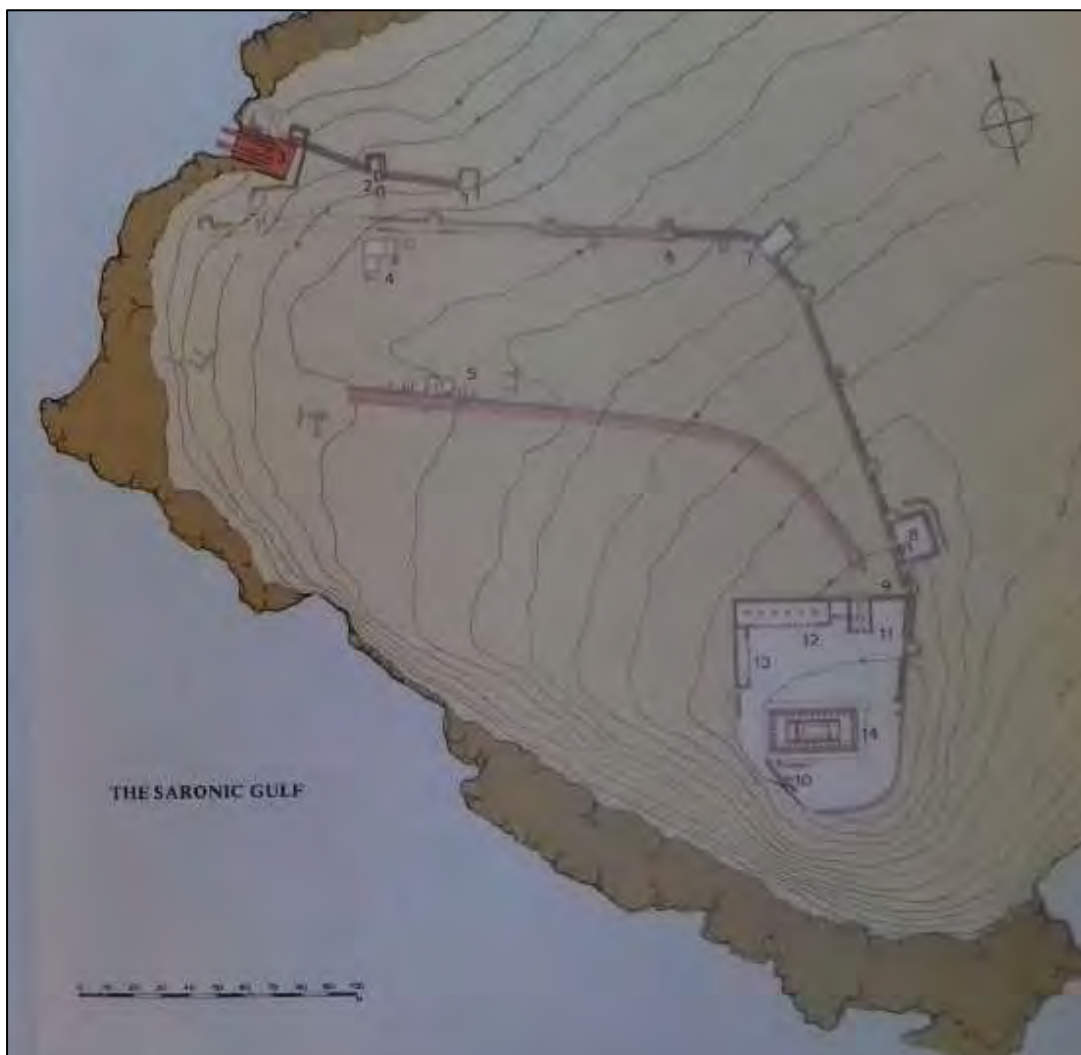
Πιν.3α:Χάρτης Ανατ. Κορινθίας.

Πιν.3β: Ισθμία, γενική κάτοψη ιερού.

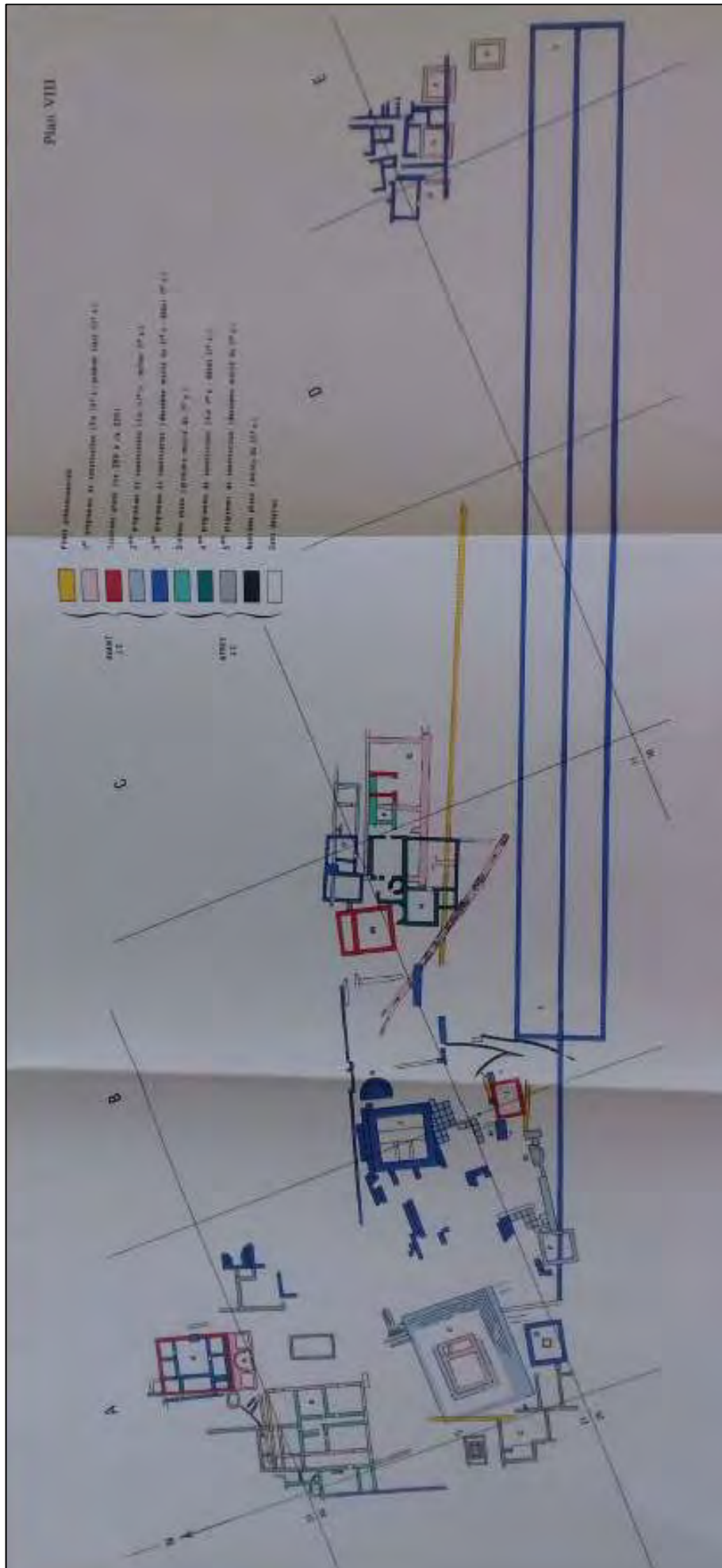

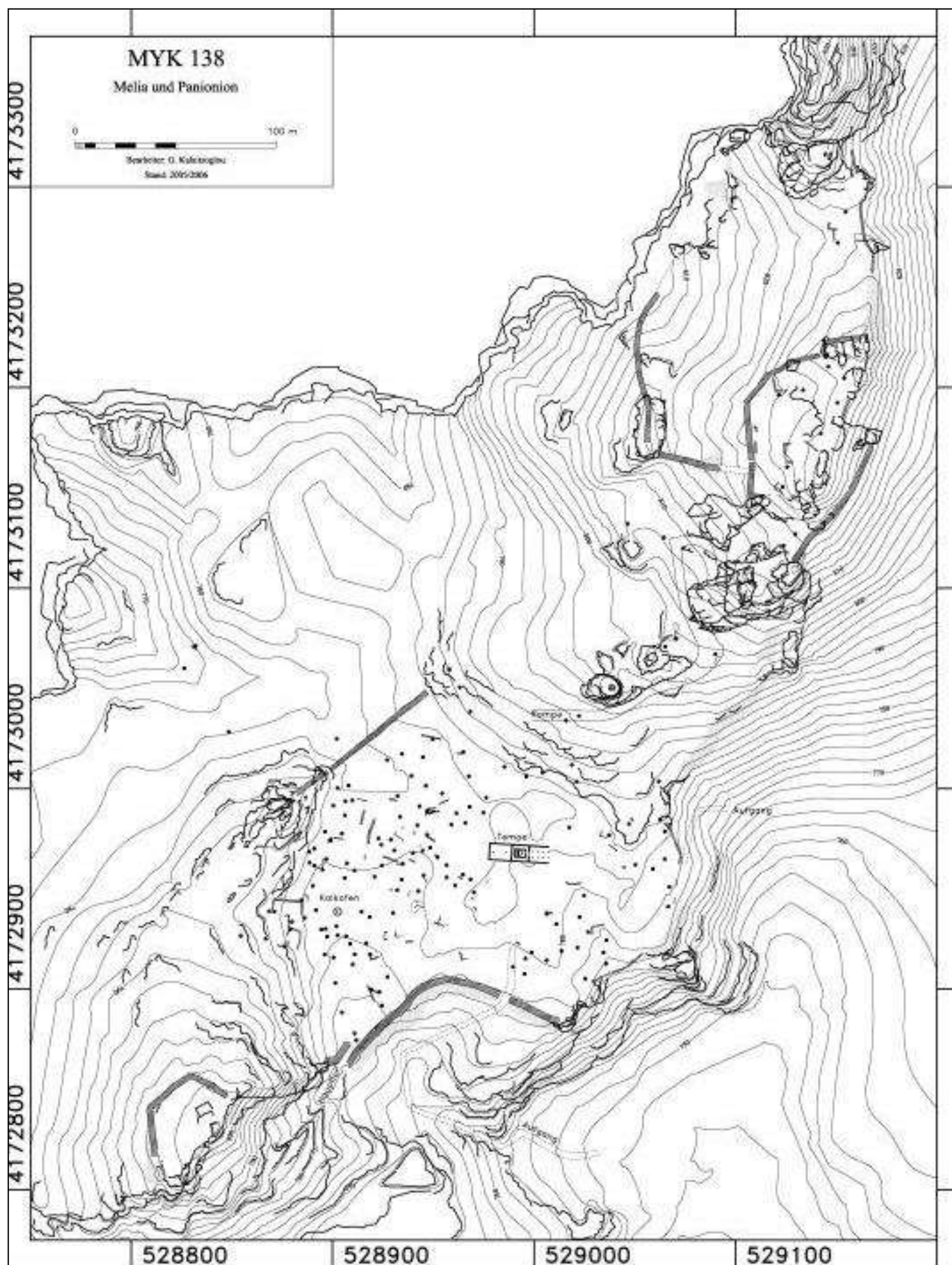
Πιν.4α: Σούνιο, γενική κάτοψη.

Πιν.4β: Σούνιο. Κάτοψη ιερού Ποσειδώνα.

1. Είσοδος.
- 2,6-7. Πύργοι.
3. Νεώσοικοι.
- 4-5. Κατάλοιπα κτιρίων.
8. Ορθογώνια περιοχή.
9. Μικρή πύλη.
10. Κατάλοιπα πρώιμου ναού.
11. Πρόπυλο.
- 12-13. Στοές.
14. Ναός Ποσειδώνα.

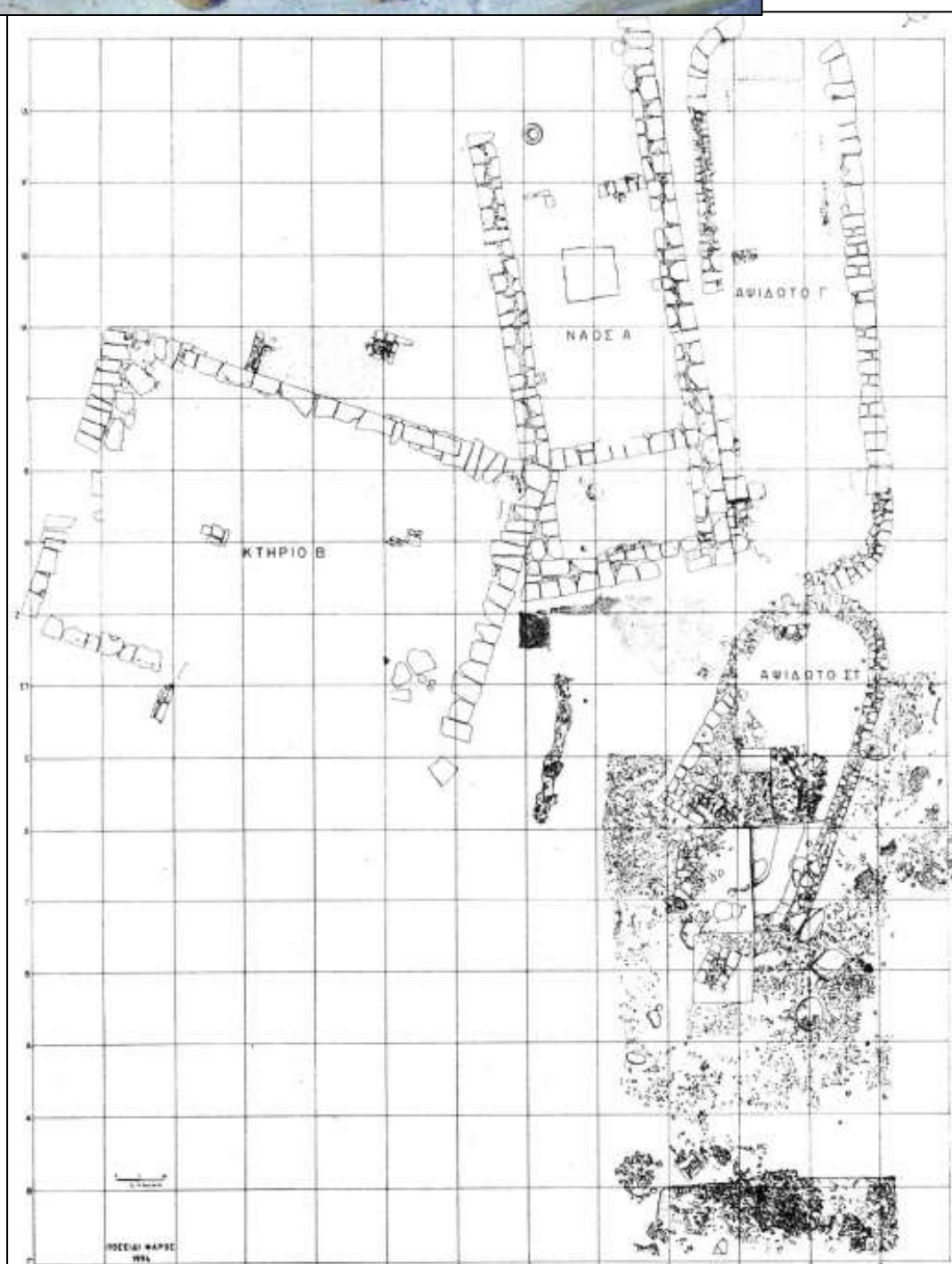

Πιν.7.

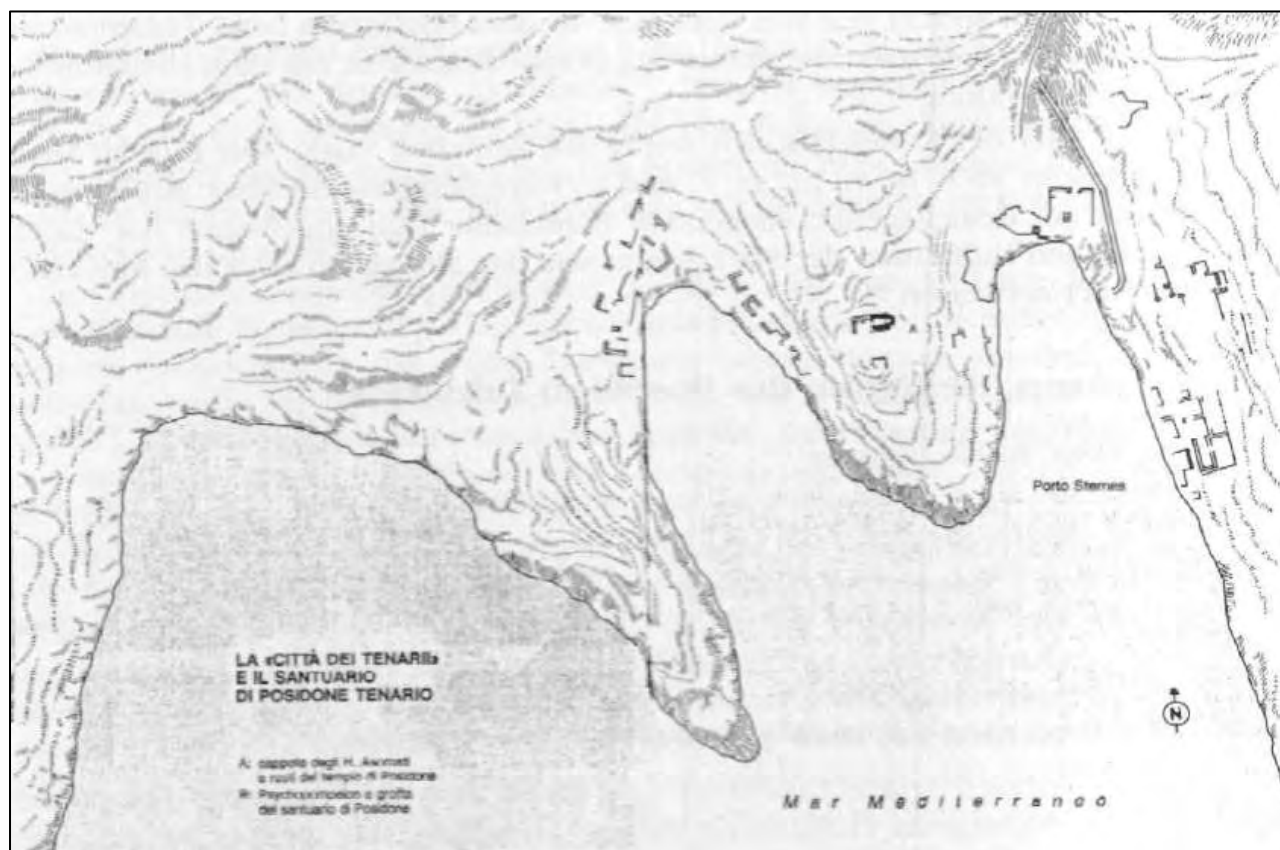
Πιν.7α: Ποσείδι,
αεροφωτογραφία.

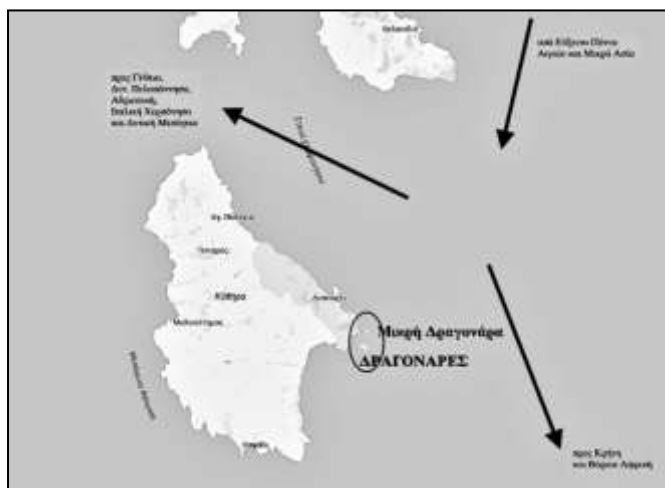
Πιν.7β: Ποσείδι, κάτοψη ιερού.

Πιν.8α-β: Ακοβίτικα Μεσσηνίας, χάρτης και κάτοψη κτιρίου.

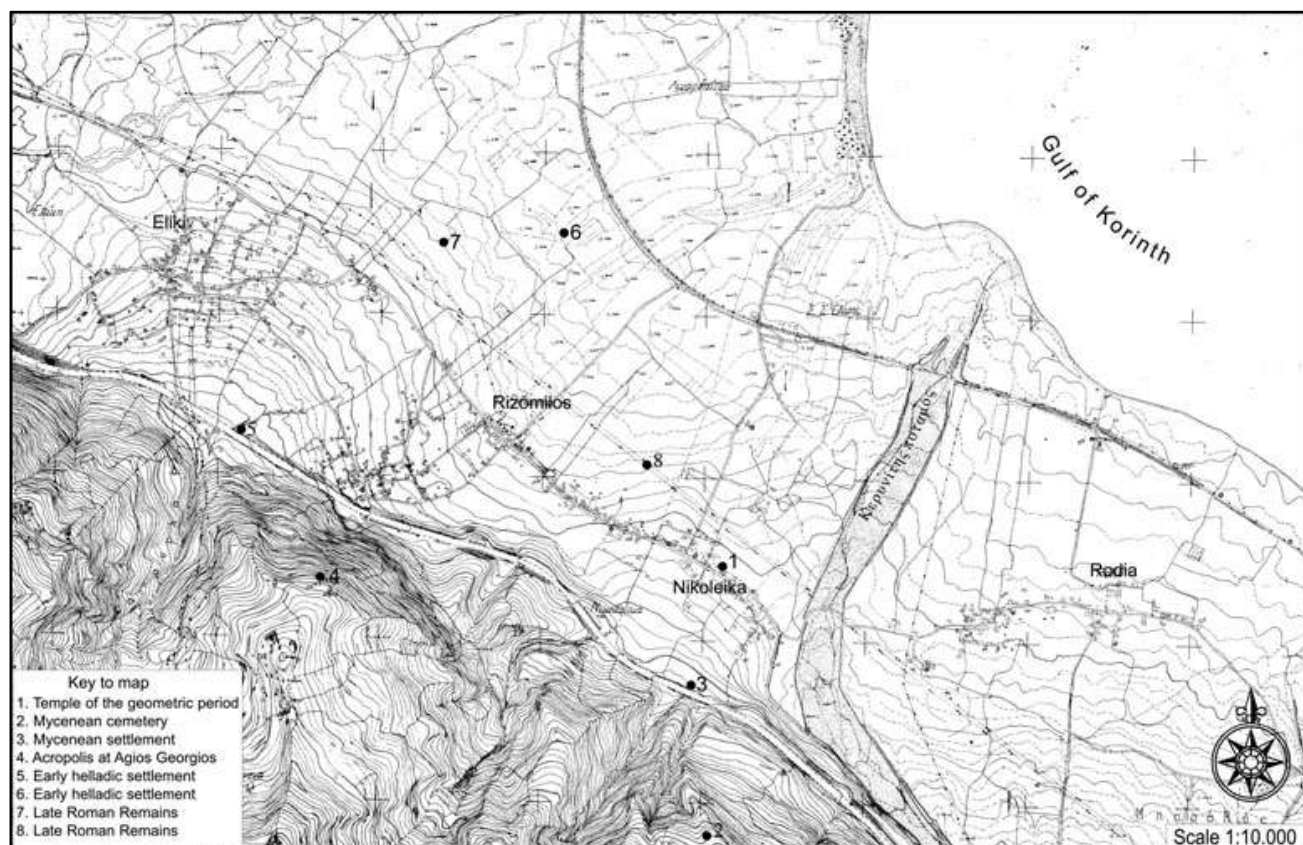
Πιν.8γ: Ταίναρο Λακωνίας, γενική κάτοψη.

Πιν.9α-β: Κύθηρα, Αντιδραγονέρα, χάρτης και έγκοιλο ανασκαφής.

Πιν.9γ-δ: Μολύκρειο, χάρτης και κάτοψη ιερού.

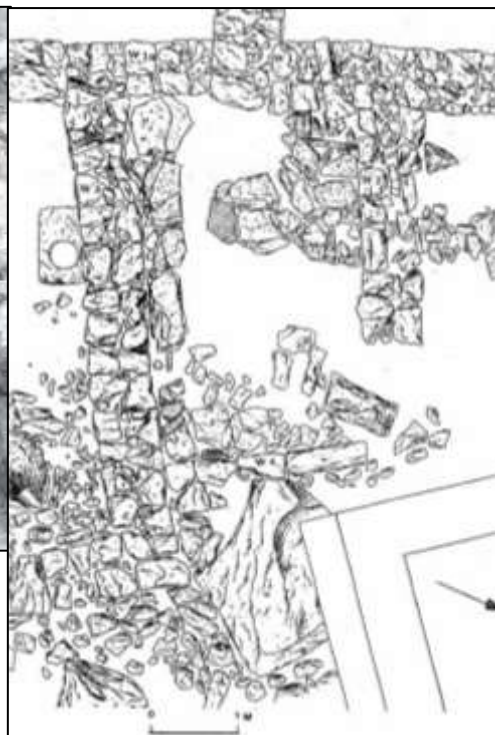

Πιν.10α: Νικολαΐκα Αχαΐας, χάρτης σημαντικότερων θέσεων.

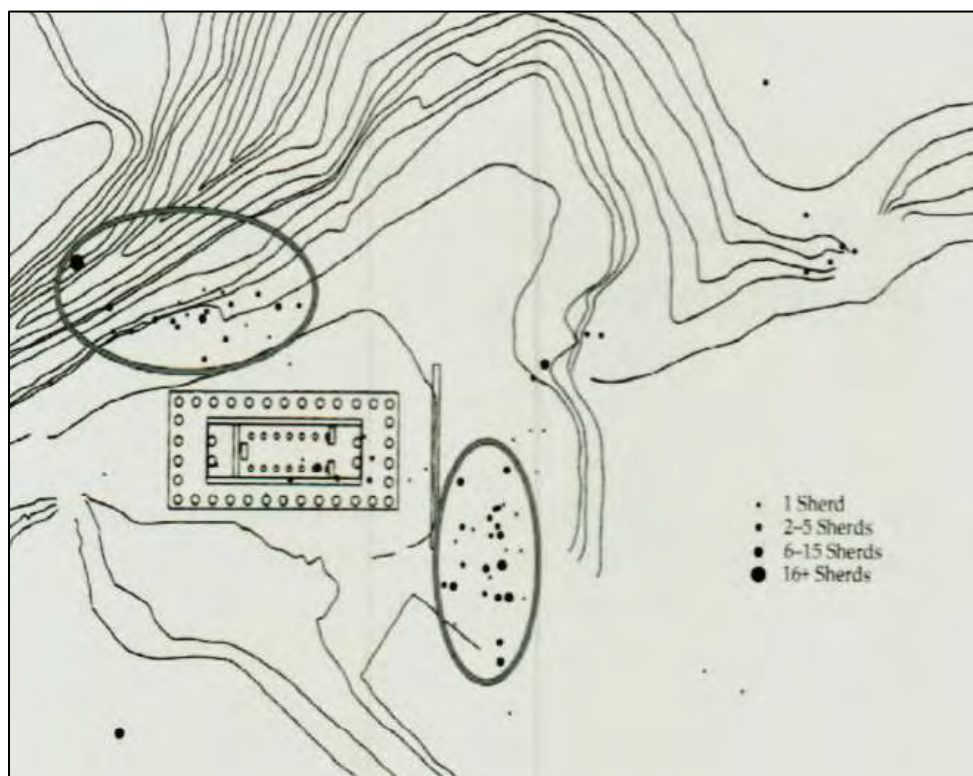

Πιν.11α-β: Μέθανα, Δωμάτιο Α.

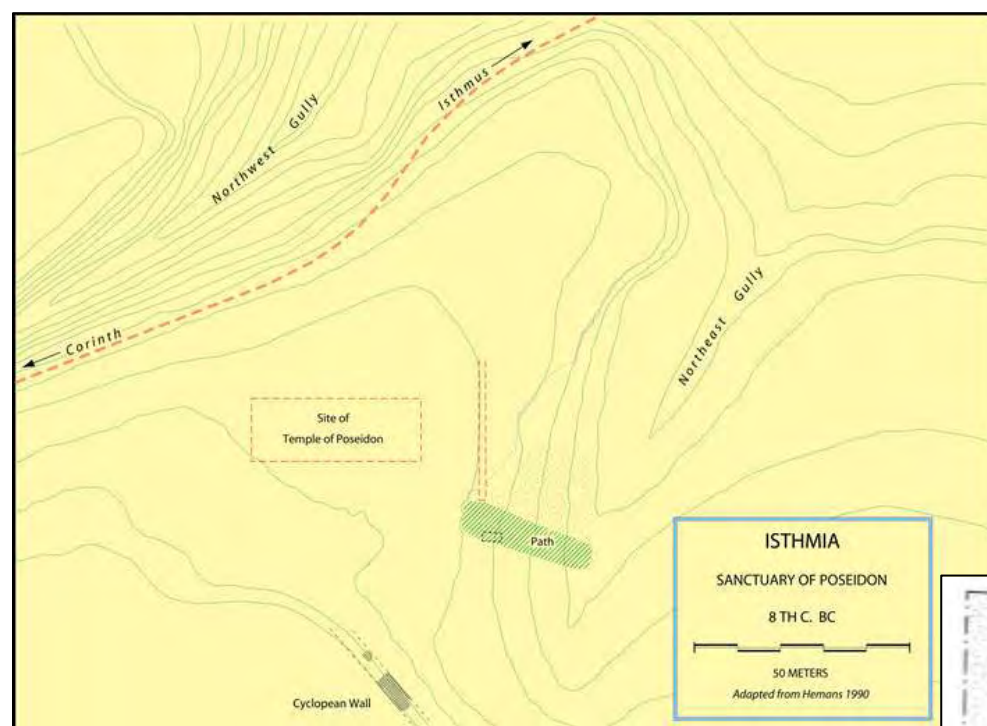
Πιν.11γ: Μέθανα, Κτίριο Ζ.

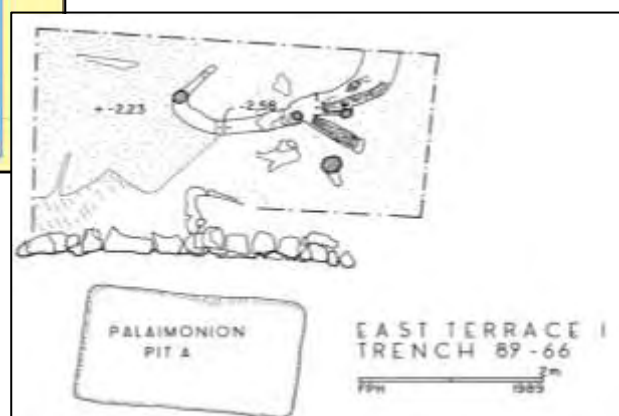
Πιν.11δ: Ισθμία, διασπορά οστράκων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Πιν12α-β: Καλαυρεία, περιοχή P στα Δ του περιβόλου και λεπτομέρεια.

Πιν.12γ-δ: Ισθμία, *East terrace I* κατά τον 8^ο αι. π.Χ., όπου σημειώνεται η θέση όπου βρέθηκαν οι πασσαλότρυπες και λεπτομέρεια.

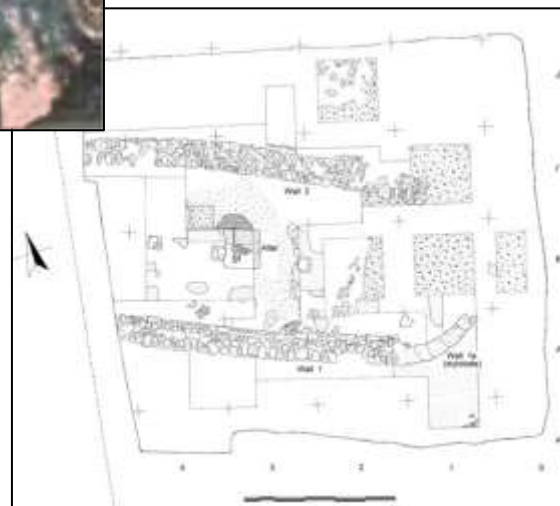

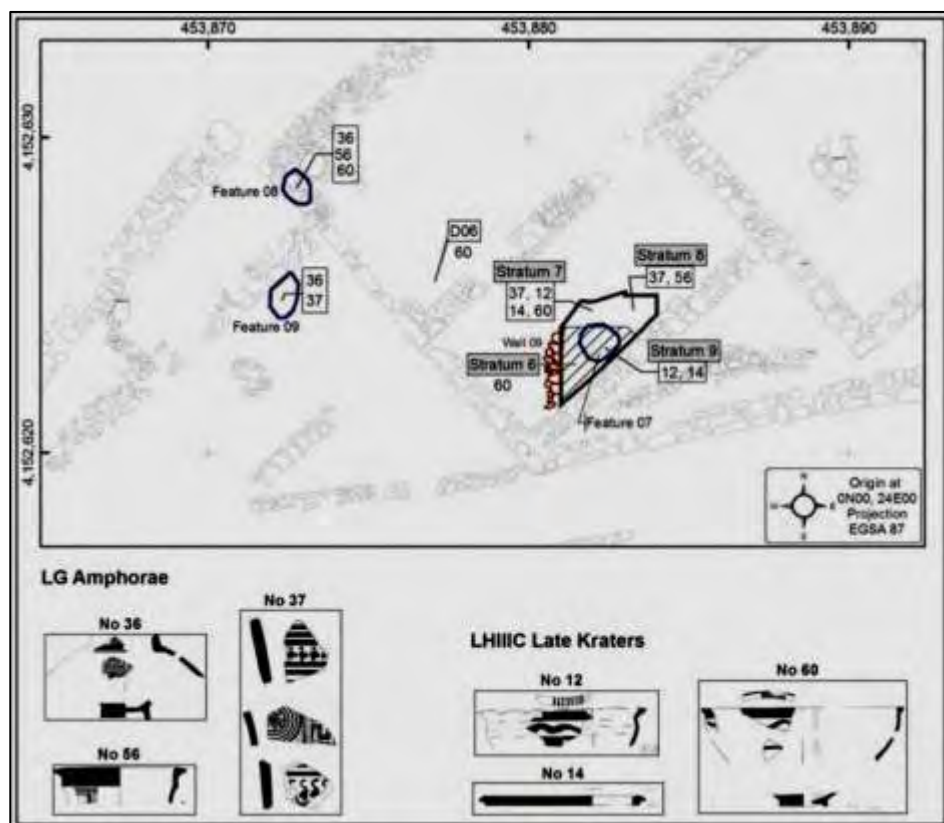

Πιν.13α: Ποσειδί, αγιδωτό Κτίριο ΣΤ΄.

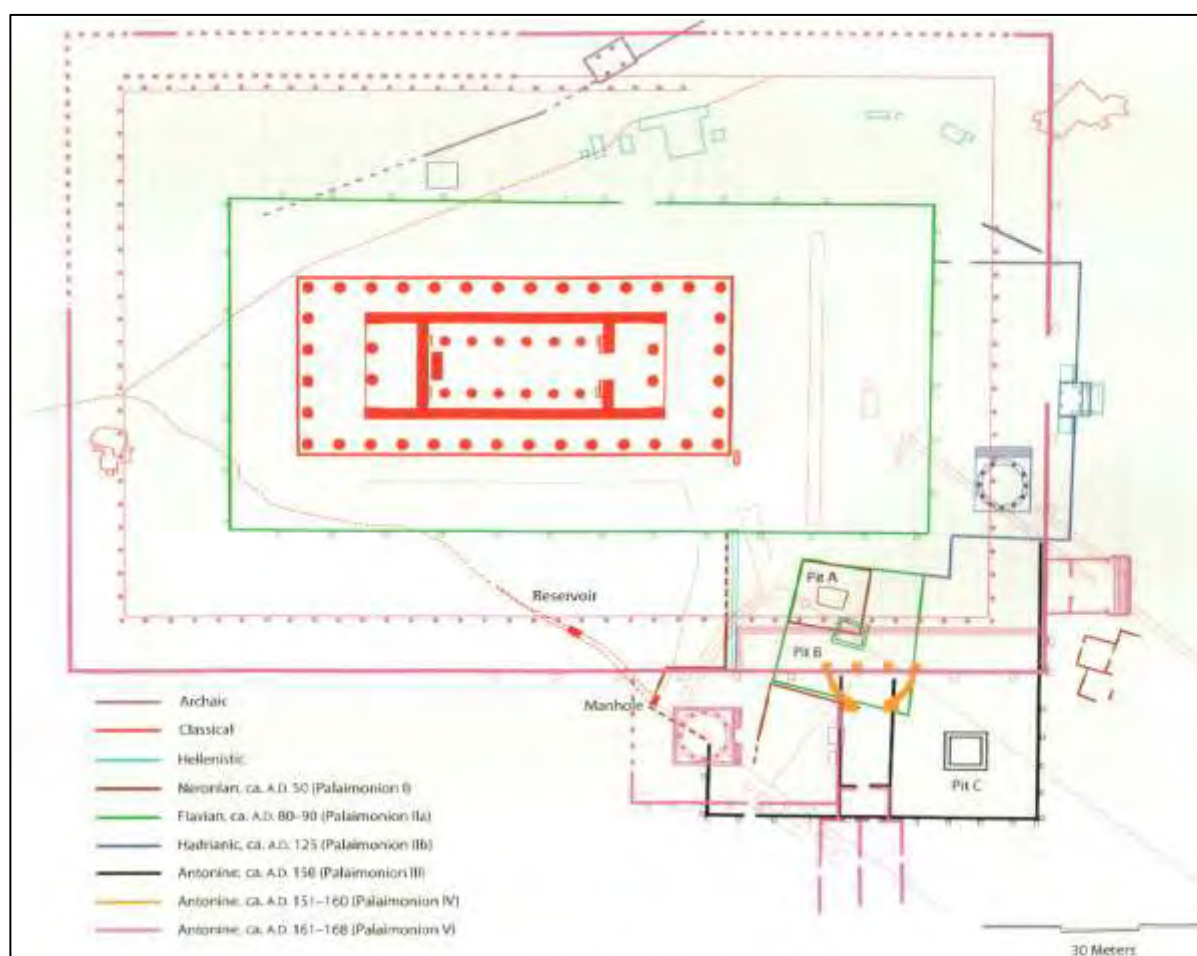

Πιν.13β-γ: Νικολαίικα Αχαΐας, γεωμετρικό κτίριο και σχέδιο κάτοψης.

Πιν14α: Καλαυρεία, Κτίριο D, γεωμετρικοί αποθέτες και διασπορά αμφορέων και Μυκηναϊκών κρατήρων ανά αποθέτη.

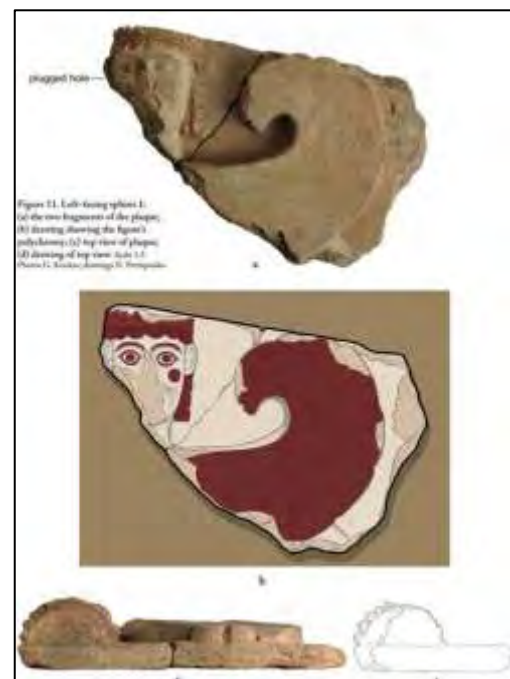
Πιν.14β: Ισθμία, σχέδιο χρονολογικών περιόδων τεμένους και Παλαιμωνίου.

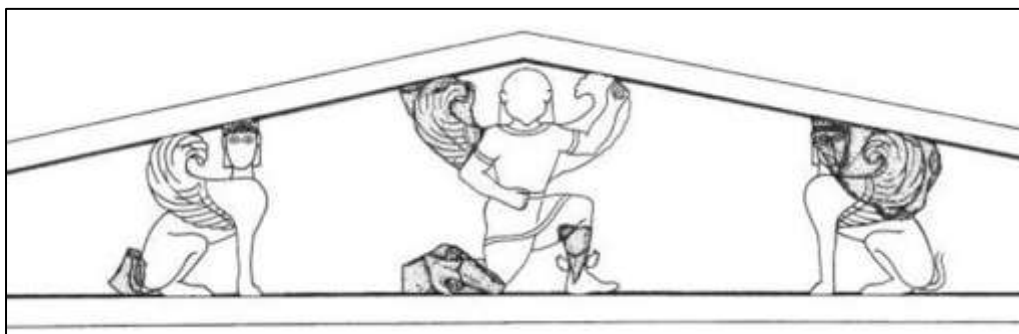
Πιν.15α-β: Νικολαΐκα Αχαΐας, σχεδιαστική αναπαράσταση τομής στα Β του ναού και λεπτομέρεια κατά χώραν.

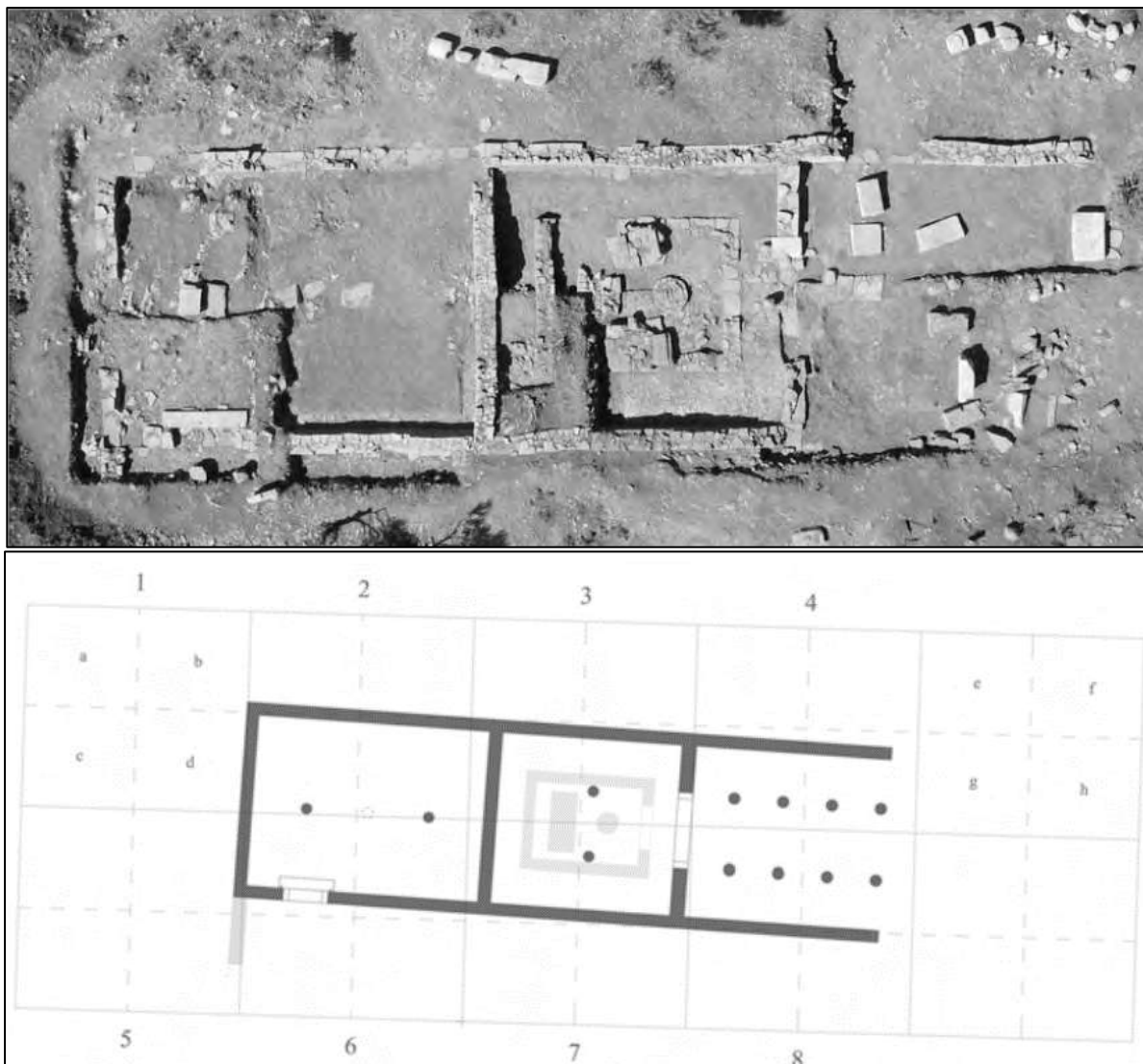
Πιν.15γ: Ακροκέραμο κατά χώραν.

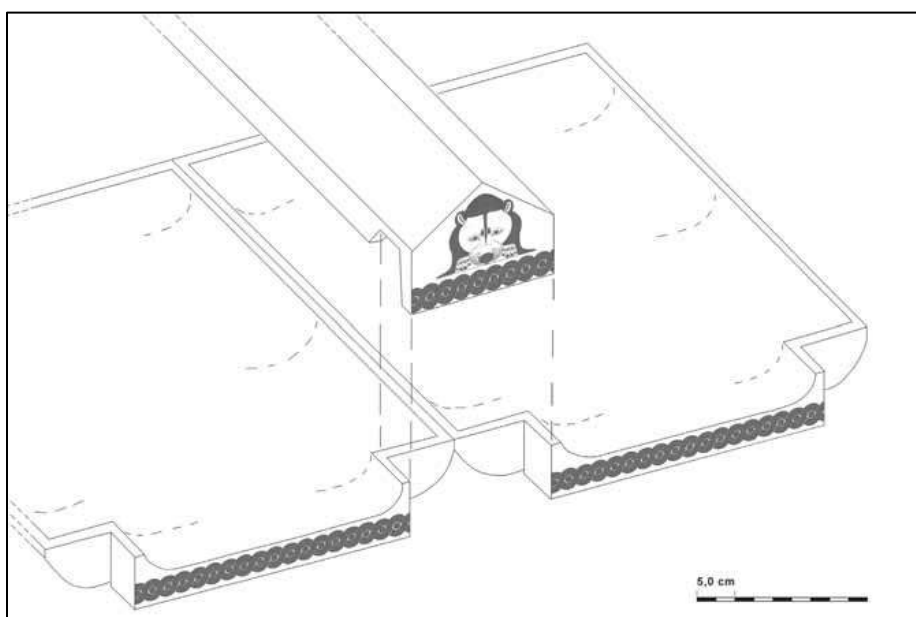
Πιν.15δ: (δεξιά): Κεφαλή Σφίγγας, αποκατάσταση.

Πιν.15ε: Πιθανή αποκατάσταση αετώματος.

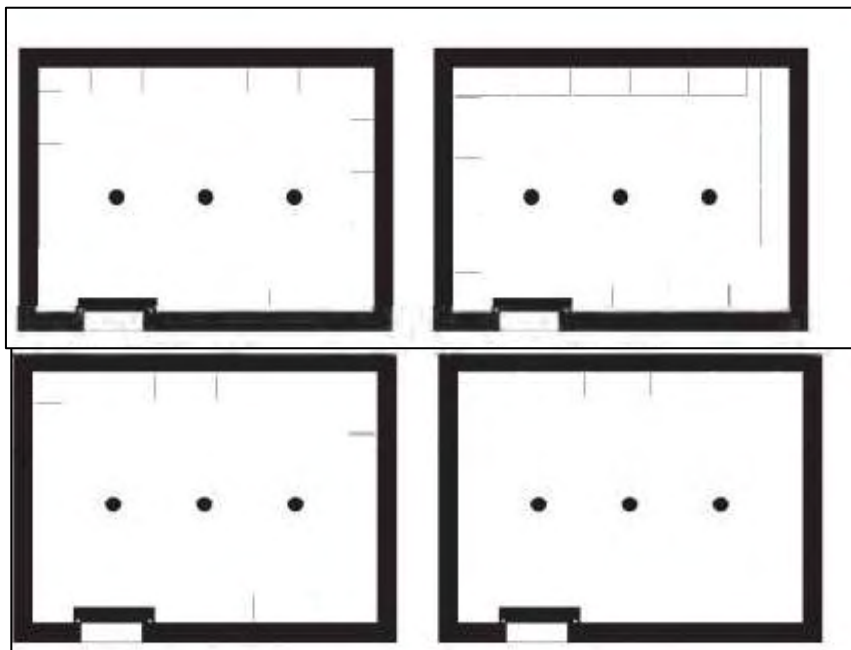
Πιν16α-β: Πανιώνιο Μυκάλης, κάτοψη και σχέδιο.

Πιν. 16γ-δ: Πανιώνιο Μυκάλης, αποκατάσταση στέγης και ακροκέραμο.

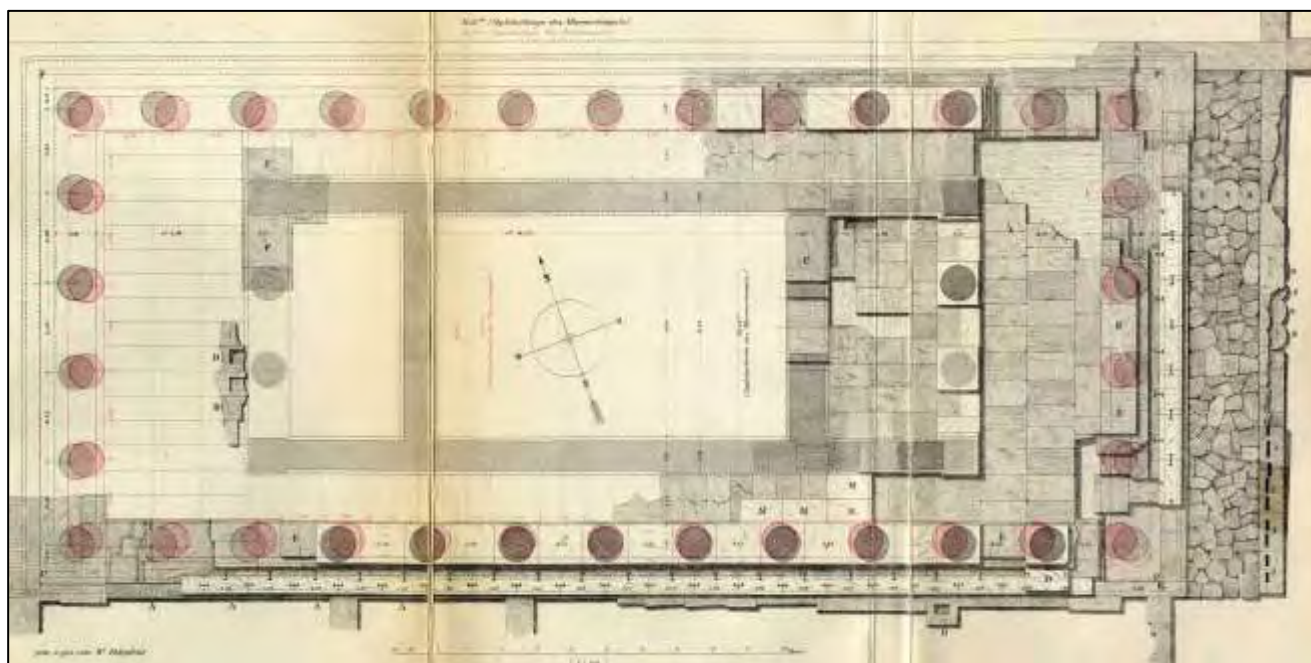
Πιν.17α: Πανιώνιο Μυκάλης, τμήμα κιονόκρανου.

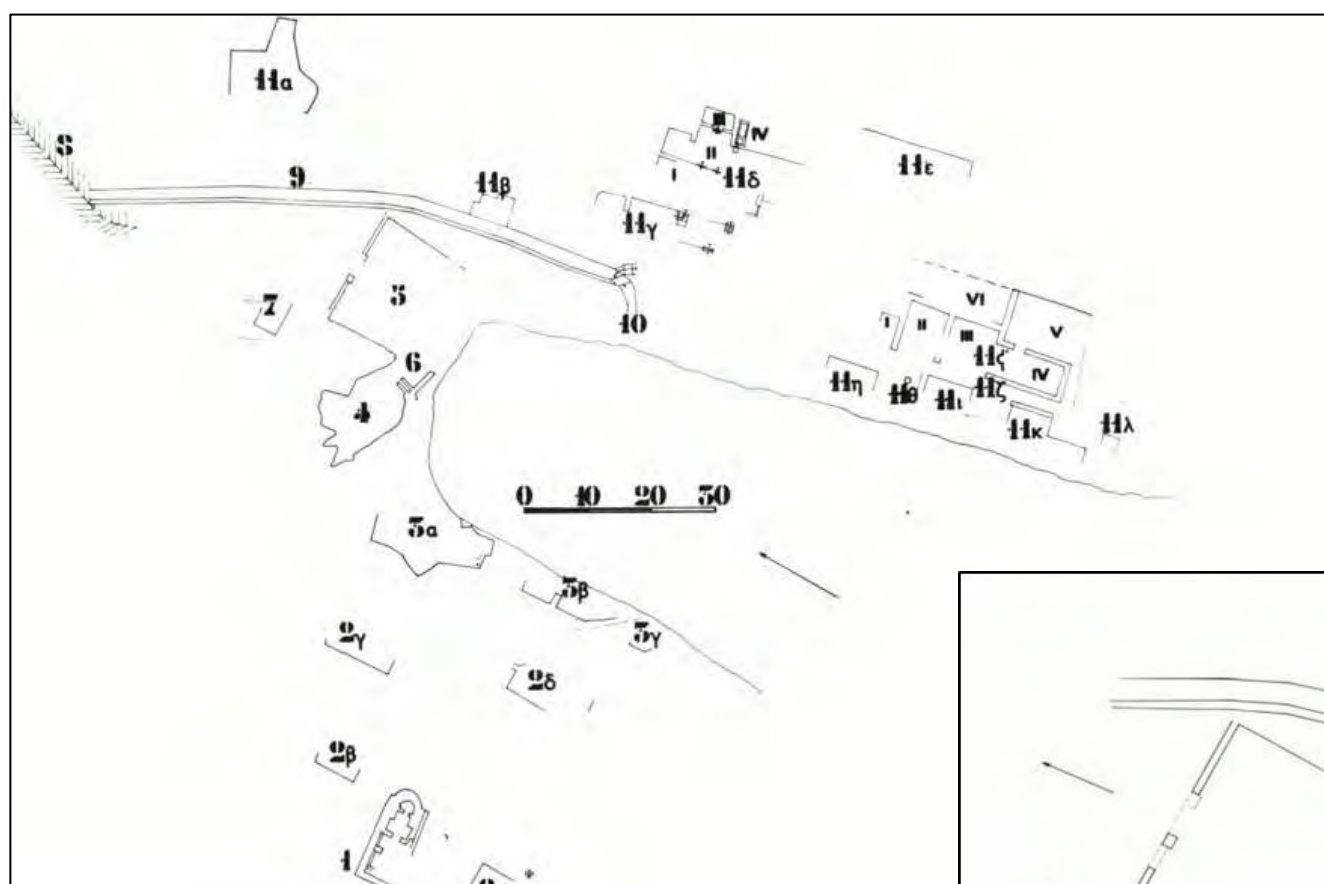
Πιν.17β: Πιθανή αποκατάσταση λέσχης.

Πιν.17γ: Πανιώνιο Μυκάλης, παλαιότερος ναῖσκος, κάτω από το σηκό.

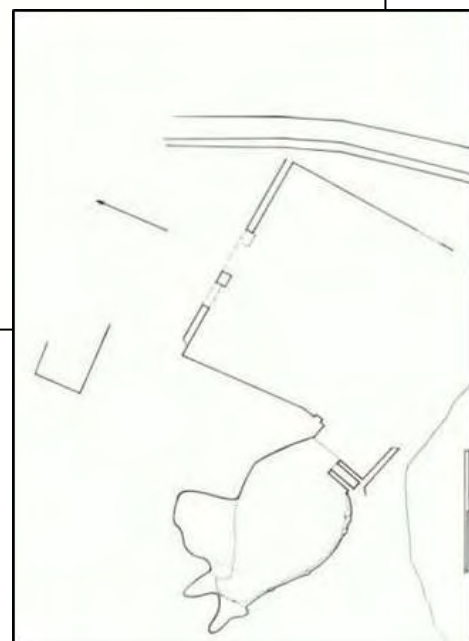

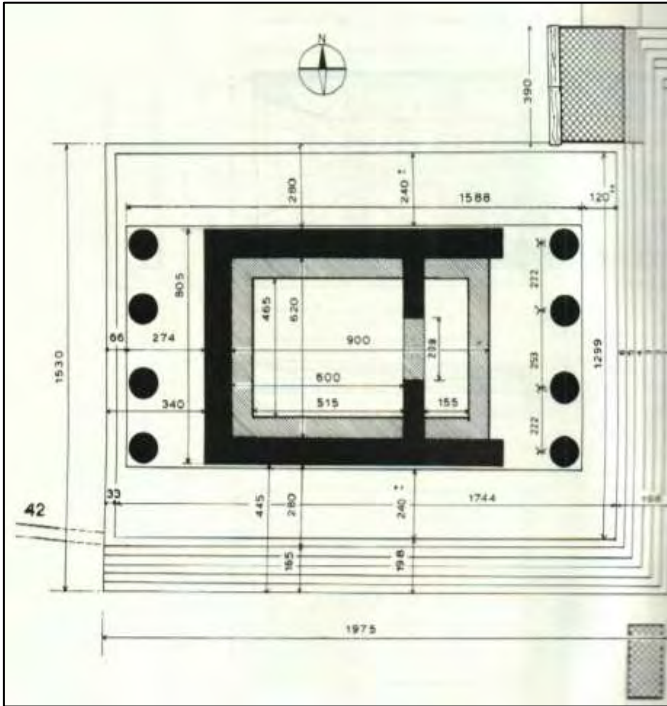
Πιν.18α: Σούνιο, κάτοψη ναού.

Πιν.18β: Ταίναρο, τοπογραφικό σχέδιο ιερού: 1. Αγ. Ασώματοι-Κτίριο Α, 2α-δ. Κτίρια, 3α-γ. Νεώσοικοι, 4. Σπηλιά, 5. Κτίριο Β, 6. Περίβολος, 7. Χαράδρα. 8. Κτίριο, 9-10. Δρόμος-Διώρυγα, 11α-λ. Κτίρια (Μόσχου 1975, 163, σχ.3).

Πιν.18γ: Αρχαίο τέμενος.

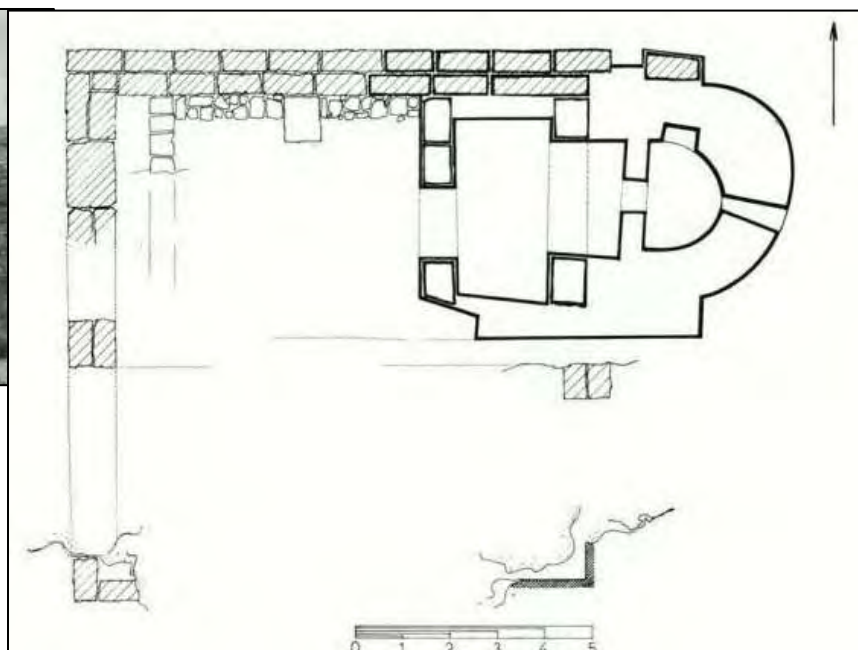

Πιν.19α: Κιόνια Τήνου, κάτοψη ελληνιστικού ναού.

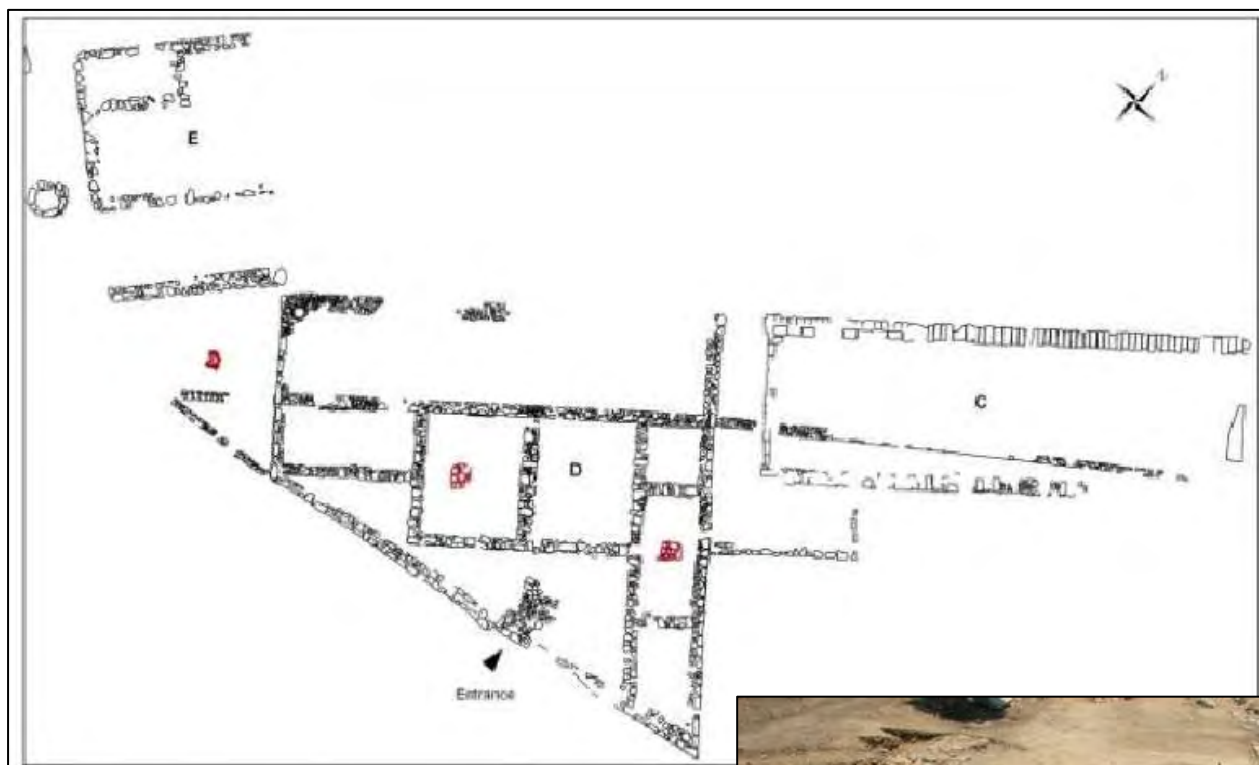

Πιν.19β: Μολύκρειο, Ναός Α'.

Πιν. 19γ-δ: Ταΐναρο, Κτίριο Α'.

Πιν.20α: Νικολαίικα Αχαΐας.

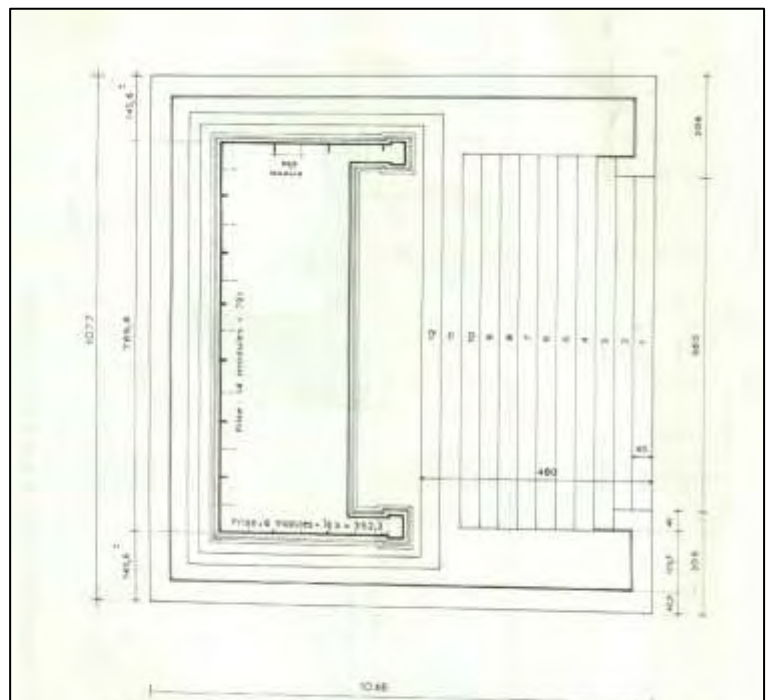
Πιν.20β-γ:
Καλαυρεία,
Κτίριο D-
Βωμοί.

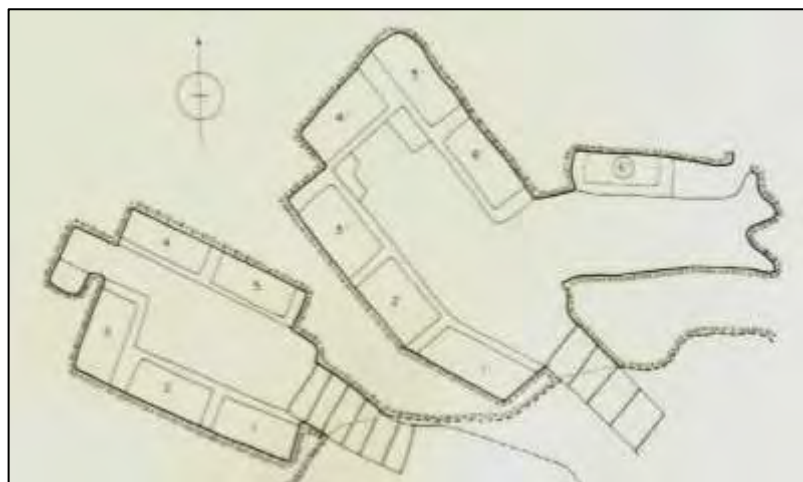

Πιν.21α-β: Ποσείδι, Βωμοί.

Πιν.21γ: Κιόνια Τήνου, βωμός.

Πιν.21δ: Ποσείδι, αγωγός χοών.

Πιν.22α-β: Ισθμία, NE Cave και Theater Cave.

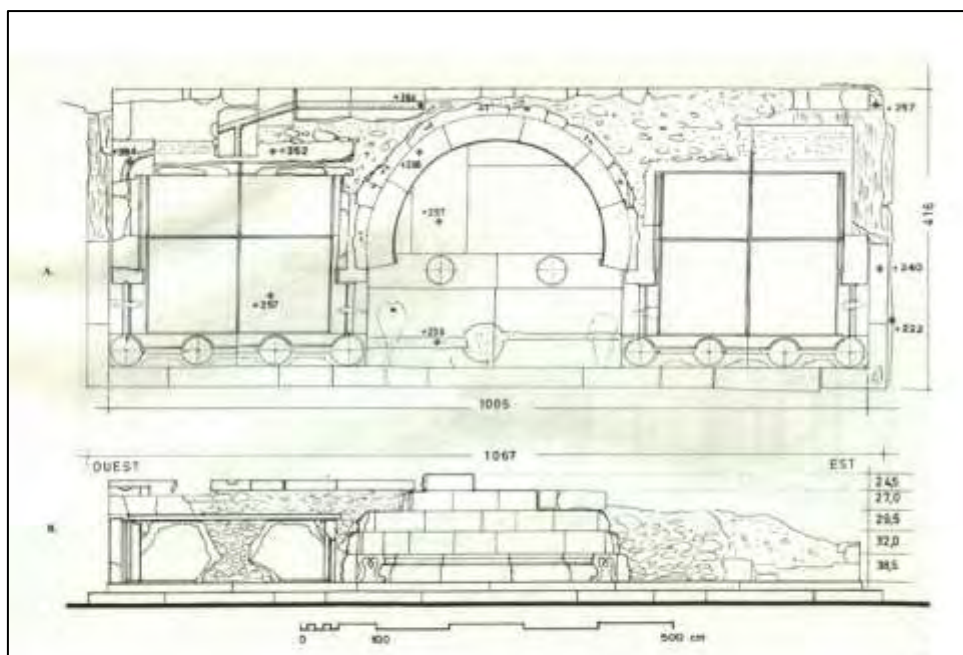

Πιν.22γ: Μολύκρειο, στάδιο-αφετηρία.

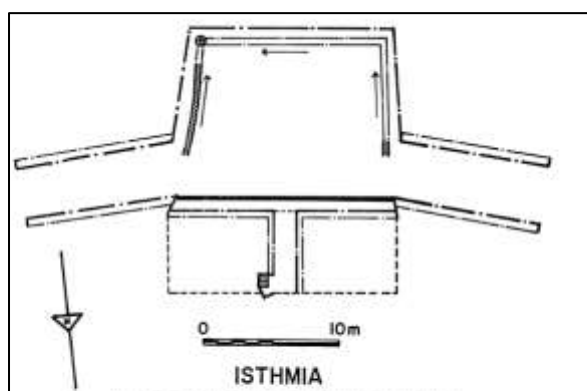
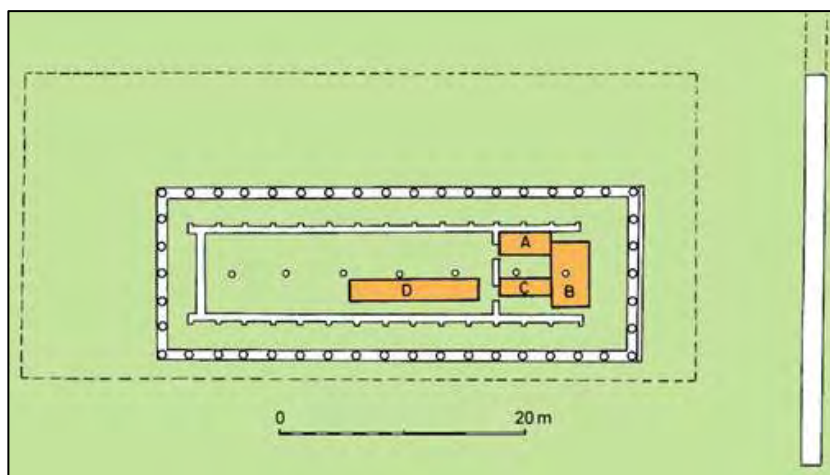
Πιν.22δ: Ισθμία, στάδιο- αφετηρία.

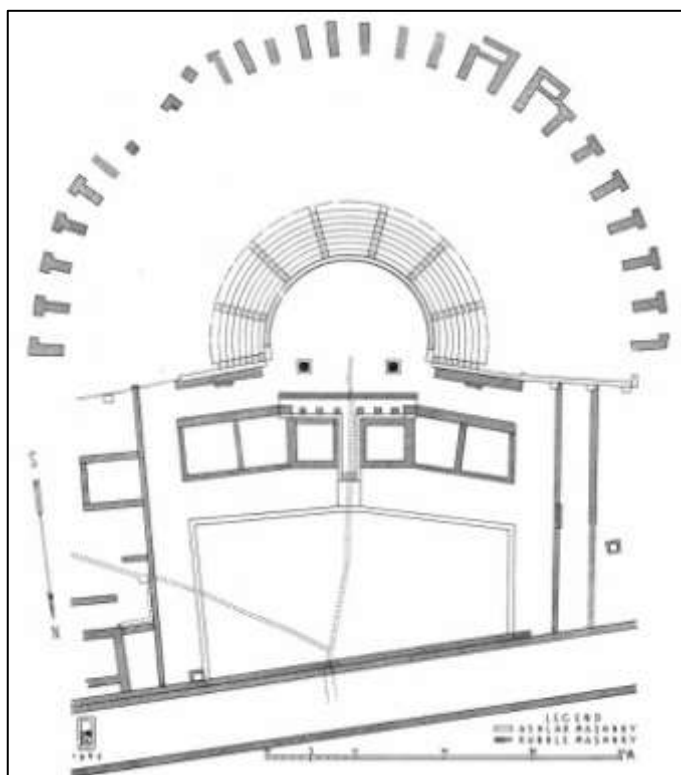

Πιν.23α: Κιόνια Τήνου, Κρήνη-Εξέδρα.

Πιν.23β: Ισθμία, θησαυρός αρχαϊκού ναού

Πιν.23γ-δ: Ισθμία, θέατρο.

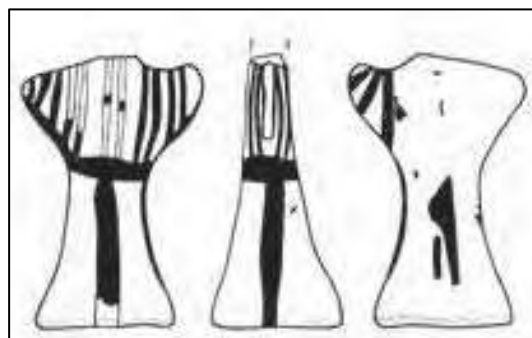

Πιν.24α: Μέθανα.

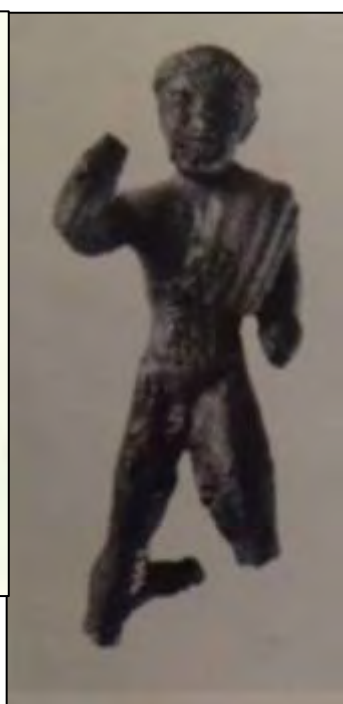
Πιν.24β: Ισθμία.

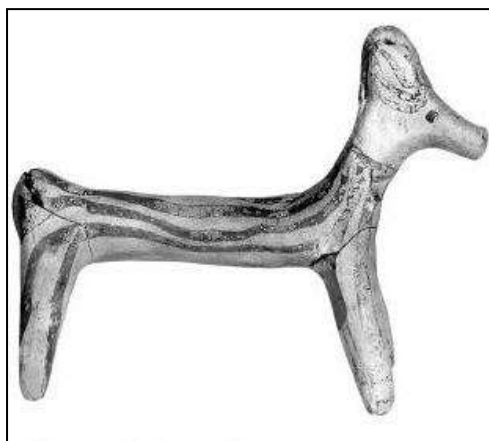
Πιν.24γ: Καλαυρεία.

Πιν.24δ-ζ: Ισθμία.

Πιν.24η: Πανιώνιο.

Πιν.25α-β: Μέθανα, πήλινα ειδώλια αλόγου και ταύρου.

Πιν.25γ-δ: Ισθμία, πήλινα ειδώλια ταύρων.

Πιν.25ε-στ: Ισθμία, χρυσό και χάλκινο ειδώλιο ταύρου.

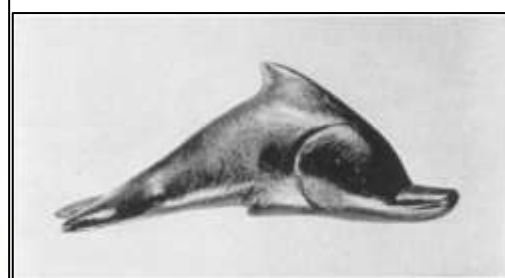
Πιν.26α: Ισθμία, χάλκινο ειδώλιο αλόγου

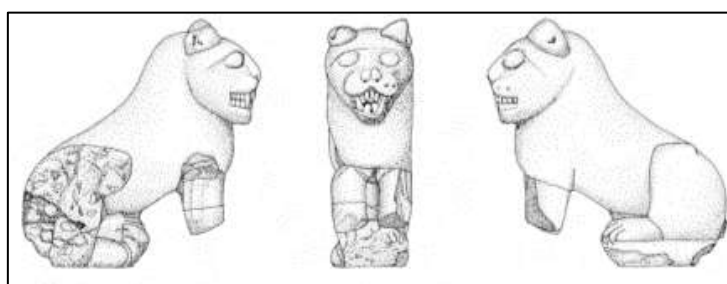
Πιν.26β: Νικολαίικα, πήλινο ειδώλιο αλόγου.

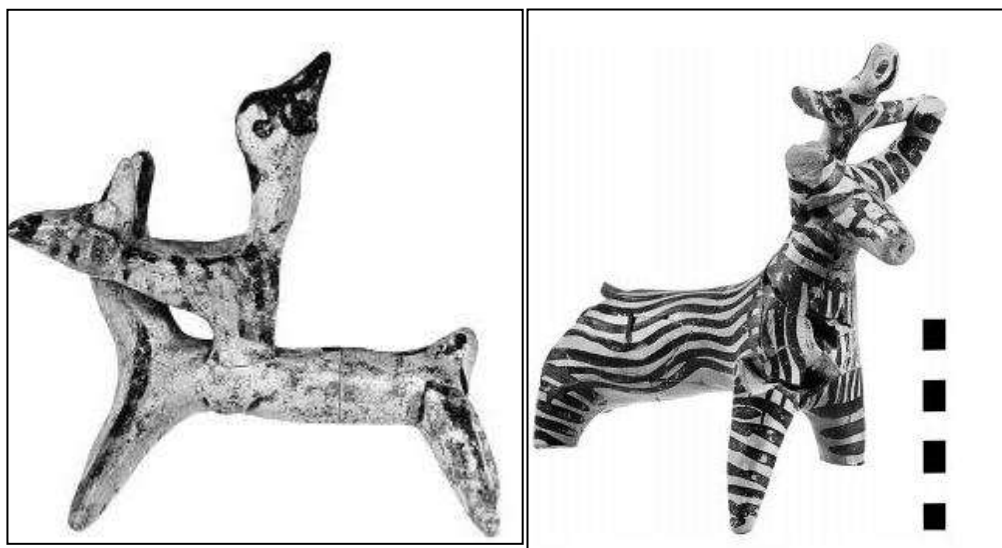
Πιν.26γ-δ: Ακοβίτικα, χάλκινο άλογο και ιππόκαμπος.

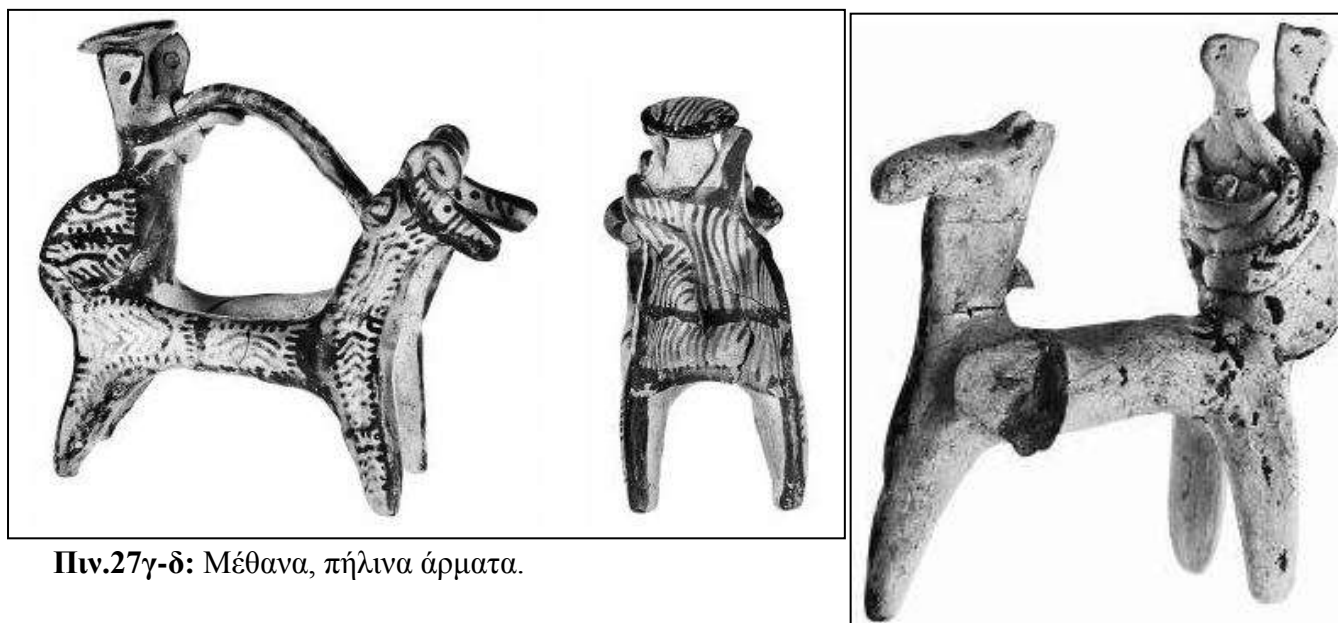
Πιν.26ε-ζ: Ισθμία, ζωόμορφα ειδώλια.

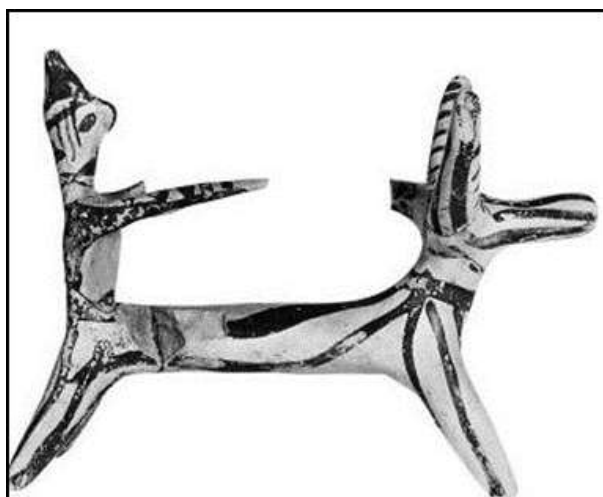
Πιν.26η: Πανιώνιο, πήλινος λέοντας.

Πιν.27α-β: Μέθανα, πήλινος ιππέας και ταυροκαθάπτης.

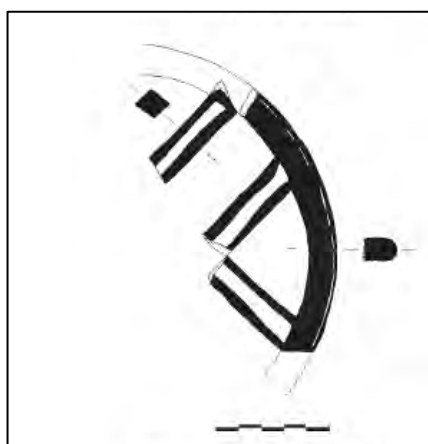
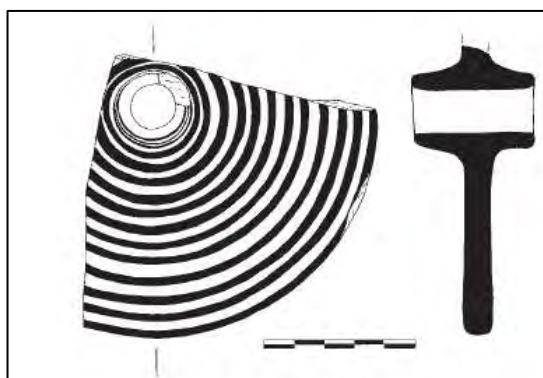
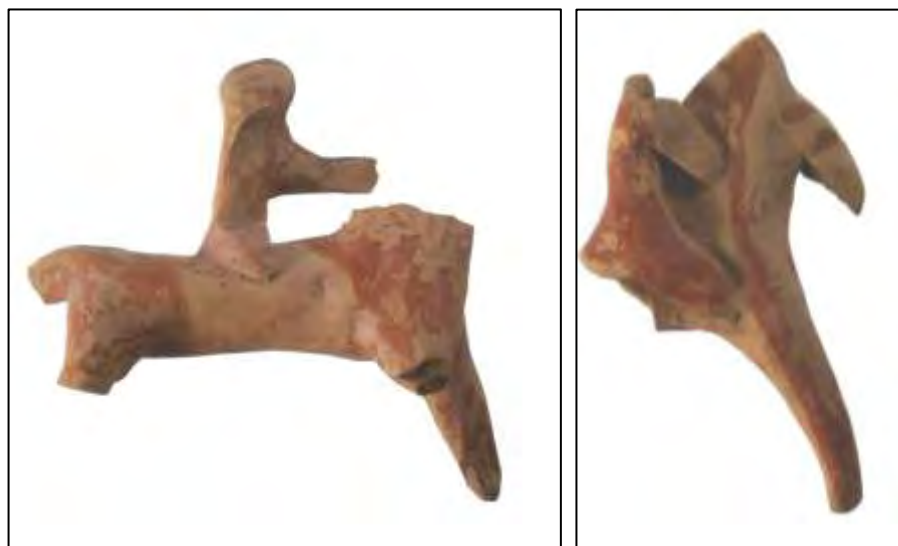

Πιν.27γ-δ: Μέθανα, πήλινα άρματα.

Πιν.27ε: Μέθανα, βοιδάμαξα.

Πιν.28α: Ισθμία, υπέας.

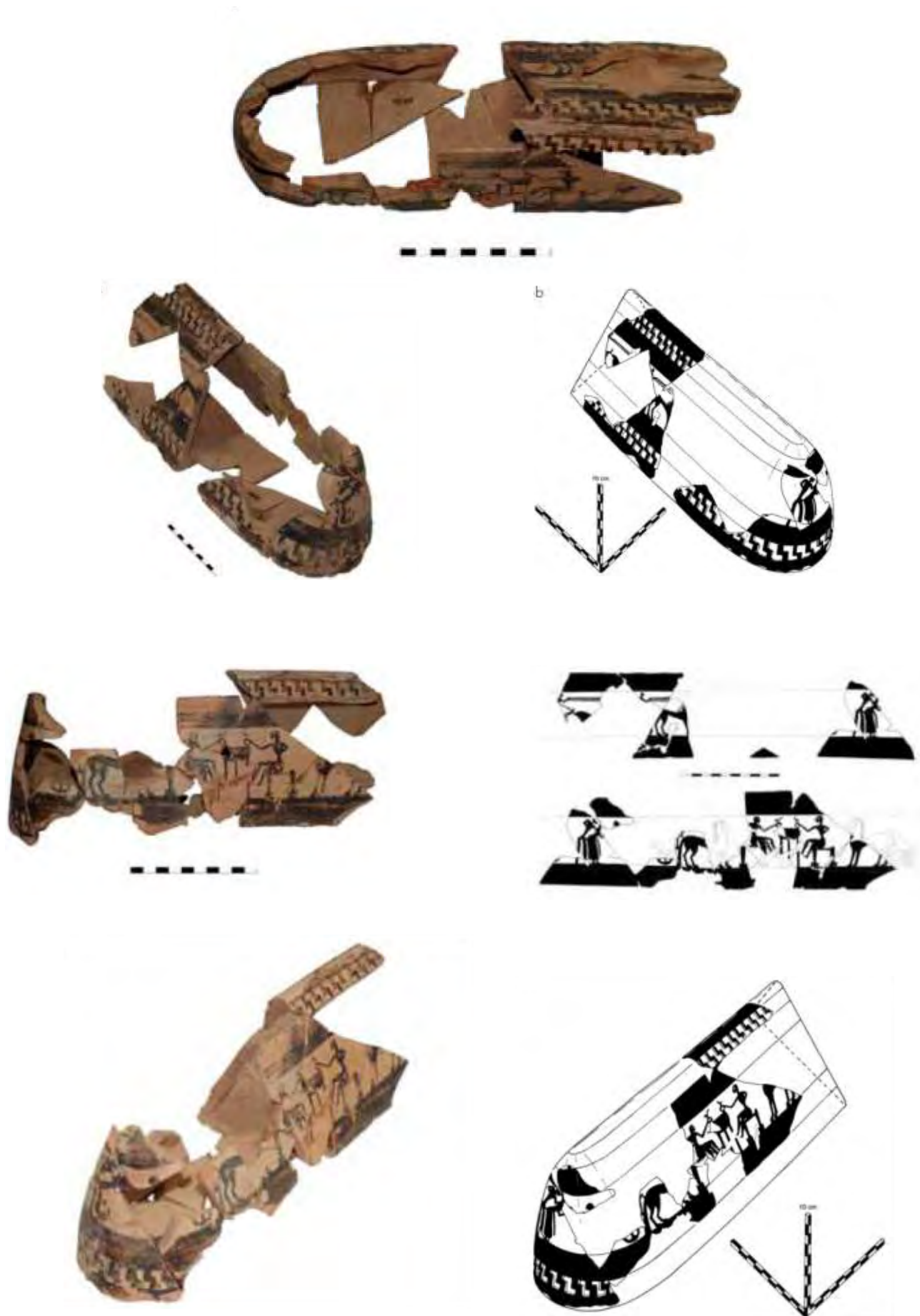

Πιν.28δ: Καλαυρεία, τροχός.

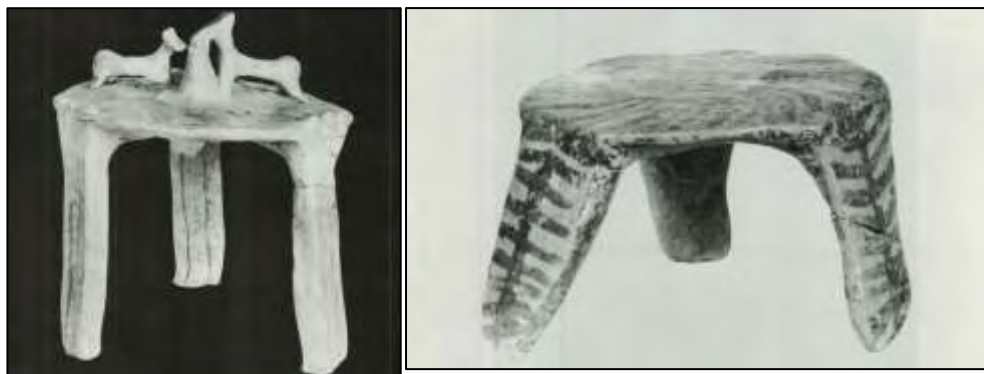
Πιν.28β-γ: Νικολαίικα, τροχοί.

Πιν.28ε-στ: Ισθμία, πήλινα και μεταλλικά ομοιώματα τροχών.

Πιν.29: Νικολαίικα, πήλινο ομοίωμα στέγης.

Πιν.30α-β: Μέθανα, πήλινα ομοιώματα επίπλων.

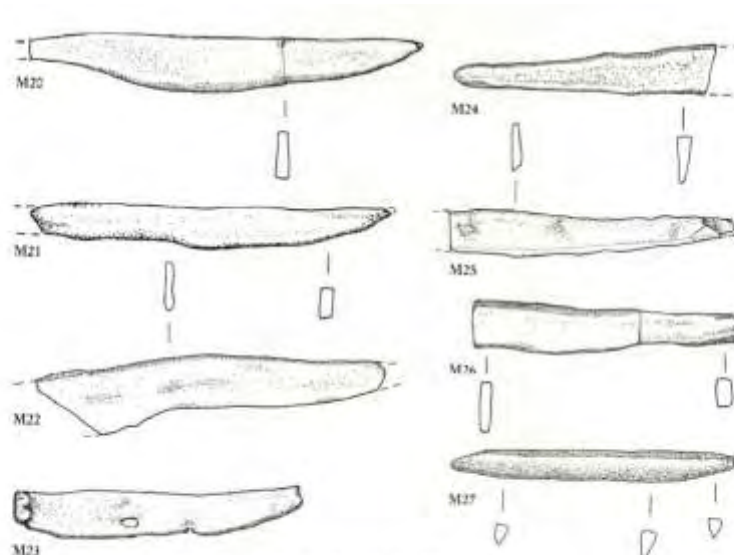

Πιν.30γ-δ: Καλαυρεία, πήλινο ομοίωμα επίπλου και κουλούρι.

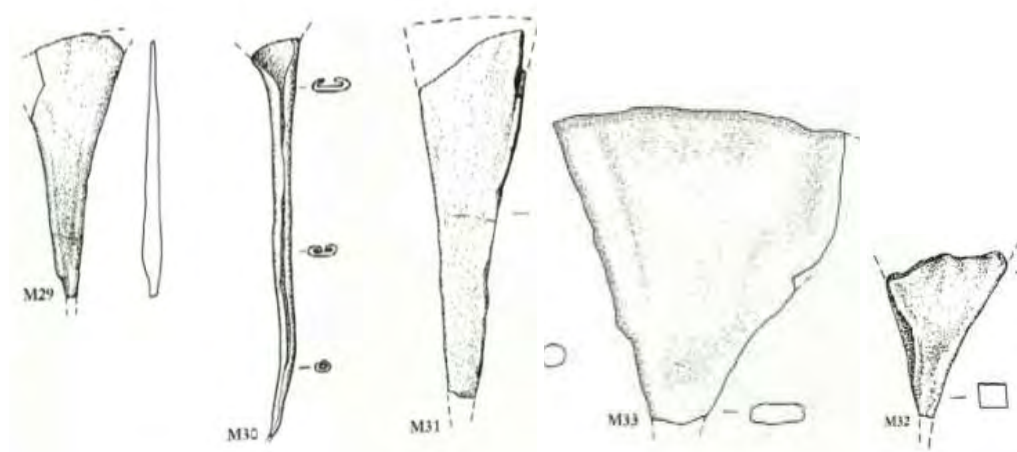

Πιν.30ε-ζ: Ισθμία, πήλινα και χάλκινο ομοίωμα πλοιαρίου.

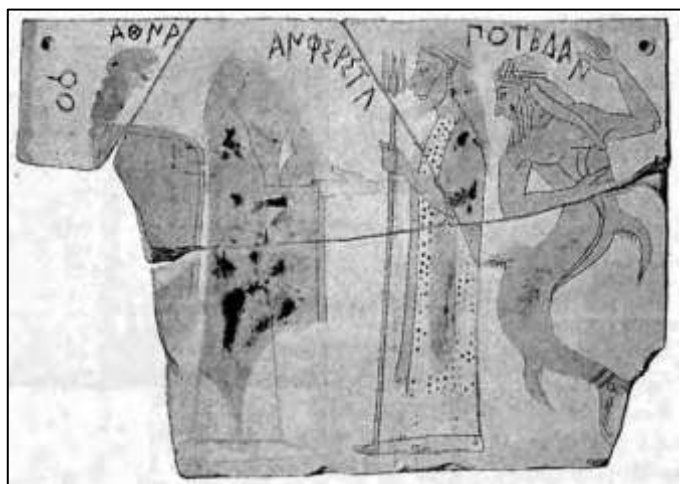
Πιν.31α: Ακοβίτικα, τμήματα σιδερένιων μαχαιριδίων.

Πιν.31β: Ακοβίτικα, τμήματα από σιδερένιες σπάτουλες.

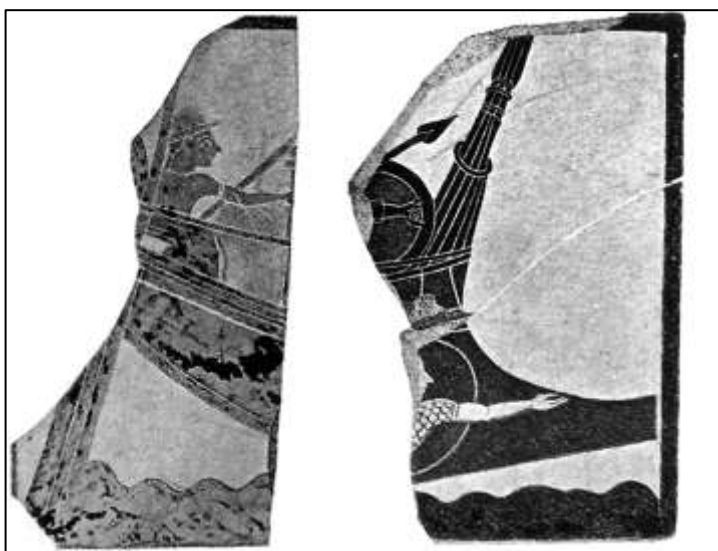
Πιν.31γ: Ισθμία, πήλινα ομοιώματα υποδημάτων.

Πιν. 32α: Πεντεσκούφια, πήλινο αναθηματικό πλακίδιο με παράσταση Ποσειδώνα και θεούς.

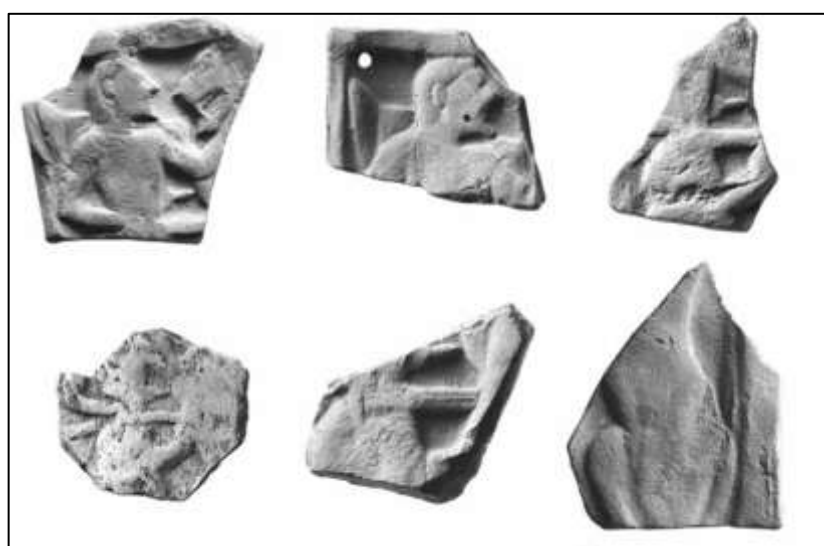
Πιν.32β-δ: Πεντεσκούφια, παραστάσεις κεραμέων.

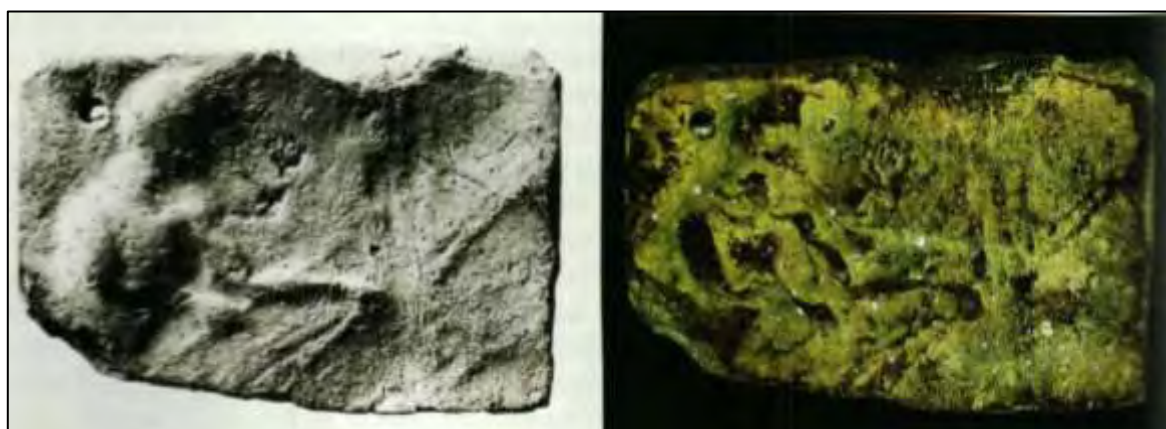
Πιν.32ε-στ: Πεντεσκούφια, παραστάσεις πλοίων.

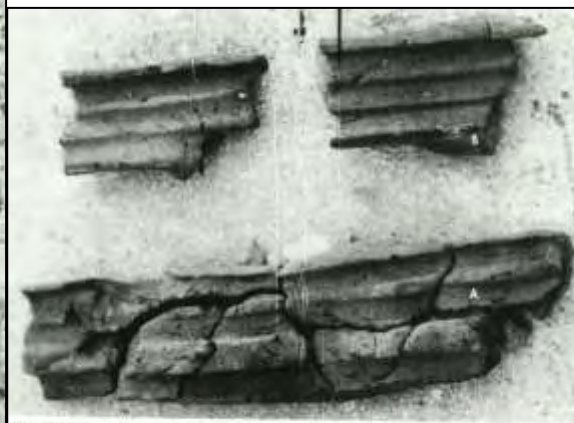
Πιν. 33α: Πεντεσκούφια, παράσταση πλοίου και Ποσειδώνας.

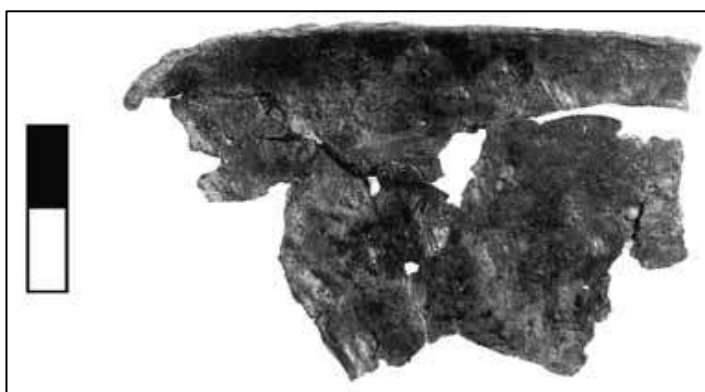
Πιν. 33β: Σούνιο, ανάγλυφα πλακίδια με παραστάσεις Ηρακλή.

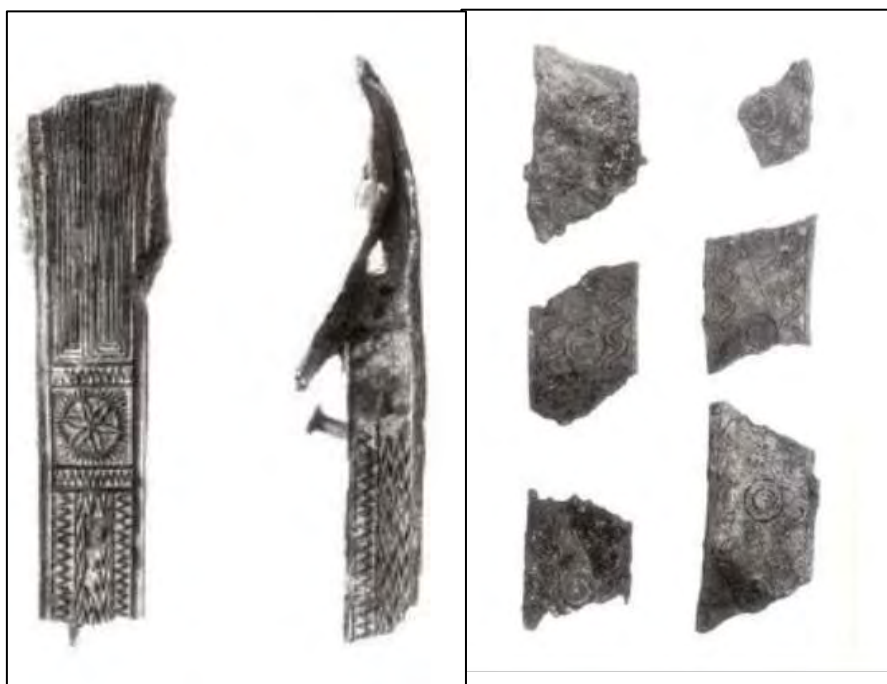
Πιν.33γ: Σούνιο, παράσταση Ποσειδώνα, ως ιππέας.

Πιν.34α-β: Ακοβίτικα, πήλινες μήτρες
χάλκινων ποδιών τριπόδων.

Πιν.34γ: Καλαυρεία, τμήμα χάλκινου λέβητα.

Πιν.34δ-στ: Ισθμία, τμήματα χάλκινων τριπόδων.

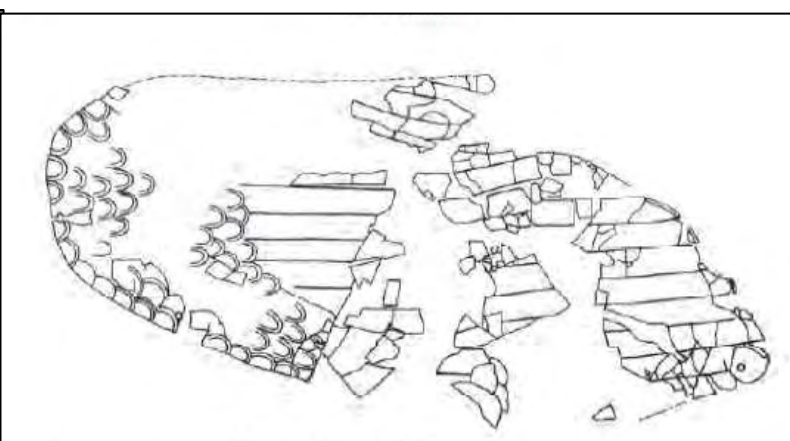

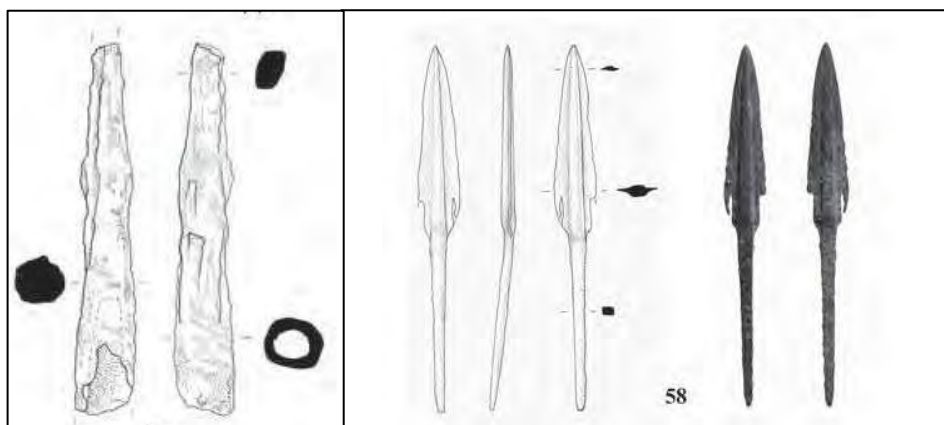
Πιν.35α-γ: Ισθμία, τμήματα από χάλκινα κράνη και τμήμα από διακόσμηση χάλκινης ασπίδας.

Πιν.35δ-ε: Σούνιο, αιχμές δοράτων και βέλη.

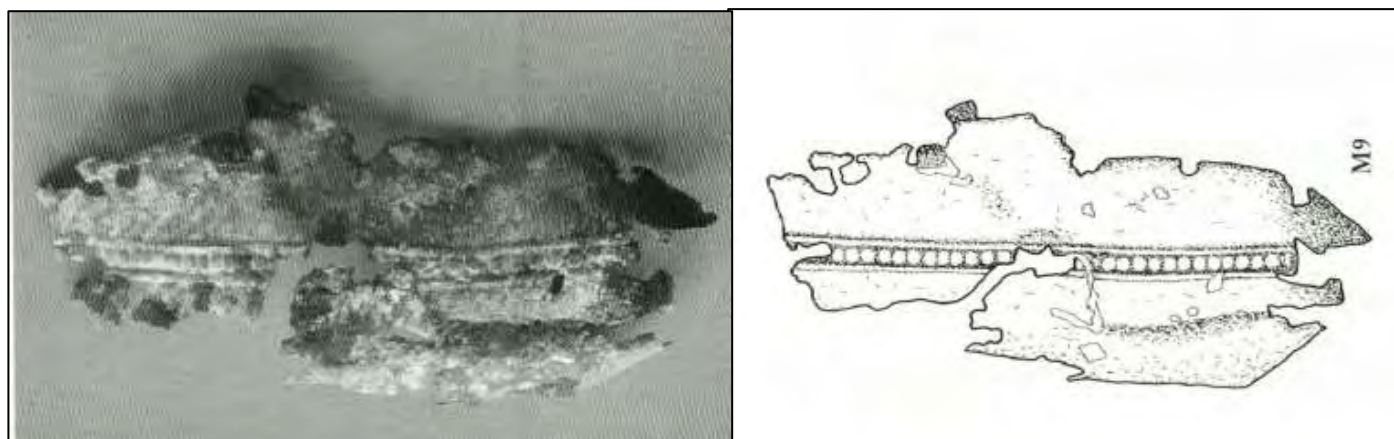
Πιν. 35στ: Μυκάλη, τμήμα θώρακα.

Πιν.36α-β: Καλαυρεία, σαυρωτήρας και αιχμή βέλους.

Πιν.36γ: Μολύκρειο, σαυρωτήρες.

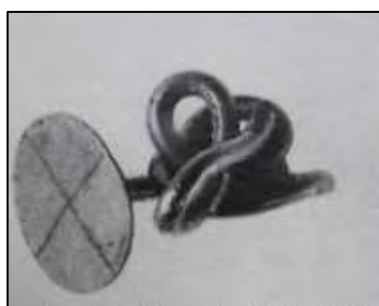

Πιν.36δ: Ακοβίτικα, τμήμα ασπίδας.

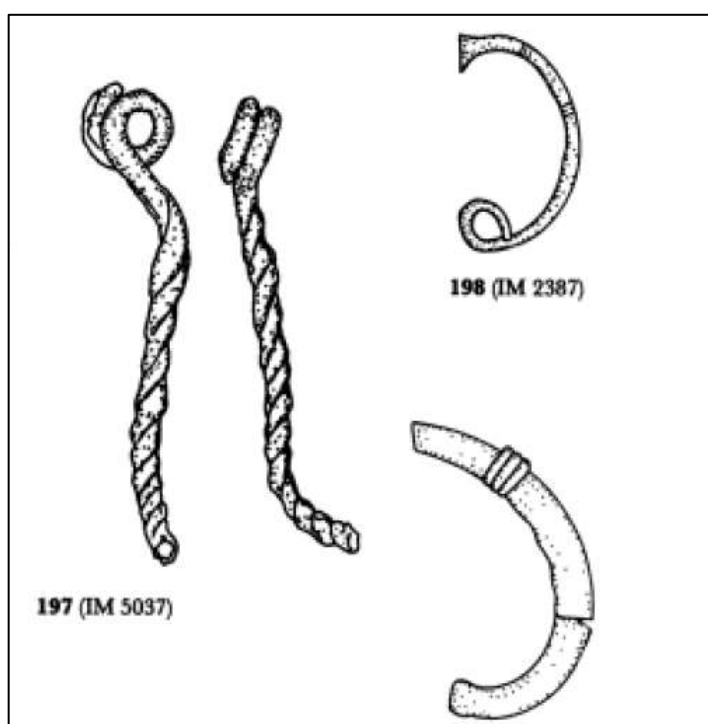
Πιν.37α (δεξιά): Ισθμία, γεωμετρικές χάλκινες περόνες.

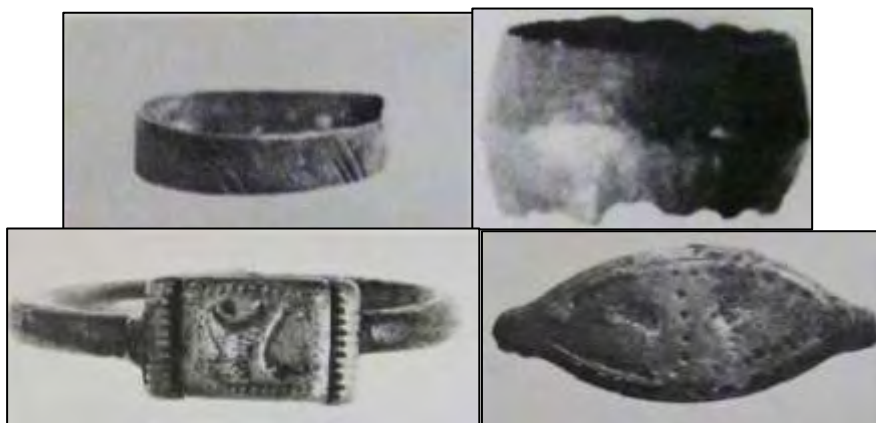
Πιν.37β (αριστερά): Ισθμία, αρχαϊκές χάλκινες περόνες

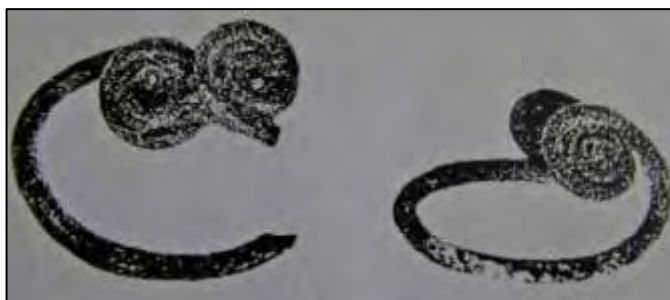
Πιν.37γ-δ: Ισθμία, χρυσή γεωμετρική περόνη και χρυσή κλασική κεφαλή περόνης.

Πιν.37ε: Ισθμία, χάλκινες γεωμετρικές πόρπες.

Πιν.38α: Ισθμία, γεωμετρικά χάλκινα δαχτυλίδια (επάνω) και αρχαϊκά αργυρά (κάτω).

Πιν.38β: Σούνιο, γεωμετρικά χάλκινα σπειροειδή δαχτυλίδια.

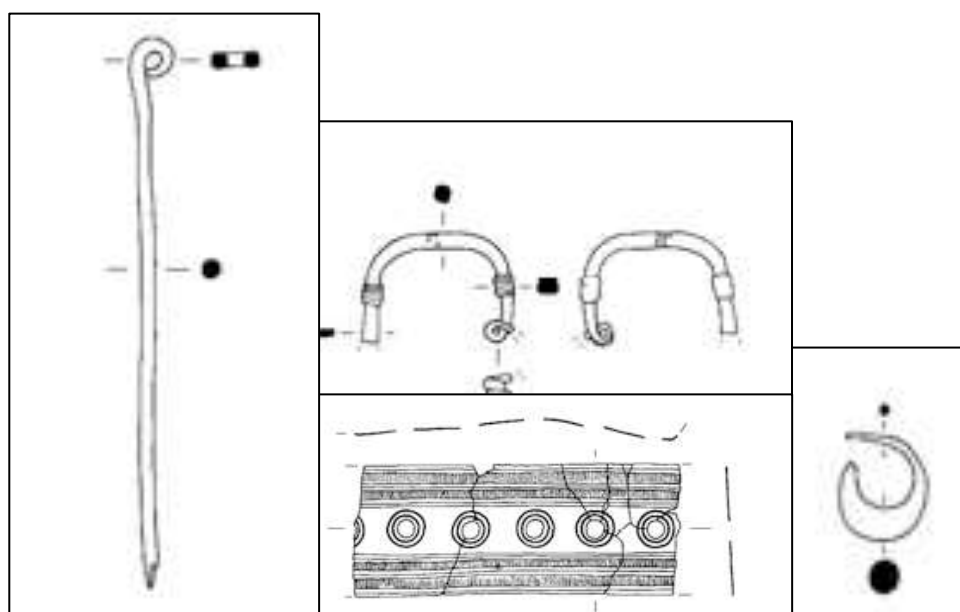
Πιν.38γ: Κύθηρα, σφραγιδόλιθοι σιδερένιων δαχτυλιδιών.

Πιν.39α-β: Καλαυρεία, χρυσοί δίσκοι και διακοσμητικά.

Πιν.39γ-δ: Νικολαίικα, δαχτυλίδι, μικρογραφική ασπίδα και πόρπη.

Πιν.39γ: Πανιώνιο, κατηγορίες κοσμημάτων.

Πιν.40α: Καλαυρεία, χάλκινο ειδώλιο-φυλακτό τύπου Reshef.

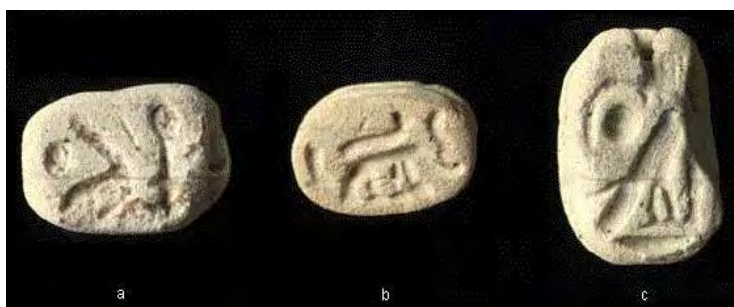
Πιν.40β: Σούνιο, χάλκινο ειδώλιο-φυλακτό τύπου Reshef.

Πιν.40γ: Σούνιο, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια-φυλακτά από φαγεντιανή.

Πιν.40δ: Ποσειδί, πήλινο ειδώλιο-φυλακτό νάνου-αγαθού δαίμονα.

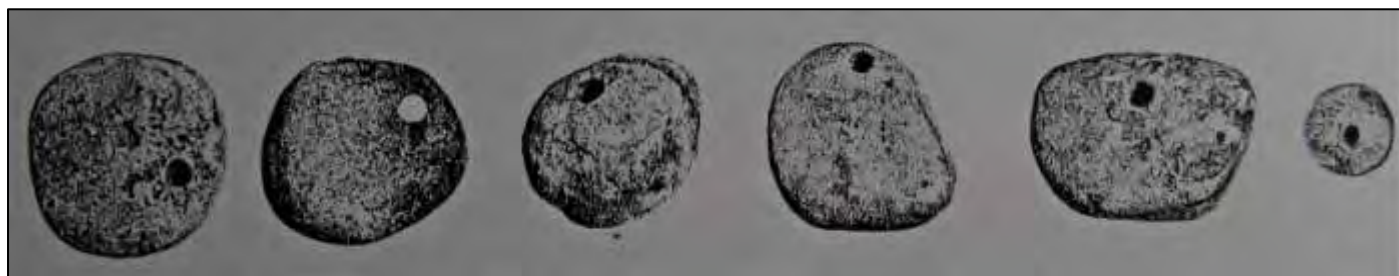
Πιν.41α-β: Σούνιο και Ισθμία, σφραγιδόλιθοι.

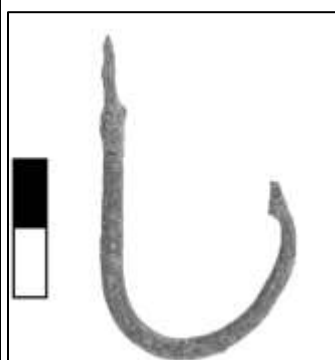
Πιν.41γ-δ: Σούνιο (γ) και Καλαυρεία (δ), μικρογραφικοί πελέκεις.

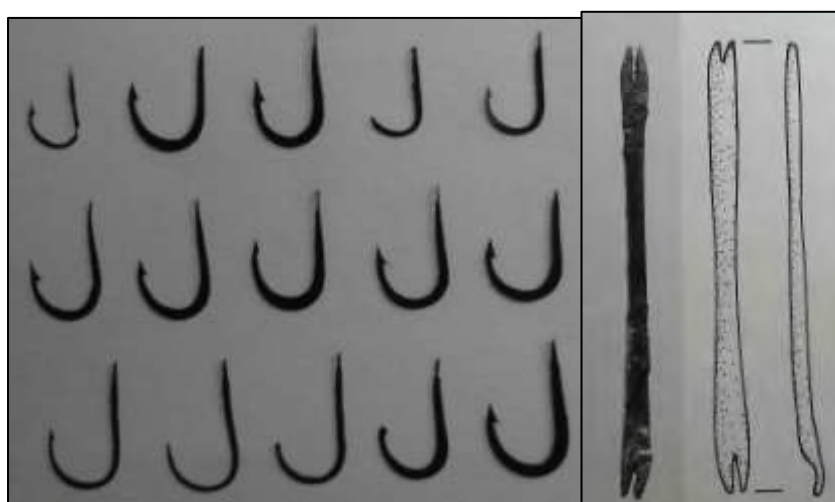
Πιν.41ε: Κύθηρα, διασπορά περιοχών από όπου προέρχονται τα νομίσματα.

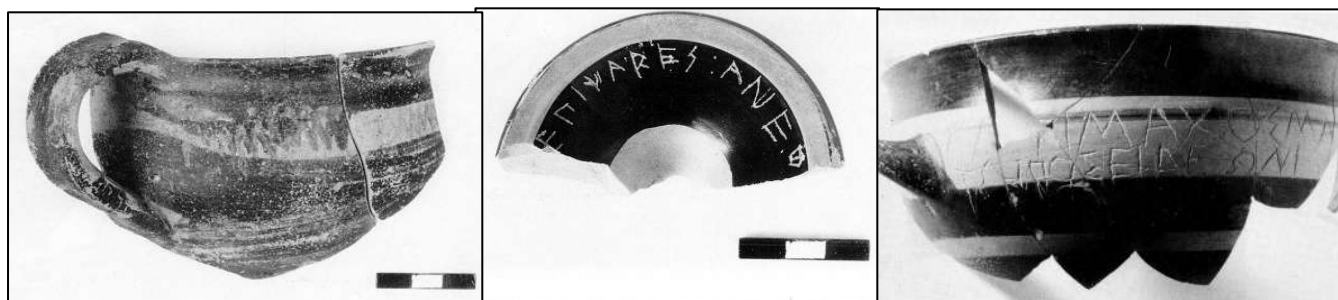
Πιν.42α: Σούνιο, λίθινα και μαρμάρινα βάρη.

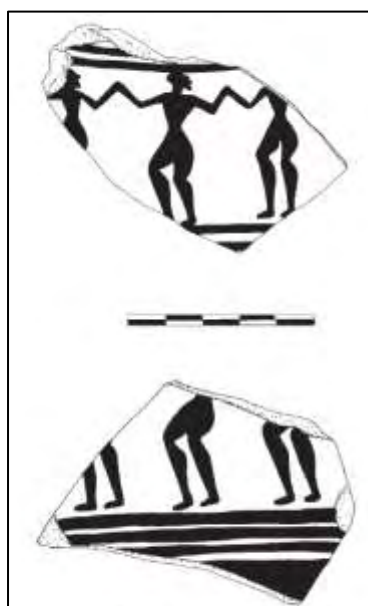
Πιν.42β: Καλαυρεία, βάρος για δίχτυα και αγκίστρι.

Πιν.42γ: Ισθμία, αγκίστρια, βάρη και βελόνα για δίχτυα.

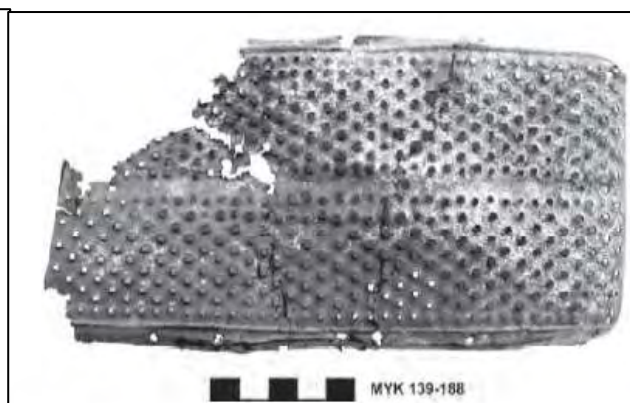
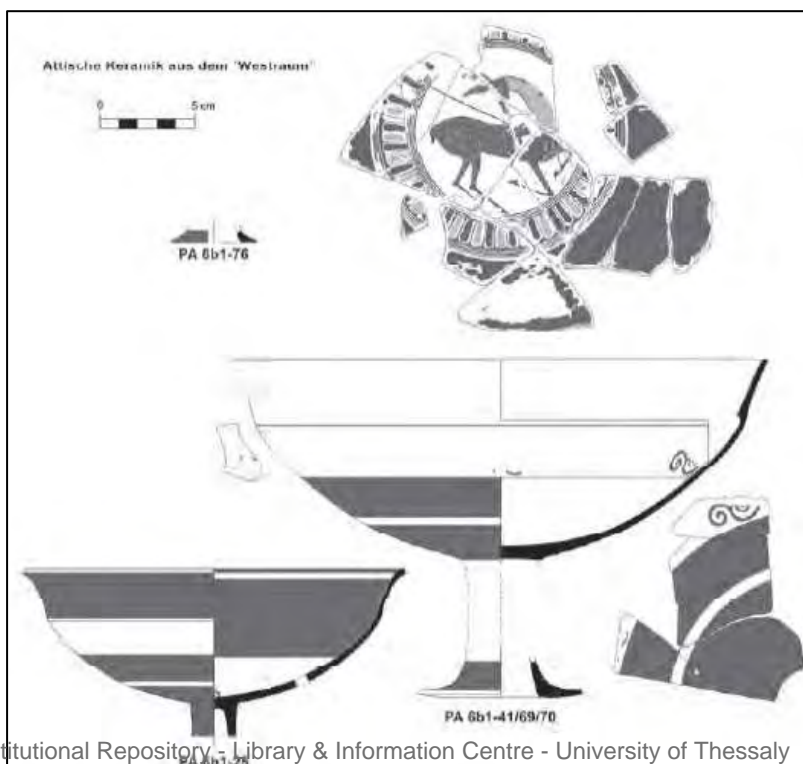

Πιν.43α-γ: Ποσειδί.

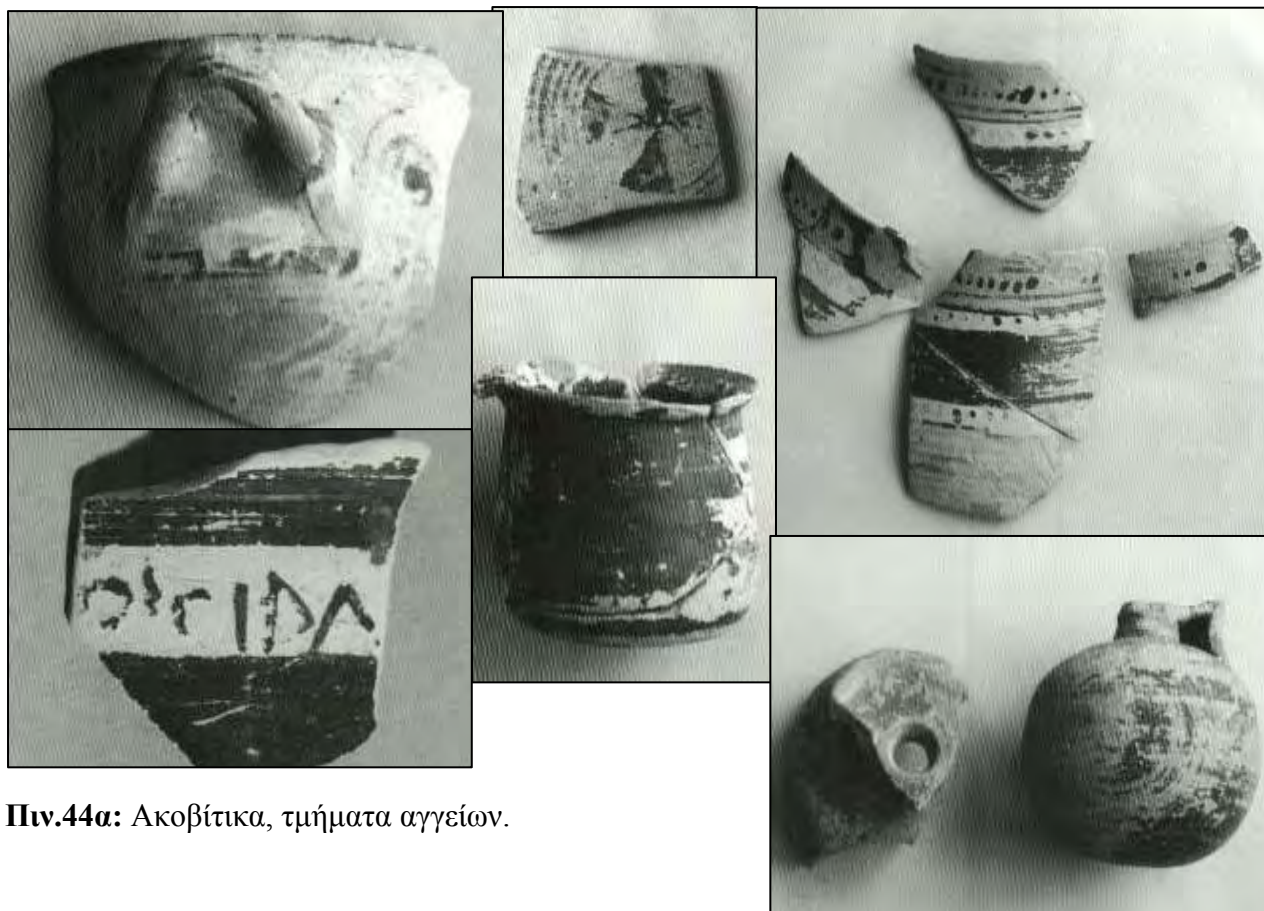

Πιν.43δ: Νικολαίικα, όστρακα οινοχόης.

Πιν.43ε: Ισθμία, αρύβαλλοι και χειροποίητα αγγεία.

Πιν.43στ: Πανιώνιο Μυκάλης, κύλικα του ζωγράφου του Τλήσων και σκεύος.

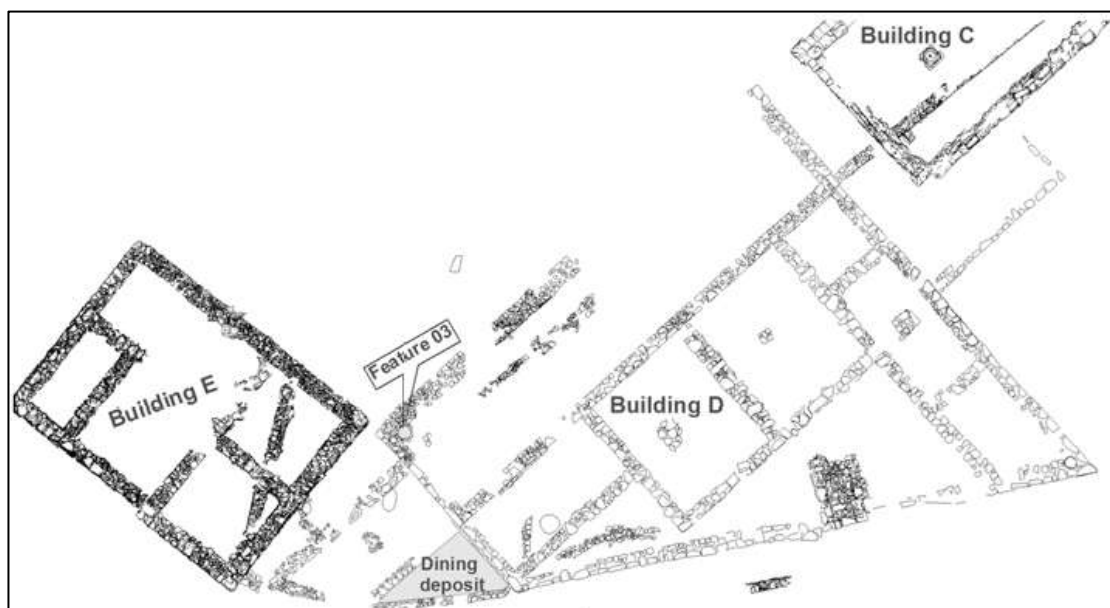
Πιν.44α: Ακοβίτικα, τμήματα αγγείων.

Πιν.44β: Κύθηρα, τμήματα αγγείων.

Πιν.45α-γ: Μέθανα, εσωτερικό Δωματίου Α, ρυτό και όστρεο Τρίτωνα.

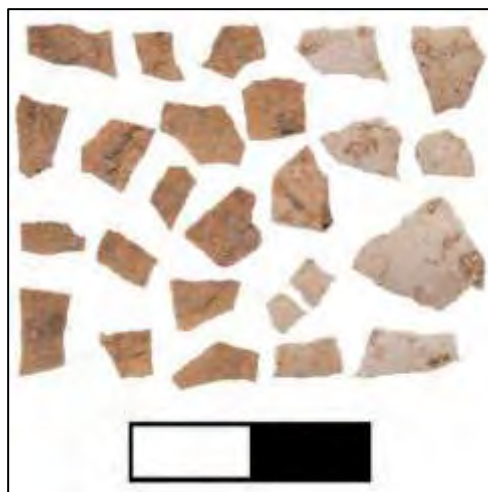
Πιν.45δ-στ: Καλαυρεία.

α.

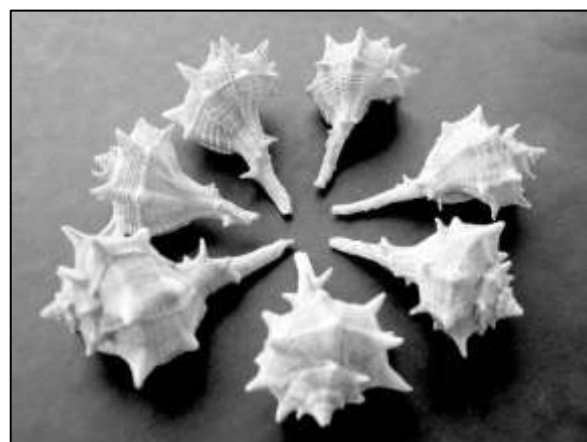
β.

γ.

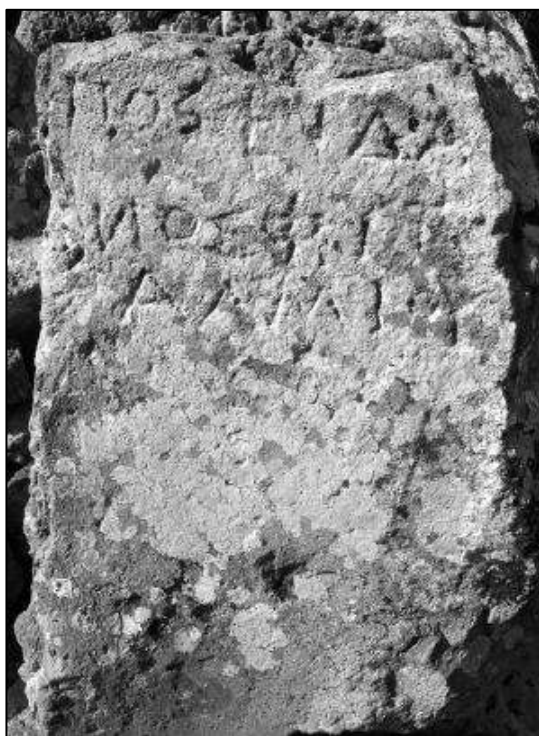

δ.

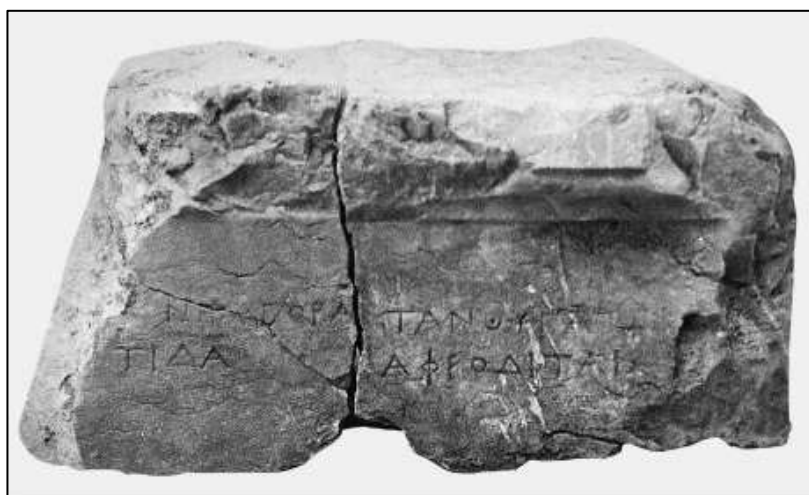

ε.

Πιν.46: Καλαυρεία, υπολείμματα γευμάτων από αποθέσεις Κτιρίου D.

Πιν.47α-β: Μέθανα, περιοχή Ογά, όρος και βωμός των κλασικών χρόνων.

Πιν.47γ-δ: Καλαυρεία, κόλπος Βαγονιάς, ευρήματα.

Πιν.48α-β: Μέθανα, Κτίριο C και κιβωτιόσχημη παιδική ταφή.

Πιν.48γ-δ: Μυκάλη, υστεροκλασικό Πανιώνιο, τμήμα βομού και βουλευτήριο.

